

Іван Холмський

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА

Бібліотека Українознавства
ч. 2.

Іван Холмський

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

diasporiana.org.ua

Накладом
Педагогічного Інституту Українознавства НТШ —
Шкільної Ради УККА
Нью Йорк
1971

Всі права застережені

П Е Р Е Д М О В А

Часто чуємо стару думку, що книжки мають свою особливу долю. В наші дні доля книжок трагічна, як і доля людей. Це зокрема відноситься до цього нарису Історії України і до його автора. Задуманий як синтеза і завершення історичних студій, присвячених саме Україні, появляється тільки на чужині і не сам батько благословляє його на дорогу...

Коли до історичного твору впровідні слова пише неісторик, то це повинно мати якесь оправдання. Нарис Історії України Холмського писаний для колишнього Українського Видавництва, з яким у найтіснішому зв'язку був автор цих рядків. Тож йому і припадає сьогодні почесна роль прибраного батька вряджати твір у світ.

З цим особистим і випадковим мотивом в'яжеться глибший і важніший. Твір задуманий автором, замовлений Українським Видавництвом і перейнятий сьогодні Науковим Товариством ім. Шевченка для Бібліотеки Українознавства в повній свідомості того, що його призначення не тільки теоретично пізнавальне, але значно ширше. В осередку українського світовідчужання і далі світогляду, здавна і нині, стоять історичні і соціологічні проблеми. Це особливо яскраво позначається в свідомості української нації 19-го і 20-го сторіч. Не навколо гносеологічних і не навколо природознавчих питань, як то було в мисленні західньої Європи, але навколо питань історичної долі і правди кружляла українська духовність минулого і нашого сторіч. Тому Шевченко, Франко, Костомарів, Драгоманів, Грушевський, Томашівський, Липинський — це творці і носії світогляду сучасного українства.

В 20-ому сторіччі також і в мисленні Європи історична проблематика зайняла центральне місце. Найвпливовіші мислителі перелому сторіч виходять із аналізу людини, її історичного розвитку, долі її культур, а історичний релятивізм і зв'язані з ним концепції і песимістичні для нашої доби передбачування хвилюють світ між двома війнами глибше, ніж математично-природничі релятивістичні теорії і винаходи, що стають тепер у протилежності до минулого сторіччя справою вчености і техніки, а не світогляду. І сьогодні аж дивно вражає факт: — у час найбільш переломових відкрить, які можуть бути благословенням або й прокляттям людства, в добі спроб використання невичерпних атомових енергій для лікування і господарства, і в добі атомової бомби, — саме сьогодні ті епохальні відкриття не роблять такого світоглядového пере-

вороту, як нове відкриття людини, її душевних глибин, її кризових життєвих і історичних ситуацій.

В такому духовоому підсонні для нас українців, що вже по природі схильні до соціологічно-історичного сприймання світу, і для нас, що кожне зокрема і всі разом, як національна спільнота, глибоко поранені історичною долею, в добу — що так висловимося — історизму, тим більше важні нові спроби розуміння і нові схоплення нашого історичного буття і призначення. Такі синтези дають нам заспокоєння і певність себе, що є найкращим продуктом самопізнання і що сьогодні нам так пекуче потрібні.

Коли твір, що його Наукове Товариство ім. Шевченка передає українському еміграційному суспільству, частинно причиниться до осянення і теоретичних і зазначених вище в найшляхетнішому розумінні практичних цілей, тоді інтенція автора і інтенція Бібліотеки Українознавства будуть сповнені.

Редакція Бібліотеки Українознавства свідомо, що Нарис Холмського вимагає підбудови і добудови. Археологія і преісторія тільки позначені злеґка, а сучасна історія обривається на першій світовій війні. Це незавершеність, але одночасно і прикмета твору. Тільки таким чином він міг зберегти суцільність стилю. Інакшого підходу вимагають вступні дисципліни, інакший стиль просто накидається близиною життя в історії останніх років. Редакція Бібліотеки Українознавства постарається дати доповнення твору, видаючи окремими випусками археологію та преісторію України, і історію після першої війни. І аж тоді бажання автора і завдання Бібліотеки Українознавства будуть доведені до кінця. Українське суспільство дістане повний синтетичний виклад історії, як підсумок сучасного знання про Україну.

М. Шлемкевич

Родово-племінні часи і княжа держава

I. Країна і варід

Положення. Україна — це вислід труду і праці багатьох поколінь. Природа не дала українському народові вигідних умов життя, не забезпечила йому легких успіхів і безтурботного існування. Важкими зусиллями доводилося добувати життєвий простір. Довгі сторіччя тривали змагання й боротьба, поки наші предки закріпили за собою свою землю, багато вони «утерли поту», поки опанували і скульптуризували дикі поля та зорганізували державу.

Характеристичною рисою географічного положення України було її посереднє місце між Центральною Європою та Азією. Як римський Янус, Україна має два лиця — одно звернене до Заходу, друге — до Сходу. З західних країн вели до нас карпатські переходи, шляхи на сухих вододілах і балтицькі ріки. Комунікація з Заходом не зустрічала ніяких перепон, і Україна була зв'язана дуже близько з Західною Європою — і господарськими справами, і культурою. Ці тісні зв'язки з Заходом також відрізняли Україну від інших країн Східної Європи. Зі Сходу йшов на українські землі великий комунікаційно-торговий шлях, що починався у Китаї, проходив Монголію, Туркестан, Туран і «ворітьми народів» над Каспійем входив в Європу; від полудня з'єднувалися з ним відноги з Індії та Ірану. Але цими шляхами прямували не тільки купецькі валки, що везли дорогоцінний східній товар, а ще більше орди диких завойовників, що йшли на знищення європейської культури.

Хоч Україна і входить у склад Східної Європи, а проте творить окрему країну з зарисованою індивідуальністю.

Чорне море. Окремий характер надає Україні передусім море. Чорне море, разом з Озівським, є природ-

ним географічним осередком, головним життєвим центром, що стягає до себе всі українські ріки й суходільні шляхи, а разом з ними всі життєносні сили країни. Головний напрям воєнних походів і колонізаційної експансії, торгових зв'язків і господарських інтересів від віків ішов до життєдайного моря. Але цей природний рух не відбувався без перешкод. Найвизначніша з українських рік, Дніпро, своїми порогами спиняла і в'язала комунікацію. І саме Чорне море для України було «негостинне» (аксейнос), його береги, плоскі і замулені, мало притягали моряків, не заохочували до поселення. Одно тільки місце побережжя мало високу ціну: півострів Крим, положений в центральному місці українського моря, могутня фортеця, забезпечена морськими водами — ключ до України, український Гібральтар; хто мав його у своїх руках, той панував над морем і суходолом. Але Крим був слабо пов'язаний з Україною, являв собою майже острів, що легко піддавався зовнішнім силам. Все таки Чорним морем і його берегами йшли найважливіші шляхи, що з'єднували Україну з південним світом: з Кавказом, Малою Азією, Балканами, з усім Середземним морем. Босфор і Дарданелли, ворота до Середземного моря — це також і ворота України у світ. Україна, в деякій мірі, сама є середземноморською країною (С. Рудницький), і це відрізняє її від інших країн Східньої Європи, засуджених на континентальну обмеженість. Але на те, щоб розвинути цю природну індивідуальність України, потрібні були великі державницькі зусилля.

Ліс і степ. Кордони України були відкриті. Ні високі гори, ні інші природні запори не забезпечували країни від ворожих нападів. Нарід міг рахувати тільки на власні сили і сам мусів творити собі забезпечення. В давніх століттях головний масив населення містився у північній лугово-лісовій смузі, що обіймала Галичину, Волинь, Київщину, Чернігівщину. Північні області, далекі від людних шляхів, охоронені відвічними пущами, творили резерват нашого народу, де населення проживало небезпечні часи. Тут життя плило спокійно, без потрясень, тут творились основи культури і консервувались надбання, здобуті поколіннями. Ці землі служили захистом, до якого відпливали народні маси у моменти, коли чужі орди своїми наїздами загрожували культурному життю. Інший характер мала південна, степово-приморська Україна. Це країна з буйною рослинністю і багатою фавною, але з нерівним підсонням,

з гострими, морозними зимами і сухими, безводними літами; тільки вперта, завзята людина могла тут утриматися і використати природні багатства. До того ж це був терен, на якому кочували азійські орди, — велике поле боїв, де український нарід зустрічався з чужими племенами. Туди, на південь ішли найсміливіші, найактивніші елементи — здобичники, промисловці і вояки, що у твердій боротьбі, крок за кроком, здобували нові простори і завзято їх колонізували.

Раса. Войовники і хлібороби. Серед цих несприятливих природних обставин, серед безнастанних змагань і боротьби скріпилася українська раса — нарід войовників і колонізаторів.

Давні літописці і подорожники переказують про багато характеристичних рис з життя і поглядів старих слов'ян, предків українського народу. На першому, мабуть, місці цінилися фізичні прикмети людини. Серед важких змагань з природою і боротьби з чужими племенами особливе значення мала фізична сила, зручність, підприємливість. Улюбленим заняттям і розвагою були лови, де треба було не раз з списом іти на ведмедя або здоганяти і ловити диких коней. Молоді силачі пописувалися своєю спритністю на народніх ігрищах, і літописці залюбки подають описи дужань і славлять переможців, що на них відзначалися. Візантієць Маврікій з великими похвалами висловлюється про слов'янську витривалість на всяку біду—спеку, холод, дощ, недостачу одягу і поживи. Але разом з силою і витривалістю подив викликала підприємливість, зарадність, життєвий сприт: літописець з приємністю описує різні хитрощі, воєнні підступи і засідки своїх героїв (Олег під Царгородом, боротьба Ольги з деревлянами, білгородський кисіль). Труднощі і небезпеки життя витворювали вмільість швидко орієнтуватись у всяких обставинах.

«Поляни мали обичаї лагідні і сумирні», — оповідає літописець про київських полян. На основі цих слів деякі історики характеризували слов'ян як плем'я пасивне, без творчої енергії. Витворювався погляд про меншовартість слов'ян у порівнянні з іншими народами. Але літописець цими словами бажав тільки зазначити вищу культуру полян, а не давав характеристики слов'янської вдачі взагалі. Предки українського народу жили при шляху народів, де безнастанно треба було відбиватися від ворожих наскоків і зі зброєю в руках обороняти свої садиби — вони не могли

бути спокійним і тихомирним племенем, боротьба була їх життєвим елементом. «Слов'яни — люди відважні і войовничі, і якби не було незгоди серед їх численних і розкиданих племен, то з їх силами не міг би боротися ні один нарід у світі», — так характеризує слов'ян арабський подорожник Ібрагім ібн Якуб. Вже при першій своїй появі наші предки виступили як нарід войовників і здобувців, — у своїй первісній експансії і творчій силі вони нічим не відрізнялися від таких самих виступів давніх гелленів, італіків чи інших. На початках історії зустрічаємо слов'ян у мандрівках: Київ зі своїм родом прямував до Дунаю, різні племена змінювали свої оселі; гін до переселення, експансії, охота здобувати нові землі була природна для молодого громадянства. Але одночасно з тим помітна і друга риса — закріпити і сколонізувати ту землю, яку здобуто мечем. Куди б ці здобувці не зайшли, відразу ставили укріплені городи і біля них розводили господарство. Давні українці були так само завзятими хліборобами, як і войовниками. Хліборобство в Україні мало дуже давні традиції, що йшли ще з часів неоліту. Про високий стан його у давніх слов'ян свідчить незвичайно вироблене старе словництво з цієї ділянки, а також археологічні розкопи, що відкрили найрізноманітніші види хліборобських рослин. Як глибоко хліборобське зайняття увійшло в життя давніх українців, докази дає старовинна мітологія та обрядовість, в якій усі вірування і свята тісно в'яжуться з рільничим календарем.

Зв'язок з природою. Давня людина жила в тісних зв'язках з природою, і як її господарські зайняття, так і весь світогляд єдналися з явищами природи. «Єдиного бога, що посилає блискавку, визнають вони владикою всіх і жертвують йому корів і всяку жертву. Шанують річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм всячину, і з тих жертв ворожать собі» (Прокопій). Слов'янська релігія була культом природи. Головні боги — Дажбог-сонце, Перун-гім, Стрибог-вітер, — все це образи природи. Особливо характерною рисою слов'янських вірувань був їх зв'язок з землею. Слов'яни віддавали особливу пошану водам, річкам, криницям, полям, лісам. Кожне урочище мало своїх богів, кожна околиця була оповита повір'ями про русалок, водяників, лісовиків, різні опікунчі єства. Вся земля була освячена приявністю богів, і це тісно зв'язувало людину з рідною країною, витворювало у ній любов до батьківщини.

Життя, близьке до природи, давало людині гармоній-

ний, радісний погляд на світ. Труди і праці будня чергувалися з radoщами і розвагами свята. «Сходилися на ігрища, на танки і на всякі бісівські пісні», — оповідає якийсь проповідник про давні народні ігри. «Ігрища втолочені, і людей велика сила, що починають пхати один одного». Українська «вулиця» веде свою назву ще із слов'янських часів. В іграх, змаганнях, танках, музиці і піснях виживала давня людина свої буйні сили. Особливо пісня супроводила наших предків на кожному місці і в кожному часі — при щоденній праці і на родинних святах, при релігійних обрядах і громадських виступах, у війнах, походах, перемогах.

Рід і плем'я. Основою організації слов'ян були роди і племена. Рід — це велика родина, що проживала у своєму дворіщі, відокремленій оселі. Рід мав своє спільне майно — ріллі, ловецькі терени, стада худоби, вів спільне господарство під проводом свого старшини. Це була суспільна група — невелика, але дуже суцільна, злучена зв'язками крові і спільними інтересами; за своїх членів рід солідарно заступався, обороняв їх, мстився за вчинену їм кривду. В часи війни члени роду виступали як один бойовий відділ, свідомий того, що бореться за свою оселю, майно, своїх дітей. Рід мав свої традиції, шанував своїх предків, і в цій пошані виховував молоде покоління. Коли дитина приходила на світ, тоді окремим обрядом її приймали у зв'язок роду. Ще складніший і більше розвинений був весільний церемоніал, яким об'єднували молоду пару з двох родів. Пережитки цих обрядів, що дотепер заховалися з великою силою в народніх звичаях, свідчать, яке важливе суспільне значення мав цей ритуал. Так само окремими обрядами рід прощався з своїми покійниками, а пізніше шанував їх як свої опікунчі божества під іменем Роду, Рожаниці, Домовика та ін. Своєю суцільною структурою слов'янський рід має багато спільного з римською родиною; рід — це була найживіша клітина у первісній організації слов'ян. В дальшому часі, під впливом зміни економічних відносин, рід утратив давню суспільність і розпався на малі, самостійні родини. Кожна родина вела своє окреме господарство, мала свій дім з господарськими будовами, своє поле, худобу тощо, але ліси, пасовиська, озера залишилися спільною власністю цілої оселі-громади. Але пам'ять приналежності до роду не затрачувалась: давні родові традиції жили у родах боярських, шляхетських, міщанських, селянських, священичих. Український рід і ро-

дина переховували спомини про своїх предків, їх діла та заслуги і серед змін бурхливого життя були захистом стародавніх звичаїв та установ.

Більші групи населення, що жили на ширших територіях, дістали назву племен. Плем'я мало традицію походження від спільного предка (нпр., радимичі від Радима) і відзначалося окремим побутом, звичаями, віруваннями, деколи говором. Карпатські племена гуцулів, бойків, лемків, що заховали стільки побутових окремішностей, дають нам уявлення, що таке були давні племена. Кожне плем'я мало свої окремі господарські інтереси, зв'язані з його територією, і творило свою військово-оборонну організацію. Племена стояли на різному ступені культури. Найдавніший літопис оповідає, що племена, які сиділи глибоко у лісах, «жили по-звірячому, як скотина», а плем'я полян, що мало свої оселі біля Києва, в культурному середовищі, мало «звичаї лагідні і сумирні», а зокрема — унормоване подружжя.

Прабатьківщина. Прабатьківщина українського народу, тобто землі, на яких жили наші предки в найдавніші відомі часи, простягалася приблизно від середньої Висли по горішній Дінець і обіймала Холмщину, Галичину, Волинь, Полісся, Київщину. За південну границю суцільно заселеної території можна прийняти лінію: Коломия, Вінниця, Черкаси, Суми. Це була лісова і лісово-лугова смуга. На південь від цієї лінії, у степову смугу, людність заклинювалася тільки островами, в деяких місцях доходючи аж до моря. Заселення південних земель не мало постійного характеру, а змінювалося залежно від зовнішніх обставин: якщо степи були свобідні від кочових орд, колонізація збільшувалася, коли ж напір степовиків ставав нагальніший, населення відступало на північ. Опанувати степову смугу і дійти до моря було — у дальших перспективах розвитку українського народу — завданням незвичайно важливим. Чорне море — це ж природна границя України. Поки колонізація не дійшла до моря, доти територія України залишалася незакінчена, мала характер континентальний: тільки опанування морського побережжя відкривало Україні свобідний шлях до світових зв'язків. Осягнути цю ціль пощастило українському народові щойно після довгих століть змагань і боротьби.

II. Початки держави

Грецькі колонії. Поки український нарід виступив як самостійний чинник історії, у південній Україні існували державні організації інших народів. Від VIII ст. перед нашою ерою, на побережжі Чорного і Озівського морів осіли численні грецькі колонії, засновані головно з малоазійського Мілету: Тіра, Ольбія, Херсонес, Теодосія, Пантікапея, Фанагорія, Танаїс і ін. Це були сильні фортеці, кам'яними мурами забезпечені від нападів варварських племен, живі центри господарського життя. Греки намагалися використати природні багатства країни, зорганізували широку рибну промисловість, заходилися розводити хліборобство і виноградарство, дбали про годівлю худоби, але найбільшу увагу звертали на торгівлю з сусідніми племенами і на вивіз місцевих продуктів до Греції. Збіжжя, худоба, риба, шкiри, мед, віск, сiль, лікувальні рослини — це були головні предмети експорту з українських земель. Про розміри торгівлі свідчить те, що за часів Демостена до атенської пристані Пірею привожено з чорноморських країн до 200.000 центнерів збіжжя річно, а деколи цей привіз збільшувався в п'ятеро. З Греції до чорноморських міст довозили оливу, вино, посуд, одяг, зброю, різномодні прикраси тощо.

Грецькі колонії не творили одної держави, а кожне місто було окремою республікою, з демократичним ладом, але фактично під проводом багатіїв — купців і промисловців. Тільки міста над Озівським морем у V ст. до Хр. зорганізувалися в Боспорську державу, під проводом династії Спартокідів. В 107 р. до нової ери ця держава прийшла під владу царя Понту, Мітрідата Евпатора, що намагався створити з чорноморських країн одну могутню державу, яка мала б стати базою для боротьби з Римом. Але чорноморські греки не виявили зрозуміння для його плянів, і цей «другий Ганнібаль» упав у боротьбі, а чорноморські колонії перейшли під владу Риму. Пізніше, у хуртовині переселення народів, грецькі міста були знищені, і тільки Крим залишився в руках Візантії.

Історичне значення грецьких колоній є в тому, що це були перші зорганізовані міста на території України, перші центри торгівлі і культури, що мали великий вплив на сусідні племена — і в тому, що вони зорганізували мореплавання і торгівлю на Чорному морі і відкрили Україні шлях до зв'язків з південними, культурними народами. Але на

тому їх роля кінчається. Ані грецьких міст, ані Боспорської держави не можна вважати представниками української державности, хоч вони й діяли в Україні. Навіть Мітрідат не ставив собі мети зорганізувати місцеві племена до самостійного життя. Для грецьких колоністів «варвари» були тільки предметом експлуатації — греки винищували місцеве населення не тільки економічно, але навіть фізично, тисячами вивозячи «варварських» рабів на міжнародні торгові ці. Грецькі колонії — так само, як пізніше візантійські міста в Криму — не зжилися з Україною, репрезентували тут чужі інтереси і стремління. Цю негативну ролю греків розуміли добре творці Київської держави і вперто намагалися взяти грецькі колонії під свою владу.

Скити. Степова смуга України, на північ від Чорного моря, була з давніх часів рухливим шляхом, яким проходили різні племена, що з них найдавніше відомим є кімерійці (незаного походження). Від VII ст. до н. е. жили в українських степах іранські племена, — спершу скити, пізніше сармати, алани, роксолани та ін. Це були племена з різною культурою; найбільше жили з ловецтва і скотарства, але деякі з них вели хліборобство і навіть продукували збіжжя на продаж, як скити — «хлібороби» над Дніпром і «орачі» над Богом. В VI—V ст. до Хр. скити творили велику державу від Дністра по Дін; на чолі стояла орда «царських» скитів, під проводом деспотичних царів, що мали зорганізовані значні військові сили і тримали під своєю владою інші племена. В 513 р. до Хр. перський цар Дарій виправився походом від Дунаю проти скитів, але не зміг опанувати широких степових просторів. Іранці жили у близькому сусідстві зі слов'янами і мали деякий вплив на слов'янську культуру, але не такий рішальний, як це проголошували деякі ентузіясти іранства (о. Ксенофонт Соценко). Не виключене, що деякі слов'янські племена були навіть під владою скитів. Але скитська держава, зорганізована на орієнтально-деспотичний лад, не залишила ніяких організаційних традицій в Україні. В часі великого переселення народів іранці розплинулися серед інших племен; останки їх — це кавказькі осетини.

Готи. В II—IV ст. у південній Україні проживали германські готи, що примандрували з-над Балтицького моря. Готи засвоїли собі скитсько-сарматську та гелленську культуру і розвинули свої окремі культурні форми. Вони прийняли християнство, витворили свій рунічний алфавет і по-

чали своє письменство (переклад Біблії). З України готи піднімали походи на Балканський півострів і Малу Азію, при чому користувалися фльою завойованих народів. Готська держава дійшла до значної сили за короля Германаріха, що мав за столицю «Дніпрове місто» — але здогад, що це був Київ, потребує ще потвердження. Готи мали великий вплив на слов'ян, особливо в ділянці військової техніки і організації: про це свідчать такі слова, як меч, шолом, князь, перейняті слов'янами з готської мови. Держава готів упала під ударом гунів 375 р.; готи великою масою перейшли в наддунайські землі, і тільки невеликі останки їх залишилися в Криму.

Так змінюлася черга стародавніх народів у південній Україні. Греки, іранці, готи — всі ті племена спричинилися до загосподарювання і організації України, але всі вони були примушені зійти з небезпечного терену під ударами дикої Азії. Місце їх зайняли врешті слов'яни, українці.

Переселення слов'ян. З своєї прабатьківщини предки українців рушили в IV ст. на південь. Про причини переселення можна висловити тільки загальні здогади. Можливо, що головним приводом було велике згущення слов'янської людности на тісній території: старовинні письменники раз-у-раз говорять про «незчисленні» маси слов'ян. У зв'язку з тим виринули економічні переми, що примусли частину населення шукати нових осель. Може мав вплив і рух сусідніх народів, з одного боку — германів, з другого — турецьких орд. Коли готи відступили під напором гунів, коли й самі гуни пішли на захід, тоді відкрився для наших предків вільний шлях до Чорного моря.

Поява слов'ян в історії не була спокійним поселенням нового народу, що приставав до інших осілих сусідів, — слов'яни вдерлися в історію як нарід завойовників і здобувців. З своєї прабатьківщини вони рухнули бурхливим потоком на південь, передерлися через відвічні луці, перейшли через багна і дряговини, мостили шляхи через широкі ріки, прямували бездорожними степами — немов нестримна повідь, займали все дальші простори, руйнували всі перешкоди, ішли все далі, все вперед. Це був здоровий, молодий нарід, повний первісної сили і невичерпаної енергії. «Виступаючи в бій, ідуть здебільшого на ворогів піші, маючи в руках невеликі щити і списи, а панцерів не одягають; деякі не мають ані сорочки, ані опанчі, а тільки в коротких штанях стають до бою з ворогами. Виглядом вони

також не різняться між собою — всі вони високі і незвичайно міцні» (Йордан). У поході на південь слов'яни ішли широким фронтом: в центрі дійшли до Чорного моря, одним крилом загорнули Балкани, другим досягнули до Каспію і навіть до Малої Азії. У своїх мандрівках, що тривали не одне сторіччя, вони вступали в боротьбу з різними народами, які перепиняли їх шлях — з готами, гунами, болгарами, греками, аварами, арабами, — всюди здобуваючи славу грізного ворога. Навіть могутня Візантія не могла затримати «незліченних» слов'янських полчищ і безрадно дивилася на те, як провінція за провінцією приходила під владу слов'ян, як слов'яни заливали Чорноморщину, наддунайські країни, балканські землі. «Зіслов'янилася вся земля наша і стала варварською», — писав імператор Константин Порфірородний.

Держава антів. У V — VI ст. предки українського народу займали вже майже цілу територію України, від пущ Полісся по Чорне море і від Карпат по Дін. Вони виступають як окрема слов'янська група під іменем антів.⁷ Історик Йордан оповідає, що великий нарід венетів, тобто слов'ян, ділиться на дві частини — словенів на заході і антів на сході. «Анти, найхоробріші між ними, живуть над луком Чорного моря, від Дністра аж до Дніпра, а ці ріки віддалені одна від одної на багато днів ходу». Назва антів дотепер невияснена; може це ім'я одного племені, що створило державу, і надало назву цілому народові.

Громадський лад антів — так само, як усіх слов'ян — греки називали демократією. «Слов'янами і антами не править один муж, але здавна живуть вони громадським правлінням, і так усі справи, добрі чи лихі, вирішують спільно» (Прокопій). Але це не була демократія грецького типу. Дійсну владу мали талановиті полководці чи князі, яких авторитет визнавав увесь нарід. Таким вождем був князь Бож, що в 380-их роках вів боротьбу проти остроготів, що напали на землю антів; у перших боях він переміг ворога, але пізніше потрапив у полон з синами і 70 старшинами і загинув жорстокою смертю. В 550-их роках великий вплив серед антів мав Мезамир, що визначився у боротьбі з аварами. Ці князі мали при собі раду племінних старшин, а у важливіших справах скликали віче всіх антів.

Анти здобули собі голосне ім'я своїми походами на Візантію, які вели спільно з іншими слов'янами. Це була остання хвиля слов'янської експансії на південь. У цих на-

скоках анти виступали як самостійна група, так що Візантія звернула на них особливу увагу і посольствами та дарунками намагалася приєднати собі їх приязнь. І справді, деяки анти виступали як «союзнники ромеїв», і англські полки разом з візантійськими йшли проти турецьких орд — болгарів і аварів. Саме тоді Україна вперше виступила у фронті західних народів проти Азії. Хороброго Мезамира авари захопили зрадою і вбили.

Про територію держави антив не знаємо нічого певного. Де була її столиця, куди йшли життєві артерії її розвитку? Правдоподібно, що головний державний центр був на морському побережжі, «над луком Чорного моря»; може анти використали давні грецькі колонії, бо, напр., Ольбія ще тоді існувала як торговий осередок. Може, торгове значення мало вже й Олеше, недалеко від теперішнього Херсону, яке пізніше стає важливим комунікаційним пунктом на Дніпровому шляху. Слов'янські назви Білобережжя на низу Дніпра і Лукомор'я на морському побережжі свідчать про густу українську людність в тих місцях. Держава антив стала осередком, в якому зіслов'яничилися різні племена, що проживали здавна у південній Україні і перше мали тут панівну ролю — іранці, готи, греки: знищені хвільями переселення народів, вони могли знайти захист під владою антив. Як далеко на північ сягали впливи антської держави, це також невідоме. Особливо інтересно було б знати, яку ролю мав Київ, який тоді вже існував, — археологи на терені Києва віднаходять пам'ятки антської культури.

Держава антив протривала три століття, від кінця IV і до початку VII ст. Довготривалість її, розмах експансії, колонізаційні успіхи, участь у політиці Візантії — все вказує, що це була державна організація далеко могутніша, аніж про неї можемо мати уявлення з випадкових і неповних звісток літописців. В історії України вона має важливе значення: український нарід уперше знайшов вислів для своєї державної творчості, zorganizував державу на великій частині своєї території і опер її об море. Те, що держава антив лежала «над луком Чорного моря», мало особливу вагу для майбутнього України: проблема опанування моря і морської експансії стала на першому місці серед проблем українського життя і політики.

Азійські орди. Здобутки, що їх осягнули наші предки в перших століттях свого державного життя, були

знищені навалою азійських орд. Гуни, авари, болгари, маґяри, печеніги — це та черга лиховісних степовиків, що все новими хмарами тягнули з Азії в Україну і нищили свіжозасаджене життя. Причиною того наступу азійських племен був зріст і згущення населення, що мусіло шукати собі нових теренів для життя; талановиті організатори творили з тих мас великі завойовницькі армії. Кріпкі, моґлоком і м'ясом відживлені кочовики, під деспотичною владою своїх ханів, як буря, спадали на європейські народи і розбивали їх, поки вони встигли стати до оборони. З острахом зустріла Європа появу варварів. «Гуни — нарід безмілосердний понад усяку жорстокість. Кого війною не поконали, тому жахливим лицем своїм наганяли страху і примушували втікати, бо лице їх було страшне — чорне, безформна якась галушка, а не лице, з якимись крапками замість очей... На зріст малі, але меткі і зручні в руках, добрі вершники, широкі у плечах, дотепні до стріл і лука, щиями міцні і завжди з гордості кирпу гнуть, — хоч на людей подобають, живуть у звірячій жорстокості». Такими красками малювали сучасники зненавиджених кочовиків. Слов'яни не піддавалися ордам, а хоробро відбивалися від них, деколи перемагали, часом падали жертвою, як той Меґзамир, зрадою захоплений аварами. Але все нові наступи кочових племен підточували й ослаблювали осіле життя. Під наступом аварів упала держава антів. Залив кочовиків знищив основи зорганізованого життя. Південна Україна, де були, мабуть, головні центри антів, стала витоцитаним шляхом народів. Степова смуга збезлюдніла, торгові дороги заростали, на місці колишніх осель залишилися спустошені городища, про які згадує і найдавніший літопис, і імператор Константин Порфірородний. Але до повного запустіння південних областей все таки не прийшло. Частина населення залишилася тут, не вважаючи на степову хуртовину. Племена уличів і тиверців ще в IX ст. доходили до моря. У степах заховалися завзяті і непоступливі ловціздобичники, що пізніше дістали назву бродників і вигонців — вони ховались у недоступних балках і ярах, перебуваючи лихоліття. Ці останки населення були занадто слабкі, щоб вести успішну боротьбу з ордами, але вони утримували зв'язок у безлюдній країні і служили за авангард, на який могли спертися нові хвилі колонізації.

У своєму відступі від моря основна маса українського населення спинилася на смузі лісів — на Поділлі, Київщині,

Чернігівщині і далі — на північ і захід. Історична арена України знад Чорного моря перемістилась у глибину країни: після першої, приморської дії почалася друга — сухо-дільна. Тут, на півночі, під природним захистом пушч, далі від наступів кочовиків, почало організуватися нове життя.

Племена. Основу організації творили племена. Найдавніший літопис згадує про такі племена в Україні: полян коло Києва, сіверян над Десною, деревлян на південь від Прип'яті, дулібів над західнім Бугом, уличів над Богом, тиверців над Дністром, хорватів без означеного місця, може на Підкарпатті. Впродовж сторіч у житті племен заходили різні переміни. Деякі племена змінювали свої оселі: уличі і тиверці спершу жили над Дніпром, пізніше перейшли на захід, відступаючи під натиском орд. Плем'я дулібів прибрало нові назви — бужан і волинян.

Провід у племенах вели «луччі люди», або «нарочиті мужі», представники визначних родів, що здобули собі значення завдяки багатству, воєнним успіхам чи іншим причинам. Найбільш талановиті і підприємливі одиниці приймали ім'я князів і доходили тривкої спадщинної влади.

До організації державної влади найбільше сприяли два моменти: війна і торгівля. Боротьба між сусідніми племенами виникала часто, і це давало привід до скупчення сил племені. Ще більший вплив мав наступ кочовиків, які із степів заходили деколи і в дальші лісові сторони і нападали на спокійних хліборобів. Літопис зберіг згадку, що волинські дуліби перебували під важким ярмом обриваварів, але визволилися з неволі. «Були обри великі тілом і горді умом, та Бог погубив їх — вони вимерли всі і не зостався ні один обрин: є прислів'я в Русі і до сьогодні — загибли як обри». Так пам'ять про занепад ворогів розбуджувала самосвідомість племені; у зустрічах з азійськими ордами творилась нова організація.

Торгівля. Розвиток організаційних заходів прискорювала також торгівля. Лісова смуга відзначалася багатством звіринного світу. Північні українські землі мали тоді такий характер, як недавно лісові простори Канади або Сибіру з їх величезними кількостями дикої звірини. У лісах і на краю степу жили великі представники первісної фауни, як тур, зубр, лось, олень, — а ще більше дрібної звірини, цінної дорогим хутром, як бобри, білки, чорні куниці, різні породи лисів. Ці природні багатства притягали до себе

увагу чужосторонніх купців, що йшли услід за завойовниками і їх здобич вивозили на далекі східні ринки. Коли ж у VII ст. араби zorganizували велику азійсько-середземноморську торгівлю, в її обсяг вони втягнули також Східню Європу. На землях України появилися арабські купці, що при своїх експедиціях сягали у глибину країни, як на це вказують орієнтальні монети, розсіпані по далеких шляхах. Також Візантія не припинила давніх зв'язків з північними країнами. У цій торгівлі брали участь також місцеві «луччі люди», що і продавали свої продукти, і організували торгову мережу на своїх землях та доносили дедалі більшого впливу.

Городи. Осередками племінної організації були укріплені городи. Останки цих городів, городища, залишилися у північних землях України у великому числі: в Київщині — 400, в Чернігівщині — 150, на Волині — 350, на Поділлі — 250, в Галичині — поперх 100. Скандінавці спрavedливо називали Слов'янщину «країною городів». Деякі з цих городів були невеликі, могли служити як охорона одної оселі, або були замком «нарочитого мужа», інші ж обіймали дуже широкі простори, могли помістити велике число оборонців. Як указує термінологія земляних укріплень, городи були твором самих слов'ян, і в їх будові слов'яни дійшли великої вмілости.

Городи в першу чергу мали оборонне значення. Вони забезпечували пограниччя від наступів степових орд. Крайня лінія городів являла собою границю, до якої доходила колонізація. Коли ж населення почало прямувати знову на південь, у степову смугу, воно свої надбання забезпечувало спорудженням нових укріплень. Літописний Кий, бажаючи поселитися над Дунаєм, побудував собі там свій городок. Городи були передовими базами колонізації.

Але ще важливішу роль городи мали в творенні державної організації. Будування укріплень було важке і вимагало спільної праці більшої групи населення, кільканадцяти і більше осель. Громади, що спільно збудували город, творили одну організацію, що користувалась укріпленнями, дбала про їх оборону, забезпечувала їх всякими засобами; з військовими потребами тісно зв'язувалися справи господарські. Город ставав осередком всієї околиці, вів провід у ній, мав рішальне слово у всіх справах: «що старшини рішать, на це пригороди пристануть», — говорить літопис. Деякі городи, положені особливо вигідно, ставали центрами

торгівлі, і до них напливало густе населення. Найбільш розвинені городи ставали осередками всього племені, і в них старшина племені відбувала свої ради, віча. Так головним городом деревлян був Іскоростень (Коростень), уличів — Пересічен (на Басарабії), дулібів — Волинь над Бугом тощо.

Племінні держави. На основі племінної організації почала творитися держава. Найдавніший літопис оповідає, що у всіх племен створилася своя влада, своє «князювання»: «у полян своє, у деревлян своє, у дреговичів своє». Деякі племена — чи їх старшини — зорганізували більші військові сили і поширили свою владу на значнішу територію. Арабський письменник Масуді з половини X ст. оповідає: «Зпоміж цих народів один за давніх часів мав владу, князь його звався Маджак, а сам нарід—валінана. Цьому народові за давніх часів корилися всі інші слов'янські народи, бо влада була його, а інші князі його слухались... А це корінь із коренів слов'янських, поважається між народами слов'янськими і має першенство між ними». Нарід «валінана» — це ймовірно волиняни; город Волинь (тепер Городок при гирлі Гучви, що впадає в Буг) був відомий до XI ст., а залишилося по ньому величезне городище. На крайньому заході української території існували також таємничі «червенські городи», з центром у теперешнім Чермнім над Гучвою. Але ці великі організації не були тривкі. «Пізніше пішла незгода між народами, пропав лад, вони поділилися на племена, кожне плем'я вибрало собі князя» (Масуді). Розвиток і занепад цих давніх племінних держав для нас закритий і невідомий, — тільки могутні городища, що залишилися досі, свідчать про творчі зусилля давніх віків.

III. Епоха експансії

Київ. Тривке історичне значення здобула тільки Київська держава. Літописець виводить її початок від полянського князя Кия і його братів, що перші побудували горбд у Києві; коли ж вони повмирили, «рід їх почав держати князювання над полянами». Про діяльність цієї першої київської династії історичних відомостей не заховалось. Але багаті археологічні пам'ятки на терені міста Києва і в його околицях дають свідoctво, що вже в VI—VIII ст. Київ був могутнім торговим, культурним і мілітарним осередком,

був великим містом, — найбільшим на вою Східню Європу. Значення надавав Києву передусім дніпровий шлях, що з'єднував північні країни з Чорним морем. І самим Дніпром, і Десною, Прип'яттю та іншими дніпровими допливами плили фльотилії, що з широких просторів звозили до міста продукти лісово-хліборобського господарства. Через Київ переходив також другий великий торговий шлях зі Сходу, від Азії до Середньої Європи, а в Києві був давній перевіз через Дніпро. Київ, як центр, де перехрещувалися ці дороги, притягав до себе купців з різних сторін і громадив культурні надбання різних племен і народів. Князі, що володіли на цьому місці, подбали про те, щоб свою столицю відповідно укріпити; побудували тут город (чи навіть три городки, як це виявили археологічні розкопи) і свої укріплення безнастанно розширювали. За пізніших часів уфортифіковано також усю околицю, аж по річки Стугну та Ірпінь, — так що Київ став могутньою фортецею, недоступною для ворожих наступів, осередком, що міг накинати свою владу всій країні.

Недостача джерел не дозволяє нам ствердити напевно, чи стояла Київська держава у безпосередньому зв'язку з державою антів. Але вже те, що Київська держава, так само як анти, скерувала головну свою експансію на Чорне море, робить правдоподібним здогад, що між обома державами йшла безперервна лінія розвитку.

Розвиток торгівлі. На якій економічній основі розвинулася Київська держава, на це кидає світло недавно відкрите арабське джерело — письменник Мохаммед бен Ісгак з VIII або початку IX ст., що пише про слов'янську торгівлю так: «Що торкається слов'янських купців, то вони привозять шкіри лисів і бобрів з окраїн Славонії і приходять до Румського (Чорного) моря, і бере з них десятину румський (візантійський) володар. Потім переїздить морем у жидівський город Самкуш (Тмуторокань), опісля вертаються до країни слов'ян. Або вони пливають з Слов'янського моря по тій ріці, що називається Рікою слов'ян, приходять до Хамліджу хозарів, і бере з них десятину хозарський володар. Потім пливають Хорісанським (Каспійським) морем, деколи причалюють у Джурджані і там продають усе, що мають. І все те приходить до Раю (Теграну).» Це відомості з найменше відомої епохи в історії України, з часів перед приходом варягів. Отже слов'яни, предки українців, мали тоді зорганізовану велику торгівлю,

що з глибини країни вела до Чорного моря, Каспію і навіть до Ірану і обіймала цілу мережу суходільних і морських шляхів. Як сильно закріпилися слов'яни в Чорноморщині, найкраще показують навіть між арабами поширені назви «Слов'янська ріка» — мабуть, Дін, і «Слов'янське море» — Озівське, а може й частина Чорного. Організація такої широкої торгівлі була можлива тільки при існуванні сильної держави, що охороняла і забезпечувала свобідні подорожі купців по далеких країнах. Сама ця торгівля свідчить про могутність держави. Зазначити треба ще раз, що це була організація слов'янська — араби говорять про те недвозначно. Коли ж пізніше появилися варяги, вони вже йшли готовими слов'янськими слідами.

Сусіди. Візантія. Київська держава вже на початку свого розвитку зустрілася з експансією сусідніх держав, що старалися запанувати над Східною Європою. Вони не стільки шукали нових теренів поселення, скільки приваблювали їх природні багатства, в першу чергу великі кількості східноєвропейських смухатих звірів. Входові шляхи до наших земель вели великими ріками: від полудня — Дніпром, від півночі і заходу — Двіною та іншими балтицькими ріками, від сходу — шляхами від Волги і Каспійського моря.

На побережжі Чорного моря з давніх грецьких колоній залишилися тільки деякі в Криму — Херсонес (Корсунь), Боспор, Сурож — під владою Візантійської імперії. Утримання цих колоній коштувало Візантію дорого, вона мусіла допомагати їм військом і вести складну дипломатію з варварськими племенами, що напірали з півночі, — то перекуплювала їх дарунками, то старалася розбити їх всякими інтригами. Крим був важливий для Візантії як центр торгівлі зі Східною Європою, а також як стратегічна база, найдалі на північ висунена, з якої можна було обсервувати рух східних народів і запобігати несподіваним нападам. Але Візантія була настільки ослаблена, що не пробувала робити якінебудь дальші завоювання, і зв'язки її зі слов'янами обмежувалися до торгівлі і деколи переговорів у сусідських справах. Все таки Візантія обмежувала свободу рухів Київської держави на Чорному морі: наші купці в Криму платили десятину від своїх торгів.

Хозари. Далеко більшу активність виявляли східні сусіди слов'ян. Україна, положена на пограниччі Азії, мусіла звертати особливу увагу на Схід. Фатальні «ворота

народів», між Уралом та Каспієм, пропускали в Україну безконечну хвилю варварських народів, що руйнували українську культуру. Азія намагалася також втягнути Східню Європу в орбіту своєї торгівлі і експлуатації, а далі взяти слов'ян у політичне ярмо. Експонентами цих завоювницьких плянів були дві тюркські держави над Волгою — болгарська і хозарська. Болгарська держава, з столицею Болгар при гирлі Ками, експлуатувала північно-слов'янські племена і в конфлікт з Києвом увійшла щойно пізніше. Натомість хозари стояли у зв'язках з Україною вже від VII—VIII ст. Хозарська держава мала свій головний центр Ітіль при гирлі Волги, але опанувала також побережжя Каспійського моря і сягала до Озівського. Над Доном хозари побудували фортецю Саркел. Хозарська держава, положена на границі між Азією та Європою, була живим торговим посередником між обома частинами світу. Вона утримувала зв'язки з культурними містами Турану — Бухарою, Хівною, Самаркандом, а через них — з Середньою Азією і навіть Китаєм; з другого боку — вела торгівлю з Іраном і арабськими країнами. Через Хозарію Східня Європа дістала всі дорогоцінні вироби Орієнту — шовк, зброю, прикраси та ін. Хозари, як практичні купці, ставилися з толеранцією до всіх вір і народів, і в їхній столиці були окремі дільниці різних народів, а також слов'янська. Слов'янська мова була одною з пануючих мов у хозарській державі; користувалися нею і самі хозари, і тюрки, і інші племена; англійський історик Бюрі каже, що це була свого роду «лінгва франка» — торгова мова на тодішньому Орієнті.

Але хозари не вдовольнялися своєю ролею торгових посередників. Вони підняли плян завоювати слов'ян, щоб взяти у свої руки безмірні природні багатства Східньої Європи. Користуючися найманим військом з тюрків та інших племен, вони почали збройні походи на слов'янські племена. Під владу хозар дісталися наперед племена вятичів, сіверян і радимичів. Хозари наклали на них дань — білку від диму, тобто замешканої оселі. Далі хозари ударили також на плем'я полян і на Київ. В яких обставинах це сталося, не знаємо. Мабуть, Київська держава, після першого розквіту і експансії аж до моря, ослабла, і коли хозари зажадали дані, поляни не оборонялись, а погодились на підданство. Народній переказ каже, що дань полян не була така, як інших племен (шкірами) — поляни платили від диму по мечеві. Хозарська старшина, здобувши таку

дань, занепокоїлася: «Недобра це данина, — ми здобували дань односторонньою зброєю, тобто шаблями, а їх зброя гостра з обох боків — мечі! Вони будуть колись брати дань від нас і інших країн!». Так народня традиція момент занепаду самостійності освітлювала надією на майбутні перемоги.

Залежність від хозар полягала в тому, що завойовані племена доставляли хозарам дорогоцінні хутра і шкури, що мали головне значення у слов'янському експорті. Але хозари мали також вплив на організацію слов'ян; за пізніших часів Володимирові Великому давали почесний титул «кагана» — так титулувалися хозарські володарі, і від хозарів ця назва поширилась у Києві. За посередництвом хозарів ішли в Україну різні орієнтальні впливи; про це свідчать знаходи арабських, перських та туранських монет і східних виробів по всій Наддніпрянщині, а навіть і в західних землях. Україна у великій мірі була тоді азійським клієнтом і сама непомітно азійшилася.

Русь. Хозарське поневолення тривало, здається, недовго. Київська держава відзискала свою незалежність і могутність під назвою Русі.

Це сталося на переломі VIII–IX ст. Русь появилася несподівано, таким самим бухливим потоком, як колись перші слов'яни. «Напали варвари Рос, нарід жорстокий і немилосердний, що не має жадного сліду ласки до людей. Подібні до звірів своєю вдачею, нелюдські своїми ділами, самим виглядом виявляють жадобу крові...» Так жалілися малоазійські греки, яким наїзд Русі перебив розкоші ситого життя. Візантійці почали вивиснювати, хто такі ці могутні варвари: називали їх скитами або тавроскитами, — так традиційно іменовано населення Східної Європи. Але добре поінформовані араби дали вивиснення докладніше: «Щодо русів, то вони є племя з слов'ян, вони привозять хутра бобрів, чорних лисиць і мечі з віддалених частин землі слов'ян до Румського (Чорного) моря» (Ібн Хордадбег). І про Русь араби переказують всі ті торгові відомості, які перше подавали про слов'ян. Це авторитетне ствердження арабських купців, що вели торгівлю зі слов'янами і добре їх знали, дає змогу вважати організацію Русі за місцеву — за організацію слов'янського походження.

Щодо назви Русі, то вона остаточно ще не вивиснена, хоч різні дослідники пробували її виводити то з фінської мови, то зі шведської, то з слов'янської (річка Рось у Київщині), врешті вказували на її велике поширення в інших

народів. Але не таке важливе походження назви, як те, що вона означає. Ім'я Русь у X—XII ст. було тісно зв'язане з Київщиною: хто їхав з Новгороду, Полоцьку чи Суздаля до Києва, говорили, що їдуть на Русь; також у Галичині «руський» боярин означало «київський». Це також доказ, що з Києва пішла ця Русь, яка в свої руки взяла провід держави. Це були, очевидно, ті самі «луччі люди» — старшини родів, войовники, купці, землевласники, що від давніх часів кермували державним життям і тепер підняли державну організацію на вищій ступінь розвитку. Для них особливо не вигідна й осоружна була хозарська влада, і вони шукали засобів, як усунути хозарів з Києва.

Варяги. Але Київ зміг подолати хозарів не самими своїми силами, а за допомогою варягів-норманів. В історію України увійшов новий чинник, північний, що почав протидіяти впливам Орієнту і Візантії. Нормани, скандинавські здобичники, своїми морськими походами зворушили цілу Західню Європу, а Балтицьким морем вдерлися також у слов'янські землі. Наперед опанували північні племена в обширі Неви і Двіни. Князь Рюрик заснував державу у Великому Новгороді. З півночі варяги перейшли в Україну. Літопис оповідає, що два варязькі старшини, Аскольд і Дир, з своїми дружинниками Дніпром приплили до Києва, зайняли город, усунули владу хозарів і почали князувати над полянською землею. Літопис дає дуже далекий відгомін минулого, і годі означити хід подій ближче. Але з літописного оповідання можна здогадуватися, що прихід варягів мав характер не насильного завоювання, а радше мирної окупації. Отже місцеві старшини, нащадки роду Кия і його братів, заводять розмову з варягами, оповідають їм про початок свого міста, про поневолення хозарами; зустріч відбувається в атмосфері приязни і довір'я. Скандинавці і київські «луччі люди» прийшли до порозуміння, так що варяги зайняли Київ без боротьби. Історичний перелім прийшов без потрясіння. Варяги увійшли у місцеву панівну верству, що прибрала ім'я Руси, — і зайнялися новою організацією державного життя.

Провід вела скандинавська династія. На місце давніх слов'янських князів прийшли норманські кунінги: імена Аскольда, Олега, Ігоря — скандинавські. Разом з тим головні місця в управлінні країною зайняли варязькі дружинники, через те державна влада прибрала військового характеру. Влада не спиралася вже на старшин родів і племен,—

на сторожі її стояли озброєні полки чужоземних воєнків. Нові князі військовою силою утримували свій авторитет. Але заслуга варягів була в тому, що вони з'єднали країну в одну цупку цілість, увілили в державний організм новий фермент, оживили його і поштовхнули до нової творчости.

Серед таких бурхливих перемін місцеві «луччі люди» не могли утриматися при провідній ролі. Вони не були підготовлені до такої широкої державної творчости, їх до- теперішня діяльність проходила серед далеко скромніших умов родово-племінного ладу. Вони відійшли на другий плян. У договорах Олега і Ігоря серед кількох десятків скандинавців зустрічаємо ледве двоє-трьох слов'янських імен, — доказ, як важко було місцевим людям затримати місце в новій верхівці. Але все таки вони не втратили свого значення. Нова державна будова не могла обійтися без їх знання і досвіду. Вони ж вели до того часу управу країни, знали державні потреби, мали впливи серед населення, мали у своїх руках організацію торгівлі, мали зв'язки за кордоном — це були цінні елементи, яких нова влада не могла легковажити. Київські «луччі люди», хоч і відсунені від проводу, діяли далі, як дорадники і експерти, і утримували свій вплив на державну політику. За пізніших часів, коли варязька експансія затихла, їм випало знову взяти керму держави у свої руки.

Перші походи. Етапи творення і зросту Київської держави відомі нам тільки в загальних зарисах. З початку X ст. дійшли до нас випадкові вістки про походи Руси на Чорне море, а саме на побережжя Криму, під проводом князя Бравлина, і на міста Малої Азії. В 860 р. відбувся великий похід Руси на Константинопіль, що викликав незвичайний жах у візантійській столиці. Патріярх Фотій у своїх проповідях описував тодішні враження: «Чи пригадуєте собі той час нестерпний, важкий, коли прийшли варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погубним; коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, давало їм приємну і легку плавбу, а на нас підіймало суворі хвилі війни; коли вони плили повз місто і виставляли моряків із мечами, немов погрожуючи місту смертю від меча; коли вся людська надія залишила людей, і місто покладалося на єдину оборону в Бога; коли переполох і темрява опанували розум, і вухо прислухалося тільки до одної вісти: перебралися варвари через мури, опанували вороги місто?» Наш літопис приписує цей похід Аскольдові і Ди-

рові, тим варягам, що перші поселились у Києві. Араби знали ім'я Дира: «Перший між слов'янськими королями — король аль-Дир, він має великі міста, великі залюднені землі, до столиці його держави приходять мусулманські купці з різним крамом» (Масуді). Великі військові сили, які Київ вислав проти Візантії, свідчать про могутність держави. Щоб забезпечитися від дальших нападів, візантійський імператор вислав посольство до Русі і довів до миру, не знати на яких умовах.

Олег. Першою великою подією в історії київської держави є Олег (879—912, дати неточні). Літопис оповідає, що він був з роду новгородського князя Рюрика; Рюрик перед смертю передав йому князівство і опіку над своїм сином Ігорем. В 882 р. Олег зібрав військові сили північних племен та варягів і рушив на південь. На дніпровому шляху він здобув Смоленськ, Любеч, врешті Київ. У Києві він наказав убити Аскольда і Дира, як самозванців, і взяв владу в свої руки, як легальний володар. Він прибрав титул великого князя руського. Столицею своєї держави Олег проклямував Київ: «Це буде мати городів руських». Ця заява зверталася проти Новгороду, який до того часу мав провідне місце, як осідок сеньйора варязьких князів і найсильніша база варягів. Але Київ мав кращі умови на столицю Східної Європи, лежав посередині балтицько-чорноморського шляху і ближче до великих центрів торгівлі — Візантії і хозарської держави, а також мав старші і глибші державні традиції. Коли ж прийшло до порозуміння і співробітництва між київськими «луччими людьми» і варягами, ніщо вже не стояло на перешкоді, щоб Київ зайняв передове місце. Але Новгород не хотів зректися свого першества, і Олег мусів силою приборкати місто, покаравши його контрибуцією в розмірі 300 гривень (фунтів) срібла річно.

Київ, як столиця, став головним осередком військових сил. «У руського володаря такий звичай, що з ним, на його дворі живе 400 хоробрих товаришів і вірних людей, що разом з ним умирають і йдуть на смерть за нього» (Ібн Фадлан). До княжої дружини належали члени його рсду і наймані вояки; в більшості це були варяги, на що вказують імена Олегових послів (Карл, Інетельд, Фарлоф та ін.). Поруч з Києвом осередок держави творили городи Чернігів, Переяслав, Любеч.

Завоювання племен. З Києва Олег почав завою-

увати українські племена. Покорив деревлян, радимичів, сіверян, а також вів боротьбу з уличами і тиверцями, але не зміг їх завоювати і тільки приєднав за «толковин» — союзників так само дулібів і хорватів. Таким способом він створив одну велику державу. На приєднаних землях Олег ставив городи і поселював там свої залоги під проводом визначних дружинників, «світлих бояр». Територія держави в основі займала область Дніпра з його допливами, сягаючи також у горішню Волгу.

Поневолені племена мали свою самоуправу під проводом князів чи радше старшин; у внутрішнє життя племена влада не мішалася. Головний їх обов'язок був платити Києву дань, звичайно натурою — шкірами і хутрами, воском і медом, а також доставляти військо на воєнні походи. Збирання данини звалось полюддям. «Коли настане місяць листопад, зараз їх князі виходять з усією Руссю з Києва і йдуть на полюддя, тобто в округи — до слов'ян, деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян та інших слов'ян, які є підвладні русам. Переговдувавшись там цілу зиму, в місяці квітні, як розтане лід на Дніпрі, приходять у Київ» (Константин Порфірородний). Племена, що не хотіли визнавати влади Києва добровільно, Русь зброєю силувала до послуху, здобувала й руйнувала їх городи, частину людей запродувала в неволю, на ціле плем'я накладала контрибуції і нові данини. Таке поневолення означали характеристичним терміном — «примучувати». Творення держави коштувало багато зусиль панівної кляси і не мало крові поневолених.

Зріст торгівлі. Київська держава, поширюючи свою територію, одночасно відновлювала давні торгові лінії і творила нові. Варяги зв'язали Київ зі Скандинавією. На Балтицькому морі головним торговим центром був острів Готланд: на ньому відкрито понад 20.000 арабських монет, багато монет візантійських і західноєвропейських, — це свідчить, що тут відбувалися зустрічі купців Сходу і Заходу. Зі Швеції, що славилася чудовим залізом, приходила до нас різного роду зброя; спеціальні досліди показали, що всі тогочасні мечі, віднайдені у Східній Європі, вироблені зі скандинавського заліза. Тоді особливе значення здобув «путь з варяг в греки», шлях з Балтицького до Чорного моря. Він проходив рікою Невою, Ладозьким озером, річкою Волховом, озером Ільмень, над яким стояв Новгород Великий, річкою Ловаттю, на верхів'я Дніпра і Дніпром до

Чорного моря. Другий балтицький шлях вів рікою Двіною, також до горішнього Дніпра. На суходолі, між двома річками, були влаштовані т. зв. волоки, якими перетягали вантажні човни. Наново була організована комунікація по Дніпру. Слов'янські племена везли свої продукти і дань т. зв. одnodеревнями — човнами, зробленими з одного стовбура, прямуючи до Києва, і спинялись коло замку Самоатас. Київ був головним центром торгівлі; київські купці збирали навезені запаси і готували їх до дальшої дороги. В червні велика торгова фльота виїздила з Києва, спинялася ще на два-три дні коло Витичева, а далі плила до порогів. Пороги вже в X ст., поруч зі слов'янськими назвами, мали також назви чужосторонні, головно скандинавські, що вказує на міжнародне значення дніпрового шляху. При небезпечніших порогах човни перетягали берегом на ливах або переносили суходолом. Нижче від порогів фльота затримувалась при острові св. Григорія, тобто Хортиці, на низу—при острові св. Етерія — Березані. Там човни готувалися до морської дороги. Морем плули попри берег, повз гирло Дністра та Дунаю і різні пристані, до Константинополя.

Київ відновив також свої торгові зв'язки зі Сходом. Арабські письменники прикладають тепер до Русі ті вістки, які перше мали про слов'ян. «Щодо русів, то вони плем'я з слов'ян; вони привозять хутра бобрів, чорних лисиць і мечі з віддалених частин землі слов'ян до Румського (Чорного) моря, і бере з них десятину румський (візантійський) цар. Коли ж вони пливуть до Танаїсу (Дону), ріки слов'ян, то вони висідають у городі хозарів, і бере з них десятину хозарський володар. Потім пливуть у Джурджанське (Каспійське) море і висідають на його берегах, де хочуть. Деколи привозять свої товари з Джурджану на верблюдах до Багдаду, при чому перекладачами служать їм слов'янські євнухи» (ібн Русте). Терен торгівлі Києва поширився, як видно з цього оповідання, аж до Месопотамії. Зрештою руські купці бували також в Єгипті, в Александрії. Торгові зв'язки були, певно, унормовані окремими умовами; коли ж торгівля зустрічала де перешкоди, держава пробила їй шлях своїми військовими силами.

Зовнішня політика. Зовнішню політику своєї держави Олег повів широкими шляхами. Він скоро зорієнтувався в основних проблемах Київської держави — не без допомоги, можна здогадуватись, київських «луччих людей»,

що знали традиції давнього розквіту свого міста. Він звернувся проти двох держав, що експлуатували природні багатства Східної Європи і старалися взяти її під свій вплив — проти хозарів і Візантії. З хозарами він зайшов у конфлікт через те, що взяв під свою владу радимичів і сіверян, що до того часу були хозарськими данниками. Пізніше він ударив на хозарське місто Самбарай (можливо, Тмуторокань над Озівським морем). У цій війні він виступав як союзник Візантії, яка також поборювала конкуренцію хозарів. Але хозари зуміли закінчити небезпечну війну угодою.

Боротьба з Візантією. З Візантією йшла боротьба за Чорне море. Греки вороже ставилися до торгової експансії Києва і намагалися затримати чорноморську торгівлю у своїх руках. Але Олег великою флотом замкнув Константинополь, так що Греки були примушені до переговорів. Два договори з Візантією, що дійшли до нас (з 907 і 911 рр.), свідчать про повну перемогу Києва. Греки погодилися заплатити велику контрибуцію, по 12 гривень срібла на човен, і окрему данину на Київ та інші головні городи. Купці з Київської держави мали право вести торгівлю без сплати мита, діставали у Константинополі безплатне утримання на протязі 6 місяців і всякі корабельні запаси. Але до міста мали входити групами не більше, як по 50 людей, і без зброї, а на мешкання призначено їм окрему ділянку. У другому договорі вирішено різні спеціальні справи, що торкалися відносин між громадянами обох держав, як випадки вбивства або поранення, крадіж, потоплення корабля, продажу невільників, майна померлих тощо. Також унормовано справу служби дружинників у грецькому війську; з того часу «руські» полки у Візантії появлялись часто.

Постать Олега в нашому літописі оповита різними переказами (кораблі на колесах під Царгородом, смерть від улюбленого коня) — народня традиція запам'ятала великі лінії творчости першого будівничого Київської держави і надала його особі фантастичних рис.

Ігор. Політику Олега продовжував Ігор (913—945). Держава, зорганізована Олегом, виказала вже повну внутрішню суцільність: завойовані племена ввійшли вже в нове життя і погодилися з владою Києва. Одні тільки дєревляни, мешканці поліських пуш, уперто намагалися вернутися до давнього племінного ладу, під власними «доб»

рими» князями, і Ігор силою мусів ламати їх повстання. Ігор завоював також улличів, що за Олега були тільки «толковинами», союзниками Києва: після трирічної облоги він здобув їх город Пересічин.

Чорноморська експансія. Тим більшу увагу звертав Ігор на головних противників Києва — Візантію і хозарів. Візантія не могла стерпіти не вигідних для неї умов миру, які накинув їй Олег, і старалася перешкодити розвиткові Київської держави. Знарядом служили їй печеніги, тюркська орда, що тоді саме появилася у чорноморських степах. Імператор Константин Порфірородний, сучасник Ігоря, так вияснює візантійську політику: «Коли ромейський (візантійський) цар живе в мирі з печенігами, то ані Русь, ані тюрки не можуть чинити ворожих нападів на ромейську державу; не можуть вони домагатися від ромейів великих грошей і дарунків як заплати за мир, бо бояться сили, яку цар за допомогою того народу може їм протиставити на випадок їх походу на ромейів. Печеніги, зв'язані приязню з імператором і заохочувані посольствами та дарунками, легко можуть нападати на землю русів і тюрків, брати в неволю їх жінок та дітей і спустошити їх країни». Такими інтригами візантійці намагалися спинити зріст Київської держави. І справді, печеніги почали свої наскоки на Україну, а найбільше шкодили торгівлі на Дніпрі, нападаючи на купецькі транспорти в часі їх переправи через пороги. Ігор спершу пробував скласти умову з ордою, але далі мусів воювати.

Ігор орієнтувався в тому, що печенігами кермує візантійська рука, і його відносини до Візантії загострилися. Передусім він підняв плян закріплення влади Києва на півбережжі Чорного моря. Як видно з натяків у пізнішому договорі з Візантією, Русь почала «зимувати» у Дніпровому лимані, на Білобережжі і на острові св. Єлєвтерія (Березань) — тобто засновувати тут постійні оселі. Київ бажав заволодіти берегом Чорного моря, яким колись володіли анти, де й залишилися руїни давніх осель. Така приморська колонізація могла затримувати походи степових орд, охороняти торгівлю і протидіяти візантійським впливам. Зараз же прийшло до конфліктів з кримськими греками: українські поселенці не хотіли допускати до дніпрового гирла корсунських (херсонських) рибалок. Ігор почав також виступи проти грецьких колоній у Криму. Спершу вислав на них чорних болгарів, що жили

десь над Озівським морем, а далі почали нападати на Крим і княжі полки.

Врешті прийшло до відкритої війни з Візантією. В 941 р. Ігор з великою фльою рушив на Константинопіль. Але греки, остережені корсунянами, приготувалися до оборони і заблюкували пристань Герон. Візантійська фльота ударила на Русь і почала палити кораблі т. зв. ясным вогнем, якоюсь хемічною речовиною. Тоді Ігор завернув на малоазійське побережжя і пограбував тамтешні міста. Але візантійці ударили вдруге, розбили цілу флоту, і Ігор мусів відступити в напрямі на Озівське море.

Ігор приготував опісля новий похід, але греки почали переговори, і в 944 р. укладено новий договір. Він знову торкався торгових відносин, але тепер права Руси значно вкорочено: загострено контроль над купцями, не дозволено їм зимувати в Константинополі та ін. Але найважчою умовою договору було те, що Ігор мав зректися володінь у гирлі Дніпра та на побережжі Чорного моря, зобов'язався не нападати на Крим і не насилати туди степових орд. Так морські пляни Ігоря, такі важливі для розвитку Київської держави, скінчилися невдачею. Українське населення мусіло знову відступати з над моря на північ.

Відносин Ігоря до хозарів не знаємо. Але хозари мусіли визнавати силу Руси, коли пропускали руські полки на Каспійське море. В 943 або 944 р. Русь знищила західне побережжя Каспію, рікою Курою вдерлася на Закавказзя і здобула велике місто Бердаю. Цей похід зробив велике враження на Сході — пізніший перський поет Нізамі присвятив йому свою поему, — але для Києва він не мав реального політичного значення, бо неможливо було тривко опанувати такі далекі країни.

Ігор згинув у боротьбі з деревлянами, під Іскоростенем, коли вирушив брати дань з непокірного племені. Так племінний партикуляризм востаннє намагався протиставитися державній організації.

Ольга. Після смерті Ігоря владу взяла його жінка Ольга (945—964 р., умерла 969 р.). Вона князувала в імені малолітнього сина Святослава, але твердо держала провід у своїх руках. Виїмкове явище у тій суворій епосі — жінка впродовж кільканадцяти років мала владу у великій державі — є свідомством її великого таланту. Першим її ділом була помста за смерть Ігоря і остаточне поневолення деревлян. Ольга здобула і спалила укріплений

город Іскоростень; частину населення вирізано, частину за-
продано в неволю, на решту накладено тяжку данину.

Зрештою Ольга не вела воєн, а присвятилася мирній
праці. Вона об'їздила свої землі і настановляла в них нові
закони, нпр., у деревлянській землі і в Новгороді, заснову-
вала нові оселі, уладжувала «ловища», тобто ловецькі тере-
ни, важливі для експорту хутер. Пізніше в різних землях
показували по ній пам'ятки.

Ольга ввійшла у ближчі зв'язки з місцевим населенням,
а саме з його верхівкою, «луччими людьми». Дружина Іго-
ря складалася ще з варягів, але вже зустрічаються в ній
слов'яни, як Володислав і Предислав. На дворі Ольги слов'я-
ни дійшли вже значного впливу. Улюбленою повірницею
княгині була Малуша, донька Малка Любчанина, з Любечу,
що пізніше стала одною з жінок Святослава і матір'ю Во-
лодимира Великого. Братом Малуші був Добриня, визнач-
ний воєвода Володимира. Так слов'янський елемент прони-
кав у княжий двір. Про перемогу слов'янських впливів
свідчить і те, що княжий син мав уже слов'янське ім'я —
Святослав.

Ольга прийняла християнство — це вказує на широ-
кий горизонт її поглядів. Нав'язала також прямий зв'язок
з Візантією: в 957 р. вона відбула подорож до Константи-
нополя. Її побут в імператорській столиці описав Констан-
тин Порфірородний. Про мету цих відвідин можемо здо-
гадуватися, що княгиня бажала поладнати непорозуміння,
які залишила політика Ігоря, можливо, що вона також пе-
реговорювала в церковних справах. Але висліди подорожі не
вдовольняли Ольгу: вона жалілася, що довго казали їй че-
кати на авдієнцію в імператора. Може через те вона нав'яза-
ла зв'язки з іншою імперією, з Німеччиною; в 959 р. вона
вислала посольство до римського цісаря Оттона I — проси-
ти єпископа і священників. Бажаючи поширити християнст-
во, вона, здається, вагалася, чи провести це у зв'язку з Ві-
зантією, чи з Римом.

Святослав. Коло 964 р. почав князювати Свято-
слав, син Ігоря і Ольги (964—972). Літопис змалював його
як незвичайного лицаря: «Коли князь Святослав виріс і
змужнів, почав збирати багато хоробрих вояків, бо і сам
був хоробрий та легкий, ходив як пард і багато воював.
Не возив за собою ні возів, ні казана, не варив м'яса, але,
нарізвавши тонко чи конину чи дичину, чи воловину, пік
на вугіллі і так їв; не мав і шатра, а підстеляв до спання

кінську опону, а в голови клав сідло. Такі самі були його вояки. А коли йшов на яку країну, сповіщав наперед: іду на вас!» Також грецькі літописці з похвалами висловлюються про Святославу хоробрість і лицарство, — але він був також і далекозорим політиком.

Святослав докінчив будову держави, яку почали Олег і Ігор. Він уже не мав потреби воювати зі слов'янськими племенами і всю свою силу звернув на давніх суперників Києва, над Волгою і Чорним морем. Походи Святослана вказують, що він добре орієнтувався в господарській ситуації Східньої Європи і консеквентно йшов до того, щоб висунути на перше місце Київську державу і здобути під її владу конкурентційні торгово-комунікаційні шляхи.

Походи на Волгу. В 964—966 р. Святослав вивправлявся на Волгу. Це був важливий торговий шлях, що злучував балтицькі країни з Каспійським морем і стояв у зв'язках з Тураном і Персією. Горішню Волгу займала щораз більша слов'янська колонізація, а, крім того, на низу ріки було теж багато слов'янських осель. Але всю торгівлю тримали в своїх руках завойовницькі тюркські держави: в гирлі Ками — срібні болгары, далі на південь — буртасы, над Каспійським морем — хозари. За часів Олега і Ігоря не повелось тих країн опанувати, і це завдання підняв Святослав. Про війну з болгарамы і буртасамы знаємо тільки те, що князь зруйнував їх країны. Хозары виступили проти Святослава під проводом свого кагана, але князь розбив їх військо і зруйнував головні хозарські міста Саркел, Ітіль і Самендер. Тогочасний арабський письменник Хаукаль так описує наслідки походу: «Тепер не залишилося й сліду ні від болгарів, ні від буртасів, ні від хозарів, бо Русь знищила їх усіх, забрала в них усі землі і загорнула собі; а ті, що спаслися від її рук, розбіглися по близьких місцях, бажаючи залишитися поблизу своїх країн та сподіваючись прийти до згоди з Руссю і піддатися їй». У цій війні Святослав завоював вятчів над Окою, що перше платили дань хозарам, а також кавказькі племена касогів і ясів, тобто черкесів і осетинів. Таким робом кордони Київської держави доходили до Волги, Каспійського моря і Кавказу. Але ці великі завоювання не були використані. Святослав зайнявся іншими справами і не подбав про те, щоб піти назустріч тим розбитим племенам, що готові були прийняти підданство Київської держави і вести торгівлю під її проводом. Срібні болгары невдовзі зорганізувалися знову в

самостійну державу, на місці хозарів осіли кочові тюркські народи.

Болгарія. Ледве закінчивши волзькі походи, Святослав повернувся в іншу сторону — на дунайську Болгарію. До цієї війни втягнула його Візантія, яка бажала послабити небезпечне для неї болгарське царство. Але Святослав оцінював гирло Дунаю, як перехрестя важливих торгових шляхів; вже здобувши Болгарію, він заявив: «Це середина моєї держави, бо тут всяке добро сходиться: від греків поволоки (шовкові матерії), золото, вино й овочі різnorodні, від чехів і угрів срібло і коні, з Русі шкіри, віск, мед і риба». Незвичайно влучна характеристика економічного значення дунайського вузла! Похід почався в 968 р. Греки налічували військо Святослава на 60.000. Полководцями були скандинавці Сфенкел і Ікмор. У перших боях піхота, зорганізована на варязький спосіб, розбила болгарів. Святослав здобув болгарські городи на північ від Дунаю, а на столицю обрав собі Переяславець — Малу Преславу в Добруджі. Але в тому часі на Київ напали печеніги, мабуть, наслані візантійцями, і Святослав мусів вертатися в Україну. Впорядкувавши державні справи, він зібрав нове військо і в 970 р. знову вибрався на Дунай. Тепер він рішився помірятися силою з Візантією. Він переправився через Дунай, перейшов Балкани і там зустрівся з греками. Переміг грецькі полки, дістався до Філіппополя, знищив Тракію і через Адріанопіль попрямував на Константинопіль. Під Адріанополем візантійці приготували засідку і сильно погромили Святославове військо. Але князь пішов далі на південь і зруйнував Македонію. Годі греки вирішили зачинити йому шлях повороту. Грецька фльота поплила на Дунай і заблюкувала його гирла, а війська почали займати болгарські міста. Святослав був примушений вертатися, рятувати свої полки, залишені в Болгарії. У Доростолі над Дунаєм греки оточили його своїми силами і почали облягати. Облога тривала три місяці. Святослав раз-у-раз виводив своє військо з города і наступав на ворога. Його піхота, озброєна щитами і коп'ями, успішно ставила чоло грецькій кінноті. Святослав сам брав участь у бою, виявляючи незвичайну хоробрість і погорду до смерті. Своїм прикладом і гарячими промовами він підтримував військо: «Від предків ми здобули хоробрість, — пригадаймо ж, яка непереможна до цього часу була руська сила, і міцно биймося за наше спасення. То не наш звичай втікачами йти додому,

але або жити і перемагати, або вмерти зі славою, пока-
завши ділом, як слід сміливим мужам». Але в остаточному
бою греки перемогли: на полі впало 16 тисяч війська Свя-
тослава. Тоді князеві довелося миритися з греками. Він
добився миру на таких умовах, що зрікся впливу на Бол-
гарію і Крим, а за те міг свobodно вернутися з усім війсь-
ком в Україну. Так великі дунайські пляни Святослава
були розбиті. Ще раз перемогла Візантія.

Святослав поїхав Чорним морем до дніпрового гирла
і подався вздовж ріки до Києва. Але коло порогів засто-
пили йому дорогу печеніги, знову наслані греками. Князь
мусів зимувати на Білобережжі. Навесні 972 р. він нама-
гався пробитися через орду, але в бою наложив головою.

Характер експансії. Часи Олега, Ігоря, Святослава
— це епоха найбільшої експансії Київської держави. Мо-
гутні князі використали давні зв'язки, що лучили Київ з
морем, і, спираючися на буйні варязькі дружини, провели
ряд походів на Чорне море і Каспій, на Кавказ і Балкани,
з успіхом розбиваючи всі сили, що ставали на їх шляху.
Ці воєнні походи тісно в'язалися з господарськими цілями,
мали на меті усунути торгових конкурентів і здобути для
Києва комунікаційні мережі сусідніх земель. Це була епоха
великих здобутків і тріумфів, епоха морського володіння.
Всі чорноморські країни ввійшли у сферу впливів Києва —
Чорне море дістало назву Руського моря, «бо ним тільки
Русь плаває». Всі геополітичні можливості чорноморського
центру були зреалізовані; ніколи пізніше Україна не змогла
здобути таких осягів, а те, що було тоді дійсністю, для
пізніших поколінь перейшло у сферу мрій і змагань да-
лекої мети.

Але ця велична будова була кладена поспішно, тесана
ударами меча, не раз одчайдушно імпровізована. Щоб її
викінчити і завершити, на це не вистарчало сил одного
сторіччя. Творці чорноморської політики безперечно здава-
ли собі справу з того, що їх здобутки будуть забезпечені
тільки тоді, коли Київ опанує своє морське побережжя.
Тому вони намагалися взяти у свої руки Крим, гирло
Дніпра, гирло Дунаю — ті мостові причілки, що забезпе-
чували володіння над морем. Певно діяли тут традиції
антської держави, а київська влада знаходила підпору в
островах українського населення, що проживало на побе-
режжі. Але Русь не змогла здобути сильного становища
над Чорним морем. Наступ азійських орд, з одного боку,

акція Візантії, з другого, не дали Київській державі укріпитися над «луком моря». Зв'язки побережжя з Києвом рвалися безнастанно і далекі колоніальні землі не могли утримати контакту з своїм центром. Все таки, як спадщина з епохи перших князів, залишилося живе і реальне почування, що Чорне море — це море «руське», українське.

Роля війська. Великі походи цієї епохи спиралися на нову організацію війська, яка походила від варягів. Варязькі дружини складалися з професійних вояків, що військову справу вважали за своє постійне зайняття, а війни давали їм прожиток і майно. Дружина була тісно зв'язана з князем, який добирав собі певних і видатних людей, заприймав їх, і вони служили йому на життя і смерть. За свою службу вони діставали частину воєнної здобичі і різні інші прибутки. Між собою члени дружини вважалися за побратимів, яких зобов'язувала вірність і солідарність. Це було військо незвичайно сконсолідоване, одноцільне. Давніх слов'ян варяги перевищували у всій організації. Вони мали кращу зброю, — залізні шоломи і броні (панцери), довгі двосічні мечі і тяжкі щити, що закривали все тіло. До бою йшли впорядковані, рівною лавою, не так безладно, як давні слов'янські загони. Далекі дороги перепливали швидкими човнами, несподівано заскакували ворога своєю появою. Цю вищу організацію варягів князі перещепили місцевим полкам. Скандінавські дружинники стали інструкторами нової армії. Вони дали київським військам поліпшену зброю, поширили нову тактику, дали зразки дисципліни і солідарності, видобули із слов'янських мас елементи завзяття, рухливості, хоробрості, лицарства.

Широка експансія, яку проводили перші князі, своїм розмахом випереджувала тодішній розвиток України. Великі воєнні походи зуживали масу людських сил і виснажували природні багатства, так що вже тільки силоміць можна було витягнути потрібні для війни континенти. Коли Ігор стягав з деревлян надмірне полюддя, вони порівнювали його з вовком, що нищить вівці. Проти імперіалістичної політики князів, яка не давала прямої користі, почала проявлятися опозиція у верхах громадянства. Населення, змучене безнастанними війнами, бажало миру і більшої уваги для справ самої країни, що занепадала через далекі княжі походи. І так, коли Святослав перебував у поході на Балканах, печеніги напали на Київ і мало не здобули столиці, де була княжа мати, Ольга, і княжі діти. Тоді кияни ви-

слали до князя послів з осторогою: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і бережеш, а своєї мало не втратив». Це був голос землі, яка бачила небезпеку, що йшла від азійських орд. Нарід бажав іншої політики, що повинна була зайнятись обороною та розбудовою країни і скріпити саму основну базу, на яку спиралася держава. Цю нову епоху розпочав син Святослава, Володимир.

IV. Володимир і Ярослав

Володимир. Перед другим болгарським походом Святослав віддав владу в Києві Ярополкові, у деревлянській землі посадив молодшого Олега, а на бажання Новгороду вислав туди третього сина — Володимира. Після смерті батька Ярополк (972—980) бажав установити одновладство, розпочав війну з Олегом, і Олег поліг у бою. Так само хотів він здобути Новгород, але Володимир привів собі варягів зі Скандинавії, здобув Київ, а врешті Ярополка зрадою убили варяги. Так остаточно Володимир став єдиним володарем держави (980—1015).

Володимир залишив у літописі пам'ять про себе, як про людину імпульсивну і енергійну, що залюбки вживала життя («Русі єсть веселіє пити»), але також знала зосередити всі сили для одної мети. Володимир у внутрішній політиці обрав інший шлях, як його попередники. Мати його, Малуша, походила з слов'янського роду, через те Володимир близько стояв до місцевих «луччих людей» і на них спирався. Найбільш впливовою особою був брат Малуші, Добриня, що ймовірно був посередником між князем та київською земельною аристократією. Ця кляса здобувала чимраз більше значення в країні — в міру того, як зростало хліборобство. Вояцька верства варягів почала втрачати свій вплив. Сам Володимир користувався ще допомогою варягів у боротьбі з Ярополком, але не допустив їх до проводу. Літопис оповідає, що варяги, здобувши Київ, заявили князеві: «Це город наш, ми його здобули і хочемо взяти окуп в них, по дві гривні від чоловіка». Але Володимир не дозволив грабувати міста, наказав варягам чекати місяць, а тоді не дав нічого, очевидно, сам зібравши собі військо. Варяги побачили, що князь не дозволить їм верховодити, і попросили дозволу йти на службу до Візантії.

Зв'язки з громадою. Цей епізод показує, як за-
непадав вплив скандинавців, що ще за Святослава мали
поважне місце в державі, — тепер перемогла місцева течія.
Володимир дуже дбав про популярність серед громадянства,
давав щедру допомогу незаможному населенню — по Ки-
єву розвозили цілими возами харчі, а на своєму дворі вла-
штував бенкети для бояр, урядовців і визначних людей,
на яких спиралася його влада. Після відходу варягів також
з місцевого елемента постала і княжа дружина. Володимир
особливо дбав про її розвиток і добробут. Літопис пере-
дає характеристичний епізод. Одного разу дружина почала
нарікати на князя: «Лихо нашим головам — мусимо їсти
дерев'яними ложками, не срібними». Тоді князь наказав
викувати для дружини срібні ложки і при тому сказав:
«Сріблом і золотом не здобуду дружини, але дружиною
здобуду срібло і золото!»

Володимир залучав місцеву аристократію також до
своєї ради і з нею вирішував питання законодавства та ад-
міністрації, а також війни. Щоб тісніше зв'язати різні зем-
лі з династією, Володимир на місці давніх варязьких «світ-
лих бояр» настановляв у головніших городах своїх синів,
які вели ту саму політику, що й батько.

Відповідно до змін у внутрішній політиці, Володимир
повів також зовнішні справи. Він залишив далекі походи,
які залюбки піднімали його попередники. Він пішов за го-
лосом громадянства, яке вимагало від князя, щоб він ща-
див народні сили. Володимир вів самі тільки оборонні
війни, що забезпечували кордони держави.

Західні землі. Володимир звернув увагу наперед
на захід. Західні племена — дуліби, хорвати і тиверці вже
за Олега були у зв'язках з Києвом, як союзники брали
участь у поході на Візантію. За дальших князів, треба
здогадуватися, вони ввійшли у склад Київської держави.
Згодом, серед невідомих обставин, вони попали під владу
поляків. Для Київської держави західні землі мали зна-
чення передусім як постачальники соли, якої багаті джере-
ла були на Підкарпатті; від часу, коли печеніги опанували
степи і почали замикати дорогу до чорноморських соляних
озер, галицька сіль здобула ще більшу ціну. Через західні
землі проходили також торгові шляхи — на Волинь і Чер-
вен до Польщі та Німеччини і на Перемишль до Угорщини.
Це були причини того, що Володимир 981 р. пішов похо-

дом на захід і зайняв Перемишль, Червен та інші пограничні городи.

Пізніше Володимир займався дальшим забезпечуванням західнього фронту. В 983 р. він здобув землю ятвягів, войовничого литовського племені між Бугом і Німаном, в 993 р. ходив на хорватів. Ці походи викликали напруження між Києвом і Польщею, а пізніша традиція запам'ятала, що Володимир ходив глибоко у Польщу. Згодом прийшло до замирення, Володимир оженив навіть свого сина Святополка з дочкою польського князя Болеслава Хороброго. Але позиція Польщі була нещира. Вона чекала тільки нагоди, щоб підняти знову претенсії на українське пограниччя. Щоб забезпечити західній кордон, Володимир заснував новий город недалеко Бугу, названий його іменем — Володимир (Волинський).

Укріпившись на західньому кордоні, Володимир увійшов у приязні зв'язки з Угорщиною і Чехією, імовірно також з Німеччиною, що мала провідне становище в Середній Європі. Це посилення зв'язків з Заходом дуже прикметне для дальшого розвитку Київської держави, тим більше, що зносини зі Сходом стають дедалі слабші.

На східньому кордоні Володимир закріплював здобутки Святослава. Ще раз повстали проти Києва вятичі і радимичі, давні данники хозарів, але князь їх приборкав. Можливо, що ця ворохобня виникла під впливом волзьких болгарів, які після Святославового погрому знову віджили і почали організувати свою державу. В 985 р. Володимир разом з Добринею виправився на Волгу; похід відбувався рікою і суходолом, а в допоміжних полках були також степові торки. Але Володимирові не повелося перемогти до кінця болгарів, він мусів укласти з ними мир і договір приязні. Це вже був знак, що Київ починає резигнувати з експансії на сході.

Степи. Багато труду поклав Володимир на забезпечення південної границі. Печеніги, які вже за часів Ігоря та Святослава зайняли чорноморські степи, дійшли тепер до такої сміливості, що безнастанно нападали на пограничні оселі, насакаючи і на самий Київ. «Була боротьба велика безперестанку», — оповідає наш літопис. Про героїчні змагання українського населення зі степовим ворогом залишилися напівлегендарні перекази, напр., про облогу Білгороду, коли міщани перехитрили облягаючих печенігів, ніби мають великі запаси поживи, — або про боротьбу під

Переяславом, коли молодий силач переміг печенізького велетня. Володимир особисто на чолі своєї дружини обороняв границю, зустрічаючи печенігів то коло Києва, то на Лівобережжі. Але не мав сили на те, щоб перемогти ворога, що кочував на широких просторах і швидко переносився з місця на місце. Князь був примушений зорганізувати оборону в інший спосіб: почав розбудовувати пограничні фортеці. Побудував низку городів над річкою Стугною на південь від Києва і над Десною, Трубежем та Сулою на Лівобережжі; городи були сполучені земляними валами, з палісадами у вигляді огорожі. Залишки цих валів збереглися до наших часів і простягаються довгими лініями по кількадесят кілометрів. Така система укріплень нагадує римський лімес; можливо, що Володимир проектував його на зразок візантійських фортифікацій. У новихгородах князь осаджував поселенців з північних земель, звичайно воєнних бранців, що скріплювали пограничне населення. З цих оборонних баз легше було йти в наступ на кочовиків.

Хрищення. Будову держави Володимир завершив поширенням християнства. Християнська віра появилася у чорноморських країнах вже в перших століттях нової ери і також скоро дійшла вона до такого рухливого центру, як Київ. Є вістки, що князі, які ходили походами на Крим і Малу Азію на початку IX ст., навернулися до християнства; також Аскольд міг бути християнином, бо на його могилі поставлено церкву. За Ігоря частина княжої дружини була вже християнська і складала присягу в церкві св. Іллі в Києві. Нарешті Ольга була християнкою. Але християнство не було ще одинокою релігією: поруч з ним існували ще інші вірування, особливо в Києві, який мав зв'язки з різними країнами. Володимир вирішив дати християнству становище державної релігії.

На це рішення князя, поруч з особистими мотивами, впливали також міркування політичного характеру. Вся Європа була вже християнська і виявляла явну погорду до поганських племен: щоб увійти в коло європейських народів, треба було визнати християнство. Християнство могло мати для Київської держави також внутрішньополітичне значення, бо воно, як державна релігія, нівелювало партикулярні вірування і ставало цементом, що в'язав усі племена, а при тому підносило авторитет князя, якого благословила церква. Володимир розумів також культурне зна-

чення християнства, що приносило з собою вищу цивілізацію і нові звичаї.

Що для Володимира християнство мало політичне значення, видно з того, що він своє хрещення сполучив з важливим політичним актом, — одруженням з візантійською царівною. Візантійський двір дуже неохоче давав згоду на шлюби членів своєї династії з «варварськими» володарями. Імператор Константин Порфірородний навчав сина, як давати раду з такими «ганебними» жаданнями: треба відповідати, що «на те є заборона, — страшна і непорушна постанова святого і великого Константина». Володимирові нелегко було досягнути свою мету, хоч був володарем великої держави.

Візантійське подружжя. Від часу болгарських походів Святослава відносини між Києвом і Візантією були напружені. Можливо, що спричинялися до того і напади печенігів, яких під'юджували греки. Але в 987 р. імператори-брати Василь і Константин були примушені просити допомоги Володимира проти царевича Варди Фоки, що підняв повстання. Володимир погодився на це, вислав допоміжний полк на 6.000 вояків, але зажадав за те, щоб імператори віддали свою сестру Анну йому за жінку. Візантійський двір спочатку прийняв умови князя, але, як небезпека минулася, відмовився виконати свої зобов'язання. Тоді Володимир почав війну з Візантією: пішов походом на Крим і взяв в облогу найбільше тамтешнє грецьке місто — Херсонес-Корсунь. Володимир виконав удар зі свідомістю, що це — найцінніша колонія Візантії, база її впливів на Чорному морі. Херсонес боронився уперто, облога тривала півроку. Але серед населення знайшлися прихильники влади київського князя, вони повідомили Володимира про слабкі місця оборони міста, і Корсунь здався. Візантія налякалась успіхів Володимира і остаточно дала згоду на його подружжя: царівна Анна виїхала до Києва. Тоді Володимир пішов на поступки, зрікшись Корсуня на користь Візантії і даючи його, за тодішнім звичаєм, як віно для царівни.

Крим. Відступлення Криму Візантії можемо вважати політичною помилкою Володимира. Вже від часів Ігоря Київська держава старалася здобути Крим, як вихідний пункт чорноморської торгівлі і базу до боротьби зі степовими ордами. Посідання Криму забезпечило б українську колонізацію над Чорним морем, а це було най-

важливіше питання дальшого розвитку держави. Володимир мав Корсунь у своїх руках, міг його собі залишити і так забезпечити своїй державі владу над морем. Але князь вище цінив блискуче подружжя з візантійською царівною.

Поширення християнства. Володимир хрестився, мабуть, 988 р., але де саме — в Корсуні, Києві чи Василеві (Василькові) — це справа невияснена. Він дуже енергійно взявся поширювати християнство. Наказав скинути і знищити ідоли богів, що стояли перед його двором у Києві, а мешканцям столиці звелів обов'язково хреститись у Дніпрі: «Хто не зайде завтра на ріку, багатий чи убогий, прошак чи робітник, буде моїм ворогом». Пізніший митрополит Іларіон оповідає: «Не було нікого, хто спротивився б його благочестивому наказові, — як хто не з любови, то зі страху перед княжим наказом хрестився, бо його благовірність із владою була з'єднана». В Києві християнство не зустріло ніякого спротиву; давнє поганство не мало вже життєвих сил і мусіло відступити перед релігією вищого типу. Але в деяких околицях хрищення треба було проводити насильно, — так, у Новгороді залишилася приказка про Володимирових воевід: «Путята хрестив вогнем, а Добриня — мечем». Християнство не всюди могло відразу закоренитися, бо й не було достатнього числа місіонерів, що могли б опанувати величезні простори Східньої Європи. У дальших місцях ще довгий час залишалося т. зв. двовірство: люди одночасно шанували і християнських святих, і давніх богів. В народніх віруваннях деякі нові святі прийняли прикмети старих божеств, нпр., св. Власій став опікуном худоби, яким був бог Волос, св. Ілля зайняв місце Дажбога тощо. Від часу до часу появлялися ще поганські волхви, що піднімали нарід проти християнства, але в Україні ніколи не прийшло до сильнішої язичницької реакції, як це було в Польщі вже за півстоліття після офіційного прийняття християнства.

Перше духовенство прийшло з Криму, під проводом Настаса, корсунянина, що допоміг Володимирові здобути Корсунь і через те дійшов великого значення при київському дворі. Князь наказав будувати церкви, а в Києві поставив церкву Богородиці, на утримання якої призначив десяту частину доходів зі своїх земель, — через що церква дістала назву Десятинної. Київ став столицею першої митрополії. Не знаємо напевно, кому підлягала київська митрополія — чи царгородському патріярхатові, чи може бол-

гарському патріархові в Охріді. Здається, Володимир не бажав мати занадто великих впливів Візантії і нав'язав церковні зв'язки з Болгарією; зрештою болгарське духовенство легше могло порозумітися з населенням, і тому болгарська мова стала богослужбовою. Володимир допускав до своєї держави також західне, латинське духовенство: його гостем був німецький єпископ Бруно, що проповідував християнство між половцями, а в Турові жив другий єпископ — німець Райнберн.

Вплив Візантії. В наслідок подружжя Володимира з грецькою царівною і поширення християнства, зв'язки України з Візантією стали дуже близькі. На княжому дворі дійшли впливу греки, що приїхали з двором царівни; вони були дорадниками князя і допомагали йому наблизити устрій держави до візантійських зразків. Імовірно Володимир дістав із Візантії володарські відзнаки: на монетах він зображений у діядемі і зі скіптром. Можливо, що заведено було і окремий двірський церемоніал, до якого у Візантії прикладали велику увагу. Церква скріплювала авторитет князя, давала йому благословення, згадувала його у своїх молитвах, поширювала науку про божественне походження влади. Візантійські впливи проявлялися у праві Київської держави — нпр., у поглядах на становище рабів, на подружжя та ін. Приписуваний Володимирові церковний устав спирається на візантійське право. Монети Володимира також виконані за грецькими зразками. На них уперше появився герб, званий Тризубом: це родовий знак київських князів, його вживали також наступники Володимира. Деякі візантійські впливи помітні також у військовій організації Київської держави, в будові укріплень, фльоті тощо.

Під візантійським впливом розвивалося також мистецтво. Грецькі майстри будували Десятинну церкву, а ікони та інші прикраси спроваджено з Корсуня; так архітектура і малярство йшли за грецькими зразками.

Освіта і письменство були цілком залежні від візантійсько-болгарських взорів. Письмо було давня відоме в такому живому культурному центрі, як Київ, але справжній розвиток письменства починається шойно з християнством, а першими авторами були духовні особи. Володимир оцінював значення освіти і заснував перші школи: «Послав і почав брати у визначних людей дітей і давати їм на книжну науку, а матері цих дітей плакали за ними, бо ще не

утвердилися у вірі, плакали як за мерцями». Так в Київській державі проходили основні культурні переми.

Під кінець життя Володимира Київська держава почала проявляти деякі ознаки внутрішнього розладу. Мабуть, старий князь не міг уже втримати державного керма сильною рукою. Володимирові сини, настановлені намісниками різних земель, почали бунтуватися проти батька. Найстарший Святополк, що князував у Турові, ввійшов у якісь інтриги з своїм тестем, польським князем Болеславом, так що Володимир відібрав йому князівство. Другий син, Ярослав, не хотів платити данини з Новгороду, і Володимир загрозив йому збройним походом. Поза амбіціями князів крилися тут відосередні стремління окремих земель. Коли ж Володимир умер (1015), між князями почалася боротьба.

Святополк. Володимир, здається бажав, мати своїм наступником одного з молодших синів, Бориса, — але це була людина малої енергії, і призначеного їй становища вона утримати не змогла. Натомість провід держави захопив найстарший син Святополк (1015 — 1019), як це йому по старшині належалося, і рішуче виступив як оборонець єдності держави проти всяких партикулярних течій. Але для здійснення своїх плянів він обрав занадто радикальний шлях: вирішив своїх братів просто винищити. Наслані ним убійники вбили князів Святослава, Бориса і Гліба. Ці азійські методи — Святополк жив у приязні з печенігами — відвернули від «окаянного» князя все громадянство. Як месник за братів і кандидат на київський престіл виступив ще один Володимирович — Ярослав.

Боротьба між князями тривала три роки. Спочатку Ярослав, за допомогою варягів і новгородців, розбив військо Святополка під Любечем, коло Києва, і здобув столицю (1016 р.). Але Святополк подався до Польщі і привів собі на допомогу свого тестя Болеслава. Над Бугом, під городом Волинем, Святополк переміг Ярослава і знову повернувся до Києва (1018 р.). За допомогу він відступив Польщі західне пограниччя, червенські городи. Але польські союзники так надокучили населенню, що сам Святополк наказав їх винищувати: «Скільки ляхів по городах—убивайте!» Тим він ослабив свої сили, а Ярослав знову виступив проти нього і остаточно розгромив його військо в бою над Альтою, 1019 р. Святополк утік на захід, попав у манію пере-

слідування і загинув десь «між ляхами і чехами». Так Ярослав сів на батьківському престолі (1019—1054).

Ярослав. Ярослав був скривджений природою тим, що був кульгавий, але це не перешкодило йому бути хоробрим полководцем і енергійним володарем. У своїм Новгороді він спирався на варязьку дружину, а коли місцеві бояри повстали проти нього, він згнобив їх бунт кривавими езекуціями. Але супроти Києва він обороняв інтереси своєї волости, так що новгородці все таки його шанували і підпирали. Цінними його прикметами була політична тверезість і витривалість.

З братів Ярослава залишився ще Мстислав, що був князем у Тмуторокані. Це було місто при гирлі Кубані, давня грецька колонія Фанагорія, важливий торговий центр, з різношерстим населенням (слов'яни, черкеси, хозари, готи, болгари); до Київської держави Тмуторокань належав, мабуть, від часу зруйнування хозарської держави Святославом. Мстислав уславився як видатний лицар, він воював з касогами (черкесами) і в поєдинку переміг їхнього князя Редедю, а на кавказькі народи наклав данину. Мстислав виступив також як кандидат на київський престіл, проти Ярослава. Між обома братами прийшло до вирішного бою під Листвином, коло Чернігова: Мстислав переміг, але запропонував згоду і вдоволься землями по лівому боці Дніпра. Обидва брати взаємно допомагали собі в усіх справах, а після смерті Мстислава (1038 р.) його волості перейшли під владу Ярослава. Так Київська держава була з'єднана знову в одну цілість.

Західні землі. Політика Ярослава була продовженням політики Володимира. Він так само уникав воєн, а головну увагу звертав на внутрішню розбудову держави.

Воєнні походи Ярослава забезпечували державні границі. На заході він здобув назад землі, які Святополк передав Польщі. В 1030—1031 р. він зайняв червенські городи і разом із Мстиславом ходив глибоко в Польщу, вивішив звідти багато бранців. Польща була тоді у внутрішньому розкладі, і Ярослав здобув собі великий вплив серед польських князів. Він підпирав Казіміра Обновителя, дав йому за жінку сестру свою і в його справі ходив походом на Мазовше проти воеводи Мойслава (1040 — 1041). Так допоміг Казімірові відбудувати польську державу, не передбачаючи, що вона пізніше стане небезпечною для західноукраїнських земель. Пам'яткою цих західних походів зали-

шився названий княжим іменем Ярослав над Сяном, — город, що мав забезпечувати західню границю держави.

Ходив Ярослав і на балтицьке побережжя — проти фінської чуді (1030 р.), на ятвягів (1038 р.) і Литву (1040 р.). Над Чудським озером заснував город, названий від його християнського імени Юрієвом (Дорпат — Тарту).

Кочовики. На півдні Ярослав поширив границю держави у степову смугу. Печенізька орда вже значно послабла: на неї напірали від сходу інші кочовики, — торки і половці. В 1036 р. печеніги востаннє напали на Київ. До бою прийшло на місці, де пізніше побудовано храм св. Софії; Ярослав погромив орду так сильно, що вона розбрелася і з українських степів перейшла на Дунай. Тоді Ярослав пересунув оборонну лінію на південь, над ріку Рось, побудував там нові городи, між іншими Юріїв, названий його іменем (недалеко Білої Церкви). Таким робом заселена територія посунулася майже на 100 км. на південь. Це не був великий здобуток, але цінний він тим, що показував можливість поширення колонізації під охороною військової сили.

Похід на Візантію. З дальших походів Ярослав уладив тільки один — на Константинопіль, 1043 р. Похід на візантійську столицю знаменував поворот до великодержавних плянів Олега, Ігоря, Святослава. Але ми не знаємо, чи Ярослав думав про великі завоювання та опанування чорноморських шляхів, чи мав на меті тільки військову демонстрацію. Безпосередньою причиною війни було вбивство якогось київського купця, — отже були якісь поважніші непорозуміння в ділянці торгівлі, що завжди була дуже чутливим місцем у відносинах між Києвом та Візантією. На чолі походу стояв син Ярослава, Володимир, і воєвода Вишата. Військових кораблів було 400. Київська фльота ввійшла в царгородську пристань Фарос, але грецькі трієри розпочали наступ з «ясним вогнем», вдерлися всередину і затопили кілька кораблів. Одночасно зчинилася буря і знищила багато човнів. Ярославова фльота мусіла відступити, а греки пустилися за нею навздогін. До другої битви прийшло в якійсь затоці. Тут Володимир упорядкував свої кораблі, оточив греків і розбив їх: частина грецьких трієр була потоплена, частина попала в полон, тільки недовитки порятувались утечею. Такою славною перемогою закінчився останній київський похід на Константинопіль. Але не обійшлося без жертв: частина князів

жого війська, під проводом Вишати, після першого бою мусила причалити до берега; там вони попали в грецький полон, і греки їх поосліплювали; щойно після трьох років, як настав мир, безталанні бранці вернулися додому. Що осягнув Ярослав у війні з Візантією, не знаємо; непорозуміння якось поладнано, і мир закріплено подружжям між обома династіями: син Ярослава, Всеволод, взяв за жінку візантійську царівну.

Зв'язки з Заходом. Велике значення мав Ярослав у Західній Європі. З римсько-німецькими імператорами — Генріхом II, Конрадом II і Генріхом III — він стояв у дружніх зв'язках і часто обмінювався посольствами; обидві держави еднала спільна протипольська політика, — одночасно з тим, як Ярослав відбирав від Польщі наше західне пограниччя, німці поширювали свої східні території. В той час укладено також кілька подруж з німецькими княжими родами, м. ін. найстарший син Ярослава, Із'яслав, мав за жінку німкеню. Дуже живі були зв'язки зі Скандинавією. Ярослав мав за жінку дочку шведського короля Олефа, Інгігерду. Славний норвезький лицар, Гаральд Сміливий, оженився з дочкою Ярослава, Єлисаветою; залишилася пісня, в якій королеви оспівує свою любов до «руської дівчини». Друга дочка Ярослава, Анна, була жінкою французького короля Генріха II; до нас дійшли документи з її підписом слов'янськими літерами; це — найстарші пам'ятки українського письма. Близькі були також зв'язки з Угорщиною і Польщею. Ці династичні взаємини ввели Київську державу в річище європейської політики і зробили Київ одним з міжнародних центрів, в якому перехрещувались різні культурні течії.

«Руська Правда». Внутрішню організацію держави Ярослав спирав на місцеву аристократію, на клясу бояр, що вже дійшли до великого зросту. Варяги вже цілком утратили значення — востанне вони згадуються в нашому літописі 1036 р. Всі Ярославові воєводи були місцевого роду, як Константин — син Добрині, Вишата, Іван Творимирич. У головних городах Ярослав посадив своїх синів, зв'язуючи так населення з династією і державою.

Найважливішим державним актом Ярослава було списання законів у славній «Руській Правді». Правні приписи існували в Київській державі вже в часи Олега і Ігоря, як це видно з договорів із Візантією, але розвиток нових

економічних і соціальних відносин вимагав нової кодифікації права. Нових приписів особливо вимагав зріст приватної власності, в першу чергу княжих земель, в яких треба було устійнити права власника, обов'язки підданого населення і ін. Руська Правда має значення не тільки як пам'ятка законодавства Київської держави, але також як джерело до пізнання розвитку державної організації і господарства — так, як капітулярії Карла Великого.

Культура. Під владою Ярослава високо піднеслася культура України. Князь оточував особливою опікою свою столицю Київ. Він поширив місто, заснував т. зв. Новий, або Великий город, зайнявши для нього місце, де відбувся останній бій з печенігами. Город був укріплений валами, дерев'яними заборонами і мурами; в чотирьох місцях були в'їздові брами, найславніша з них — Золоті Ворота, побудовані 1036 р. В Старому городі Ярослав поставив новий княжий двір, в Новому збудував собор св. Софії, прикрашений фресками і мозаїками. Київ зріс у велике місто. Німецький хроніст Тітмар з оповідань вояків, які бували в Києві, оповідає, що місто мало 400 церков, 8 торговичь і силу-силенну народу. Бременський єпископ Адам називає Київ «суперником Константинополя і преславною окрасою східньої церкви». В Києві поселилися різні чужинецькі колонії — греки, хозари, скандінавці, німці та ін.

Ярослав — так само, як Володимир — дбав про піднесення освіти. Літопис оповідає, що він сам залюбки розчитувавсь у книгах «днями і ночами», збирав «писців», тобто копістів і письменників, і доручав їм переписувати книги та перекладати з грецької мови; таким способом зібрав він велику бібліотеку і примістив її в храмі св. Софії. Появилися тоді перші письменники місцевого роду; найвизначнішим між ними був митрополит Іларіон, проповіді якого виявляють високу письменницьку культуру і широкі державницькі погляди. Немале значення для зросту культури мав заснований в цьому часі Печерський монастир, під проводом ігуменів Антонія і Теодосія. Літописець так характеризує діяльність двох князів-просвітителів: «Як то буває, що один зоре землю, другий засіє, а інші жнуть і їдять багаті овочі, так і тут: батько Ярослава зорав і зрушив землю, просвітивши хрестом, а Ярослав, Володимирів син, засіяв книжними словами серця вірних, а ми жнемо, користуючись з книжної науки».

Проблеми державної політики. Князювання Воло-

димира і Ярослава творило одну епоху розквіту Київської держави. Оцінювати її треба з того вихідного пункту, з якого Володимир почав нову державну організацію. Буйна епоха експансії виснажила сили країни, і треба було їх наново порядкувати, організувати і скріплювати. Це діло обидва князі виконали з великим успіхом. Вони облишили великі завойовницькі походи, але забезпечили кордони своєї держави і впорядкували величезну територію, що сягала від Карпат до Волги. Це була найбільша держава в тодішній Європі. Князі зайнялися піднесенням господарства і колонізацією, взяли під свою опіку верству землевласників-хліборобів, надали населенню права, на новий спосіб zorganizували адміністрацію і військо, особливу увагу звернули на поширення культури. Цими великими ділами вони здобули собі перше місце серед славних імен київської династії. Основні питання, які ставила нова епоха, були виконані, — після попередніх бурхливих часів прийшло заспокоєння і стабілізація відносин, країна стала знову сильна і забезпечена.

Але тепер знову наставала пора, щоб, спираючись на закріплену базу, наново перейти до головного завдання, яке Київська держава від початку мала перед собою — здобути владу на морі. Щоб це досягнути, треба було приборкати степові орди і повести боротьбу з Візантією. Політика князів супроти степу була плянова і продумана. Вони повели вздовж степових просторів лінію сильних укріплень і, захищаючися ними, відбивали наступи кочовиків. Де повелося здобути новий терен, укріплювали його городами і колонізували. Але все таки ця боротьба мала дефензивний характер: князівські війська трималися коло своїх заборол і тут вичікували ворога, а як він являвся, зводили з ним боротьбу. Головний бій з печенігами Ярослав звів під мурами Києва, коли орда загналася під саме місто. Боротьба, ведена в такому темпі, потребувала для завершення чи не цілих століть. На велику офензивну акцію, що мала б на меті знищити орди повністю і зайняти степові простори, князі не могли здобутися. Важко уявити собі причини того, бо ж потрібні сили могли знайтися, бо Володимир і Ярослав розпоряджали величезними просторами і масами людей, яких могли до такої боротьби притягнути — так, як це робили їх попередники в часи великих завоювань; а тут ішло не про якісь заморські походи, а про близьку небезпеку, яку знало і розуміло все

населення. Але тим часом експансія і колонізація ішла не на південь, до моря, а у протилежному напрямку, на північ, по лінії найлегшого опору, в землі, де не погрожували ніякі небезпеки. Туди плили маси переселенців, там творилися все нові оселі. Для Києва і України це було грізне явище, бо український центр держави безлюднів, зростали чужоплемінні окраїни, а справа походу до моря відсувалась у далеке майбутнє. На самому морському побережжі жило ще українське населення, але воно було відгороджене кочовищами орд від основної народньої маси і могло зростати тільки дуже повільно. В одному тільки пункті проявлялося буйніше життя — це Тмуторокань, різноплемінне торгове місто на Таманському півострові, що користувалось особливою протекцією Ярославового брата, Мстислава; але нема слідів, щоб цей далекий город служив базою для поширення влади Київської держави на сусідніх просторах. Обидва князі — так само, як їх попередники — певно, відчували вагу натиску візантійської імперії, що тримала у своїх руках найціннішу частину українського побережжя — Крим. Ярослав почав активну політику супроти Візантії, вирядивши похід на Константинопіль, але ця демонстрація для справи опанування Чорного моря не принесла нічого реального. Не маючи під своєю владою степового запілля, Київська держава не була спроможна не то здобувати Крим, але навіть міцно тримати Дніпрове гирло. Так великі князі-організатори не змогли вирішити основної територіяльної проблеми своєї держави і залишили її на непевну долю своїм наступникам.

V. Розклад держави.

Поділ держави. Ярослав перед смертю (1054) поділив державу між п'ятьма синами, давши їм окремі землі, а найстарший Із'яслав мав заступати їм місце батька. Це не був консеквентно проведений сеньйорат, влада найстаршого в роді. Ярослав не вказав, хто має пізніше, після Із'яслава, перейняти найвищу владу і який взагалі мав бути устрій держави. Провід найстаршого брата мав радше ідеальний характер. Ярослав наказував синам братерську любов і уявляв собі, що династія залишиться солідарна і тим утримає єдність і неподільність держави: «Якщо будете жити в любові, Бог буде при вас і дасть вам перемогу над

ворогами; а як будете жити ненависно, в суперечках, то й самі загинете, і затратите землю ваших батьків та дідів, що вони здобули великим трудом». Це було рішення, фатальне для дальшого розвитку держави. Вже й попередні князі ділили державну територію між синами, але завжди знаходився князь, який не визнавав такого поділу і, нехтуючи братів, знову проводив з'єднання держави — так робив Володимир, Святополк і сам Ярослав. Сини Ярослава були більше дисципліновані і ні один з них не відважився виступити проти волі батька; всі були переконані, що цілість держави утримається. Але вже самий поділ території на частини підривав ідею єдності, а ідеальна влада сеньйора не мала потрібної ексекютиви, щоб утримати неподільність держави. Тоді почали проявлятися відосередні стремління різних земель, в яких відживали давні племінні традиції і проявлялися нові економічно-політичні аспірації. Так Київська держава вступила в період небезпечних потрясень.

Із'яслав. Найстарший син Ярослава, Із'яслав (1054—1078), не мав здібностей на те, щоб кермувати великою державою. Малоталановитий, «простий умом», як його називає літопис, нерішучий, хоч деколи впертий і навіть жорстокий, він не вмів здобути собі авторитету серед численної династії. Батько віддав йому дві найцінніші волості — Київ і Новгород, але інші землі були в руках його братів, і він не міг вільно розпоряджати цілою територією держави. В перших роках підтримували його два брати — Святослав, що князував у Чернігові, Муромі та Тмуторокані, і Всеволод, князь Переяслава і Ростова. Вони всі три творили немов тріумвірат, що вів спільну політику і старався утримати єдність держави. Спільно провели вони деякі реформи законодавства, між іншим, скасували давню родову помсту; спільно протиставилися молодшим князям, що бажали здобути повну незалежність для своїх земель; врешті разом берегли південні границі від степових орд.

Місце печенігів у тому часі зайняла нова орда, торки (те саме, що тюрки). В 1060 р. три Ярославичі зорганізували великий похід, суходолом і Дніпром — перший офензивний похід у степи на кочовища орди і погромили торків так сильно, що вони залишили наші землі і пішли далі, в наддунайські країни. Але знову на місце торків прийшли половці, велика і войовнича орда, що відразу

почала непокоїти південну границю держави. В 1068 р. князі пішли походом проти степовиків, але над рікою Альтою половці розбили княже військо і почали грабувати безборонні землі.

Київська революція. Ця невдача дала привід до революції в Києві. Мешканці міста, утікаючи від погрому, зібралися на торговиці і зажадали від Із'яслава зброї для оборони від орди. Але князь, наляканий розрухом, зачинився у своєму дворі і не дозволив видати зброї. Тоді юрба почала грабувати двори бояр і розбила в'язницю, в якій сидів ув'язнений полоцький князь Всеслав, і проголосила його князем.

Цю першу революцію в Києві спричинила нездарність Із'яслава, що не зумів забезпечити оборони столиці. Владу захопили занепокоєні долею міста київські «люди» — дрібні міщани, ремісники, купці, всяке міське населення. Вони розраховувалися з визначними боярами, яких уважали винними в катастрофі, і обрали собі князя по своїй уподобі. Органом цього народоправства було віче. Ця старовинна установа, з родово-племінного періоду, втратила була своє значення, коли зорганізувалася сильна княжа влада, — тепер віче відродилося наново. Київська революція не була виступом проти княжої влади взагалі, а тільки проти інертності князя та його бояр. Міська маса бажала собі енергійного князя, що добре зорганізував би оборону міста. Але народний рух не міг принести скріплення влади. Народний обранець, Всеслав, відомий з м'якої вдачі («немилостивий на кровопролиття»), ще менше надавався до проводу, як Із'яслав. Революція тільки розбурхала елементи анархії, що почали підточувати державу.

Із'яслав утік з Києва до Польщі і вернувся з польською допомогою; але його союзники своїм грабіжжям так роздратували населення, що їх почали потайно убивати. Із'яслав мусів знову залишити Україну, шукав підпертя в Польщі й Німеччині, піддався під опіку всесильного тоді папи Григорія VII, врешті вернувся з найманим військом, але вже не відзискав авторитету і згинув у війні з князями (1077).

За час мандрівки Із'яслава по Західній Європі у Києві князував другий за чергою по старшині Ярославич — Святослав (1073—1076), чернігівський князь, талановита людина, що, здається, був ініціатором тріумвірату; але князував він коротко і залишив пам'ять тільки збірником, який на-

лежав до його бібліотеки і в якому є портрет князя та його родини.

Всеволод. Далі Київ перейшов до третього з Ярославових синів, Всеволода (1078—1093). Він злучив головні наддніпрянські землі — Київ, Чернігів та Переяслав, а також мав під своєю владою Смоленськ та Поволжя і виступив як оборонець єдності Київської держави. Він вів уперту боротьбу з князями, позбавленими уділів, т. зв. ізгоями, що намагалися здобути свої землі і на допомогу приводили собі половецькі ватаги; особливо зловісної слави зажив собі Олег Святославич, якого «Слово о полку Ігоревім» називає Гориславичем. Помічником Всеволода в його державній праці був його син, Володимир Мономах, що з його доручення об'їздив усі землі і поладнував усіякі справи. Сам Всеволод волів перебувати в Києві; але він цікавився світом і хоч не відбував далеких подорожей, знав п'ять різних мов. Свіжість ума він зберіг до старости літ; літописець зазначає, що в останніх роках життя «він почав любити погляди молодих і з ними держав раду, а ті почали верховодити і виступали проти старшої дружини, не давали справедливости людям, а тивуни його грабували людей і накладали на них кари, — а князь про це не знав через слабість свою». Всеволод ішов назустріч новим течіям, що їх репрезентували молодші бояри, дозволяв їм заводити нові способи управи; але не ставало йому енергії, щоб кермувати молодими дорадниками, і амбітні реформатори використовували владу для своєї особистої користи.

Святополк. Після смерти Всеволода влада перейшла до сина Із'яслава, Святополка (1093—1113). Це був час особливо завзятих половецьких нападів. Як найвизначніший ватажок орди виступає хан Боняк, «безбожний, шолудивий, грабіжник», що дові століття залишився в народній пам'яті як грізна, демонічна постать. В 1092 р. половці знищили Переяславщину, в 1093 р. — Київщину; розбили княжі війська, спустошили пограничні оселі над Россю, забрали в полон велику масу населення. Літопис описує похід бранців: «Змучені холодом, стомлені голодом і спрагою, збідовані, почорнілі, йшли незнайомими країнами, серед диких народів, голі, босі, з ногами, поколеними терням, зі слізьми говорили один до одного: «я з того міста, я з того села», плачучи оповідали про свою родину». Святополк був такий пригноблений невдачами, що просив

миру в половців і взяв за жінку дочку половецького хана — нечувана річ у дотеперішній історії Києва!

Любецький з'їзд. Боротьба з половцями була ще тяжча через те, що з ордою єдналися князі-ізгої і вказували степовикам шляхи до нападів. Тому пекучою справою стало поладнання спорів між князями. Дотепер київські князі стояли на становищі єдності державної території і не дозволяли творити самостійних князівств для окремих княжих родів. Але супроти зовнішньої небезпеки треба було довести до миру між князями за всяку ціну.

Для переговорів Святополк разом з Володимиром Мономахом скликав з'їзд усіх князів у Любечі під Києвом, 1097 р. Вони спільно заявили: «Пощо губимо руську землю, зводячи ворожнечу між собою? Половці руйнують нашу землю і радіють, що боротьба між нами триває ще досі. Віднині будьмо однодушні і обороняймо руську землю! Кожний нехай тримає свою батьківщину». І тут вирішили, кому яка земля належить. Як засаду прийнято, що кожний князь має затримати землі свого батька. Так само дістали свої уділи князі-ізгої, між іншими і Олег Святославич. Так любецький з'їзд дав свою згоду на поділ Київської держави на окремі князівства. Ідею єдності держави зруйнував княжий партикуляризм.

Але таке порозуміння князі вважали за конечне, щоб повести енергійну боротьбу з половцями. Умову всі записали: «Відтепер хто б розпочав війну, проти того будемо всі ми і чесний хрест».

Та згода тривала недовго. Зломив її сам ініціатор з'їзду, Святополк: змовився з волинським князем Давидом Ігоровичем проти теребовельського князя Василька Ростиславича і наказав його осліпити. З того пішла на західніх землях війна, яка закінчилася тим, що Давидові відібрано Волинь.

Хоч перший любецький з'їзд закінчився таким дисонансом, все таки в найближчому часі скликано нові княжі з'їзди. Через те, що держава була поділена на частини, київський князь не мав давнього авторитету. Питання державного значення можна було провести тільки за спільною згодою всіх князів. Так княжі з'їзди стали постійною установою, — свого роду державною радою, до якої належали всі найважливіші рішення.

Такі з'їзди відбулися в Городку 1097 р., у Ветичах 1100 р., на Золотчі 1101 р., у Долобську 1102 р. — все під

Києвом. На них князі розсуджували різні непорозуміння, і це втихомирило дещо внутрішні усобиці.

Походи на половців. Одночасно обговорювали також пляни боротьби з половцями. Проводив у війнах з половцями **Володимир Мономах**. Його переяславське князівство було найбільше виставлене на напади орди, і оборона границі була для нього найважливішим питанням. Спільними силами всіх князів зорганізовано ряд походів на половецькі кочовища. В 1103 р. княжі полки ходили до порогів, коло Хортиці переправилися на Лівобережжя, розбили у степах половців і повернулися з великою здобиччю; князі забрали з собою також ватаги печенігів і торків, завойованих половцями, і Святополк осадив їх над Россю; вони творили пізніше добру кінноту для степових походів. Половці під проводом Боняка помстилися за свою поразку новими нападами. Так тривала боротьба без кінця. В 1111 р. відбувся ще один великий похід, аж на Дінець, і знову приведено велику масу бранців, коней, худоби. Степові походи викликали велике захоплення серед народу; їх оспівано у піснях, відгомін яких залишився в літопису (про хана Отрока і євшанзілля).

Заворушення в Києві. Святополк у своїй внутрішній управі спирався не тільки на бояр-землевласників, але також на багатих купців. Зріст впливів цієї класи був помітний на економічному розвитку Києва. Київська торгівля переживала тоді період спекуляції, бо через половецькі наїзди і внутрішні війни товари подорожчали. Зокрема, купці за згодою князя, підвищили ціну соли, коли через війну на західніх землях довіз соли припинився. Печерський чернець Прохір почав роздавати народові сіль даром, але Святополк наказав монастирські запаси skonфіскувати. Участь князя і бояр у таких спекуляціях викликала невдоволення міського населення. Коли Святополк помер (1113 р.), у Києві вибухли розрухи: нарід кинувся на двори тисяцького Путятя і соцьких, а також пограбував жидів. Ворохобня обняла широкі маси і загрожувала навіть монастирям.

Володимир Мономах. Щоб заспокоїти нарід, київські вельможі звернулися до Володимира Мономаха, щоб він взяв владу в Києві. Така постанова порушувала спадщинний порядок володіння, бо Святополк залишив сина, а були й інші князі, що мали ближче право до київського престолу, — але серед київської аристократії перемогла думка,

що в критичні часи владу повинен мати найенергійніший і найпопулярніший князь,

Володимир Мономах (1113—1125) був останній з київських князів, що намагався утримати єдність і могутність держави. Його життя знаємо з його автобіографії, т. зв. «Поучення дітям». Він пройшов тверду школу в своїй молодості, від ранніх років безнастанно відбуваючи подорожі, погоні за половцями, військові походи. Його батько, Всеволод, вислав його з різними дорученнями на всі сторони, і він об'їхав цілу Східню Європу, по Дін, Оку і Балтицьке море, а на заході бував у Польщі і Чехії. Своїх подорожей він рахував 83; при тодішній важкій комунікації, коли треба було дорогу відбувати верхи, це був немалий осяг. Таким способом він обізнався з життям різних земель і витворив широкий погляд на державні справи.

Мономах був незвичайно сумлінним і свідомим обов'язку володарем. Він сам особисто доглядав усіх справ, не довіряючи їх урядовцям і слугам: «Що мав зробити слуга мій, те я сам робив, на війні і на ловах, вночі і вдень, на спеці і на холоді, не даючи собі відпочинку. Не дивився я на посадників, ані на биричів, сам робив, що було потреба, всю управу в своєму домі сам держав».

Соціально і державна політика. Дуже уважливо він ставився до потреб селянства. Обороняв селян від гніту вельмож, не дозволяв їх грабувати і нищити. Своїм синам він наказував: «Переїздячи по своїх землях, не дозволяйте своїм слугам кривдити ні своїх, ні чужих, ані в селах, ані в полях, щоб вас не проклинали». «Не дозволяйте сильним нищити людей. Я і бідного селянина і вбогої вдовиці не дав сильним покривдити».

Владу в Києві дала Мономахові соціальна революція, і він подбав про те, щоб усунути причини народного невдоволення. Так, він установив новий закон про відсотки, а саме: хто впродовж двох років чи більше платив високі відсотки, той не був зобов'язаний повертати капіталу. Ці закони зверталися проти надуживань спекулянтів. Імовірно він установив також закони про охорону збанкрутованих купців і закупів-селян, що працею відробляли позику.

Мономах з великою енергією проводив з'єднання розбитої державної території. На початку князювання в Києві він мав у своїх руках землі київську, турівсько-пінську, переяславську, смоленську, новгородську і Поволжя. Пізніше він піддав своїй владі також мінське і волинське кня-

зівства, усунувши звідти непокірних князів. Таким способом з'єднав під своєю владою три чверті державної території. Серед усіх князів мав велику пошану і вимагав від них безоглядного послуху: «Приходь, коли тебе покличу». Авторитет влади зріс знову так високо, як за часів Володимира або Ярослава.

З поширенням території стали знов актуальні деякі політичні питання, про які попередні князі призабули. Діставши Волинь у свої руки, Мономах мусів зайнятись охроною західніх кордонів. Польські князі, настрашені приєднанням Волині до Києва, намагались інтригами розбити цей зв'язок і підпирали претендентів на волинське князівство. Проти Мономаха виступила також Угорщина. Але Мономах вислав на Польщу половців і утримав Волинь під своєю владою.

Колонізація степів і похід до моря. Багато уваги присвячував Мономах обороні південної границі. Боротьбу з половцями він уважав за одно з найголовніших завдань свого князювання. У своєму життєписі він оповідає, скільки разів бував у боях, як пробивався через половецькі вагати («облизувалися на нас, як вовки»), скільки старшин взяв у полон, скільки разів присилював половців до миру. Ще переяславським князем Мономах уславився як воювник і лицар, а з Києва продовжував походи на орду, маючи в руках засоби великої території. Остаточний результат був такий, що половці, втомлені безнастанними наступами князів, почали відходити з київських степів на Волгу і під Кавказ. Широкі степові простори стали вільні від орди. На них посунула нова колонізація. Першим авангардом були т. зв. чорні клобуки — останки різних племен, що піддалися під владу князів і починали жити осілим життям. Разом з ними йшли різні степові здобичники, що займалися ловами і скотарством. Врешті і плуг почав входити у давно неорані степи.

Коли колонізація почала посуватися на південь, актуальне стало також питання влади над Чорним морем. Мономах підняв давній плян Святослава — здобути для Київської держави гирло Дунаю. Мономахова дочка, Мариця, була замужем за візантійським царевичем Львом Діогеном, що добивався імператорського престолу; щоб відкрити собі шлях до Візантії, він здобув собі придунайські городи, але в боротьбі його вбито. Мономах, який підтримував зятя, задумав здобуті городи затримати для себе; він вислав на

Дунай воєводу Івана Войтишича, і той зайняв городи та призначив там посадників. Ця спроба експансії на Чорне море справила велике враження на сучасників — поширилися чутки, що Мономах загрожував Візантії і, щоб його перееднати, імператор прислав йому володарські відзнаки. Збереглася дотепер «Мономахова шапка» — діядема невідомого походження. Але Візантія дійсно дбала про добрі відносини з Києвом: один з візантійських царевичів одружився з внукою Мономаха. Живі були також зв'язки київської династії з Скандинавією. Син Мономаха, Мстислав, мав за жінку шведську королівну, а пізніше дочки Мстислава знайшли женихів у Норвегії і Данії.

Відокремлення земель. Хоч Володимир Мономах все життя беріг єдності держави, проте перед смертю — так само, як і Ярослав Мудрий — мусів погодитись на її поділ, щоб заспокоїти амбіції різних князів. Найстарший син його і наступник Мстислав (1125—1132) дістав тільки осередню частину державної території: Київ, Смоленськ і Новгород; інші землі перейшли до його братів. Та не минуло і повного століття від смерти Ярослава, а Київська держава розпалася на окремі князівства.

Цей поділ ішов по лінії розвитку окремих земель, в яких відживали давні племінні окремішності і народжувались нові економічні стремління. І так, в 1130-их роках незалежний від Києва Новгород, сила якого спиралася на торгівлю на Балтицькому морі; там зорганізувалася купецька республіка з номінальною владою князів. Тоді ж відокремилася полоцьке князівство, давня земля кривичів, що також тяжіло до Балтицького моря і знайшло собі свою династію. В 1150-их роках утворилось окреме турівсько-пинське князівство, у недоступному Поліссі, де ще переважало примітивне ловецько-бортницьке господарство. Далі відокремлюється багата, культурна Волинь, важливий центр західної торгівлі, і Галичина, розвиток якої був зв'язаний з соляними джерелами і комунікаційними шляхами. Також Переяслав, експансія якого йшла в напрямі до степів, утворив своє власне князівство. Пізніше вступає на шлях самостійного життя смоленське князівство, далі також Чернігівщина, врешті і далекі надволзькі колонії.

Відокремлення якоїсь землі проявлялося назовні тим, що місцева династія перебирала там спадщинну владу. В деяких князівствах влада переходила від батька до найстаршого сина, і земля залишалася неподільна, в інших князів-

ствах територія ділилася на дрібні волості; в Чернігівщині утримався окремий порядок спадщини, т. зв. «ліствичное восхождение» (перехід по драбині), коли князі за порядком старшинства з менших волостей переходили до більших. У відокремлених князівствах великого впливу доносили місцеві бояри, що мали у своїх руках земельну власність і головні становища в адміністрації та війську; вони творили раду при боці князя і намагались обмежити князівську владу. Кожна земля жила своїм життям, сама керувала своїм господарством, сама творила свою організацію. Це мало деякі позитивні сторони, бо місцеві центри ближче стояли до сусідніх селищ і могли підіймати їх розвиток: нпр., церковна організація заходила в найдаліші околиці. Але в цілості культура затрачувала ширші горизонти та творчий розмах і набирала провінційного забарвлення.

Становище Києва. Серед розбиття держави окреме становище займав Київ. Київське князівство простяглося на невеликому просторі від Дніпра по Горинь. Найважливішу частину його творила околиця самого Києва, давня земля полян, де густо стояли великі міста-твердині — Вишгород, Білгород, Василів, Витичів, Заруб та інші. Далі на захід ішло київське запілля, рідко заселена земля деревлян. Отже насправді київське князівство—це був самий Київ з його «пригородами». Київ — столиця великої держави, повний традицій славного минулого, вогнище міжнародної торгівлі, центр високої культури — не хотів зрестися свого передового становища і стати звичайною волостю, як інші князівства. Місто очолювали три групи населення: бояри, купці і духовенство. Боярство у Київщині було особливо численне і могутнє. Це були передусім «луччі люди», нащадки колишніх організаторів державного життя, а далі різні значні роди, осілі тут за пізніших часів — дружинники або люди, що дійшли впливу на княжому дворі, на урядових становищах, у війську. Земельне господарство під таким живим торговим центром, яким був Київ, досягло великого розвитку, і київське боярство творило заможну і впливову верству. З боярством було пов'язане купецтво. Київ мав широку внутрішню торгівлю — в самому місті було вісім торговель — і був великим центром заграничної торгівлі, що йшла караванними шляхами і лучилася з морем. У Києві витворився могутній купецький стан, що складався і з місцевих, і з чужосторонніх «гостей», осілих у місті, стан, який мав свої окремі інтереси і прагнення,

але близько сходився з боярством, яке також брало участь у торгівлі. Третю групу творило духовенство. Світське духовенство стояло під проводом грецьких митрополитів і виявляло мало ініціативи у громадських справах; самі митрополити рідко виступали прилюдно, але діяли радше за кулісами і мали свій вплив на княжому дворі. Зате чернече духовенство, а зокрема печерський монастир, було в тісних зв'язках з громадянством і впливало на настрої та ідеологію населення, як це видно — з літописів, що склалися в монастирях. Ці три панівні групи, хоч в дечому і розходилися між собою, мали, проте, спільну мету — утримати Київ на давньому становищі столиці, у розквіті й могутності, бо з розвитком Києва зв'язувався їх добробут і політичні впливи.

Органом київської громади було віче. На вічу деколи перемагала вулиця, але звичайно провід утримували «луччі і нарочиті мужі», міська аристократія. Віче вирішувало різні справи: обирало князя, укладало з ним умову, затверджувало рішення князя, особливо про воєнний похід, висловлювало бажання про управу, суд тощо.

Боротьба за Київ. Кияни не мали таких претенсій, як новгородці, щоб самим взяти в руки управу держави, вони тільки бажали мати енергійного князя. «Тяжко було киянам, бо не залишився ні один князь у Києві», — так малює літописець ситуацію міста (1154). Київська аристократія хотіла мати князя, що «всім серцем бажав би добра рідній землі», тобто щиро займався долею Києва. Тому кияни виступали проти сеньйорату, що спричинював безнастанні зміни на княжому престолі і сполучену з тим хиткість та змінливість політики. Вони рішуче заявлялися за спадщинність влади, бажали мати свою київську династію, що на першому місці ставила б інтереси Києва. За таку династію кияни обрали собі рід Мстислава Мономаховича. Вже Володимир Мономах приєднав собі симпатії Києва своєю уважливістю до потреб громади, його сини Мстислав і Ярополк (1132—1139) це добре ім'я династії утвердили, а дальші князі жили вже тими самими традиціями. Ця князівська лінія дала ще трьох визначних володарів — Із'яслава (1146—1154), Ростислава (1154—1167) і Мстислава (1167—1170), а в пізніших часах, не зважаючи на різні політичні труднощі, Київ висунув ще сімох князів з улюбленого роду — аж до часу повного занепаду Київської держави. Для своїх Мстиславичів кияни не жа

дували ніяких жертв і з захопленням ставали під їх проводом: «нехай ідуть всі, хто може хоч палицю взяти», «підемо усі, і з нашими дітьми», — так відгукувався нарід на княжі заклики.

Та хоч симпатії громадянства були по боці Мстиславичів, проте кияни безнастанно мусіли оборонятися від наступів інших княжих ліній. Київ був найпершим містом України, центром економічного життя і культури, і всі члени княжого роду виступали з претенсіями на владу в ньому. Проти Мстиславичів виступали передусім дві княжі лінії—Юрійовичі, під проводом Мстиславова брата Юрія, і Олеговичі, чернігівська династія Олега Святославича, не рахуючи інших князів. Хоч київська громада вороже ставилася до цих претендентів, проте вони збройними полками наступали на Київ, спричинювали безнастанні війни і чвари, а деколи й здобували владу в Київщині. До найбільшого напруження боротьба дійшла в 1140—1170-их роках, а пізніше в першому десятилітті XIII ст. Щоб забезпечити країну від руїни, Мстиславичі йшли на компроміси зі своїми противниками, ділилися з ними владою; так постала незвичайна форма володіння — співуправа двох князів: нпр., Мстислав узяв собі за співрегента свого дядька. В'ячеслава, і так само Ростислав погодився на цей поділ влади. Такі компроміси бували і в пізнішому часі.

Суздаль. Особливо небезпечне для Києва було утворення нового політичного центру в Суздалі, на території великоруських племен. Початки організації суздальського князівства поклав Юрій Мономахович, але він ще не переривав зв'язків з Києвом і навіть намагався здобути собі київський престіл. Щойно його сини, Андрій і Всеволод, повели консеквентно ворожу політику супроти Київської держави, намагались підірвати і знищити Київ і на першому місці поставити своє князівство. Андрій Юрійович виріс на Суздальщині, уважав її за свою батьківщину, і Україна для нього була вже чужа. Він потай залишив Вишгород, де його посадив батько, і виїхав до Суздаля, забравши з собою різні дорогоцінності, між іншим славну вишгородську ікону Богородиці — вона стала головною святинею Володимира над Клязьмою, а пізніше й Москви. Це був немов символічний розрив з Україною — початок окремої політики Великоруси. Андрій не брав уже участі в половецьких походах, що були найважливішим питанням життя України, хотів навіть провести розрив на церков-

ному полі — заснувати окрему митрополію для північних земель.

Зруйнування Києва. Врешті Андрій виступив проти Києва відкрито. Причиною була справа Новгороду. Мстислав Із'яславич, київський князь, бажав посадити у новгородській республіці свого сина: це був немов поворот до давніх київських традицій, коли київські князі розпоряджали Новгородом. Андрій розумів це як втручання Києва у справи північних земель і відповів на це війною. Він рушив на Київ з великою армією, зібраною у північних князівствах, здобув місто і страшно його зруйнував: «не було милосердя нікому нізвідки, церкви горіли, християн убивали, інших брали в неволю». Суздальці не пощадили навіть церков, пограбували Десятинну церкву і Софію, забрали ікони, книги, всі дорогоцінності. Ніколи ніхто так не нищив старої столиці.

Після цієї перемоги Андрій кілька років держав Київ під своїм гнітом, насилаючи туди різних князів, при чому поводився з ними як самовладець («прислав ти до нас, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка»). Такою поведінкою він спричинив проти себе 1173 р. повстання українських князів, вдруге наїхав на Київщину з північними полками, але у боях був розбитий і з соромом залишив Україну. Його брат і наступник, Всеволод, також вороже ставився до Києва, але вже не вислав своїх полків проти Києва, а намагався пересварити князів інтригами.

У боротьбі з Юрієм і його синами Мстиславичі ослабли так, що мусіли погодитись на в'їзд чернігівської династії, що дала двох визначних князів, Всеволода Олеговича (1139—1146) і його сина Святослава (1175—1194).

У змінених обставинах слабші тепер київські князі мусіли вести іншу політику, ніж їх могутні попередники. Назовні вони виступали як старшини всього князівського роду і володарі всієї держави, уживали навіть почесного титулу великих князів, але справді не ширили своєї влади на інші князівства і не мішались у їх справи. Свої володарські амбіції обмежували до самого Києва і київської землі. Вони дбали за те, щоб кріпити і розбудувати місто, будували церкви і монастирі, утримували столицю у традиціях величчя і розкоші. Особливою опікою оточували київську торгівлю.

Зв'язки з Чорним морем. Не зважаючи на всі степові бурі, Київ і далі стояв у живих зв'язках з Чорним

морем. Головною пристанню для Києва було тоді Олеше, на долішньому Дніпрі (тепер Олешки коло Херсону). Це було значне місто, положене на торговому шляху, що вів із Києва, через Канів і дніпрову переправу до Чорного моря і Криму. Були тут склади грецьких і орієнтальних товарів, що цим шляхом ішли в Україну — в літописі згадується вино і риба, але імпорт обіймав передусім дорогі матерії, зброю, гальянтерію, східне коріння. Олеше мало свою флоту, якою утримувало комунікацію з морем, було також осередком дніпрово-морського рибальства. Населення Олешя було, очевидно, українське, і місто визнавало владу Києва. Київські князі дуже цінили цей останній пункт свого володіння і, хоч віддаль була далека, а комунікація через половецькі напади — важка, по змозі давали йому допомогу. Так, в 1084 р. Всеволод Олегович повів акцію в оборону Олешя, коли на місто напав один з князів-ізгоїв і пограбував купців. В 1159 р. на Олеше зробили напад наддунайські берладники, — тоді Ростислав Мстиславич вислав проти них військо з Києва човнами аж на Чорне море, наздогнав їх коло болгарського побережжя, відібрав здобич та полон і їх самих погромив. Так само дбали князі про те, щоб утримати торгову комунікацію з морським побережжям. Ростислав у 1166 р. з великим військом, при участі двадцяти князів, виправився під Канів назустріч купецьким караванам, що йшли шляхами від моря, і тим забезпечив їх від половецької небезпеки. Його наступник Ізяслав уладжував такі самі демонстраційні походи, щоб забезпечити «гречників», купців, що степами везли до Києва грецькі товари.

Наступ на половців. Але торгівля і зв'язки з морем могли б розвинутися нормально тільки тоді, коли б половецька орда була цілком знищена. У політиці Києва в тих часах це було найважливіше питання. Половці були вже основно розбиті Мономахом, а їх погром довершив Мстислав Мономахович, який в 1140 р. ще раз знищив половецькі кочовища і загнав орду «за Дін, за Волгу, за Яїк», — як славить його літопис. Три десятиліття орда залишалася далеко від кордонів України, у каспійських степах і під Кавказом. Але коли почалася в Україні домашня війна, деякі князі самі почали притягати половців, як наймане військо, і вказали їм знову шлях до своїх земель. Це притягування з ордою викликало велике обурення в громадянстві. «О, горе таким князям!» — покликає літописець.

Здоровий інстинкт маси жадав повного знищення азійських кочовиків, і нарід з особливим признанням зустрічав тих князів, що вели боротьбу зі степом. Цю справу наново підняв Мстислав Із'яславич у промові до князів: «Браття, пожалуйте руської землі, своєї отчизни і дідини, — половці кожного року забирають християн у свої табори, присягають на згоду з нами і все її переступають, і вже займають у нас Грецький шлях і Солоний і Залозний. Чи не добре було б, браття, покласти на Божу допомогу і пошукати шляху батьків і дідів своїх і своєї честі!» Князі відповіли з захопленням: «Дай нам, Боже, покласти голови за християн і за руську землю!» Почалася нова черга степових походів, що мали на меті охорону торгівлі і знищення орди. Походи проходили найчастіше трьома головними шляхами на Лівобережжі: з Переяслава лівим берегом Дніпра до гирла річки Орель, або з Переяслава на Голтву і Санджари, врешті з Чернігова на Ромен, горішнє Ворскло і Дінець; на Правобережжі половці появлялися рідше — тільки тоді, як переправлялися з лівого берега Дніпра. До боротьби зі степовиками зорганізовано окреме військо — легку кінноту. Половці відзначалися незвичайно скорими рухами, були мистцями в наскоках і в несподіваних нападах; тяжка лицарська кіннота, озброєна панцерами і мечами, не могла дорівняти їм у швидкості. До степової боротьби князі створили заgonи легко озброєної кінноти, т. зв. стрільців, що виправлялися на ворога з луками і шаблями, на скорих конях здоганяли половців і перемагали їх тією самою тактикою нагlex і несподіваних нападів: В 1184 р. князь Святослав Всеволодович зорганізував великий похід на Дінець і погромив половців на їх кочовищах. «Наступив на землю половецьку, притоптав горби і яри, скаламутив ріки і озера, висушив потоки і болота, а поганого Коб'яка з Лукомор'я як буря вихопив з половецьких полків, і упав Коб'як у городі Києві, у дворі Святослава. Німці і венеці, греки і морава оспівують славу Святослава», — так описує цю перемогу «Слово о полку Ігоревім».

Святослав приготував новий похід, але його випередили молоді князі, що бажали самі здобути собі славу — «напитися шоломом синього Дону» — Ігор Святославич, його брат Всеволод та інші; але цей похід (1185), не підготований як слід, з малими силами, скінчився поразкою князів. І боротьба з половцями, якій Святослав хотів на-

дати характеру систематичної офензиви, розбилася на ряд дрібних степових наскоків, метою яких був «сайгат», тріумфальна здобич, і погоня за славою. Це були часи індивідуального героїзму, коли відзначалися оспівані «Слогом о полку Ігоревім» «славні вояки — під трубами повивані, під шоломами колихані, кінцем коп'я годовані». Останні походи у степ зорганізував Роман Мстиславич, іменем якого половці лякали своїх дітей.

Ці війни розбили внутрішню суцільність орди. Різні степові племена, завойовані половцями, почали добуватися з-під їх ярма і піддаватися під владу українських князів, — як печеніги, торки і навіть деякі половецькі «коліна». Вони мали спільну назву Чорних Клобуків — «чорних шапок»; князі осаджували їх на степовому пограниччі і вживали, як кінноти, до степових походів. Вони відзначалися навіть своєрідним патріотизмом, не раз заявляли про готовість за свого князя «голови покласти». Степові племена підлягали також культурним впливам України, приймали християнство та українські імена, — і поруч з «дикими» половцями виступали і такі, що переходили до осілого життя та культурного побуту. Так українська стихія поволі опановувала степ.

Але головної своєї мети — знищити орди кочовиків і завоювати степ — Київська держава не змогла досягнути. За два століття впертої боротьби смуга заселення посунулася на південь на неповних 100 кілометрів — супроти величезних жертв крові, яку проливали покоління, це був успіх невеликий. Українські князі все наново зривалися до офензивної боротьби проти орд, але, вичерпавши сили, мусіли обмежитися тільки до оборони пограниччя.

Татари. Остаточного удару Київській державі завдали монголи-татари. Вони були останньою ланкою у великій ланцюгу азійських завойовників, що від віків виправлялися в Україну. Але їх сила і організація була далеко вища як інших племен. Творець їх могутности, Темуджин, зорганізував величезну державу, що обіймала Монголію, частину Китаю, Туркестан і Персію, посідав маси війська і засоби різних країн, витворив високу воєнну техніку — і свої грізні полчища пустив на Східню Європу. В 1220 р. татари передерлися через Кавказ над Каспієм і тут звели боротьбу з черкесами та половцями, а далі за половцями ввійшли в чорноморські степи. Половецькі хани попросили допомоги українських князів. На князівсь-

кій нараді, що відбулася в Києві, вирішено стати по боці половців, які будь-що-будь уже були під українським культурним впливом, щоб не допустити в Україну нової грізної орди. В бою над річкою Калкою 1223 р. українські війська спершу перемогли татар, але пізніше, через недотаку єдності у провіді, були розгромлені. Кілька князів дісталось у полон, і татари покарали їх жорстокою смертю.

Але татари не використали перемоги і знову вернулися до Азії. Щойно кільканадцять років пізніше почався новий їх похід на Європу під проводом хана Батия. Татари знищили надволзьких болгарів, завоювали Суздальщину та інші північні князівства, далі погромили половців, в 1239 р. знищили Переяславщину і Чернігівщину, врешті 1240 р. ударили на Київ. Галицький король Данило, що володів тоді і Києвом, прислав на залогу свого воєводу Дмитра. Але татари своїми військовими машинами розбили укріплення, здобули також Десятинну церкву, де заховався останній оборонці, і зайняли Київ. Так упала столиця Київської держави, а з нею вся державна організація.

Причини занепаду Київської держави. Хоч занепад Київської держави стався під ударом монголів, проте вже з давніших часів слідно було позначити розстрою. Київська держава була найбільша в Європі — це був прояв її могутності, але одночасно й джерело слабости. При рідкому населенні і невиробленій комунікації важко було ці величезні простори утримати під однією владою. Різні землі і племена проявляли свої відосередні тенденції, бажаючи жити самостійним життям. Єдність держави утримувала династія. Князі з першої епохи могутності Києва були великими індивідуальностями, сильно тримали в руках одновладство і безоглядно усували всіх руїників держави, незалежно від того, чи то були члени князівського роду, чи збунтовані племена. Знаряддям влади князя була дружина, цілком від нього залежна. Але в дальшому часі ця система заломилася. В самій династії не стало талановитих одиниць, що вміли б управляти великою країною. Князівський рід розродився, і не можна було вже усунути всіх претендентів до влади, ані протидіяти партикуляризмові земель. Члени династії втратили почування солідарности, поринали у дрібні спори і самі розбивали єдність держави. В громадянстві вирости нові сили, що домагалися участі у владі: князі мусіли притягнути до співуправи могутню клясу «луччих людей», бояр, це спричинило ще більший занепад

влади і розклад держави. Авторитету монархії не могли заступити конференції князів, ані виступи віча. Київ стояв на самій степовій смузі, виставлений на безнастанні напади степовиків, дедалі більше тратив населення і добробут, затримував також провідне становище. До проводу приходили нові центри — галицько-волинський на заході і суздальський на півночі.

На занепад держави вплинули також економічні відносини. Основою сили Київської держави була міжнародня торгівля, що єднала Азію з Середньою Європою і Чорне море з Балтицьким, — вона збагачувала міщанство та боярство і скріплювала князівські фінанси. Але від часу хрестових походів орієнтальні шляхи спрямувалися на Середземне море та Італію, а Україна опинилась осторонь світових ліній. Це спричинилось до зубоження головного центру держави, Київщини, і відбилося на цілому державному організмі.

В тому часі всі великі держави Європи переживали внутрішню кризу. Могутня німецька імперія після занепаду Гогенштауфенів вступила у період поділів, Франція після довголітнього ослаблення щойно підіймалася з занепаду, Візантія також переживала внутрішні потрясіння. Але всюди після періоду розбиття виринали свіжі сили, і держава відроджувалась. Такі симптоми відродження видно було і в Київській державі. Боротьба за Київ, що більш як півстоліття доводила до безнастанних змін на престолі, затихла у другому десятиріччі XIII ст., і князі володіли вже спокійно довші роки (Мстислав 1212—1223, Володимир 1223—1234), отже була надія, що держава щасливо перебуде кризу. Внутрішні відносини імовірно не завалили б державної будови. До остаточної руїни довів Україну давній її ворог — кочова Азія.

VI. Галицько-волинська держава.

Галичина. Коли Наддніпрянина під ударами степових орд дедалі більше занепадала, росло значення західніх земель, що лежали далі від воєнних небезпек — Галичини і Волині. Галичина завдячувала свій господарський розвиток у першу чергу підкарпатським джерелам соли. В літописах згадується сіль в околицях Коломиї, на шляху до Жидачева (Зудеча) і в Старій Солі, але, певно, експлуа-

товано багато інших джерел, і сіль ішла великими транспортними не тільки по західних землях, але й до Києва. Це надавало Галичині особливого значення в українській торгівлі. Важливу роль мали також галицькі шляхи, що вели через карпатські просмики до південної Європи. При шляхах вирости людні городи. Західні племена вже за часів Олега були у зв'язках з Київською державою, а пізніше Володимир і Ярослав, оцінюючи значення Підкарпаття, зводили за них боротьбу з Польщею і тісно зв'язали їх з Києвом. Та коли влада київського центру послабла, далека західня країна була залишена на власні сили і сама мусіла подбати про свою організацію.

Ростиславичі. Галичина стала окремим князівством під проводом Ростиславичів. Ростислав Володимирович був внуком Ярослава Мудрого; чи він князував у Галичині, щодо цього певності нема; разом з іншими князями-ізгоями він проживав у Тмуторокані, там розпочав якусь ширшу політичну акцію і помер року 1066, отруєний візантійським намісником Криму. Двадцять років пізніше, коло 1084 р., за згодою сеньйора династії, київського князя Всеволода, підкарпатські землі зайняли сини Ростислава, — Рюрик, Володар і Василько. Вони осіли у головних городах — Перемишлі, Звенигороді^е і Теревовлі. Свою землю вони спільно обороняли від наступів сусідів, що загрожували їм з усіх сторін: Угорщина бажала поширити свої кордони за Карпати, Польща наступала на західне пограниччя, врешті київські і волинські князі намагалися приєднати Галичину до своїх земель. Ростиславичі спиралися на допомогу Візантії та половців і дали раду всім противникам, — особливо ж тяжкої поразки завдали вони мадярам під Перемишлем 1099 р. Дуже гостро виступала також ривалізація з Польщею. Василько водив на Польщу половців і заявляв: «Я ляхам багато зробив лиха і ще хотів зробити — помститися за руську землю». На західних землях скоро розвинулося противенство між українською і польською культурою і політичними інтересами. Ростиславичі дбали також про те, щоб сколонізувати пусті степові простори на східньому пограниччі, і осаджували там степові племена, ворожі половцям. Так Василько оповідає, що хотів осадити в себе дунайських болгарів. З того часу походять оселі з такими назвами, як Печеніжин, Торки, Берендовичі, — сліди по тюркських племенах.

Володимирко. Галичину з'єднав в одно князівст

во син Володаря, Володимирко (1124—1153). Він відзначився безоглядністю у політиці — не вагався навіть ломити присягу, коли цього вимагав інтерес держави. Він обороняв свою країну на три фронти — проти Києва, Угорщини та Польщі і завжди вмів перемогти своїх суперників — не так у бою, як дипломатичними засобами. Нпр., під час походу угорського короля Гейзи на Галичину він перекупив мадярських вельмож, і вони нахилили короля вернутися з дороги. Володимирко користувався великими грошовими засобами, не жалував срібла, як вимагала того політична ситуація: можливо, що мав він ці засоби з торгівлі сіллю. За столицю він обрав собі Галич над Дністром, на важливому торговому шляху до Чорного моря. В 1145 р. повстало проти князя галицьке міщанство — не знати певно, з яких причин, — але Володимирко приборкав бунт і учасників покарав гострими карами. Він був справжнім засновником могутності галицького князівства,

Ярослав Осьмомисл. Син Володимирка Ярослав (1153—1187), названий у «Слові о полку Ігоревім» Осьмомислом, у перших роках мусів ще обороняти свою державу від київських князів і свого племінника Івана Ростиславича, але остаточно добився миру і довів свою державу до великого розквіту. Тоді почався занепад Києва, і Галич набував щораз більшого значення серед українських князівств. Ярослав брав участь у боротьбі за Київ, часто вислав свої війська в Київщину і здобув собі там значний вплив. Він виявляв розуміння найважливішої тоді справи — боротьби з половцями і посилав свої полки у походи в степ. Ярослав поширив кордони галицького князівства на південь аж до гирла Дунаю, на теперішню Молдаву. Іван Ростиславич, прогнаний з Галичини, переселився на Дунай і там князував у городі Берладі; з того дістав прізвисьце Берладника, і так само його військо звали берладниками. Можливо, що він заснував город Галац: збереглася грамота Івана з 1134 р. (не зовсім певна), в якій Галац зветься малим Галичем. Ярослав, в невідомих ближче обставинах, зайняв наддунайські городи; «Слово о полку Ігоревім» славить його, що він «підпер угорські гори своїми залізними полками, зачинив Дунаєві ворота, судить суди по Дунаю». Шлях через Молдаву мав велике значення для торгівлі і політичних зв'язків Галича з Візантією.

Бояри. Серед економічного і політичного росту Галичини зростало також галицьке боярство. Бояри намага-

лися здобути вплив на управління державою і втручалися навіть у подружні справи князя. Полюбовницю князя, Настасію, з роду Чагрів (мабуть, половців), бояри спалили. Але Ярослав не піддався під боярський провід, і невдовзі лена партія бояр, разом з княгинею Ольгою, дочкою Юрія суздальського, залишила Галичину.

Син Ярослава, Володимир (1187–1199), також не хотів піддаватися впливові бояр, «не любив думи з мужами своїми», але він не відзначався політичним хистом, і бояри прогнали його з князівства. Володимир шукав допомоги на Угорщині, але угорський король Андрій використав галицькі незгоди для себе, зайняв Галич своїм військом і прибрав титул короля Галичини. Але наряд зустрів мадлярську окупацію з великим невдоволенням, відгомін того дійшов аж до Києва, і київський митрополит закликав князів: «Чужинці забрали вашу батьківщину, треба вам подбати за неї». Врешті бояри поєдналися з Володимиром і допомогли йому вернутися на князівство.

На Володимирі закінчився рід Ростиславичів. Століття князювання цієї династії дало Галичині основи її дальшого історичного розвитку. Ростиславичі зуміли оборонити свою країну від інвазій сусідів — поляків та угрів, забезпечили кордони князівства, розвинули господарство і торгівлю, скріпили колонізацію. Вони запевнили Галичині визначне становище серед українських князівств, ставали навіть сусперниками Києва; мали також своє значення в Європі, бо виступали як постійні союзники Візантії, а також підтримували зв'язки з римсько-німецькою імперією. Невелика підкарпатська країна здобула собі виразне політичне обличчя і витворила свої традиції. Ці здобутки Галичина зберегла й тоді, як увійшла в державний зв'язок з Волинню.

Волинь. Волинь спершу відігравала важливішу історичну роль, як Галичина — вона мала старі традиції держави волинян і лежала на важливому торговому шляху з Києва на захід. Окрім старих центрів — Волиня, Червна, Белза, до розвитку дійшли нові городи, як Володимир, Луцьк, Пересопниця, Дорогобуж, Із'яславль та інші. Також густо заселена була т. зв. Україна — пізніша Холмщина. Але Волинь півстоліття довше, ніж Галичина, була зв'язана з Києвом і до самостійної організації дійшла щойно в половині XII ст. Та дуже скоро Волинь знову поділилася на малі князівства і через те втратила політичне значення.

Роман. Нову епоху волинської історії розпочав

Роман Мстиславич (1173 — 1205), визначний войовник і організатор. Спершу він князував у Новгороді Великому, запрошений туди міщанством, і хоробро обороняв свій прибраний город проти наступу суздальських князів. Після смерти батька (1173 р.) вернувся до Володимира і почав порядкувати складні волинські справи. В 1188 р. на заклик галицьких бояр приїхав до Галича, щоб князувати на місці Володимира Ярославича, але в скорому часі мусів залишити князівство. Щойно після смерти Володимира, в 1199 р. вдруте заволодів Галичем і злучив його з Володимиром. Так постала Галицько-волинська держава.

Це була важлива подія: утворився новий сильний політичний організм на заході, що міг перейняти на себе спадщину після занепадаючого Києва. Нова держава мала свою економічну основу: вона лежала на шляху Буг-Дністер і мала у своїх руках частину балтицько-чорноморської торгівлі. Ця комунікаційна лінія заступала давню дніпрову артерію, що тоді вже втрачала своє значення. Важливе було й те, що Галицько-волинська держава займала самі тільки українські землі, тому легше було провести внутрішню консолідацію.

Роман у своїй з'єднаній державі дбав про те, щоб укріпити авторитет княжої влади. Через те він зайшов у конфлікт з галицькими боярами, що намагалися затримати управу в своїх руках. Боротьба набрала дуже гострих форм. Роман не відкидав ніяких засобів, щоб тільки знищити галицьких вельмож. «Звичайна приказка його була: не можна безпечно їсти меду, не винищивши рою, не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш», — оповідає хроніст. Деяких бояр Роман покарав смертю, інших прогнав з держави. У боротьбі з боярством по боці князя ставали міщани і селяни; володимирські «ліпші мужі» ще за Романового внука згадували, що Роман оборонив їх від усяких кривд, а про популярність Романа в народній масі свідчать останки пісень, зокрема гагілок, що збереглися в народніх устах.

Галицько-волинська держава мала провідне місце серед українських князівств. Роман здобув собі вплив на Київ і посадив там залежного від себе князя. Так само інші князі визнавали його провід. Тогочасний польський хроніст, Кадлубек, оповідає, що Роман «за короткий час незмірно піднявся, так що володів майже всіма землями і князями Руси». Інші літописці дають йому почесний титул великого князя і навіть самодержця.

Як наймогутніший з князів і керманіч української політики, Роман звертав особливу увагу на половецьку справу. Він сам ходив у походи проти степовиків. Літопис заховав уривок пісні про Романа: «ідучи слідом діда свого Мономаха, кинувся на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їх землю як орел, бо був хоробрий як тур». Його походи дуже надірвали силу орди. Візантійський літописець Микола Хоніят з признанням зазначає, що боротьба Романа з половцями значно допомогла Візантії, бо кочовики добиралися вже до Царгороду.

Роман дбав також про забезпечення північної границі своєї держави і поширив її на територію Литви.

У закордонній політиці Роман ішов за традиціями своїх попередників, Ростиславичів. Він утримував тісний союз з Візантією, що забезпечував його від угорських претенсій на Галичину; через те угорський король Андрій мусів нав'язати з Романом приятні зв'язки. Значення Романа вмів оцінити визначний політик, папа Інокентій III, і прислав до нього посольство, обіцяючи йому допомогу, але Роман, як оповідає пізніший переказ, відповів: «Поки маю меч, не буду купувати володіння іншою ціною, тільки кров'ю, як батьки і діди наші розмножили руську землю».

Роман знав добре відносини в Польщі, що була тоді розбита на кілька князівств. Він сам брав участь у боротьбі між польськими князями, допомагаючи своїм союзникам. Але за найважливішу справу він уважав забезпечення західного кордону своєї держави. Він думав скористуватися внутрішнім розладням Польщі і здобути собі Люблинщину. В 1205 р. він пішов походом на Вислу, зайняв два польські городи, але в бою під Завихвостом наложив головою. Смерть могутнього князя, творця великої держави, знайшла голосний відгомін у тодішньому політичному світі.

Данило. По Романі залишилися два малолітні сини, Данило і Василько; їх опікункою і регенткою була Романова вдова — не знаємо її ні імени, ні роду — жінка енергійна, з політичним хистом, що всіма силами намагалася утримати для синів їх батьківщину. Але недавно зорганізована держава не могла існувати без керми сильного володаря. Підпорою Романовичів були тільки волинські бояри, прив'язані до своєї династії, що розуміли значення великої держави і бажали утримати її в цілості й силі. Іншу політику повели галицькі бояри: вони уважали зв'язок з

Володимиром невігідним для себе, вирішили розірвати його і самим взяти владу в свої руки. Вони намагалися позбутися Романовичів, а на їх місце шукали собі слабих князів, що в усьому йшли б під боярським проводом. У справі Галицько-волинської держави почали втручатися сусідні держави, Угорщина й Польща, і так настав період сороклітньої громадянської війни (1205–1245).

Боярство. У перших роках, на заклик бояр, оселилися в Галичині три князі Ігоревичі, сини героя походу на половців. Але вони не захотіли піддатися під боярську опіку, почалася боротьба, і молоді князі уладили різню, в якій полягло до п'ятсот вельмож. Далі бояри пробували самі, без князів правити Галичиною. В 1213 р. могутній проводир боярства, Володислав Кормильчич, проголосив себе галицьким князем. Це була нечувана подія в тодішньому світі, і таке «вокняження» боярина спричинило серед князів обурення («не пристойть бояринові князювати»). Тоді Угорщина і Польща взаємно порозумілись і виступили немов би в обороні прав Романовичів. Але невдовзі союзники відкрили свої карти: на основі умови у Спишу (1214) галицьким королем став угорський королевич Коломан (1214–1219), одружений з польською князівною. Так два сусіди Галичини готувалися взяти її під свою спільну владу. Але галицькі бояри знайшли собі нового князя в особі Мстиславича (1219–1227), славного лицаря; компромісовою політикою він намагався стримати пляни завойовників. Все таки угорські війська зайняли Галич, а поляки забрали землі на захід від Бугу.

Збирання земель. Тим часом Романовичі дійшли зрілих літ і почали боротьбу за відбудову Галицько-волинської держави. Данило, як старший, мав провід, а Василько був його вірним помічником і союзником. Данило зайнявся наперед збиранням волинських земель, що були в руках інших князів або під владою Польщі. Повільними, витривалими заходами він здобув наперед столичний Володимир (1214), далі Берестя і Забужжя (1219), Луцьк з Пересопницею (1225), пізніше Белз (1234). Це були давні землі роду Романа. Населення Волині було дуже прив'язане до своєї династії і готове було до жертв для неї. Володимирські бояри не залишали Романовичів навіть тоді, коли вони в нестатках скиталися по різних місцях. Спираючися на сили Волині, Данило розпочав війну за Галич.

Ця боротьба коштувала немало зусиль. Проти Данила

ворожим фронтом стали галицькі бояри, що боялися сильної княжої влади і вживали всяких засобів, щоб сина зневадженого Романа не допустити до Галича. Проти Данила виступали також ті князі, що змогли сісти на галицькому престолі; Мстислава Мстиславича Данило приєднав собі, взявши його дочку за жінку, але пізніше Галич зайняв чернігівський князь Михайло Всеволодович з сином Ростиславом, і вони повели уперту боротьбу проти Данила. Але найгрізнішим противником була Угорщина, що обсадила своїм військом головні города, притягнула на свій бік частину бояр і готовилася затримати Підкарпаття під своєю владою. Данило, користуючися з сприятливих обставин, двічі (1230 і 1233) здобув Галич і вигнав з нього угрів, але щойно за третім разом, 1238 р. засів у наддністрянській столиці остаточно. Але тим ще війна не закінчилася: Угорщина зібрала нові сили, зв'язалася з своїми боярськими прихильниками і Ростиславом, притягнула на допомогу поляків, і ця велика коаліція виступила проти Данила. Але в остаточному бою під Ярославом 1245 р. Данило переміг і поширив свою владу на всю Галичину.

Суспільні відносини. Опис цієї сорочкитньої боротьби за Галичину подає галицько-волинський літопис. Живими красками зображено в ньому ті соціальні і політичні сили, що діяли в країні. Боярство розвинулось у могутню клясу і захопило всю владу. Сили бояр спиралися на велику земельну власність — князі роздавали впливовим боярам в управу города і волості. Також соляна промисловість, що мала тоді велику господарську ролю, була в руках бояр; напр., соляні склади в Коломиї, що їх Данило бажав призначити на утримання війська, попали у володіння бояр. Боярство дійшло незвичайного добробуту і багатства. Коли здобуто двір Судислава, одного з визначних боярських провідників, знайдено там масу всякої зброї, харчів та інших припасів. Коли угри хотіли того самого Судислава ув'язнити, «він у золото перемінився», тобто дав багато злота і викупився. Бояри мали свої військові відділи і залежних від себе клієнтів. Літопис описує, як їхав до Галича могутній боярин Добрислав: «в одній сорочці, запішаний, ані на землю не дивився, а галичани бігли при його стремені». З князями поводитися бояри зневажливо, з презирством. Одного з претендентів, що приїхав здобувати Галич, Мстислава пересопницького, бояри на глум вивели на могилу і заявили: «От, княже, ти посидів на Галичиній

могилі, то так, як би княжив у Галичі», — і він вернувся ні з чим. Зневажали і самого Данила, — під час бенкету один з бояр хлюпнув йому в лице вином із чаші. Могутні вельможі з насміхом зустрічали накази князя, самі ділили між собою державні доходи і грабували населення. Боярська кляса не проявляла ніякого державницького хисту. Руйнує ючи авторитет князя, бояри натомість не вмiли нічого збудувати. З облесною покорою зустрічали чужинецьку окупацію, безсоромно продавали свою країну мадярам.

Данило намагався знищити цю здеморалізовану аристократію. Щоб здобути протывагу проти бояр, він спирався на міщанство і селянство. Ці кляси, гноблені і нищені боярами, з ненавистю ставилися до своїх гнобителів і шукали захисту та підмоги у князя. Як міщани ставали по боці Данила проти бояр, видно з облоги Галича 1237 р.; як тільки князь повернувся до них з закликом, вони крикнули: «Це володар наш, Богом даний!» — і пустилися до нього, «як діти до батька, як бджоли до матки, як спрагнені води до джерела». Данило дбав про те, щоб задовольнити потреби народу; напр., вислав свого печатника Курилу до Бакоти, на Пониззя (Поділля), щоб розслідити зловживання бояр, і тим способом «утихомирив землю».

Данило бажав скріпити прихильні княжій владі міські елементи і зайнявся будуванням нових міст. Татарська небезпека примушувала його ставити нові оборонні городи, а при городах виростали міста. Немале значення мав тут вплив Західньої Європи, де князі для збільшення своїх доходів засновували міста, як осередки промисловости і торгівлі. Літопис оповідає докладно про заснування Холму, що Данило «почав призивати загожих людей — німців і русь, чужоземців і ляхів; вони йшли день у день, ремісники і майстри всякі, що втікали від татар, сидельники, лучники, сагайдачники, ковалі заліза, міді й срібла, — і було життя, і наповнилися двори довкола города, поля і села». Міста ставали союзниками князя у боротьбі з боярами.

Данило залучив до державного будівництва також селян. Він утворив з селян нове військо, тяжку озброєну піхоту, що зайняла місце боярських дружин. Це військо, цілком залежне від князя, дало йому змогу знищити боярську анархію і протидіяти чужоземним наїздам.

Татари. В часі, коли Данило докінчував відбудову Галицько-волинської держави, на Україну вдруге напали татари. Данило, який у своїй молодості сам брав участь у бою

над Калкою, розумів добре татарську небезпеку і для оборони Києва вислав своє військо під проводом воєводи Дмитра. Здобувши Київ, татари скорим походом пішли на Волинь і Галичину (1241). Пограничних, сильно укріплених городів (м. ін. Крем'янця) не здобували, але всією силою ударили на столичний Володимир і взяли його приступом, так само зайняли Галич. Далі пішли на Угорщину і Польщу.

Данило в той час був на Угорщині і повернувся звідти, як тільки пройшла татарська буря. Відразу взявся він відбудовувати державу. Татарська руїна спіткала тільки найбільші міста і оселі при тих шляхах, якими проходили татари, — зрештою, край доволі скоро приходив до ладу. Але небезпека нового нападу тривала, бо татари вирішили утримати нові займанщини під своєю владою. Хан закликав усіх князів до себе. Так само Данило мусів поїхати до ханського двору в Сараю над Волгою і був там досить прихильно прийнятий, але остаточно мусів визнати себе васалем хана. Які були умови підданства, докладно невідомо, — звичайно татари вимагали від підлеглих країн деяких контрибуцій і участі у воєнних походах. Таким способом Данило врятував свою державу від руїни.

Але татарське підданство було незвичайним упокоренням для володаря великої держави. «О, лиха та честь татарська! — зазначає літописець. — Данило Романович, великий князь, що володів з своїм братом Києвом, Володимиром, Галичем і іншими країнами, тепер сидить на колінах, зветься холопом, данини від нього домагаються, життя він не надіється, погрози мусить слухати...» Сам Данило свою залежність від хана уважав за хвилину політичну комбінацію, що давала йому мир, — але вживав усіх заходів, щоб визволитися з татарського ярма. Отже почав він укріплювати і будувати нові городи — між іншими зробив нездобутною фортецею Холм.

Зовнішня політика. Одночасно Данило ввійшов у близькі зв'язки з Угорщиною і Польщею, що також зазнали татарського наїзду, і почав переговори з папою Інокентієм IV про хрестовий похід на татар. Щоб приєднати собі папу, який мав великі впливи в європейській політиці, Данило погодився на церковну унію з Римом. Ідею з'єднання християнства під одним пастирем нарід сприйняв прихильно, тим більше, що Інокентій запевняв пошану до обрядів української церкви, «виклинав тих, що зневажали грецьку

правовірну віру». Папа прислав Данилові «вінець королівства», королівську корону; коронація відбулася в Дорогичині над Бугом, 1253 р.

Але ці зв'язки з Заходом не принесли реальних успіхів: ні папа, ні князі не спромоглися на воєнну допомогу для поневоленої Східної Європи. Данило міг розраховувати тільки на власні сили.

Татари намагались ослабити Галицько-волинську державу тим способом, що підтримували народній рух, який почався проти князівської влади. Це були т. зв. татарські люди, або болоховські князі, що опанували області рік Случа і Гориня, якими проходили важливі торгові шляхи, а також Поділля. Ці люди не хотіли визнавати владу Данила, а творили самостійні селища під власними старшинами — «князями». Татари приєднали їх під свою зверхність, дозволили їм самоуправу, а вимагали тільки данини хлібом — пшеницею і просом. Таким способом татари підкопували авторитет княжої влади і зсередини руйнували державу. Данило добре розумів небезпеку цих інтриг орди і нищив татарських людей нещадно. Через те стягнув на себе війну з татарами. Насамперед виступив проти Данила один з другорядних татарських воевод, Куремса, але княжі війська його розбили. Пізніше, в 1259—1260 р. на Волинь вибрався другий воевода, грізний Бурандай, з великим військом, ніби для мирового порозуміння, але, ввійшовши у край, наказав, щоб князі самі зруйнували всі нові укріплені городи — і князі мусіли це виконати. Так зруйновано і спалено Володимир, Луцьк, Крем'янець, Львів та інші городи, встоявся тільки сильно укріплений Холм. Ця катастрофа перепила воєнні готування Данила.

Не вважаючи на ці невдачі, становище Данила серед сусідніх держав було все таки дуже сильне. Це слідно було у відносинах до Польщі. Після смерти Лешка (1227), що намагався утримати свій вплив на Волині, в Польщі розгорілася внутрішня боротьба, і вона перестала бути небезпечною для Галицько-волинської держави. І, навпаки, Данило здобув собі тепер сильний вплив на польські справи. Основою його політики було не допустити до того, щоб над Вислою постала якась сильніша організація, що могла б поновити претенсії на західні землі. Тому він увійшов у союз зі слабшими мазовецькими князями, допомагав їм у боротьбі з їх суперниками, навіть ходив походом аж під Каліш (1229). Пізніше він використав ослаб-

лення Польщі і в 1243 р. уладив великий похід на люблинську землю, завоював її по Вислу і сам Люблин затримав якийсь час у своїх руках. Так остаточно забезпечив західній кордон держави. Від того часу сусідні польські князі, особливо мазовецькі, визнавали Данила за свого протектора і йшли по лінії його політики.

Литва. Ще сильніше становище здобув Данило на півночі. Балтицькі країни мали для Галицько-волинської держави велике значення з огляду на розвиток торгівлі. В 1220-их роках над Балтицьким морем з'явилася нова сила — Німецький орден, що почав бистру експансію на литовських землях. Данило звернувся також проти литовців. Литовські племена, особливо ж ятвяги, виявляли тоді незвичайну активність, нападаючи на сусідів і руйнуючи їх землі. Данило, в порозумінні з мазовецькими князями, а також німецькими лицарями, уладив ряд походів на ятвягів, головно зимою, коли доступ до багнистої країни був легший, одне за одним здобував їх селища, — врешті бутне плем'я упокорилося, зобов'язалося платити данину і виконувати роботи при будівлянні нових городів. Частину здохтої данини Данило вислав полякам, «на свідоцтво влади — щоб знала лядська земля, що ятвяги платили данину королеві Данилові».

Але ще більшу увагу Данила притягала литовська держава, яку zorganizував у 1230-их роках великий князь Мендовг. Він узяв під свою владу не тільки литовські племена, але також і сусідні українські та білоруські землі. З Данилом Мендовг намагався утримати приязні відносини, але Данило відчував, що ріст Литви стає небезпечний для Галицько-волинської держави. Тому, впоравшись з ятвягами, він виступив проти Мендовга. У своїх походах Данило здобув пограничні городи, між іншими Городно, і загрозив Новгородкові. В умовинах такої небезпеки Мендовг мусів скапітулювати: Новгородок, Слонім, Вовковийськ та інші городи він відступив синові Данила, Романові, а свою дочку обіцяв віддати за другого Даниловича, Шварна (1254). Хоч Мендовг по недовгому часі цю умову зірвав, все таки вона відкрила шлях політичним впливам Галицько-волинської держави на Литву. Після смерти Мендовга його наступник, Войшелк, відступив литовський престіл Шварнові (1267); так прийшло до з'єднання Литви з західньоукраїнськими землями під владою однієї династії. Це був блискучий, хоч і короткий, вислід політики Данила.

Австрія. Данило більше, як хтонебудь з його попередників, цікавився справами Середньої Європи. З західною політикою він познайомився вже за юнацьких років на Угорщині, а пізніше під час переговорів з Римом увійшов у них ще глибше. Серед різних політичних комбінацій він підняв плян осадити свою династію на австрійському князівстві. Коли в Австрії вимер рід Бабенбергів і почалася боротьба за спадщину після них, Данило висунув кандидатуру свого сина Романа і оженив його з дідичкою Австрії, Гертрудою (1252). Але Роман не зміг опертися акції інших кандидатів, мусів покинути Відень, і Данило посадив його на Литві.

Данило — це найбільша постать в історії Галицько-волинської держави. Він вів свою діяльність серед незвичайно важких обставин. З великими зусиллями він наново зєднав розбиту державу, ведучи боротьбу з Польщею та Угорщиною і з анархічним боярством. Нічого не втратив з батьківських земель, забезпечив кордон у Карпатах і від Висли, поширив державну територію на півночі. Привернув авторитет княжої влади, наново зорганізував державний апарат. Не дав зникнути своїй державі татарам, особистими жертвами здобув мир і підготував свою країну до відсічі орді. Супроти наступу Азії ввійшов у зв'язки з Західною Європою, шукаючи там політичної і культурної допомоги. Трудом свого життя він відбудував державу свого батька Романа і поклав основи під її дальший розвиток.

Лев. Галицько-волинська держава, наново зорганізована Данилом, утрималася в непорушеному стані майже ціле сторіччя. Сприяли цьому зовнішні обставини. Угорщина зреклася вже надії пересунути свої кордони на північ від Карпат, Польща залишалася розбита на частини, Литва не проявляла сильнішої експансії, монгольська держава також прийшла до внутрішнього розладу. Серед такого політичного положення Галицько-волинська держава зберегла сильне становище, як велика одноціла територія. Бо хоча спершу і вона почала ділитися, проте династія назовні залишилася солідарна, і скоро всі волості знову опинилися в одних руках. Завдяки тому галицько-волинські князі не тільки не втратили нічого з давніх територіяльних надбань, але ще їх побільшили.

Після смерти Данила Галичину з Холмщиною взяв його син Лев (1264—1301), на Волині князував спершу

брат Данила, Василько, пізніше Васильків син, Володимир (1270–1289)

Лев був талановитим володарем, з незвичайною енергією проводив свої пляни, намагався скупчити у своїх руках якнайбільшу територію і вести провід над іншими членами свого роду. Через те він заходив у конфлікти з іншими князями, що не погоджувалися з його політикою. Про якінебудь виступи бояр проти нього не знаємо нічого, — видно галицька аристократія була вже цілком розгромлена. Лев мусів визнавати над собою владу Золотої Орди, але зручною політикою вмів цю залежність звести до невеликих розмірів, — тільки давав військову допомогу для походів, які zorganizував хан. Зате татари допомагали йому в його політичних плянах. Лев — так само, як Данило, — утримував зв'язки з усіма сусідами — з Німецьким орденом, Угорщиною, Чехією, Польщею, Литвою. Лев оберегав північний кордон держави від ятвягів, а коли литовський князь Тройден захопив йому пограничний Дорогичин, zorganizував великий похід на Литву, здобув Новгородок, — і тоді Тройден мусів піти на мир. Лев намагався використати розбиття Польщі для своїх плянів і задумав опанувати краківське князівство, за яке йшла боротьба між різними кандидатами. Він виправлявся походами на Сандомирщину, Мазовше, врешті аж під Краків. Йому не повелось здобути польської столиці, але натомість здобув він більш цінний для своєї держави Люблин з люблинською землею. Це був явний доказ переваги Галицько-волинської держави над Польщею; державний кордон оперся знову на Віслу. На півдні Лев досяг також успіхів: узяв під свою владу частину Закарпаття (комітат Березький, 1229). Таких широких границь галицька держава не мала ще ніколи.

У пізнішій традиції Лев залишився дуже популярною постаттю як князь, що дав своє ім'я Львову. Але нема певних доказів на те, чи Львів уже за Льва був столицею Галичини. Ім'я Льва було також у великій пошані серед пізнішої галицької шляхти і духовенства: збереглося понад 20 грамот з іменем Льва на різні боярські і церковні землі — це фальсифікати з XV–XVI ст., але ймовірно основані на дійсних Львових документах, що до нас не дійшли; вони цікаві тим, що вказують, як довго залишилася традиція імени цього визначного князя.

Володимир Василькович. Інший тип, як Лев, являв собою волинський князь Володимир Василькович (1270–1289).

Він неохоче брав участь у війнах, а займався мировою працею, письменством і мистецтвом. Він побудував нові замки для оборони від нападів Литви, між ін. Кам'янець литовський, від якого залишилася оборонна вежа. Спеціалістом від заснування городів був княжий городничий Олекса, що об'їздив різні околиці і вишукував місця, придатні до оборони. Володимир побудував на Волині різні церкви і обдаровував їх дорогоцінними іконами та книгами. Сам залюбки переписував книги і розчитувався в них, — літописець висловлюється про нього так: «Це був книжник великий і філософ, якого не було перед ним у всій землі, ані по ньому не буде». Як і інші Романовичі, він прихильно ставився до міщанства, а коли вмер, оплакували його «німці, сурожці, новгородці» — різношерста людність багатого Володимира. На смерті Володимира Васильковича закінчується галицько-волинський літопис, і дальші події знаємо тільки з неповних вісток інших джерел. Тому, хоч і Галицько-волинська держава переживала часи своєї світлоти, історія її виглядає сіро і блідо.

Юрій. Після смерти Льва, коли вимерли також інші члени династії, самотнім володарем держави став син Льва, Юрій (1301—1315, дати непевні). Він довгі роки був співробітником батька, мав великий державний досвід, але не вів такої агресивної політики, як Лев. За перших років князювання зазнав значної втрати на західному кордоні, бо поляки забрали назад Люблин (1302). Більших воєн Юрій не вів і зносини з сусідами формували мирним шляхом. Але держава його все таки займала визначне становище і Юрій відзначив свою силу тим, що прийняв титул короля Русі. Разом з тим він утворив окрему галицьку митрополію (1303), щоб не бути залежним від сторонніх держав, бо київський митрополит у тому часі переселився до Суздаля. Утворення окремої митрополії — це доказ значної сили Галицько-волинської держави, бо царгородський патріархат давав згоду на те тільки визначним володарям. Тогочасні літописці характеризують часи Юрія як епоху добробуту і розвитку держави, що «процвітала обильністю і славою».

Андрій і Лев. Після Юрія його спадщину взяли два сини, Андрій і Лев (1315—1323). Вони вели спільну, згідну політику, може це була й співрегенція, як за Данила і Василька. Збереглися їх оригінальні документи — найдавніші з княжих часів, писані латинською мовою. Вони високо

держали свій авторитет — титулювалися князями всієї Русі. Привілеї, які вони дали торнським і краківським купцям, свідчать про широкий розвиток галицько-волинської торгівлі. У заграничній політиці вони спиралися на союз з Німецьким орденом, важливий і для торгових зв'язків, і для безпеки проти зростаючої Литви. Супроти татар вони утримували незалежне становище, здається, вели з ними війну, може й полягли в бою. Тогочасний польський князь Володислав Локеток у листі до папи заявляв, що вони були для Польщі «непереможним щитом проти жорстокого татарського народу».

Юрій. Андрій і Лев Юрійовичі були останніми нащадками роду Романа. Після них Галицько-волинську державу одержав Болеслав, син мазовецького князя Тройдена і Марії, сестри Юрійовичів. Він прийняв православну віру і ім'я Юрія (1323–1340). У закордонній політиці він утримував союз з Німецьким орденом, отже, не вважаючи на своє польське походження, вів традиційну політику своїх попередників. Наблизився також до Литви і взяв за жінку дочку великого князя Гедимина. Натомість Юрій вороже ставився до Польщі, що тоді з'єдналася в одну державу, і, мабуть, намагався здобути собі Люблинщину. Ця політика Юрія спричинила союз Польщі і Угорщини проти нього. У своїй державі Юрій сильно підкреслював свої володарські права, прийняв титул «з божої ласки уродженого князя» і користувався королівською печаттю Юрія I. Він особливо протегував міста; зберігся його привілей на німецьке право для міста Сянока; також і по інших містах було багато чужосторонніх людей, особливо німців. Так Юрій продовжував політику Данила проти бояр, спираючись на міщанство. Але, вихований у західніх впливах, він ішов далі як його попередники, особливо протегуючи чужинців, і задумував вернутися до латинства. Ці заходи князя підживляли значення місцевої аристократії і стародавню культуру. Це стало причиною непорозумінь між князем і боярами. Бояри зорганізували змову проти Юрія і отруїли його у Володимирі 1340 р. Одночасно по великих містах почалися виступи проти чужоземних купців.

Наступ Польщі. Після смерти Юрія на Волині владу прийняв литовський князь Любарт Дмитро, син Гедимина, посвоячений з родом Романовичів. На Галичину наїхав польський король Казімір, здобув замок у Львові, визволив обложених західних купців і захопив коронаційні інсигнії.

галицьких князів (корони, престіл та ін). Але не зміг утриматися, в Галичині. Провід взяли галицькі бояри. Їх провідир, Дмитро Дедько, прийняв титул «старости й управителя Руської землі», наладнав відносини з сусідніми державами і забезпечив торгівлю чужосторонніх купців. Володарем Галичини бояри признавали Любарта — пам'яткою його князювання залишився дзвін церкви св. Юрія у Львові з його іменем. В 1349 р. Казімір удруге, разом з угорцями, рушив походом на західні землі — так почалася довготривала боротьба за галицько-волинську спадщину. В цих змаганнях Галицько-волинська держава занепадала остаточно.

Значення Галицько-волинської держави. Розвиток Галицько-волинської держави був зв'язаний з її географічним становищем: країна, положена на шляху, що найкоротшою лінією з'єднував Балтицьке море з Чорним, після занепаду Києва перейняла на себе головні торгові і політичні користи. Значення її збільшував також східно-західний шлях, що ще не цілком утратив свою комунікаційну роль. Галицько-волинські князі зуміли цю територію укріпити і забезпечити, і хоч за молодости Данила прийшла небезпечна угорсько-польська інвазія, все таки пізніше держава прийшла до рівноваги і утвердила свої західні та південні кордони. Господарство західніх земель, під впливом розвитку торгівлі, піднеслося на вищий рівень, продукувало збіжжя на експорт, переймало також західню техніку (млини). Населення було тут густіше, як на сході, а ще збільшилося, коли почали напливати емігранти з Наддніпрянщини, що втікали з-під татарської влади.

Галицько-волинська держава щасливо перейшла період поділів і під сильною князівською владою зберегла територіальну єдність. Заслугою Данила було те, що він зумів подолати боярську олігархію, так що його наступники, розпоряджаючи всіма силами країни, могли ставити собі ширші державні цілі. В організації держави, особливо в адміністрації і війську, використано західні зразки, щоб захистити державу від небезпек, які йшли з монгольського сходу. У закордонній політиці галицько-волинські князі спиралися головню на союз із Німецьким орденем та Литвою і таким способом могли протиставитися Польщі і Угорщині.

Галицько-волинська держава об'єднувала тільки етнографічні українські землі, і завдяки тому тут сильніше зазначилися прикмети української культури, що стали основою

національної окремішності. Близьке сусідство з Заходом принесло українському народові нові культурні впливи і надбання. Після занепаду Києва Галицько-волинська держава продовжила на ціле сторіччя існування державної організації і стала головним політичним центром для всієї України.

VII. Господарство і суспільно-політичний устрій.

Територія. Держава князівських часів тривала п'ять сторіч. За цей довгий час утвердилися основні форми життя України — в економічних і соціальних відносинах, в устрою і культурі.

Територія Київської держави під час її найвищого розвитку сягала на південь до Чорного моря, Карпат і Кавказу, на захід майже по Вислу, Німан і Балтицьке море, на схід до Волги і Каспійського моря. Це була найбільша держава у середньовічній Європі. Державні кордони в тих часах не були точно означені: державну границю творили часто широкі смуги лісів, степів, болот. Перехід через ліси вів вузькими «просіками» або «ворітьми», які під час воєнної небезпеки можна було закидати стовбурами дерев. Від степу деякі князі намагалися позначити кордон земляними валами, але це було можливе тільки на невеликих просторах.

Велика державна територія мала свої небезпеки. Далекі окраїни, при тодішній невиробленій комунікації, важко було утримати у зв'язку з центром, часто появлялися відомі середні тенденції. Широкий простір занадто розпоршував енергію влади, не дозволяв скупчити її в одному напрямі, не давав можливості зосередити державну політику при головних проблемах.

Основною частиною державної території були області над Дніпром. Тут сходилися лісові і степові терени, творено різnorodну продукцію, — тут були головні джерела народного багатства. Ріка Дніпро творила найважливішу комунікаційну і торгову артерію, своїми допливами сполучала області в одну цілість. Довге співжиття народів, спільні культурні і політичні інтереси зміцнювали цей зв'язок. Столиця держави, Київ, що лежав над Дніпром, була природним географічним і економічним центром і тому здо-

була також державний провід. Розвиток держави в Україні був далеко більше, як у інших народів, зв'язаний зі столицею, і тому Київ залишився головним центром навіть у часах свого занепаду і свою провідну ролю зберіг ще довгі століття. Наддніпрянщина була життєвим ядром Київської держави, і коли вона була зруйнована, держава не могла пережити її втрати.

Найбільш оживленим фронтом Київської держави був південний кордон. Південь являв собою давній терен експансії українського народу. Похід слов'янських племен до Чорного моря почався ще на світанку історії, і ці стремління перебрала на себе Київська держава. Перші князі з великою енергією повели цю справу: в руках Київської держави було вже гирло Дніпра, а також готувалося приєднання Криму. Але остаточне виконання цих замірів перепинили азійські орди, що зайняли степову смугу і відгородили Україну від Чорного моря. Київська держава мусіла закинути всі пляни про дальшу експансію на південь і передусім зорганізувати оборону центральних земель, загрожених степовиками. Ця боротьба зайняла три сторіччя. З великими зусиллями вдалося відвоювати тільки вузьку смугу недалеко Києва, а комунікацію з морем через степи можна було вести тільки під охороною військових експедицій. Те, що Київській державі не пощастило здобути сильної бази на морському побережжі, мало трагічні наслідки: без доступу до моря, без зв'язків з світовою торгівлею і культурою український нарід не міг розвинути життя на ширших основах, мусів упасти, вичерпаний боротьбою зі степовими ордами.

Коли Київ занепав під ударом монголів, державну організацію утримала ще впродовж сторіччя Галицько-волинська держава. Територія її була невелика – від Сяну по Случ, і від Карпат до Німана. Життєвими артеріями були тут ріки Буг і Дністер, в їх поріччі лежали дві столиці, Володимир і Галич. Ця територія була краще забезпечена від степових орд, які туди забігали рідко, і торгова комунікація йшла без перешкод від Балтицького моря до Чорного та Балкан. На невеликому просторі державна влада легше могла виконувати свої завдання, тут скоріше прийшло до внутрішньої консолідації, український народ скоріше усвідомив собі свою індивідуальність. Найбільш загрожений був південний і західний кордон, від Угорщини і Польщі. Галицько-волинські князі, після довголітніх зма-

гань, забезпечили країні корисні границі, а боротьба з чужинцями спричинилася до консолідації держави.

Населення. Україна була заселена дуже нерівно. Густина населення залежала передусім від природних умов. Густі ліси, гори, багна не приваблювали поселенців. Найкорисніша для колонізації була смуга лугов; тут серед лісу простягалися широкі простори трав, які легше було використати. Досліди над селищами в Галичині показали, що найскоріше були скульптурізовані родючі леси. Натомість у буйних степах населення не могло утриматися з причини небезпеки від кочовиків. Південна лінія густіше заселених місць доходила приблизно до теперішніх міст: Могилів на Поділлі, Брацлав, Канів, Полтава. Далі на південь були вже тільки острівці населення — над річками, по ярах і балках. Це були різні степові промисловці, що жили з ловів, рибальства та скотарства, як пізніше козацькі здобичники. Вони мали різні назви, як от бродники, берладники, вигонці. Далі у степах кочували турецькі орди.

Про густина населення в тих часах не маємо ніяких докладних даних. У літописах є згадки про те, що князі деколи списували населення або військо, але ці обчислення до нас не дійшли. Нпр., волинський літопис оповідає, що після переходу татар через Галичину в 1283 р. князь Лев наказав списати, скільки людей полягло від татар і скільки взято в неволю, — списано всього 12.500 людей. На підставі дослідів над населенням України в пізніших часах (XVI—XVII ст.) можна здогадуватися, що за князівської доби на 1 кв. км. не жила навіть одна людина, — тільки західні землі могли мати дещо густіше населення. Ця рідкість заселення, коли ще взяти під увагу величезні пусті простори, вказує, як важко було державній владі опанувати території та їх зорганізувати.

В Київській державі жили різні племена і народи: поруч з українцями — білоруси, великоруси, фіни, тюрки. Українське населення займало більш як половину заселених просторів, і то територію найбільш економічно розвинену, і тому відігравало провідну ролю в державі. Щодо Галицько-волинської держави, то тут українська людність творила величезну більшість, тільки на півночі було білоруське населення.

Хліборобство. Щодо господарства, то за найбільший осяг у ньому треба вважати поширення хліборобства. Це було головне заняття населення України від давніх часів,

і в князівському періоді хліборобство дійшло ще вищого розвитку. Про селянське господарство, про його правно-соціальні відносини, сільськогосподарську техніку, знаємо мало. Дуже розвинувся боярський двір. Він складався з укріпленої оселі пана і різнородних господарських будинків, а до нього належали ріллі, луки, борті (пасіки), ловецькі терени. Боярська власність була означена межами, огорожами, всякими знаками. В господарстві працювала числена челядь — раби, наймити, піддані селяни. Пильнували їх двірські урядовці, як тивун, сгнищанин, під'їзний, старший тивун та ін. Про розмір господарства свідчить, нпр., те, що в одному сільці князя Ігоря в половині XI ст. було 900 стогів хліба. Хліборобство терпіло не раз шкоду від посухи, надмірних дощів, а також від сарани, що налітала із степів і нищила всю рослинність. Проте Україна мала збіжжя доволі, отже дещо могла висилати на експорт. Про експорт на Чорне море нема звісток, але можна здогадуватися, що дещо українського збіжжя вивозили до Візантії через Крим, бо грецькі країни здавна звикли до чорноморського привозу. Збіжжя з України йшло також у північні землі. Новгород Великий був залежний від українського довозу: в 1141 р. настав там голод, бо через війну не приходили транспорти з України. Знову з західніх земель, Волині і Галичини, вивозили хліб на Литву: так волинський князь Володимир Василькович у 1279 р. вислав збіжжя човнами до країни ятвягів, де був голод.

З городніх рослин садили чи сіяли вже горох, біб, сочавицю, часник, цибулю, ріпу, хміль. Перші крапці городи і сади були при монастирях; нпр., у Печерському монастирі чернець Григорій заклав «малий городець, де сіяв зілля і дерева плодовиті», інший чернець, Святоша теж «насадив своїми руками город». Король Данило посадив сад у Холмі, при замку. З овочевих дерев були відомі яблуні, груші, черешні, сливи, горіх.

Скотарство зростало найбільше у степовій смузі, де на просторах «полях» легко було розвести коні, худобу і вівці. До розвитку тваринництва помітно спричинилися походи на степових кочовиків, з яких приводили немало всякої худоби. Літописи згадують великі стада коней, нпр., у Рахнах, на Чернігівщині у князя Святослава було 3000 стадних кобил і 1000 коней.

В лісовій смузі і в степу велике значення мало ловецтво, що постачало для торгівлі шкіри і хутра. Як за

ранніх часів, так і пізніше значну роль мало бджільництво, що давало на торг мед і віск.

Промисловість. Промисловість забезпечувала тільки місцеві народні потреби. Найбільш поширене було оброблювання дерева, гарбарство і кушнірство, ткацтво, ганчарство. Металургійна промисловість мала невеликі можливості розвитку, бо з місцевих руд добували тільки багонне залізо на Поліссі — не були ще відомі теперішні багаті зложища різних руд. По містах деякі ремесла мали свої професійні організації; нпр., у Києві була спілка теслів з своєю старшиною. По містах ремісники мали можливість ознайомитися з чужосторонніми зразками і піднести вище рівень своїх виробів. За давніших часів більше були слідні орієнтальні впливи, пізніше візантійські, врешті західноєвропейські. Більші міста мали різнонаціональне населення, і це в деякій мірі впливало також на різnorodність і поступ промисловости. Деякі роди мистецьких виробів дійшли високого рівня, нпр. ювілерство, що користувалося різними техніками. Але все таки місцева промисловість не могла задовольнити бажань багатших класів, і багато виробів приходило з різних інших країн.

Торгівля. Торгівля займала дуже визначне місце в господарському житті. Внутрішня торгівля концентрувалася у містах; нпр., Київ мав вісім торгів, м. ін. велике торговище на Подолі. У внутрішній торгівлі велику роль мали прасоли або соляники, що довозили сіль із чорноморських озер та з Підкарпаття, те саме, що пізніші чумаки. Торгівля користувалася великими водними і суходільними шляхами. З водних доріг для Києва зберіг давнє значення дніпровий шлях «з варягів у греки». На Дніпрі, окрім Києва, був цілий ряд менших пристаней, як Любеч, Вишгород, Витичів, Заруб, Канів, а нижче від порогів — Хоргиця, Олеше (Олешки) і Березань. Галицько-волинська держава користувалася Бугом і Дністром. Головні суходільні шляхи перехрещувалися в Києві. З півдня йшли три шляхи — Грецький, Солоний і Залозний, якими приходили каравани від Чорного моря. У західні землі вели два шляхи — один Василівський, на Васильків та горішні й Бог до Галича, другий на Білгородку, Звягель, Луцьк, Володимир, Холм у Польщу і західні країни. На схід йшли дороги на Переяслав і Чернігів, — одна до Каспійського моря, друга на середню і горішню Волгу. У західніх землях були ще інші шляхи, що вели до Балтицького моря і на Закарпаття. Через ріки

вели броди та мости; перший міст у Києві через Дніпро побудував Володимир Мономах 1115 р. Суходільна торгівля мала караванний характер: збиралися великі валки купців і під охороною війська проходили небезпечні місця. В 1160-их роках, коли половці дуже нападали на «гречників», тобто купців, що йшли степами з грецьким товаром, князі висилали збройні експедиції під Канів назустріч купецьким таборам. Морська торгівля мала часи свого розвитку і занепаду. Вихідною її точкою на Дніпрі було Олешіє, значне місто-пристань з купецькими оселями, яке торгувало рибою і грецькими продуктами. З гирла Дніпра кораблі плили вздовж західного берега моря, — попри Білгород, Кілію, Констанцію, Варну до Константинополя. Другий шлях виходив з Криму, через Херсонес (Корсунь) і Сурож, третій з Дону через Тану і Тмутарокань. Головні експорт зі Східної Європи становили шкіри, хутра, мед, віск, — збіжжя і інші продукти сільського господарства йшли, мабуть, у невеликій кількості. Імпорт приходив головно з Візантії і Сходу, а саме: дорожчі матерії, голов-но шовкові, металеві вироби, зброя, ювілерські прикраси, кераміка, скло, вино, південні овочі, східне коріння (перець, імбер). Західня Європа доставляла сукно, полотно, металеві вироби, зброю, деякі роди риби і напоїв. Торгівля в X—XI ст. була в руках місцевих купців, що у своїх торгових по-дорожах сягали до Турану, Персії, Єгипту, Месопотамії і до різних країн Західної Європи; пізніше, коли орди степовиків відрізали Україну від Чорного моря, ініціатива перейшла до кримських греків, врешті в XIII ст. до італійських колоній на побережжі Чорного моря. Занепад східноєвропейської торгівлі у значній мірі спричинили хрестові походи, після яких торгівля Орієнту з Західною Європою перейшла на Середземне море, минаючи Чорне море і Україну.

З торгівлі, а також з успішних воєнних походів в Україну приходило доволі шляхетних металів — золота і срібла. Олег під Царгородом узяв від греків контрибуцію — по двадцять фунтів срібла на кожний човен. Ольга під час свого перебування на імператорському дворі дістала дарунки в золоті. Святослав, характеризуючи торгові зв'язки Києва з сусідніми країнами, каже, що з Греції приходять золото, з Чехії і Угорщини — срібло. Володимир погодився своїй військовій дружині дати срібні ложки, а свої монети виготовляв із золота та срібла. Ярослав прикрасив Софію

золотом і сріблом, а його приклад наслідували пізніші князі, не жалуючи церквам дорогоцінних дарунків. Особливо великі скарби з пожертв своїх добродіїв згромадив Печерський монастир. Під час київських розрухів у 1068 р. юрба пограбувала у дворі Із'яслава Ярославича «незліченну силу золота і срібла», але князь, утікаючи за кордон, вивіз ще стільки дорогоцінностей, що міг привести собі наймане військо. Також другий Ярославич, Святослав, своїми скарбами імпував чужоземним послам, а на будування одної церкви дав сто гривень (фунтів) золота. Володимир Мономах подарував своєму батькові, Всеволодові, під час бенкету триста гривень золота, а домовину для святих Бориса і Гліба обкував золотом та сріблом. З галицьких князів особливим багатством славився Володимирко — золотом купував він собі союзників і платив за програні битви. Ярослав Осмомисл найняв собі військо за три тисячі гривень срібла, і такими самими сумами легко розпоряджав його син, Володимир. Ці багатства не були уділом самих тільки князів; літописи згадують також про золото в руках бояр і міщан, про їх дороцінні пояси, ланцюги і всякі прикраси. Щойно татарський наїзд поклав кінець цим скарбам: золото і срібло пограбувала орда.

Бояри. Зайняття і економічні різниці були основою поділу населення на три соціальні групи: упривілейованих бояр, вільних селян та міщан і невільних різних категорій. Це не були замкнені класи, як на заході Європи, а доволі пливкі верстви, між якими був можливий перехід і переміни.

Назва бояр, спершу «боляр», походить від «болій» — великий. Ця група складалася з різних елементів. За найдавніших часів були там «луччі люди», «нарочиті мужі», «старці градські» — аристократія слов'янських родів і племен. Згодом перевагу здобула князівська дружина — спочатку варяги, пізніше місцеві люди, що пішли на службу до князя. Членами дружини ставали також різні визначні люди — землевласники, купці, войовники: всі, що добилися значення майном чи заслугами. До дружини могли ввійти також люди з нижчих груп; напр., Володимир Великий зробив боярином юнака-силача, що переміг у змаганнях велетня-печеніга; в Галичині між боярами згадуються люди «з покоління смердів» і «попові внуки». Але, не вважаючи на різне походження, бояри творили одноцілу, добре споеєну верству, сила якої спиралася головню на земельну влас-

ність. Відношення боярина до князя полягало на своїй умові: боярин міг залишити князя і перейти до іншого. Але взагалі боярство було тісно зв'язане з князями, і обидві сторони взаємно себе підтримували.

Бояри у княжій службі творили дружину — військо і товаришів князя. Вони поділялися на дві категорії — великих і менших бояр. Великі бояри займали вищі становища у війську та адміністрації і належали до княжої ради; мали такий привілей, що за вбивство великого боярина плачено подвійну «виру» — судову кару (80 гривень). Менші бояри, що звалися також дітськими або отроками, мали нижчі становища; до них зараховували також боярських синів, що починали свою кар'єру в молодшій дружині. За малих бояр була призначена звичайна вира (40 гривень). Боярська служба була спадщинна: по батькові ставав боярином син; майно діставали у спадщину також боярські дочки.

Вільне населення. Другу групу творило вільне населення сіл і міст. Вільні селяни звалися смердами; назва неясна, виводять її з перської мови. Смерди жили на власних дворищах і займалися хліборобством. Мали особисті права, могли подавати свої справи до князівського суду; за голову смерда була така сама кара, як за боярина. Села мали свою самоуправу під проводом своїх «старців».

Населення міст, особливо менших, не відрізнялося від селян ані своїм побутом, ані правами. Окрема міщанська верства купців і промисловців творилася тільки по великих містах, але не дійшла до такої організації, як міщанство в Західній Європі. Міське населення брало участь у міських вічах і здобуло значний вплив на політичні справи. І міщани, і селяни виконували військову службу, як т. зв. вої — народне рушення. До вільних людей належали також церковні люди — духовенство світське з родинами і чернече, жєбрущі старці та люди, що жили в добродійних установах, як лікарні і «гостинниці», також лікарі. Вони підлягали судові єпископа, не світським судам.

Напіввільні і раби. Третю соціальною групу становило населення напіввільне і невільне, що було під владою бояр. Існували різні ступені поневолення, під різними назвами. Закупам звалися селяни, що ввійшли в залежність від дідича через позичку грошей чи збіжжя або через умову. Вони працювали на ріллі дідича, як робітники, користувалися його землею, дідич міг їх карати. Але якщо їх крив-

див, могли внести скаргу до князівського суду. Закуп став вільним, коли віддав або відробив свій борг. Але якщо не міг виконати своїх зобов'язань, тратив свободу цілком. Подібне становище, як закупи, мали рядовичі, що ввійшли в залежність на основі «ряду» (умови), закладники, що самі заставилися, задушні люди або прощеники, які піддалися під патронат церкви, та ін. Ізгоями (від «гоїти» — жити) називано тих, що з різних причин випали із своєї верстви. В одній грамоті вчислено чотири категорії ізгоїв: попів син, що не вчився грамоти; холоп (раб), що викупився з холопства, купець, що попав у довги, князь, що осиротів.

Ніяких прав не мали раби, яких називано холопами або челяддю. Джерела рабства були різноманітні: полон під час війни; купівля невільної людини при ньому і свідках; подружжя з рабинею без застереження прав; вступлення на службу до пана без застереження свободи; продаж збанкрутованого купця за борги; покарання закупа за втечу від пана. Холопам не належалися ніякі права — вони не могли подавати своїх справ до суду, не могли бути свідками, всюди відповідав за них власник. Право не входило у відносини пана до раба, пан мав необмежену владу над холопом. Коли холопа вбито, ціну за нього одержував пан. Діти холопа були також рабами. Але все таки невільництво це не було таке строге, як нпр., у старовинних державах. Тодішні економічні відносини не вимагали невільничої праці; бояри часто осаджували своїх рабів на господарствах, і так вони переходили до категорії напіввільних. Раб мав також право викупитися з неволі. До полегшення долі рабів значно спричинилося християнство, яке не визнавало невільництва; у пізніших часах рабство майже цілком зникає.

В розвитку соціальних відносин князівської епохи характеристичним є постійний зріст сили бояр коштом решти населення. В руки бояр дедалі більше переходила земля, зростало їх значення в торгівлі, вони мали провід у війську і адміністрації. Мешало число вільних селян, а росла маса залежних закупів, ізгоїв та ін. В другій половині XI ст. починаються жалі на надуживання бояр, на їх грабежі — київські повстання 1068 і 1113 рр. були проявами невдоволення низів, що намагалися скинути з себе наростаюче ярмо. Зріст боярства затримувала до деякої міри князівська влада: деякі князі, як, нпр., Володимир Мономах і король Данило, заступалися за селянство і міщанство проти

бояр. Але коли авторитет князя почав занепадати, не стало чинника, що лагодив би соціальні відносини, і соціальна рівновага розбилася.

Князь. Державна влада творилася з народніх початків і, хоч впливали на неї чужі зразки, проте остаточно вона прибрала форм, згідних з народніми поглядами. Перші князі, чи то в державі антів, чи у племінних організаціях, це були «добрі князі, що збагатили землю», як про своїх князів казали деревляни, — їх діяльність тісно в'язалася з первісним народоправством. Князі Рюрикової династії спиралися на сили своїх дружин і зброєю утримували авторитет влади. Через зв'язки з Візантією поширювався погляд про вище, божественне походження влади: «становить князя і царя Вишній», «в утробі його освятив і помазав». Але, не вважаючи на такі заходи піднести князівську владу, в житті залишився давній ідеал «добрих князів», близько зв'язаних з народом. Князь — це батько і господар землі, що сам дбає про своє велике господарство, державу, сам усього доглядає і пильнує порядку та справедливості. Зразком такого патріярха був Володимир Мономах, що у своїм «Поученні дітям» подав методи правління, якими князі повинні були керуватися. На взаємне довір'я між князем і громадою спирався весь державний лад.

Право влади мала династія Рюрика або рід Володимира, «Володимирове плем'я — так його називали від першого християнського князя. Ця династія мала виключне право князювати; чужоземців уважали за узурпаторів; це, нпр., відзначає літописець, коли угри зайняли Галич. А ще більше незгідне з тодішніми поглядами було «вокняження» бояр, — тому галицький боярин Володислав, що проголосив себе князем, зустрівся з обуренням усіх князів, а князівська неласка перейшла навіть на його дітей.

«Вокняження», інтронізація нового князя відбувалася з деяким церемоніялом, не раз у церкві, може було і церковне помазання. Церемоніяльні, двірські форми розвивалися під впливом Візантії і Західної Європи. Існував також урочистий князівський одяг: Володимир і Ярослав на монетах зображені в діядемах, Ярополк Із'яславич з жінкою на малюнку у трірському молитовнику — в коронах і дорогоцінних убраннях. Коронаційні інсигнії зустрічаємо також у галицько-волинських князів: король Данило дістав корону від папи, Юрій Львович на печаті зображений на троні, в короні і зі скіптром у руці; у львівському замку

переховувалися князівські корони, плащі, дорогоцінний престіл; все це вивіз зі Львова польський король Казімір.

На монетах Володимира та його синів зображений князівський герб, т. зв. тризуб — невиясненого походження; одні дослідники виводять його зі Скандинавії, інші — з Візантії; пояснювали його як наконечник Посейдонового тризуба, як стилізовані птиці, руни або монограму князя. Данило на свої вежі під Холмом повісив, як герб, орла; пізнішим галицьким князям за державний знак правив лев.

Порядок спадщинності на київському престолі не був точно означений ні заповітом Ярослава, ні пізнішими постановами, і це давало причину до спорів і боротьби між князями. В чернігівському князівстві зобов'язувало т. зв. «ліствичное восхождение» (перехід по драбині), що влада після старшого брата переходила до молодшого, а пізніше верталася до синів старшого. В інших землях престіл найчастіше переходив від батька до найстаршого сина. Але князі, що відзначилися особливою енергією чи іншими прикметами, не раз захоплювали владу до своїх рук.

Перші київські князі мали необмежену владу, розпоряджали всіма засобами держави. Джерелом їх могутності було одновладство і військові сили: князь ні з ким не ділив проводу держави, а дружина залежала тільки від нього. Та коли держава почала ділитися, князівська влада захиталася. Ярослав у своєму заповіті передав провід найстаршому синові, що мав заступати братам батька. Але такий «старійшина» мав тільки моральний авторитет, а фактичну владу міг проявити тільки тоді, як розпоряджав дійсною силою. Деякі визначні князі мали таку пошану у своєму роді, що молодші князі погоджувалися «при їх стремени їздити», тобто в усьому їм підлягати. Сильна князівська влада була бажанням широких кіл громадянства; літописці з особливою пошаною і гордістю згадують імена могутніх князів — таких, як Святослав, Володимир або Роман. Визначні князів називали «великими князями», але це не був постійний титул, як пізніше у Литві, а діставали його особливо шановані князі. Найтяжчу кризу князівська влада пережила в Галицько-волинській державі, під час боярської анархії. Але король Данило, знищивши бояр, привернув авторитет володаря, і вже його наступники не зустрічали ніяких боярських бунтів.

Боярська рада. Співпраця громадянства з князем проявлялася в тому, що при боці князя існувала боярська

рада, дума. Вона складалася спершу з представників княжої дружини, тих «світлих бояр», що допомагали князеві управляти державою. Коли до слова дійшла земельна аристократія, до ради ввійшли «луччі люди» з визначних боярських родів. Не було ніяких постанов про те, хто має належати до княжої ради, про це рішало значення різних осіб у громаді і воля князя. Найчастіше князь кликав до ради бояр, що мали найвищі становища в адміністрації і війську — тисяцьких, воєвід та ін. Дума не розвинулася в постійну установу, як на Заході. Це не був сенат чи палата лордів—вона не набрала означених, регламентованих форм. Але все таки князі, що бажали мати добрі зв'язки з боярством, не легковажили цієї ради. Літописець з обуренням висловлюється про Всеволода київського, що він не радився з старими боярами, а «волів пораду молодих», або про галицького князя Володимира, що «думи не любив з мужами своїми». Згідлива співпраця бояр з князем була головною основою розвитку держави. Коли одна або друга сторона порушувала цей усталений порядок, державна організація переживала кризи.

Віче. Надзвичайним чинником для вирішування державних справ було віче. Воно зродилось у родово-племенному ладі, як рада старшин племені; коли ж княжа влада обняла всі державні функції, віче занепало, а знову віджило в XI ст. у зв'язку з послабленням княжої влади. Це була народня рада, в якій брали участь не тільки бояри, але і все населення. Деколи провід у вічу мали соціальні низи, як, нпр., під час першої київської революції 1068 р. Але частіше на віче мали вплив визначні бояри чи міщани, і вони використовували народнє зібрання для своїх потреб. Віче не складалося з обраних репрезентантів, а завжди мало випадковий характер, — збиралися на ньому люди, що були в найближчому місці. Віче деколи скликав князь, якщо бажав повідомити про що небудь нарід або шукав для себе підмоги серед маси. Але частіше народня рада збиралася сама, на заклик випадкових провідирів. Віче скликали дзвонами або голосом труб, звичайно на торговлиці. Провід вів князь, тисяцький, єпископ — взагалі той, хто віче скликав. Впорядкованого голосування не було, — учасники криком виявляли свою думку. Віче вирішувало різні справи: обирало нового князя, складало з князем умову («ряд»), схвалювало рішення князя, особливо про воєнний похід, висловлювало бажання щодо управління,

суду тощо. Віче не було постійною установою і не мало такого значення, як, нпр., у Новгороді Великім. Це був тільки надзвичайний орган влади, що появлявся тоді, коли авторитет князя занепадав, а боярська дума також не була спроможна утримати провід. До найбільшого розвитку віче дійшло під час боротьби між князями за Київ у XII ст. Але в Галицько-волинській державі, як тільки Данило переміг анархію, віче знову перестало існувати.

Законодавство. Князь, як верховний представник влади, скупчував функції законодавчі, виконавчі і судівничі. Заколи і розпорядки князь визначав у порозумінні з боярською радою. Нпр., три сири Ярослава разом зі своїми «мужами» змінили деякі закони свого батька. Законодавство існувало вже за часів Олега: в договорі з греками 911 р. є вже згадки про приписи «руського закону». За Ярослава появилася перший кодекс — «Руська Правда», а сини Ярослава, Володимир Мономах та інші князі доповнювали його новими законами. Розвиток життя великої держави потребував щораз нових правових норм. «Руська Правда» в усіх редакціях була складена в Києві при дворі князя, — це право зв'язане передусім з побутом українських земель. Головним джерелом «Правди» було місцеве звичаєве право, що своїми початками сягало до родово-племінних часів; такий старовинний характер має, нпр., право помсти. Звичаєві установи доповнювали князівські постанови в різних окремих випадках, а також практика судових вироків. Не великі, але все таки помітні впливи чужостороннього права, головню візантійського. Правні поняття того часу були вже високо розвинені. Завжди зазначається публічний характер злочину: винний не тільки має вирівняти шкоду покривдженому, але також платить кару князеві за зневагу права. Оцінюючи справу, брали під увагу не тільки розмір шкоди — це характеристичне для всіх первісних законодавств, — але також узгляднювали свідомість винного і його лиху волю: карали і того хто витягнув меч, хоч він і не ударив другого. За злобне знищення чужої власности, нпр., зарізання коня, кару підвищували. Тодішнє законодавство мало сильно виявлений соціальний характер. Панивні кляси мали окремо забезпечену правну охорону: за вбивство княжого боярина кара була вдвое вища, як за звичайного чоловіка. Закони про селян, наймитів, рабів також брали під увагу інтереси верхівки. Тільки київська революція 1113 р. вплинула в дечому на поправу поло-

ження соціальних низів. Характеристичне для тогочасного права було те, що в системі кар головне місце мали грошові кари: навіть за вбивство можна було викупитися грішми. Кара в'язницею не існувала; конфіскацією майна карали тільки вбивство з премедитацією, підпад, рецидивну крадіж. Кару смерти Володимир Великий увів на бажання духовенства, але незабаром її скасував — вона не погоджувалася з правними поглядами громадянства.

Адміністрація. Князь, як найвищий господар держави, мав обов'язок особисто доглядати управління країною. Прикладом є Володимир Мономах, що, як сам каже, не спускався на своїх урядовців, але сам пильнував усього управління і військових справ. Щоб власними очима перевірити всі державні потреби, князі безнастанно об'їздили свої землі, контролювали своїх посадників, перевіряли державні доходи, знайомилися з потребами населення, організовували оборону. Князі часто призначали на управителів різних земель своїх синів, що вели адміністрацію за їх вказівками, і таким способом зв'язок влади з землею ставав особливо близький. Князь обсаджував також усі інші адміністраційні становища. Але при виборі своїх урядовців він повинен був рахуватися з місцевими потребами і не міг поминути осіб, що мали вплив у громаді. Данило толерував на високих становищах навіть таких бояр, які явно проти нього виступали, поки не зріс на силі так що міг їх знищити. Деколи навіть вищі уряди переходили в боярських родах з батька до сина.

Адміністрація на протязі сторіч зазнала деяких змін. За найдавніших часів перше місце займав тисяцький, начальник округи, що звалася тисячею. Тисяцький заступав князя в управлінні, а також мав провід над військом, і над народним рушенням, і над дружиною. Пізніше провідне місце серед урядовців мав двірський або дворецький — те саме, що в Західній Європі палатин, — управитель княжого двора, що заступав князя в адміністрації, війську, суді. За часів Данила виступає також печатник, тобто канцлер, що вів княжу канцелярію. Зразки урядових документів передали нам літописи: договори перших князів, грамоти волинського князя Володимира Васильковича та ін. Збереглися також оригінальні грамоти галицько-волинських князів з XIV ст. на пергамені, з привішеними печатами князів та їх бояр. На князівському дворі були ще особливі двірські урядовці, як стольник, покладник, ключник,

що пильнували княжого майна, але також виконували різні адміністраційні доручення. Різномодні нижчі функції виконували биричі, отроки, дітські, городники, мостники, митники, осмники та ін. Ці різні назви свідчать, що адміністрація була доволі здиференційована.

Провінційальну адміністрацію очолювали княжі сини або окремі посадники. У більших городах військові справи організовували тисяцькі; в Галичині в XIV ст. їх місце зайняли воеводи. Міста і села мали самоуправу під проводом своїх старшин, «старців». Громада розпоряджала своїми землями, лісами, озерами, спільно платила данину, вела судівництво на своїй території. Чужинці по містах мали деколи самоуправу у своїх кварталах, нпр., у Володимирі була німецька громада з своєю старшиною.

Суд вів сам князь. Володимир Мономах згадує в «Поученні», що кожного дня засідав у своєму дворі, щоб розглядати спірні справи. Громадянство завжди вимагало особистого суду князя, бачачи в ньому запоруку справедливості; кияни скаржилися на Всеволода Олеговича, що він залишав судівництво боярам, які використовували населення. З доручення князя суд вів котрий небудь з бояр, найчастіше двірський: у Галицькій державі в XIV ст. був на княжому дворі окремий суддя. Допоміжним судовим урядовцем був тивун.

Фінанси. Державні доходи склалися в першу чергу з данин населення. Основою оподаткування було хліборобське господарство — данину платили від плуга, рала або диму (замешкалої оселі). Висота податків залежала від різних умов; племена або селища, що провинилися проти князя, платили більші податки: нпр., Ольга збільшила данину деревлянам, що вбили Ігоря, Мстислав Данилович покарав міщан Берестя за бунт новим податком. Данину платили найчастіше в натурі — хутром і шкірами, медом, збіжжям, худобою, також грішми. У найдавніших часах князь із дружиною виїздив на «полюддя», збирати данину, згодом установлено на збирання данин окремі місця — «становища» і «погости». Іншу категорію доходів становили торгові оплати — мита на державних кордонах, торгове по містах, корчми та від корчем. Значні доходи приносило судівництво, бо за всякі провини були грошові карі, «вири»; нпр., за вбивство вільного чоловіка — 40 гривень, тобто 20 фунтів срібла, за княжого боярина — подвійно. Населення було зобов'язане також до натуральних повинно-

стей на потреби держави: будування городів, роботи при мостах, греблях і дорогах, постачання підвід тощо. Цих повинностей і данин пильнували різні княжі агенти, як городники, мостники, митники, метальники, вирники. Податки і повинності князі встановляли окремими розпорядками: нпр., уже Ольга призначила завойованим племенам різні «уроки», а літопис зберіг текст грамоти Мстислава Даниловича, якою настановлено ловче у Бересті. Всіми державними доходами розпоряджав князь; не було ще поділу скарбу на державний і приватний княжий.

Основою монетної системи була гривня, тобто фунт срібла. Але в практиці гривня дорівнювала півфунтові срібла. Менші одиниці були: ногата, куна, різана і вівериця. Спершу в торгівлі вживали шестикутн'х грудок срібла, без стампіль. Справжню монету, на візантійський зразок, почав бити Володимир Великий, згодом — його сини Святополк та Ярослав і, може, Із'яслав Ярославович. Коли Київ утратив великодержавне становище, також і окрема монета перестала існувати, а її місце зайняли чужосторонні гроші — візантійські, орієнтальні, західні.

Військо. Україна, що лежала на шляху кочовиків, для своєї оборони мусіла zorganizувати великі військові сили. Військо поділялося на загальне рушення, зване воями, і на дружину. Народне рушення виникло на територіальній основі: кожна земля творила округу, що звалася тисячею і виступала під проводом тисяцького. До воїв належало все населення «від малого до великого»; вої не мали однотипного озброєння, а йшли у похід, хто з чим міг: «хай ідуть усі, хто тільки може хоч дрюк у руки взяти». В бою це військо великого значення не мало.

Дружина була організацією боярської верстви, творила вибране військо, що у війні мало вирішальну роль. Боярство було зв'язане господарськими та соціальними інтересами з князями, підпирало і обороняло свою династію, у війську служило добровільно, бо це давало йому силу і значення. Приналежність до дружини була спадщинним правом бояр: з літописів знаємо боярські роди, що з батька до сина ставали княжими дружинниками. Дружина ділилася на старшу і молодшу. До старшої належали «великі бояри», представники могутніх боярських родів, що займали у війську найвищі становища. Молодшу дружину творили рядові вояки, а також боярська молодь, що під проводом старших проходила військову службу. Дружину ут-

римував князь, — молодшим боярам давав платню або розсилав їх по селах «на покорм», старшим дружинникам роздавав землі або давав в управління городи.

За зброєю військо поділялося на оружників і стрільців. Оружники — це були частини, озброєні «оружжям», тобто повною зброєю, до якої належала броня (панцер), шолом, щит, коп'є і меч. До бою оружники виступали верхи або пішо, завжди рівною лавою і сильним ударом розбивали ворога. Стрільцями називали легку кінноту, озброєну луками і шаблями, що служила для стеж, під'їздів та вступного бою з ворожим військом. За раниших часів у війську мала більше значення піхота, — навіть варязькі дружини виступали до бою пішо; пізніше, коли боротьба зі степовиками ставала чимраз завзятішою, головного значення набула кіннота. В Галицько-волинській державі, за Данила, знову більше було піхоти, і князь творив окремі піхотні формації з селян.

У похід військо виступало поділене на полки, невеликі числом, по 100—200 людей; полк поділявся на стяги або заступи. Всі частини мали свої прапори, труби і бубни. До бою військо ставало ушиковане в три колони — батави, чоло і два крила; посередині ставили звичайно дружину, по боках — воїв, але бували і різні інші комбінації. В боях зустрічаємо найчастіше невеликі сили — по кількисот людей, рідко до 2—3 тисяч. Всі військові сили Київської держави можна рахувати найбільше на 50.000

Міста були укріплені заборолами або стінами, що склалися з городень, тобто дерев'яних зрубів, виповнених землею, веж і оборонних воріт. До здобування міст уживали воєнних машин, що звалися тарани, пращі, пороки, самостріли. На пограниччі від степу Володимир і Ярослав побудували великі лінії валів з укріпленими городами, але пізніші князі не розбудували цих фортифікацій, і вони втратили значення.

За перших часів Київської держави існувала велика фльота, яку рахували на кількисот кораблів. Це були невеликі судна, з веслами і вітрилами, що містили по 50—100 людей. Але завдяки своїй легкості і поворотності, ці човни в бою ставали грізні для важких візантійських трієр,

Коли занепало велике мореплавство, залишалася ще дніпрова флотилія, що мала допоміжну роль в суходільних змаганнях.

VIII. Культура

Основи. Культура князівських часів за основу мала місцеві, народні елементи. Вони виявлялись у багатому побуті і словесності, у віруваннях і народній філософії, у різних ділянках мистецтва. Ця первісна культура дедалі розвивалась і багатіла своїми власними соками, але діяли на неї також різні чужосторонні впливи. У початковій епосі найсильніші були запозичення з Орієнту — через хозарів, арабів, Персію: це слідно головню у мистецькій промисловості. Від X ст., а зокрема від часу прийняття християнства, запанував візантійський вплив, що виявився у різних ділянках життя: у техніці ремесел, в мистецтві, письменстві, науці, праві. Вплив Скандинавії позначився на державній організації і військовості. У західніх землях виявлялися західноєвропейські впливи, що йшли найбільше через Угорщину і Німеччину — знати їх в архітектурі, у міському праві, в уживанні латинської мови, у толеранції до католицької церкви. Ці різні запозичення приймалися спророла, зазнавали різних змін, вrostали у місцевий ґрунт — і stopлювалися з ним в одну культурну цілість високої якості.

Освіта. Початки письма в Україні появилися ще перед прийняттям християнства. Новітні досліді виказали, що договір Олега був укладений болгарською мовою, але справлений у Києві, а договір Ігоря уже списаний тодішньою українською мовою. Живі зв'язки з Сходом і Візантією спричинили поширення письма в дуже ранніх часах. Але щойно з заведенням християнства освіта набрала всенароднього характеру. Перші християнські князі звернули велику увагу на освіту. Володимир «почав брати у значних людей дітей і давати на шкільну науку»; Ярослав у Новгороді «зібрав від старостів і попових дітей триста учити з книг». Це було свого роду обов'язкове навчання для молоді вищих станів, що мала займати вищі світські та духовні становища. Пізніші князі не вели вже такої широкої культурної акції, і школа перейшла в руки церкви. Це безперечно, вплинуло на односторонність освіти, і в XVII ст. автор «Перестороги» справедливо робив закид давній державі, що вона занедбала школу. Школи існували при єпископських катедрах, більших церквах, монастирях; учителями були священники і дяки. Головна мета школи була навчити читати і писати, за підручники правили богослужбові книги, найчастіше псалтир. Знання світських людей звичайно за-

кінчувалося на нижчій школі, тільки кандидати духовного знання знайомилися докладніше з святим письмом. Хто бажав здобути собі ширше знання, доходив до нього само-тужки, т. зв. «книжним почитанням», вчитуючись у книж-ки, які міг дістати. При вищій освіті потрібне було знання грецької мови, і її вчили в деяких школах, а живі зв'язки з Візантією цю науку облегшували. У західніх землях зна-ли також латинську мову. Верхом науки було знання стилю і реторики за візантійськими зразками. Освіта в тодішній Україні глибоко проникнула у вищі верстви; це видно з частих згадок про князів, що залюбки розчитувались у книгах і цікавилися науковими питаннями, напр., про Яро-слава, що уфундував першу бібліотеку при Софії, про Во-лодимира Мономаха, що сам писав свої спомини, про во-линського князя Володимира Васильковича, якого славили філософом.

Наука. Наука перебувала під повним впливом Візантії. Це давало Україні значну користь, бо вона могла з пер-шого джерела черпати те, що залишилося по давнім грець-ким і римським світі. Це було величезне багатство знання, досвіду, понять, традицій. Але саме ця велич візантійської культури впливала пригнітливо на молоду культуру України — вона в усьому піддавалася під керівництво свого вчителя і не мала змоги ступити на власний шлях. І в Україні не розвинувся власний досвід, не зросла власна наука.

Знання про природу давали підручники, перекладені з грецької мови — «Шестиднев» і «Фізіолог». «Шестиднев» Василя Великого, перероблений болгарським ексархом Іва-ном, пояснював шість днів створення світу, доповнюючи біб-лійні відомості здебільшого казковими оповіданнями; «Фі-зіолог» — це була популярна зоологія, що містила опис різних тварин з їх справжніми і казковими прикметами. Крім цього, бували статті на природознавчі теми в різних збірниках. Явища природи будили велике зацікавлення, особливо явища небуденні, і в літописах часто зустрічаємо записи про затьми сонця і місяця, про землетруси, повені, бурі, суворі зими та ін. Ці звістки дають тепер цінний матеріал для дослідів давнього підсоння та інших природ-них явищ, але сучасники не були спроможні витягнути з них яких небудь загальних висновків.

Практичне значення мала медицина. Першими лікаря-ми були ворожбити і знахури — всякі відуни, обавники, потворники і кудесники — лікувальні заходи яких ішли в

парі з закляттями і замовлянням. Лікарське знання піднеслося згодом, коли Україна ввійшла в тісніші зв'язки з Візантією. Учений лічець або лічитель зайняв місце знахуря. Перші визначні лікарі були чужинці. Під кінець XI ст. в Києві славився якийсь лікар-вірмен: «хитрий був на лікування такий, якого перед ним не було: як тільки побачив хворого, пізнавав і провіщав йому смерть — день і годину; і ніколи не змінилося його слово, такого не лікував.» Другий чужинець, Петро Сурянин, з Криму, мабуть грек, був лікарем чернігівського князя Святоші, пізніше переїхав до Києва і тут «лікував много». Вони обидва закінчили життя ченцями у печерському монастирі. В цьому ж монастирі згадуються і перші лікарі місцевого роду — Дам'ян Пресвітер і Агапіт Лічець, обидва в другій половині XI ст. Згодом число лікарів збільшилося і вони належали до церковних людей, що підлягали єпископському судові.

Відомості з географії були дуже обмежені. Найбільш відомим підручником була «Топографія» Козьми Індикоплова, александрійського купця з VI ст., що відбув подорожі до Африки та Арабії; але він відкидав теорію Птолемея, що земля є кулею, і намагався довести, що земля — це площа чотирикутньої форми, замкнена стінами, що сягають до небесного склепіння, а рухами сонця і зір керують призначені до того янголи. Окремі вістки про різні землі і народи бували також у візантійських письменників і перейшли від них до наших літописів. З українських описово-географічних творів найбільшої популярності набули «Хождення» Данила Мниха до Святої землі; автор, чернігівець, відбув свою подорож кілька років після того, як хрестоносці здобули Палестину, і над Христовим гробом повісив лямпаду на спомин про свою батьківщину.

Знання математики обмежувалося до простих чотирьох дій, дробів і обчислювання проценту — все для практичних потреб.

Давня наука характеристична ще одним: мало провадилася реальних дослідів, зате незвичайне зацікавлення будили теоретичні міркування, які називано філософією. Не раз за тих часів згадуються «філософи», як митрополит Клим Смолятич, «книжник і філософ такий, якого в руській землі не було», або волинський князь Володимир Василькович, що «розумів притчі і темне слово та багато розправляв з єпископом від книг, бо був книжник великий

і філософ, якого не було в усій землі і по ньому не буде»... Але трудно вважати їх за творців якихось нових філософських систем — це були люди з більшою освітою, що цікавилися деякими загальними питаннями, і сучасники віддавали їм перебільшені похвали. Зрештою в Україні не було тоді навіть повних перекладів старовинних філософів: з Платона знали тільки короткі уривки і сентенції, з Арістотеля деякі фрагменти, що ввійшли до писань Івана Дамаскіна. І тодішні філософи мусли задовольнятися цим невеликим засобом чужої науки. «Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зелах літає, з кожного з них збираючи корисне, так і юнаки, що вчаться філософії і хочуть вийти на мудрости, всюди збирають, що краще»...

Українознавство. Самостійні наукові дослідження появилися тільки в тих ділянках, якими Візантія не цікавилася, а саме в тому, що стосувалося знання про Україну і Східню Європу. Не маючи чужого матеріалу, українські книжники мусли самі досліджувати ці питання.

Спробу цього бачимо на перших сторінках найдавнішого літопису. Літописець широко займається історією людства від створення світу і до вісток, які зачерпнув із Біблії та з грецьких джерел, додає свій виклад про походження слов'ян, їх мову, етнографічну приналежність, їх мандрівку та описує звичаї племен, що належали до Київської держави. І в пізніших літописах трапляються деколи згадки про побут різних народів і країн. Натомість мовознавство не знайшло своїх дослідників, і не було спроби скласти граматику тодішньої літературної мови, хоч у Візантії граматичні дослідження були досить розвинені.

Вище стояла історіографія. В Україні були відомі візантійські хроніки (нпр., Малали і Гамартола), дещо з болгарських літописів і деякі західні історичні оповідання. За зразком цих дослідів розвинулось і українське літописання. Головний його осередок був у Києві. Перший літопис з'явився вже за часів Ярослава, 1039 р., мабуть на дворі київського митрополита. Потім продовжували історичні записи ченці печерського монастиря, як Никон Великий (коло 1069—1073 р.), славний Нестор літописець, який коло 1112 р. впорядкував «Повість временних літ», і ще інші монахи, невідомі нам на ім'я. Літописну працю вели ченці видубицького монастиря, як ігумен Сильвестер; також інші монастирі мали свої літописи. На княжих дворах існували двірські літописи, в яких записувано сучасні події. Княжим

літописцем був Василь, що описав осліплення князя Василька Ростиславича і тодішню волинську війну. Найвизначніший з князівських літописів є Галицько-волинський літопис, який укладено на дворі короля Данила і його наступників; невідомі з імени літописці самі брали участь у воєнних походах і визначилися патріотизмом та прив'язанням до князівської родини.

Літописці не всі мали однаковий хист і освіту, тож і їх твори мають нерівне значення. У більших освічених істориків бачимо охоту використати різnorodні джерела. Поруч з власними спостереженнями та оповіданнями очевидців вони використовують народні перекази, життя святих, чужосторонні хроніки, деколи сягають і до урядових архівів. Не задовольняються самим часовим зіставленням подій, але стараються викрити причини і внутрішній зв'язок подій. «Хронограф повинен писати про все минуле — деколи писати про переднє, деколи повернути на заднє: мудрий читач зрозуміє», — так пояснює свою методу галицький літописець. Розвиток літописання є доказом, що й на інших ділянках могли розвинутися самостійні наукові дослідження, якби на тодішніх людях не тяжіли чужі літературні традиції.

Письменство. Письменство розвивалося спершу на грецьких перекладах. Найбільш популярні були фантастичні романи на орієнтальні мотиви: «Александрія» — опис боротьби Александра Великого з казковими народами, «Повість про індійське царство», де виступає як головна постать цар-священик Іван, «Троянська війна», «Слово про премудрого Акира», з приповідками та загадками, «Стефаніт і Іхнілат» — звіринний епос, «Варлаам і Йоасаф» — переробка життєпису Будди, «Девгенієве Діяння» — героїчний епос із боротьби з арабами, та ін. Всі ці теми свідчать про живе зацікавлення давньої України таємничими країнами Сходу; багато мотивів з тих оповідань увійшло з часом в українські народні казки. Дуже поширені були апокрифічні оповідання на теми із святого письма: про Адама, заповіти патріархів, євангеліє про дитинство Христа, «Хождення Богородиці по муках», — різні легенди з життя святих. Ця перекладна література знаходила місце в різних збірниках під назвами «Пчола», «Золота Ціп» (ланцюг) та ін.

Оригінальна література творилася спочатку через перероблення чужосторонніх тем, до яких письменники додавали місцеві мотиви; такий характер має «Молення Да»

нила Заточника», боярина, покараного засланням, збірка афоризмів, в якій поруч із приказками, запозиченими з різних збірників, виступають народні приповідки та самостійні міркування автора. З оригінальних літературних творів найскоріше появилися проповіді українського духовенства, одні складені простою манерою, інші з панегіричним характером, писані на зразок візантійського стилю. Найперше місце серед українських проповідників здобув собі Іларіон, перший митрополит українського походження, поставлений Ярославом 1051 р., який у своєму казанні «О законі і благодаті» прославив культурні заслуги Володимира Великого. З поширенням християнства появилися життя святих — Ольги, Володимира, Бориса і Гліба, Антонія і Теодосія, а врешті славний «Печерський Патерик» — збірка оповідань про київських угодників, що, будучи складена простим, спокійним стилем, подає зворушливу повість про труди і страждання перших ченців.

Дуже жива за тих часів була народня поетична творчість. Її фрагменти ввійшли в літописи, як перекази, уривки пісень, поодинокі поетичні фрази, голосіння на похоронах. Давні проповідники часто згадують про народні пісні і осуджують їх як останки поганського культу. Цю народню основу використали професійні співці, що створили лицарську поезію вищого стилю. Останки лицарського епосу переховалися в літописах, як от в оповіданні про боротьбу Володимира Мономаха з половцями («євшанзілля») або в апострофі про другого переможця степовиків, Романа. В цілості збереглася найцінніша пам'ятка давньої літератури — «Слово о полку Ігоревім». Хоч проти автентичности «Слова» виступила останнім часом поважна критика (Мартель, Свенціцький), проте вона не висловила настільки переконливих закидів, щоб могла захитати його як документ князівської епохи. «Слово» залишається пам'яткою високої літературної культури того часу, що свої традиції нав'язувала до співця Бояна, мала вироблений поетичний стиль з своєрідною символікою, широко використовувала народню поезію і мітологію. «Слово» є пам'яткою боротьби України з Азією, твором лицарської верстви, що будувала державу, обороняла її від наступів степовиків, накладала за неї своїми головами, «шучаючи собі чести, а князеві слави».

Мистецтво. З ділянки мистецтва особливу увагу звертає архітектура. Вона розвивалася під впливом кримського Херсонесу. Візантії, Малої Азії, Балкан і прийняла т. зв.

візантійський стиль. Звичайний тип церков—це сполучення базилики з центральною будовою; найчастіше бувало три нави, тільки більші церкви були п'ятиапсидні. Зустрічаються також малі, одноапсидні церкви і невеликі центральні будови, т. зв. ротонди. На західніх землях проявлялися також впливи романської архітектури. Найбільше пам'яток будівництва залишилося в Києві і Чернігові, але в наслідок руйнації протягом останніх років і другої світової війни княжих храмів заціліло небагато; в кожному разі в цілості залишилася київська Софія. В Галичині збереглися мури церкви св. Пантелеймона під Галичем і відкриті 1938 р. д-ром Пастернаком фундаменти собору в Крилосі, з згадкою зацілілою домовиною Ярослава Осмомисла. З замкового будівництва існують останки веж Данила під Холмом і вежа Володимира Васильковича у Кам'янці Литовському. Чужі зразки в Україні не сприймалися рабськи, а вже від найдавніших часів місцеві майстри переробляли їх і наближали до місцевих форм, так що почав творитися своєрідний український стиль.

Пам'яток різьби залишилося небагато, і в давньому мистецтві вона мала радше додаткове значення при будівництві. Зате дуже багаті і різномодні залишки малярства. На першому місці стоять мозаїки київської Софії, що вражають своєю монументальністю і живим кольоритом. З софійських фресок найбільш цікаві портрети Ярослава та його сім'ї і ловецькі та циркові сцени. Малярство знайшло поле до розвитку також у мініатюрах, якими прикрашували рукописи; тут найскоріше появилися народні мотиви. За пізніших часів українське малярство дійшло до такого розквіту, що його впливи сягали далеко на Захід, у глибоку Польщу, де багато костелів розмальовано українськими майстрами, наприклад, у Кракові на Вавелі, в Сандомирі і Любліні.

Мистецький характер мала також промисловість, головню золотарство й ювілерство, які вживали різних декоративних технік, як емаль, філігран тощо і дали незвичайно ніжні та майстерні твори.

Церква. Велику роль у житті тих часів мала церква. На протязі століть церковна організація продісталася в найдальші сторони і охопила всю країну. До київської митрополії належало 16 епархій, з того 10 на українських землях: переяславська, чернігівська, білгородська (коло Києва), юріївська (над р. Россю), володимирська, луцька, пе-

ремиська, галицька, холмська, турівська. В 1303 році була утворена галицька митрополія і до неї включено Володимир, Перемишль, Луцьк, Турів і Холм. Мережею парафій і монастирів церква захоплювала всі більші населені пункти і проникала все життя одиниці і громади.

Релігійність проявлялася у щирих і живих формах. Побожні люди щоденно ходили до церкви на богослужбу або хоч ранком на утренью і під вечір на вечірню. Володимир Мономах дораджує навіть уночі встати й ударити поклін: «Не забувайте цього, не лінуйтеся, бо цим нічним поклоном і співом людина перемагає диявола, і що вдень згрішить, тим їй все прощається». Так само і в дорозі: «Як на коні їдете і не маєте з ким до діла «Господи, помилуй» говоріть безнастанно потайки: краще така молитва, ніж думати дурниці в дорозі». Князі мали свої двірські церкви і тримали собі окремих «духовних отців». Обов'язком князя було відвідувати монастирі і гостити в себе ченців. Ростислав Мстиславич у великий піст, кожної суботи і неділі запрошував до себе на обід 12 ченців з ігуменом. Святослав Із'яславич, як ішов на війну, завжди відвідував наперед гріб св. Теодосія і брав у митрополита благословення. Перед боєм вояки молилися і складали обітничі: «цей кутею, той милостиною убогим, інший да-рами для монастирів».

Побожні люди часто відбували прощі до святих місць. Такі прочани, «странники» були в особливій пошані і діставали захист при церквах і монастирях. Вони пускалися також у далекі країни — до Царгороду, на Атон, до Єрусалиму або до Барі в Італії, де були моці св. Миколая. Найбільшу славу мали прочани, що верталися з пальмами з Святої землі. З часом прочанство так поширилося, що духовенство почало гостро проти нього виступати: «Краще бути добрими, сидячи дома, як ходити на прощі; багато прочан ходить тільки тому, щоб нічого не робити, мандрувати і задарма їсти та пити». Зле мовляв, роблять ті, що легкодушно присягаються іти до Єрусалиму — таким треба призначати церковні кари, «бо ці присяги нищать нашу землю». Україна мала доволі своїх святих місць. Особливо шанували Печерський монастир — туди прямували найбільші юрби прочан. У великій пошані була ікона Богородиці Пирогощої в Києві, а також ікона Богородиці у Вишгороді, що її пізніше Андрій Боголюбський вивіз до

Суздаю. В Галичині славилася чудотворна ікона Богородиці в Звенигороді.

Україна мала також своїх святих: Ольгу, Володимира, Бориса і Гліба, Антонія і Теодосія печерських та ін.

Тодішнє духовенство проповідувало повне відчуження від інших вір. Тільки у православній церкві можна знайти спасення: «хто є в іншій вірі, чи в латинській, чи в вірменській, той не побачить життя вічного». Деякі обрядовці були переконані, що як хто зіткнеться з чужовірцем, вже стає нечистий. Коли до келії печерського ченця ввійшов лікар-вірмен, той скрикнув: «Як ти міг увійти і споганити мою келію і тримати мене за руку! Іди від мене, іновірний і нечистивий!»

Але світські люди схилилися до толеранції. Доволі часті були подружжя українських князів з католицькими князівнами. Князі не боронили латинським місіонерам пробувати в Україні, а в більших містах були католицькі церкви. Роман галицький давав щедрі пожертви німецьким ченцям, що його відвідували. Спроба унії з римською церквою за Данила не зустріла ніякого спротиву. Релігійна толеранція проявлялась у приповідці: «і цю віру, і ту дав Бог».

Що християнська наука стала близька і зрозуміла народу, в цьому була велика заслуга монастирів. Головним огнищем чернецтва в Україні був київський печерський монастир. Засновником його був чернець Антоній, родом з Любеча, що прийняв чернечий чин у славному грецькому монастирі на Атоні і за порадою тамтешнього ігумена вибрався в Україну, щоб насадити тут монастирське життя. Поселився у невеликій печері серед лісу над Дніпром і «почав жити тут і молитися Богові, їв сухий хліб — і то раз на день, води помірно вживав і копав печеру, не даючи собі спочинку, вдень і вночі, перебуваючи в трудах, без сну, на молитвах.» Коло нього зібралось двадцять ченців, і так зорганізовано перший монастир. Дальший розвиток Печерського монастиря — це заслуга ігумена Теодосія. Він був сином боярина з Василева (Василькова), молоді літа прожив у Курську, де вчився під проводом якогось учителя, молодим хлопцем утік із дому і постригся в ченці в Антонія. За незвичайно праведне і побожне життя 1061 р. обрали його на ігумена, не вважаючи на його молоді роки. Теодосій з великим запалом взявся організувати монастирське життя, занів суворий грецький устав Феодора Студита і власним прикладом показував, як виконувати чер-

нечі обов'язки. Під його проводом Печерський монастир зріс до 100 ченців і здобув собі великий вплив на церковне, громадське та культурне життя.

Громадські осередки. Громадське і культурне життя творилось і розвивалось у середовищах різних суспільних груп. У сільському побуті головним осередком був рід — сім'я, з розвитком нових економічних відносин рід зменшився щодо числа приналежних до нього осіб і втратив своє господарське значення, але зберіг моральний авторитет. Як виглядала єдність роду, бачимо з життя найвищачнішого роду — київської династії; провід у ній належав до батька або найстаршого брата, якого сини чи молодші брати повинні були слухати і поважати. Така патріархальна влада ще сильніша була в сім'ях боярських і селянських, де батько міг наказати синам одружитися, ділив між них майно і розпоряджав ними за своєю волею. Рід і родина були осередками консервативного устрою, зберігали старовинні установи, «закони батьків», давні обряди і звичаї. Життя села було тісно зв'язане з землею, з хліборобством. Хліборобські зайняття, залежні від природи, вимагали безупинної праці, витривалості, терплячості — викликали настрій пасивності і підданості долі. У громадській діяльності село не було здатне до активності і творчості, воно визнавало кожну владу, що мала за собою силу; але як тільки влада ослабала, село радо відокремлювалось і починало жити своїм тісним життям родів і родин. Селяни виявляли активність тільки у зв'язку з землею: коли могла було поширювати рілля, вони ставали завзятими колонізаторами, з енергією корчували ліси і заорювали степи. В тому й була суспільна роля села — як консервативного чинника, що беріг основи давньої культури і виявляв колонізаційний хист.

Другим організаційним осередком була дружина, суспільною функцією якої була оборона країни. У дружині вирішальний вплив мали «великі» бояри, що належали до княжої ради і держали головні становища у війську та адміністрації, але дружинниками були також службові бояри, сірі рядовики з народньої маси, для яких війна була постійним ремеслом. До дружини належала також боярська молодь, що під проводом досвідчених войовників училася воєнної умілості. Дружина скупчувала в собі всі цінні елементи, від верхів до низів, і в'язала їх в одну лицарську організацію. Свою воєнну школу дружинники прохо-

дили у безнастанних війнах, особливо у походах на степовиків. В цих боях витворився неписаний лицарський кодекс, що зобов'язував усіх воїнів. На першому місці стояв обов'язок хоробрости. Літописець вкладає Святославі в уста такі слова: «Від предків ми дістали у спадщину мужність — пригадаймо собі, яка непереможна була до цього часу наша сила — і міцно биймося за своє спасіння. Не наш звичай утікачами вертатися додому, але або жити і перемогати, або славно померти!» Так само король Данило покликає до своїх вояків: «Нехай страх не має приступу до серцець ваших! Воїнові, що вирядився на війну, слід або перемогу здобути, або впасти з руки ворога!» До обов'язків лицаря належить і вірність своєму князеві. Перед боєм молодші князі приїздили до «старійшини» і запевняли його: «Батьку, хочемо голови наші скласти за тебе!» Галичани в бою гукають: «Не погубимо чести князя свого!» А тим, що вагаються йти у бій, військо погрожує: «Хто не піде з нами, того порубаємо самі!» Лицарські прикмети завершувало почування чести, що наказувало лицареві складати життя в обороні свого князя, не дозволяло на зраду, підступ, кривоприсягу. Для українського лицарства зразком був Святослав Хоробрий, що перед війною попереджував ворога: «Іду на вас!» Лицарські прикмети розвивалися у лицарських змаганнях та ігрищах, їх оспівували народні співці у своїх піснях.

Третє середовище творило місто, його промислово-торгова верства. Літописи подають деякі натяки на професійні організації ремісників; але нічого не говорять про далеко важливіші спілки купців, що вели і міську торгівлю, і заграничну. Такі купецькі гільдії існували певно, хоч би для організації чумацьких валок, що цілими сотнями возів виправлялися по сіль на Підкарпаття, а ще більше — для влаштування караванної та морської торгівлі. Ця торгова верства скупчувала в собі найбільш підприємливі і найважливіші елементи, бо тодішній купець серед великих труднощів і небезпек провозив свій крам через безлюдні околиці та дикі поля і не раз зброєю мусів його обороняти від напасників. Купці мали безнастанні зв'язки з чужими країнами, відбували далекі подорожі і перші знайомилися з культурними здобутками інших народів; через них приходили культурні впливи і запозичення, що збагачували місцевий побут. Місто було більш поступове і стояло на вищому цивілізаційному рівні, як консервативне село.

Врешті, ще одно культурне середовище творило духовенство. Світське духовенство, розпорошене по країні, не проявляло ще ширшого впливу; більше значення мали монастирі. Знаменитий організатор Печерського монастиря, Теодосій наклав на ченців обов'язок праці фізичної і інтелектуальної. Сам давав приклад, як працю виконувати: сам рубав дрова, молот зерно, пряс вовну, носив воду з криниці, місив тісто і пік хліб. Під його проводом у монастирі розвинулися всякі ремесла, садівництво, городництво тощо. Ченці зайнялися також письменницькою працею: копіювали рукописи, робили переклади з грецької мови, самі виступали як письменники. Літописання значною мірою завдячувало свій розвиток монастирям. Через те що більшість письменників належала до духовного стану, письменство набрало релігійного характеру. При церкві знаходило також захист і мистецтво. Архітекти і малярі мусіли тісно пристосовуватись до церковних приписів і свої праці склали за означеними канонами — це надавало мистецтву специфічного характеру. Не вважаючи на односторонність і деколи відчуження від життя, творчість духовної верстви мала своє значення тим, що це були перші спроби творення інтелектуальних цінностей, на які тодішнє громадянство було ще небагате.

Чотири головні організаційно-культурні середовища — сільське, лицарське, міське і духовне — не існували відокремлено, а розвивались у взаємних зв'язках. Хлібороби для оборони своєї землі і купці для охорони торгівлі ставали войовниками, лицарі займалися обробленням ріллі і брали участь у торгівлі, — різні верстви проникали одна в одну взаємно. Спільність господарських і політичних інтересів сполучала всіх в одне громадянство, що жило одним життям. Військово-лицарські елементи, хліборобські замилювання, гін до колонізаційної і торгової експансії — це ті характеристичні риси, що відзначали верхи тодішнього суспільства. Інтелектуальна стихія займала другорядне місце.

Патріотизм. Спільна для всіх була любовь до рідної землі. Поняття батьківщини було дуже живе і реальне, виходило з родового світогляду: це була спадщина по батьках і дідах, «отчина і дідина». «Не погубить землі, яку придбали батьки і діди ваші трудом великим і хоробрістю!» — такий клич лунає в літописах безнастанно. До скріплення патріотизму немало спричинилися безнастанні бої з степовими ордами, від яких треба було обороняти рідні

оселі. Громадянство високо цінило всіх тих, що охороняли ту землю і її примножували — Ігоря Старого, Святослава Хороброго, Володимира, Ярослава — їх пам'ять шанували далекі покоління. І, з другого боку, нарід осуджував тих, що розбивали єдність землі і разом з чужинцями руйнували рідну землю — Святополка Окаянного, Олега Гориславича. Живе було почування кровної спільноти: «Я не угрин, ані лях, ми одного діда внуки,» — каже князь і подає руку до згоди своєму суперникові.

Батьківщина була те саме, що держава. «Руська земля» — означало не що інше, як державу. Тодішнє покоління жило повним державним життям і не уявляло собі інакше рідної землі, як під власною державною владою. Завоювання чужинцями відразу викликало реакцію; коли Галичину зайняли мадяри, київський митрополит закликав князів: «Це чужоплеменники забрали вашу батьківщину, треба відбивати її!» Тодішній патріотизм проявляється як захоплення воєнними тріумфами; літописець з гордістю описує похід Данила до Чехії: «не бувало в руській землі перше, щоб хто воював чеську землю — ані Святослав Хоробрий, ані Володимир Святий». Та сама гордість пробивається із слів літопису, що князь після перемоги над ятвягами частину данини вислав полякам, «щоб знала лядська земля, що ятвяги платили данину королеві Данилові».

Патріотизм того часу мав характер державний, не національний. Безперечно, існували від давніх часів окремі етнографічні риси, що відрізняли населення України від інших народів; ці різниці виступають також у пам'ятках мови. Але державна організація, що обіймала цілу Східню Європу, всюди заводила одноцілий лад і однотипні установи, затирила ці окремішності, не давала їм розвинутися. І хоч центр держави був в Україні і династія, а також більшість боярства була українського походження, проте українська національність не виступає як щось окреме. Навпаки, тодішні українці почували себе громадянами цілої Східньої Європи, і такий Іван Вишатиц, ведучи свою культурну місію проти поганських волхвів десь у Суздальщині, чув себе там так само вдома, як у рідній Київщині. Таким способом назва Русь, руська земля, що спершу відносилася до околиць Києва, поширилася по всій Східній Європі — так само, як і назва народу — русь, русичі. Щойно на початку XIV ст. появилася назва Мала Русь — на означення Галицько-волинської держави, як протиставлення до

«Великої Русі» — Київської держави. Галицько-волинська держава, що обіймала майже самі етнографічно українські землі, могла вже дати основу для сильнішого виявлення українських національних прикмет; і, нир., галицько-волинський літопис своєю мовою і кольоритом чітко відрізняється від літописів суздальських.

Під кінець XII ст. у літописах появляється назва Україна. Оповідючи про смерть переяславського князя Володимира, літописець каже, що плакали за ним переяславці і «Україна за ним дуже жалувала» — Україна означає тут південне, степове пограниччя Переяславщини. В іншому місці літопису (1189) згадується Україна галицька, пограниччя Галичини десь над Дністром, а також холмська Україна, земля при польському кордоні, де жили «ляхові україняни». Щойно в пізнішому часі ця назва прийнялася на означення всієї української території.

Роля князівської держави. Князівська держава тривала п'ять сторіч. В історичному розвитку українського народу вона мала важливу ролю тим, що охоронила його від знищення і забезпечила розвиток господарства і культури. Утримання держави у тогочасних відносинах було великим успіхом. Україна перебувала під загрозою різних інвазій, що йшли відкритими кордонами країни: предки українського народу, пізно ввійшовши в історію, могли легко стати жертвою чужинецьких завоювань. Але вони зуміли опертися руйніницькому походу Азії і, хоч підпали під впливи Орієнту, проте не дали себе зазіщити. З буйною хвилею норманських завойовників вони знайшли спільну мову і разом з ними будували державне життя. Врешті порозумілися з Візантією, прийняли від неї культуру, але не піддалися її політичному прововоді. Тодішня українська держава не стала експозитурою чужих сил, але спиралася на власні народні основи і йшла своїм шляхом, до своєї власної мети.

Київська держава була найбільша в Європі. Навіть у часах розкладу вона творила величезний бльок країн і народів, якому рівного на Заході не було. Велика територія — принаймні в центрі — була доволі густо заселена, мала багато розвинених осередків господарського життя, користувалася значною мережею шляхів. Економічний розвиток був настільки сильний, що не тільки забезпечував населенню прожиток, але й доставляв багато продуктів на експорт. Завдяки положенню на перехресних шляхах між

Чорним та Балтицьким морем і між Азією та Середньою Європою — Україна була одним з важливих чинників міжнародної торгівлі. Великі простори забезпечували державу від наступів сусідів — у воєнних змаганнях Україна завжди виходила переможцем. Хозарська держава впала під ударами Києва. Візантія ніколи не відважилася вийти поза Крим і тільки політичними інтригами намагалася стримати зріст північного суперника. Війни з Угорщиною, Польщею та Литвою мали тільки пограничний характер, і в остаточному результаті українська територія не меншала, а більшала. Тільки одному противникові Україна не могла дати ради — степовим ордам, що раз-у-раз новими потоками били на її південний кордон. Боротьба, яку вела Україна, була однією ланкою у відвічних змаганнях, що їх Європа провадила проти варварської Азії. Україні у цій боротьбі припала позиція найнебезпечніша, найтрудніша для оборони. Наша земля лежала проти самих азійських «воріт народів», що пропускали в Європу нові й нові варварські орди, — вона перша приймала на себе удари кочовиків. Україна довгі сторіччя була «непереможним щитом» Європи, грудьми своїх лицарів обороняла західній світ, розбивала орду за ордою, аж врешті сама лягла під ударами монголів.

Подиву гідне в історії князівської епохи є те, що серед безнастанних боїв зі степом, серед небезпек і нападів, зростала цивілізація і культура. Хліборобство займало щораз нові простори, вриваючися не тільки в лісові пущі, але і в небезпечні дикі поля; зростало число селищ і міст; торгівля продиралася до моря через кочовища орд; країна жила в добробуті. За економічним розквітом ішов також розвиток культури — виростали нові будови, мистецтво виробляло свої форми, творилося письменство, утримувалося зацікавлення наукою, росло релігійне життя. Культурні здобутки, витворені верхніми верствами, входили в народні маси і проникали їх дедалі глибше. Культура України стояла так високо, що сусіди дивилися на неї з заздрістю, і, нпр., польські князі за словами польського історика Ст. Закшевського тому виправилися на Київ, щоб дещо із культурних скарбів привезти до своєї вбогої землі. Культурний капітал, складений у князівських часах, залишився в українському народі на довгі сторіччя і служив йому за допомогу в добу пізнішої руїни.

Під Литвою і Польщею

І. З Литвою проти Польщі

Боротьба за Галичину. Смерть Юрія II, останнього з роду Романовичів, поклала кінець Галицько-волинській державі. Бояри, усунувши князя-католика, обрали собі володарем литовського князя Любарта-Дмитра, що був пов'язаний з Романовичами, був православної віри і мав популярність на Волині. Бояри думали оперти Галицько-волинське князівство на союзі з литовською державою, яка доходила тоді до всієї більшої сили і значення. Любарт взяв під свою владу не лише Волинь, але й Галичину (у Львові зберігся при церкві св. Юрія дзвін з його іменем). Але не пощастило вже утримати незалежності Галицько-волинської держави і цілої її території. Покликання на престіл литовського князя — це вже була відмова від самостійності, бо тим способом Галицько-волинське князівство входило у залежність від Литви, стало литовською провінцією. Але і в цій комбінації не можна було утримати всієї території, що належала до Галицько-волинської держави. Спротивилися цьому сусідні держави — татари, Угорщина і Польща. Татари, хоч ослаблені, мали ще теоретично зверхність на українських землях, Угорщина могла покликатись на свої давні претенсії до Галичини. Польща шукала колонізаційних теренів і бажала опанувати галицьку торгівлю. Всі сусіди намагалися стримати експансію Литви, і так землі Галицько-волинської держави опинилися в огні боротьби, що тривала майже півстоліття.

В 1340 р., на першу вістку про смерть Юрія, польський король Казімір виправився походом на Галичину, здолав Львів і забрав звідси коронаційні відзнаки галицьких володарів. Але Галичини не міг утримати під своєю владою. Галицькі бояри, під проводом Дмитра Дедька, взяли управу в свої руки. Вони не зв'язалися сильніше з Лю-

бартом, не допомогли йому укріпитися в Галичині, а думали самі рядити країною, лявіруючи між тими державами, що заявили претенсії до галицької землі. Це був відгук давніх змагань галицького боярства, що бажало тримати владу у своїх руках, обходячись без князів. Але ця егоїстична політика боярської олігархії остаточно знищила самостійність галицької держави. В 1349 р. Казімір напав на Галичину вдруге, зайняв знову Львів, присвоїв собі титул «пана Руської землі» і вже сильно утвердився в новій займанщині. Але Любарт не хотів зректися галицької землі і за допомогою інших литовських князів розпочав війну з Польщею. Литовсько-українські війська безпастанно напали на пограничні городи, двічі облягали Львів, ходили також на польські землі. Знову ж поляки разом з мадярами виправлялись на Волинь і навіть здобули Володимир. Боротьба велася з великим завзяттям. Деякі бояри виявили немалу енергію в обороні своєї держави — нпр., воєвода Дрозд уславився обороною Белза (1352), при чому, здобуваючи замок, мало не поляг угорський король Людвік; боярам Бурвичам з Сулимова за прихильність Любартові Казімір сконфіскував землі. У боротьбі брали участь також селяни і міщани; коли Людвік вертався через Карпати на Угорщину, за ним гналися селянські ватаги, а в якомусь місці селяни підпалили хату, в якій король ночував. Але вся та боротьба не принесла успіху: Галичина разом з Холмищиною залишилася в руках Польщі.

Політика Казіміра. Все таки Казімір, зайнявши Галичину, мусів рахуватися з настроями населення і вів дуже обережну політику. Він намагався якнайтісніше зв'язати галицьку землю з Польщею, але залишив деякі форми давньої влади. Зокрема затримав назву «королівство Руси», — так звали Галичину останні Романовичі. Деякі бояри залишилися при своїх становищах, в урядванні вживано української мови поруч з латинською. Але Казімір щедро роздавав землі вельможам, що приходили з Заходу, — полякам, німцям, мадярам, зобов'язуючи їх до військової служби. Протегував польську торгівлю, а купцям зі Шлезьку заявив: «Я здобув Русь своїми власними людьми, і шляхами мають користуватись тільки мої люди». З господарських причин він намагався поширити німецьку колонізацію — як у містах, так і по селах. Всі головніші міста, передусім Львів, дістали німецьке право і розбудувались на нових місцях, так що давні українські торгові оселі почали

занепадати. Німецька колонізація особливо поширилась на західньому пограниччі Галичини; там вирубано старі пущі, що творили кордон від Польщі, і встановлено пряму дорогу до Львова, через Ряшів до Кракова. У церковних справах Казімір підтримував місії францісканів і домініканів; від папи домагався допомоги на боротьбу з «невірними русинами». Але не переслідував вірувань місцевого населення і погодився відновити галицьку православну митрополію.

Володислав Опольський. Після смерти Казіміра (1370) польським королем став Людвік угорський, і під його владу перейшла також Галичина. Він призначив на намісника Галичини Володислава Опольського, зніченого польського князя, і залишив йому широкі володарські права. Володислав (1372—1378) титулувався — «Божою милістю пан і дідич Руської землі», користувався як самостійний володар великою маєстатичною печаттю, мав свого канцлера, підскарбія і маршала, бив монету з гербом (левом). Отже, на перший погляд, Галичина користувалася широкою автономією. Але Володислав нехтував зовсім місцевим населенням, а оточував себе самими чужинцями, головню шлезькими німцями, поляками, волохами, мадярами; з його 120 привілеїв, що збереглися до нашого часу, тільки 15 відносяться до місцевих бояр, всі інші — до чужоземців. Так само він протегував німецьку колонізацію міст. У церковній політиці Володислав став відкрито по боці католицької церкви і дістав папську буллу з дозволом заснувати латинські єпископства в Галичі, Перемишлі, Володимирі і Холмі. Пізніше (1378) Людвік усунув Володислава з намісництва і Галичину віддав просто під управу угорських воєвід. Любарт і інші литовські князі не визнавали угорської влади і далі вели війну за Галичину. Але в цій довгій боротьбі і під гнітом чужинецької окупації заложилися активність галицького боярства. Змайоризовані чужим елементом, виставлені на переслідування, знищені військово, бояри почали залишати свої державні змагання. Вони боролися за своє існування, свої матеріальні інтереси. Долю країни вирішували чужі сили.

Перемога Польщі. Коли Людвік помер (1382), польською королевою стала його дочка, Ядвіга, що зобов'язалася повернути Польщі Галичину. В 1387 р. вона рушила з військом на Галичину, за допомогою німецьких міщан зайняла без боротьби Перемишль, Львів та інші міста, і тільки

в Галичі поставив їй опір угорський воєвода. Так остаточно включено Галичину до польської держави.

Польща перемогла оборонців самостійности Галицько-волинської держави своєю сильнішою організацією. Після довгих часів розбиття на розрізнені князівства Польща на початку XIV ст. з'єдналася знову під проводом одного короля, що зосередив у своїх руках всю державну владу. Вельможі, які вели партикулярну політику, визнали авторитет монархії і стали їй до служби. Так само по боці короля об'єдналося дрібне лицарство, що за свою державну службу дістало широкі привілеї. Міста, населення яких в значній частині було німецьке, цілковито залежали від короля. До об'єднання держави немало спричинилася польська церква, яка набрала національного характеру і допомагала владі в її змаганнях. Коли прийшло до боротьби за галицько-волинську спадщину, всі ті елементи з'єдналися для спільної акції, що мала всім їм принести користь: держава бажала поширити свою територію, вельможі і шляхта шукали колонізаційних теренів, міщанство хотіло опанувати східню торгівлю, католицька церква надіялась здобути нові країни для релігійної пропаганди. Проти цього зорганізованого наступу оборонці державности Галичини могли виставити свої сили: боярство, що мало свої державні традиції, і активні народні маси із стародавньою організацією, але бракувало їм головного організаційного центру — своєї династії, яка дала б провід усій боротьбі. Не вистачало тут Литви, яка могла бути тільки союзником, мала свої власні державні тенденції, а під самий кінець боротьби почала піддаватись польським впливам. І так оборонці самостійности програли боротьбу.

Польська влада всіма засобами закріплювала своє становище в новоприєднаній землі. Ягайло, який саме довершив унію Литви з Польщею (1385), в Галичині виступав як гарячий протектор польської експансії. Польським вельможам він надавав землі, що перше належали галицьким боярам, цілими величезними округами: нпр., Ряшів з околицею одержав Пакослав, Ярославщину — Тарновські, Самбірщину — Спитко, Поділля — Бучацькі. Прийшло також багато дрібної польської шляхти, що одержувала землі з обов'язком постійно проживати в Галичині. Міста діставали німецьке право, звичайно з застереженням, що з нього можуть користуватись тільки католики, — так українське населення мусіло відступати перед чужими колоністами. Ягайло підпірав

польське духовенство. В 1412 р. він передав католикам стару православну катедру в Перемишлі і наказав викинути з її підземель кості похованих там бояр. В 1434 р. в Галичині остаточно скасовано давнє українське право і заведено польські уряди та суди.

Литва і Україна. Волинь і Наддніпрянщина перейшли під владу Литовського Великого Князівства.

Литовська держава зорганізувалася в XIII ст. у боротьбі з Німецьким орденом і Галицько-волинським князівством. Завзяті і хоробрі литовські племена від непам'ятних часів своїми нападами непокоїли й нищили пограничні білоруські та українські землі, а тому були жорстико переслідвані всіма могутніми володарями, — від Володимира Великого аж до короля Данила. Врешті вони мусіли піддатися впливам вищої культури, прийняли державну організацію на зразок сусідніх князівств, початки християнства, українсько-білоруську мову як мову аристократії, наблизилися до побуту і культурного життя Білоруси та України. Коли ж українська держава почала занепадати, литовські князі взялися приєднувати приграничні, дезорганізовані князівства під свою владу. В 1320-их роках великий князь Гедимин зайняв Берестейщину, дещо пізніше також Пинщину разом з давньою деревлянською землею. Його син, Любарт, в 1340 р. став волинським князем і намагався здобути Галичину. Другий син Гедимина, Ольгерд, в 1350-их роках опанував чернігівсько-сіверську землю, в 1362 р. зайняв Київ, а в 1363 р. переміг татар над Синьою Водою і поширив свою владу на Поділля.

Займанщина Литви творила великий простір — половину території давньої київської держави. Литовські князі здобули ці землі майже без боротьби. Населення піддавалося їм без опору, прихильно зустрічаючи нову владу; нпр., на Поділлі місцеві отамани, старшини сільських громад, відразу ввійшли в приятні зв'язки з литовцями. Литовські завойовники едали собі прихильність передусім тим, що вели боротьбу з татарами: Литва своїми військовими силами давала Україні забезпечення від орди, а це була найважливіша життєва справа українського народу — вийти з-під татарського ярма. Литовські князі здобували собі довіру тим, що нічим не відрізнялись від місцевих панів: вони були майже всі православної віри (Любарт, Ольгерд, Ольгердові сини), глибоко перейняті старою українською культурою, повні пошани до місцевих звичаїв та установ.

«Ми старини не рухаємо і новини не вводимо», — таке гасло вони часто підіймали у своїх документах, залишаючи народові його господарські установи, правні форми і всякі льокальні звички. На перший погляд видавалося, що литовська держава — це просто продовження давньої української державности.

Устроєві зміни. Але в дійсності Литва внесла ґрунтовні зміни в устрій нашого краю. Литовське велике князівство відрізнялось від давньої київської держави тим, що вся влада була сконцентрована в руках великого князя. Литва щасливо обминула ту небезпеку, яка стала причиною занепаду Києва: вона не розпалась на окремі князівства, а залишилася одноцілою. Великий князь мав майже необмежену владу — молодші князі не були його співрегентами, але тільки дорадниками і виконавцями його волі. Характеристичною рисою устрою великого князівства був феодалізм, подібний до західноєвропейського. Землеволодіння було тісно зв'язане з військовою службою. Землю міг держати тільки той, хто виконував військові обов'язки, — коли ж він занедбував свої завдання, великий князь міг землю йому відібрати. Завдяки тому великий князь розпоряджав свобідно всіма військовими силами і матеріяльними засобами держави. Різні землі мали свою самоуправу, але вона обмежувалася до господарських справ, судівництва, опіки над церквою і всяких дрібних місцевих питань, а не підірвала компетенцій центральної влади.

Такий централістичний лад Литва завела також в Україні. Хоч литовські князі заявляли, що «новини не вводять», проте насправді вони провели основні зміни в Україні тим, що забрали владу з рук українських князів і передали її своїм намісникам. Цю політику розпочав Ольґерд, який всюди усував місцевих князів, а на їх місце управителями земель ставив своїх синів і свояків. Таку саму лінію проводив півстоліття пізніше, в 1390-их роках великий князь Витовт. Тоді князювали вже не князі українського роду, але зукраїнщені члени литовської династії (Федір Любартович, Володимир Ольґердович, Федір Коріятович), а що вони занадто близько зжилися з місцевими панамі і підпирали їх автономістичні тенденції, то великий князь уважав їх небезпечними для цілости держави і відібрав їм князівства «за непослух». Так литовські великі князі намагалися знищити в Україні стремління до створення само-

стійного державного життя. Литовська держава не була державою українською.

Пани. Зате Литва давала українським князям і панам широке право участі в центральних державних установах і урядах. Вони належали до великокняжої ради і через те мали вплив на всі державні справи, посідали найвищі місця в адміністрації і війську, аж до становищ міністрів і гетьманів, — мали становище цілком рівнорядне з корінними литовцями. Разом з тим здобули окремі соціальні права — звільнення від різних данин, право утримувати свої військові частини і виступати на їх чолі у военний похід, право мати провід серед населення своєї землі. Їх гордість підносило те, що їх мова була державною мовою, а їх церква мала упривілейоване становище. Українська (і білоруська) аристократія почувала себе співгосподарем у великій литовській державі. Тому, не вважаючи на те, що литовські великі князі безоглядно виступали проти всяких автономістичних тенденцій, — українські князі і пани були глибоко прив'язані до литовської держави, служили їй зі щирого патріотизму, обороняли її і дбали про її розквіт та могутність.

Боротьба з татарами. В одній справі Литовське велике князівство йшло справді по лінії інтересів України, а саме — в боротьбі з татарами і в поширенні колонізації до Чорного моря. Це було центральне питання в історії українського народу від початків його існування: Київська держава три століття кривавилась, відбиваючи азійські орди, і врешті впала, не здобувши берегів моря. Цю справу підняла наново Литва. Творцем великих плянів був Витовт, найбільший між литовськими володарями. Він задумав використати незгоду в монгольському світі між прихильниками славного завойовника Тимура і його ворогами, приєднав собі менших ханів (Тохтамиша) і за їх допомогою намагався поширити свою владу на чорноморські країни — а далі думав завоювати також Москву і стати володарем усєї Східньої Європи. В 1399 р. він звів великий бій з татарами над рікою Ворсклом, але недосвідчені у степових боях литовські війська дали втягнути себе в засідку і були розбиті. В бою полягло також немало українських лицарів. Але ця поразка не зломила Витовта. Чого не зміг здобути зброєю, те досягнув дипломатією. Татарські хани, що кочували по українських степах, розсварені між собою, один за одним ставали його васалами, платили йому гарач і висилали військо на допомогу. Ви-

товт дійшов великої сили, опанував побережжя Чорного моря і навіть Крим. Відкрилися нові перспективи для української колонізації. Витовт почав фортифікувати степові простори, побудував велику систему замків, — Каравул над середнім Дністром, Білгород і Чорногород при Дністровому лимані, город св. Івана над нижнім Дніпром, Хаджібей недалеко теперішньої Одеси. Фортеці будовано великими засобами і значними людськими силами, нпр., при дністрових будовах працювало 12 тисяч селян і 400 підвід. У пограничних городах великий князь осаджував бояр з обов'язком воєнної служби, також татар, черкесів та ін., а під охороною фортець поставали сільські оселі. Хаджібей став значною чорноморською пристанню, через яку йшли транспорти збіжжя з України до Візантії. Чорноморщина ввійшла в небувалый період розквіту.

Але після смерти Витовта (1430) не стало продовжувачів його великих плянів. Велике князівство зійшло зі шляху широкої чорноморської експансії, занедбало південну колонізацію, залишило без опіки Витовтові замки і свіжі степові оселі. Оборонна лінія почала відступати на північ, врешті опинилася на замках Вічниця, Браслав, Черкаси, Канів. Чорноморська колонізація зі зціла і занепала, а місце, де були кам'яні замки і людні села, зайняв дикий степ, «дикє поле». Але в народній пам'яті залишилися спомини про діяльність Витовта, і довго показувано місця, де були Витовтові замки, митниці, броди.

Вплив Польщі. Що Литва втратила розгін до територіяльної експансії, це був прояв її великодержавного занепаду. Він прийшов у наслідок унії великого князівства з Польщею. Великі князі, що були одночасно польськими королями, не могли вести окремої литовської політики, а піддалися під вплив Польщі. Для Польщі було тоді життєвою справою здобути з рук німців балтицьке побережжя, і до цієї справи вона втягнула також Литву. Щоб прикувати Литву якнайтісніше до польського державного воза, поляки намагалися ввійти у внутрішнє життя великого князівства і весь його устрій переорганізувати на польський лад. Їх пляни сягали до різних ділянок: адміністрації, територіяльного поділу, організації великокняжої ради, соціальних справ, церкви тощо. Польщі бажалося розкласти дотеперішній одноцілий устрій литовської держави і зробити її податливою на вплив польської політики. І справді, Ягайло, творець унії, та його наступники

в кожній черговій унії робили чимраз більші поступки на користь Польщі.

Ця м'яка і поступлива політика сеньйорів династії викликала нехтіть і обурення інших князів і панів, що самі трудилися для розвитку великого князівства і вміли цінувати його незалежність. Вони гостро виступали проти «ганебної неволі», в яку Польща бажала взяти Литву, і з невдоволенням зустрічали всякі унійні пляни.

Український спротив. Особливо ж вороже до польських впливів ставилися українські та білоруські вельможі. Дотеперішній устрій великого князівства був для них цінний тим, що давав їм повну рівноправність у державному і суспільному житті, а зокрема не порушував ні в чому прав православної церкви. Що більше, «грецька віра» зустрічала всюди особливу пошану. Коли ж складено першу унію (1385), відразу бояри-католики дістали окремі привілеї, і те саме в пізнішій унії (1413) їм potwierджено. Пани православної віри, що до того часу мали рівноправне, а навіть провідне становище, несподівано втратили свої привілеї, а католики-поляки і спольщені литовці захопили провід у державі в свої руки.

Серед таких умовин українським панам не залишалося нічого іншого, як підтримувати всяку опозицію проти нового устрою, звідки б вона не приходила. Першим оборонцем незалежності великого князівства був Витовт, який уперто йшов до одної мети — зробити Литву незалежним королівством. Але хоч звали його «королем литовців і русинів», проте він спирався тільки на литовських панів, а українських до своїх плянів не притягав.

Свитригайло. Зате українські вельможі дуже близько стояли до другого проводиря литовської опозиції, Свитригайла. Після смерти Витовта Ягайло хотів взяти управу великого князівства просто у свої руки, щоб таким способом ще тісніше зв'язати Литву з Польщею. Литовські пани рішуче спротивилися цим плянам, і він мусів передати становище великого князя своєму братові, Свитригайлові. Це була людина талановита, але дуже нерівної вдачі, химерна і пристрасна, що дуже шкодило його політичній діяльності. Свою молодість Свитригайло прожив серед змов та виступів проти Ягайла і Витовта, еднався то з німцями, то з Москвою, і за те Ягайло покарав його десятирічною в'язницею в Крем'янці. Проживаючи в Україні, він приєднав собі українських панів тим, що пообіцяв повернути їм

провідне становище у великому князівстві. Свитригайло, як великий князь, спочатку ставився до Польщі вороже, — він зажадав, щоб поляки повернули великому князівству Поділля, яке перше захопили. Коли переговори не дали успіху, він розпочав війну з Польщею. Українські пани гаряче підтримали, особливо князь Федько Несвизький і галицький пан, Богдан Рогатинський. Союзниками Свитригайла стали також цісар Жигмонт, Німецький орден, татари і Молдавія, — але допомога була більш демонстраційна, як фактична. Війна велася спершу на пограниччі Волині і Поділля (під Луцьком 1431 р., під Копистерином 1432 р.), а Свитригайлові полки заганялися також глибоко в Галичину і Холмщину. Але прихильники Ягайла і Польщі підняли проти Свитригайла бунт і проголосили великим князем Жигмонта Кейстуовича. Боротьба перекинулася на все велике князівство. Щоб відтягти від Свитригайла українських бояр, Ягайло і Жигмонт вирішили піти на поступки і надали православному тих самих прав, що їх мали католики (1432, 1434 рр.). Це, справді, ослабило сили Свитригайла. Коли ж він терором намагався придушити опозицію (між іншим, наказав спалити живцем митрополита Герасима), його прихильники почали від нього відступати. Врешті він мусів здатися і зректися влади великого князя. Залишилось йому тільки волинське князівство.

З того часу польські впливи у великому князівстві ставали дедалі сильніші, а одночасно українські пани втрачали свої політичні позиції. Великий князь Казімір Ягайлович, наступник Жигмонта, продовжував централістичну політику супроти українських земель. Після смерті Свитригайла (1452) він скасував волинське князівство, що було гніздом українських автономістів, і передав Волинь під управу свого намісника. В 1470 р. та сама доля спіткала київське князівство: він відібрав його з рук зукраїнчених князів Олельковичів і зробив звичайною литовською провінцією. Це викликало обурення в Україні, бо Київ все ще уважався столицею, — скасування київського князівства означало кінець української автономії. Киян обурювало ще більше те, що Казімір настановив тут намісником не князя, а звичайного пана, і не місцеву людину, а литвина-католика: кияни запевняли, що литвини від них нижчі походженням, бо колись Литва платила дань Русі — литвини не повинні мати влади над Києвом...

Пропаганда Москви. Відсунення на другий плян пра-

вославних панів у великому князівстві мало такий наслідок, що в Україні почали наростати симпатії до Московщини. Московське князівство завдяки своїм перемогам над татарами здобуло собі великий авторитет у північних землях і почало поширювати свою територію на всі сторони, найбільше на захід, в сторону Литви. Під кінець XV ст. в Москві появився погляд, що всі землі давньої київської держави повинні належати московським князям, як спадкоємцям київської династії; московські князі вже в XIV ст. почали вживати титулу «всієї Русі». Ця ідеологія мала вплив на українську аристократію, а Литва їй зовсім не протидіяла, а своєю безоглядною політикою просто пхала українських панів в обійми Москви. Вперше це проявилось після скасування київського князівства. Деякі князі, невдоволені цією подією, почали переходити на сторону Москви. В 1470–1480-их роках піддалися Москві пограничні чернігівські князі — Одоєвські, Воротинські, Мосальські та ін. Литовське велике князівство не хотіло звільнити цих князів з-під своєї влади і пробувало обороняти свій кордон, але остаточно мусіло погодитись на цю займанщину.

Невдоволення з національно-політичних відносин обняло широкі кола української аристократії. В 1481 р. дійшло до таємної змови серед українських князів, що походили з литовської династії, але здавна зукраїнчилилися і жили місцевими інтересами. У змові взяли участь князі Іван Гольшанський, Федір Більський і Михайло Олелькович, всі три з роду Ольгердовичів, що вважали велике князівство за власність своєї родини і не могли погодитись з централістичною політикою Казіміра Ягайловича. Вони мали плян усунути Казіміра і за допомогою Москви опанувати великокняжий престіл. Але конспірацію розкрито, Гольшанський і Олелькович дали голови під сокиру ката, а Більський утік до Москви. В тих часах знову низка пограничних князів перейшла до Москви, разом із своїми волостями, і деякі як причину подавали релігійний гніт. Так Московщині дістався Чернігів, Новгород Сіверський, Стародуб, Путивль і інші міста. Велике князівство — після безуспішної війни — і на те дало свою згоду (1503).

Глинський. Останньою спробою українських панів здобути давні права було повстання Михайла Глинського (1508). Глинський походив з Полтавщини, з татарського зукраїнщеного роду, науку проходив на Заході, подорожував по Італії та Еспанії, довгий час був на царській

службі в Німеччині. Це один з перших уродженців України, що познайомився добре з Західньою Європою в епоху гуманізму і ренесансу. Як людина талановита і освічена, він досягнув на дворі великого князя Олександра високе становище двірського маршала. Він не відрікся зв'язків з своєю батьківщиною і охоче протегував українських і білоруських панів; через те він зайшов у конфлікт з польськими панами, які обвинувачували його, що він отрутою позбавив Олександра життя. Коли ж новий великий князь, Жигмонт, також зустрів його неприхильно, Глинський виїхав до своїх земель на Поліссі і 1508 року підняв повстання під гаслом оборони релігійних і політичних прав. Він знайшов багато прихильників між українськими панами, а духовенство вітало його з великими почестями. Повстанці здобули кілька замків на Білій Русі і облягли Житомир і Овруч. Глинський ввійшов у порозуміння з Кримом і Москвою, але татари не дали йому допомоги, а московські війська пішли на Смоленськ і Полоцьк, де не було повстання. Глинський не зміг зорганізувати більших військових сил, а коли великокняжі війська ввійшли в Білорусь, він оцінив свою справу як програю і виїхав до Москви. Там він якийсь час мав великі впливи на царському дворі, але пізніше був ув'язнений і закінчив життя у в'язниці (1534).

Це був останній збройний виступ української аристократії, що силою намагалася повернути собі провідне становище у великому князівстві. Прибиті невдачами, вельможі остаточно погодилися з своєю долею і вже тільки мировими засобами пробували обороняти свої давні права та надбання.

Люблинська унія. В той час дедалі гостріше назрівало питання тіснішого з'єднання Литви з Польщею. Польяки бажали остаточно взяти велике князівство під свій провід. Для цієї справи вони приєднали дрібних литовських бояр, що були невдоволені своєю залежністю від вельмож і бажали мати такі права, які мала польська шляхта. Поляки пообіцяли зрівняти їх з шляхтою, якщо буде укладена тісніша унія з Польщею. Таким способом у самому великому князівстві Польща створила свою партію, що парализувала всі пляни литовських самостійників. В обороні державної незалежності великого князівства виступала вже тільки невелика група литовських і українських панів. Українські вельможі противилися унії з Польщею також

з релігійних причин, бо передбачали поширення впливів католицької церкви.

Король і вел. князь Жигмонт Август під натиском поляків скликав 1569 р. в Любліні сойм для проведення унії. Литовське велике князівство мало бути сполучене з Польщею в одну державу, під одним володарем і зі спільним соймом, а на Литві мала залишитись тільки окрема адміністрація і судівництво. Литовські пани не хотіли погодитись на такі умови і покинули сойм, думаючи, що зірвуть тим наради. Але поляки не хотіли відступити від своїх плянів, Жигмонт Август вирішив провести унію без представників великого князівства, — і акт унії підписано. Користаючись з відсутності литовських делегатів, поляки піднесли різні територіяльні домагання до великого князівства, покликаючись на слабо аргументовані історичні «права» Польщі до сусідніх земель. І польський сойм вирішив забрати від великого князівства Підляшшя, Волинь та Київщину і приєднати їх до Польщі. Так територію великого князівства зменшено на половину. Литовські делегати, налякані тими подіями, вернулися до Любліна і пробували ще обороняти права литовської держави, але змогли виторгувати тільки дрібні поступки. Найдовше спротивлялися унії чотири українські вельможі — Олександр Чорторийський, Константин Острозький, Богдан Корецький і Константин Вишневецький, — вони погодилися присягти аж тоді, як король загрозив їм законом. Князь Вишневецький промовив тоді так: «Заявляємо вашій королівській милості, що ми приєднуємось як вільні і свободні — з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях, бо ми нарід такий благородний, що не відступимо першества ніякому іншому народові на світі. Ми маємо княжі роди особливо славні і шанобливі своїм походженням, — було б нам прикро, коли б їх честь мало щонебудь порушити. Тому просимо, щоб вони були залишені при своїй честі. Також, що ми різних релігій, особливо грецької, просимо, щоб нас через те не понижували і до іншої релігії не примушували».

Така була остання заява українських панів, що з великого князівства, яке вважали за свою батьківщину, входили в незнане майбутнє у чужій, польській державі.

Значення Литовської держави. Два століття, прожиті у великому князівстві, мали позитивне значення в розвитку українського народу. Бо хоч національно-політичне життя

не могло розвинути в повних формах і зустрічало різні перешкоди, все таки для розвитку культури і національної свідомости це був щасливий час. Життя великого князівства розвинулось на основах Київської держави, і ці основи залишились до кінця, не вважаючи на негативне проти діяння польських впливів. Українські пани, потомки давніх князів і бояр, мали рівнорядне становище з литвинами — принаймні закони ні в чому їх не обмежували. Вони мали свої місця у великокняжій раді і в центральній адміністрації, а у своїх землях держали майже всі вищі становища — намісників, воєвід, каштелянів, старостів. Через те фактична влада в українських землях була в руках українських панів. І хоч самоврядування цих земель не було дуже широке, все ж таки життєві льокальні справи вирішувано на місці. Литовський Статут, кодекс великого князівства, спирався на законодавчу традицію Київської держави і навіть після пізніших змін зберіг характер збірника місцевих законів. Урядування в адміністрації і судівництві ведено «руською» мовою, тобто українсько-білоруською; в цій мові складано всі, без виїмку, документи, акти, урядові книги, — канцелярії витворили свій окремих, місцевий стиль.

Міста зберегли український характер. Великі міста, як Київ і Луцьк, дістали свої привілеї, що забезпечували їм розвиток промисловости і торгівлі. Міський патриціат, що держав у своїх руках владу, складався з місцевих людей (як славні Балики в Києві), урядування велось українською мовою, також усі цехи мали український характер.

Православна церква в українських землях мала провідне, майже монопольне становище. Католицька церква збільшувала свої впливи, тут і там ставились костели, але все таки грецька релігія мала забезпечене першенство і особливу пошану. Митрополити і єпископи, що походили з місцевих родів, звичайно з аристократії, ні в чому не були обмежені у своїй духовій діяльності. Держава забезпечувала церкву багатими наданнями і привілеями. Церква була самоуправною установою, тісно зв'язаною з життям громадянства. Під опікою церкви перебували школи, організація яких відповідала місцевим культурним потребам.

Все те разом давало українському громадянству — його вищим шарам — почування, що воно живе у своїй державі, своїм державно-національним життям. Таке переожання створювало в тодішніх діячів самопевність і відвагу

в їх виступах. Почуваючи себе певними громадянами держави, вони завзято ставали до оборони своїх прав, не дозволяли їх порушувати, — йшли навіть на відкриті повстання, як це було з їх участю у виступах Свитригайла або Глинського. Українське громадянство у великому князівстві було живучим творчим організмом, що шукав шляхів до поширення своїх життєвих умовин. Ці надбання з часів великого князівства залишились для українського народу політичним капіталом також на пізніші часи. Розвитку політичної ідеології козаччини не можна зрозуміти без традицій державности, яку Наддніпрянщина прожила у зв'язках з великим князівством. Навіть ще у XVIII ст. автор «Історії русів» добре розумів ці традиції.

В цьому полягає позитивне значення Литовського великого князівства в історії українського народу.

II. Господарські і соціальні зміни

Старе господарство. XV—XVI сторіччя — це часи перелому, коли господарство України зазнає ґрунтовної зміни — з природного стає грошовим. В околицях, що стояли поза людними шляхами, довго ще держалися старовинні господарські форми з перевагою ловецтва, рибальства, бджільництва. На Волині і Поліссі були цілі села ловців, осочників, бобровників, сокільників, що тільки полювали на дичину. Їх головним обов'язком було ходити з паном «на оступ», звичайно взимі. Деякі оселі мали обов'язок доставляти сіті на звіря, чи то конопляні, чи личані «ужища»; інші ловили соколів та яструбів і привчали їх до ловів на меншу птицю. З великих звірів всюди збереглися ще олені, лосі, зубри, рідше тури; на зубрів Литовський Статут увів охоронне право. Так само під охороною були бобри: коли бобер заклав десь своє гніздо, власникам сусідніх ґрунтів не вільно було цього місця підорювати, ані косити там сіна, ані теревити лози. В деяких сторонах селяни по давньому платили данину шкірами бобрів, куниць, лисиць. В лісах бували також цілі оселі бортників, що займалися самим пасічництвом. У Белзщині селяни збирали червець (кошенілю), що йшов у продаж на Захід як червоне красило для фарбування матерії.

В XV ст. прийшла перша зміна в господарстві — підвищилися ціни на худобу: розпочався експорт у Середню

і Західню Європу. Тоді відразу зросло скотарство, особливо на просторах, вільних від лісу, в першу чергу на Поділлі. Головні значення мали воли, яких годувано і в панських і в селянських господарствах і цілими стадами вислано на Захід. Через Перемишль переганяли річно до 20 тисяч і більше волів. Годівлею овець займалися карпатські верховинці і т. зв. волоські села, а також степова людність. У степах держали також значні табуни коней; бували ще й дикі коні — тарпани.

Фільварки. У другій половині XV ст. розпочався також експорт збіжжя на Захід, спершу до Голляндії, пізніше до Франції та Англії. Східноєвропейське збіжжя опанувало західні ринки особливо в часи, коли почала занепадати Еспанська імперія, що перше була головним доставцем хліба на Заході. Українська шляхта почала заводити фільварки, призначені на продукування збіжжя, а що була потреба на більшу кількість робочих рук, то одночасно зроста панщина. Збіжжя вивозили водними шляхами до Балтицького моря; для України найбільше значення мали Сян і Буг, і в околицях цих рік фільваркове господарство зросло найскоріше. З головних родів збіжжя в Галичині найбільше сіяли вівса (40%) і жита (35%), менше ячменю (15%) і пшениці (10%). Досить поширені були гречка, горох, біб. Згодом появилися нові роди рослин, як фасоль, гауста, а в XVI ст. з Італії прийшла петрушка, пастернак, салата, калярепа та ін. Садівництво зростало повільно — наперед у панських землях та по містах. У Києві і Львові розводили виноград і навіть продукували вино.

Гірництво і промисловість. В гірництві найперше місце віддавна мала сіль, яку видобували на карпатському Підгір'ї, з чорноморських озер і лиманів та на Слобідщині. Соляна промисловість у Галичині розвинулася під впливом німців, які ввели поліпшене знаряддя, наприклад, керат, яким тягнули сировицю, більші казани, т. зв. панви, тощо. Торгівлю сіллю вели чумаки, що тоді звалися прасолами або соляниками. У багатьох місцях видобували в багнах залізну руду і, хоч вона була слабшої якості, проте виробляли з неї різне господарське знаряддя. На Наддніпрянщині видобували з могил салітру; займалися тим окремі салітерники, або могильники, що розкопували могили.

Розвиток промисловости в деякій мірі був залежний від експорту за кордон. Це стосується особливо деревної промисловости. Захід потребував великої кількості півоб-

робленого дерева, і шляхта у своєму господарстві пішла йому назустріч. У XV—XVII ст. вирубано всі пущі над Бугом та іншими західними ріками; займалися тим підприємці, звані будниками, зорганізовані в арти (Herd—огнище), що працювали в лісових будах. Вони вирубували дерево і обробляли його на бальки, дошки та клепки. В XV ст. появились перші тартаки, при водяних млинах. В лісах працювали цілі села теслів або дойлідів, гонтарів, бондарів, колодіїв, смолярів, дьогтярів. Дерево, непридатне на матеріял, випалювали, а попіл висилали великими транспортами на Захід як поташ, головно до майстерень полотна.

У споживній промисловості від XIV ст. поширилися млини — спершу ручні, вроді жорен, пізніше водяні; відрізняли млини дорічні, що мали воду цілий рік, і весняні, що мололи на весні. При млинах бували фольші, або валила для товчення сукна і пили для різання дерева. В XVI ст. маємо перші згадки про вітряки. З напоїв, окрім давнього меду, під впливом німців розвинулось виробництво пива; особливо славні броварні були в Жовкві, що висилали пиво до Львова. В XV ст. вперше почали виробляти «памене вино» — горілку. Бджолиний віск переробляли у воскобійнях; у торгівлі особливо цінився львівський віск, що йшов на експорт у Західню Европу.

Шкіряним промислом займалися різні ремісники, як гарбарі, кушніри, шевці, сидельники, поясники, рукавичники, шаповали. Полотно білили на німецький спосіб у т. зв. бліхах: це були обгороджені поляни, на яких мочили і сушили полотно, а також прали його і зм'якшували за допомогою окремих турбін. На Наддніпрянщині виробляли грубе полотно на корабельні вітрила. Виробництвом простого сукна займалися підкарпатські скотарські оселі, що робили також коци і упряж; по містах були постригачі, що сукно чистили і фарбували. Є також звістки про виробництво народніх килимів, коверців, вишивок.

Металургійна промисловість уживала головно чужосторонніх сировин, — з Угорщини і Німеччини, бо в Україні ще не відкрито було великих зложищ руд. Прийшла вже значна диференціяція, на що вказують різні назви ремісників: ковали, слюсарі, котельники, конвісарі або цинольники, ножівники, мечники, шабельники, збрійники та ін. Виробництвом зброї славився Львів. Перші гармати Львів дістав 1394 р., пізніше була тут міська людвисарня — ливарня гармат. В 1404 р. є перша згадка про годинник на ратушній вежі

Львова. З мінеральних промислів до найбільшого значення дійшло ганчарство, яке мало осідки в окремих селищах, як Потилич і Глинсько в Галичині.

Міська промисловість була зорганізована в цехах, які мали завдання охороняти інтереси кожного ремесла і утримувати виробу на високому рівні. Існували окремі приписи, як мають виглядати різні роботи, а челядник, поки ставав майстром, повинен був відбути мандрівку по інших містах і виконати зразкову роботу, т. зв. майстерштик. Але цехи часто замикались у вузькому колі і вели протекційну політику, не допускаючи до себе ширших кіл ремісництва, використовували підмайстрів і челядників, вели боротьбу з сільськими майстрами, називаючи їх партачами; також утруднювали доступ до ремесла не-католикам, особливо українцям.

Торгівля. Внутрішня торгівля відбувалася на торгах і ярмарках. Торги бували раз або двічі на тиждень у кожному містечку, і на них відбувався обмін між селом, що доставляло хліборобські продукти, та містом, що продавало свої ремісничі вироби. Ярмарки відбувалися на рік двічі, тричі або частіше, тривали два-три тижні або й місяць, і на них з'їздилися купці з різних міст та країн з своїм крамом. Деякі ярмарки спеціалізувались на окремих продуктах — збіжжі, худобі, шкірі тощо. Особливого значення набули ярмарки у Львові, Ярославі, Луцьку, Кам'янці на Поділлі, Києві — їх не раз відвідували купці з далеких країн — Німеччини, балканських земель, Туреччини, Азії. Визначніші міста мали т. зв. право складу: проїжджі купці мали в них спинятись на означений час, щоб місцеве купецтво могло забезпечити себе товаром, або навіть мусіли тут весь свій крам продати, і не вільно було їм далі їхати. Упривілейовані міста використовували свої права і пригнічували менші містечка; напр., Львів не пускав підкарпатських купців далі на північ. Існував також примус доріг — купцям не вільно було вживати деяких шляхів, вони мусіли переїздити через означені селища, не раз довгими і тяжкими дорогами. І міста і шляхта у своїх осідках наклали на купців мита та інші оплати. Купці оборонялись від усіх тих обмежень, шукаючи собі «недозволених» доріг; особливо чумаки, що вели торгівлю сіллю, вперто тримались «старовинних» шляхів, що мали за собою традицію сторіч.

Закордонна торгівля зазнала значних змін. З розвит-

ком економічного життя експорт України став різномірний, ніж за княжих часів. Продукти лісового господарства, що колись стояли на першому місці, як шкіри, мед, віск, тепер мали другорядне значення, а найважливішими позиціями в торгівлі стало збіжжя, дерево, худоба. Змінилися також великі торгові шляхи. Чорноморська торгівля утрималась до XV ст.; коли ж турки зайняли Константинопіль, а татари опанували Крим, зв'язки з морем стали дуже утруднені, і південна торгівля почала занепадати. Тільки великими зусиллями купецькі каравани перебивалися через Молдавію і Волощину, прямуючи до Стамбулу, що був великою торговицею східних товарів. Звідти приходили орієнтальні матерії, особливо шовк, коверці, шкіри (сап'ян), зброя, ювелірські вироби, південні овочі, східне коріння, вино, ліки. З Молдавії Україна діставала коней, худобу і різномірну рибу. Угорщина доставляла метали, тютюн і вино. Зросло значення Московщини, яка імпортувала до нас шівнічні хутра і шкіри.

Але найважливішу роль у привозі до України мали західні країни. Порівнюючи зі Сходом, Середня і Західня Європа стала на вищому рівні економічного розвитку, передусім розвинула різномірну промисловість, так що могла експортувати на Схід вироби першої потреби. Найперше місце мало сукно. Дорожчі сорти приходили з Фляндрії, Англії та Італії, дешевші — з Німеччини і Моравії. Попит на сукно був незвичайно великий, бо в чужі матерії прибиралося міщанство і духовенство, а також сукном плачено за службу найманим військам. Кращі роди полотна привозили з Фляндрії, Німеччини та Чехії. З Західньої і Середньої Європи надходила також усяка галянтерія, панчохи, рукавиці, шапки, чоботи. Німеччина і Австрія доставляли металеві вироби, господарське і ремісниче знаряддя, як ножі, ножиці, голки, посуд. З Заходу постачали також різні харчові продукти, як цукор, пиво, вино, оселедці, деякі колоніальні товари, також папір, книжки і гравюри. Для піднесення України на вищий цивілізаційний рівень торгівля з Заходом мала особливе значення, — тим більше, що зв'язки зі Сходом ставали дедалі слабші.

Українське господарство XV—XVI ст. було — зважаючи на значний імпорт — самовистачальне. Село, яке жило ще в значній мірі натуральним господарством, само собі постачало харчі, одяг і всякі господарські речі. По селах був усюди добробут, навіть заможність; голод бував рідким

явищем, з причини стихійного недороду. Міста ж були настільки живими осередками промисловости і торгівлі, що без труду могли закупати собі потрібні продукти на селі. У західніх землях сільське господарство дійшло такого розвитку, що могло експортувати на Захід значну кількість своїх продуктів — збіжжя, худобу, дерево тощо. Не маємо статистичних цифр, щоб оцінити, яке було відношення експорту до імпорту, але імовірно, що торговий баланс був позитивний — Україна більше вивозила. Але в розвитку сільського господарства і зв'язаного з ним експорту намічались негативні риси: в деяких ділянках, як у лісівництві, господарство мало грабіжний характер — не тільки безоглядно вирубувано ліси, але й палено їх на попіл; а розвиток хліборобства відбувався коштом поневолення на родніх мас.

Князі і пани. Розвиток соціальних відносин в XV—XVI ст. ішов у напрямі творення тісно замкнених суспільних клас. В попередніх століттях різні суспільні верстви не були гостро відокремлені одна від одної: був можливий перехід з одної групи до другої. Але розвиток економічних відносин, а також вплив польського устрою спричинили те, що почали творитися відокремлені, замкнені в собі класи.

На чолі соціальної ієрархії у Литовському великому князівстві стояла верства князів і панів. До неї належали члени литовської династії, нащадки давніх українських династій, а також визначні боярські роди. Ця верства найбільше поширена була на Волині, а належали до неї князі Острозькі, Сангушки, Чорторийські, Збараські, Вишневецькі, Заславські, Четвертинські, Корецькі, Ружинські і багато інших, а також бояри Хребтовичі, Семашки, Чапличі та ін. Основою сили цієї верстви була велика земельна власність. У воєнний похід вони йшли під власними корогвами, а тому називали їх хоруговними панами. Вони мали у своїх руках всі вищі становища, входили у склад великокняжої ради, підлягали прямо судові великого князя.

Бояри - шляхта. Другу групу творили бояри, які під польським впливом перетворились у шляхту. В Литовському великому князівстві бояри мали менші права, ніж у Київській державі. Володіння землею було тісно зв'язане з військовою службою, — великий князь міг відібрати землю бояринові, що не виконав своїх обов'язків, міг переказати спадщину в інші руки, розпоряджався щодо подружжя боярських дочок. Бояри були зобов'язані також брати

участь у будівництві замків, мостів, давати підводи, платити деякі данини. Боярська верства спершу не була замкнена, і до неї могли ввійти люди з інших клас, нпр. селяни, міщани, духовні. Існувала також середня верства між боярами та селянами, з назвами: путні бояри, панцерні слуги, барська шляхта, мани та ін.

Бояри перетворилися в шляхту наперед у Галичині та на Холмщині, що найперше дісталися під польську владу; в 1434 році вони дістали повні шляхетські права. В Литовському великому князівстві поширення боярських прав проходило шляхом різних привілеїв (1387, 1413, 1432, 1434 рр. та ін.), а повне зрівняння з польською шляхтою литовська шляхта дістала за люблінською унією.

Шляхетський стан у Польщі від половини XV ст. досягнув провідне становище в державі, взяв у свої руки законодавство і щораз більше обмежував владу короля. Але з широких прав фактично користувалась тільки магнатська верства, що своєю економічною силою придушувала дрібну шляхту і робила її залежною від себе. Це особливо виявлялось на сеймиках, що дедалі більше піддавалися під диктатуру магнатів. Українська шляхта формально мала ті самі права, що польська, але в дійсності відчувала завжди упослідження, не діставала вищих становищ, терпіла релігійні переслідування. Національний гніт разом із соціальним був причиною, що в боротьбі проти магнатів українська шляхта єдналась з козаччиною і селянством.

Селяни. Селянство до половини XVII ст. не творило однорідної верстви, а складалося з різних груп, з різними обов'язками, які щойно з часом наблизилися одна до одної і злилися в одну селянську верству.

Становище селян було залежне від правового устрою сіл. Існувало право руське, волоське, німецьке і загальношляхетське — польське. В селах руського права залишились останки давнього громадського ладу, що походив з князівської епохи. Зовнішньо ці села вирізнялися тим, що хати стояли не в одній лінії, а розкиданими групами. Основою господарства було двориче, що складалося з 5—10 димів хат; господарство вела велика родина, що приймала з боку підсусідків, потужників, поплічників та ін. Кілька чи кілька канадцять дворичів творило громаду, яка обирала собі старшого, що звався старець, тивун, отаман. Громада мала свої спільні ліси, пасовиська, сіножаті, рибні озера; вона вела адміністрацію і суд на своїй території, платила разом дани-

ни, утримувала церкву і священника. Кільканадцять громад творило волость під проводом старця, якого вибирали «мужі» з усієї території. Зібрання волости звалися вічем, громадою або копою. На таких зібраннях відбувалися також суди, звані копними судами, у процедурі яких є сліди Руської Правди, напр. «ведення сліду» — розшуки злочинця.

Залишки давнього устрою були також у селах волозького права. Цей устрій постав на Закарпатті і в Семигороді — на межі, де зустрічались оселі слов'янські з румунськими; від XIV ст. він поширився на галицькому Підкарпатті, а далі по всій Галичині і Холмщині, сягаючи до Волині. Осадчий, що закладав село, звався князем і держав спадщинно свою владу, вів управу і суд у своїм селищі, але з участю громади. Група сіл творила т. зв. країну, під проводом крайника. Двічі на рік, по весні і восени, крайники, князі і всі господарі збиралися на зібрання, на яких відбувався суд і вирішувано спільні справи всієї околиці.

В селах німецького права, що поширилося в Західній Україні в XIV—XV ст., селяни діставали індивідуальні наділи, лани, не виконували робіт, а тільки платили чинші і мали самоуправу під проводом спадщинного вйта або солтиса.

Панщина. Але ці різні форми сільської самоуправи почали занепадати в міру того, як зростала влада шляхти. Сільське самоврядування було не вигідне для панів, бо ставало в обороні давніх прав селянства, і шляхта намагалася його знищити — не дозволяла вільно обирати старців, а призначала своїх урядовців, сама проводила суди, усувала давні установи, а накладала на селян нові обов'язки. По селах німецького права пани викупували становища вйтів та солтисів і самі брали владу у свої руки, касуючи всяку самоуправу. Так поширилось усюди шляхетське право, зване польським.

Щодо обов'язків селян супроти пана, то можна вирізнити три групи: селян данних, служебних і робітних. У недоступних околицях, особливо на Поліссі, де хліборобство розвивалося слабо, залишилися селяни, що мали одинокий обов'язок — платити данину. Данина в деяких місцях мала старовинну назву — «полюддя». Платили її медом, шкірами дикої звірини (куницями, білками), худобою, прядивом, деколи вівсом. Ці данні селяни творили найбільш незалежну і свобідну групу.

Другою групою були селяни служебні, що не платили

данин, також не робили панщини, а виконували інші обов'язки в двірському господарстві — як конюхи, пастухи, ловці, пасічники тощо. До третьої групи, найчисленнішої, належали селяни-роботні, або тягли, що були зобов'язані до робіт на ріллі.

Всі три категорії згодом взаємно зблизилися, бо пани почали вимагати від усіх селян рівно данин, робіт та іншої служби — і так витворилась одна кляса панщизняного селянства. До цієї верстви ввійшли також давні раби-невільники, звані челяддю, що в деяких околицях протривали до XVI ст. Литовський Статут з 1529 р. подає ще чотири джерела невольництва: народження від невольних, полон на війні, заміна неволею кари смерті, свобідний шлюб вільного з невольницею. У Статуті 1588 р. існує вже тільки неволя воєнних бранців.

Обов'язкові селянські роботи називано панщиною. Спершу ці обов'язки не були точно означені: «роблять, коли потреба». В XV ст. панщина тривала 14 днів на рік. Пізніше, особливо від часу, коли шляхта почала закладати фільварки і висилати збіжжя за кордон, панщина почала зростати. Холмська шляхта на соймаку у Красноставі 1477 р. завела один день панщини на тиждень; Торнський сойм 1519 р. прийняв це як засаду для всієї корони, а «Устава на волоки» 1557 р. — для Литви. У другій половині XVI ст. стали обов'язкові вже два дні, але в деяких місцях робили і три дні або щоденно по пів дня. Окрім постійних днів панщини, селяни мали ще додаткові роботи на оранці, жнивах, косовиці, рубанні дров тощо.

Поневолення селянства. Одночасно з заведенням панщини селяни втратили громадянські права — право суду, власність на землю, право виходу. Найперше вилучено селян з-під державного судівництва і віддано під присуд пана. Це приходило на основі часткових привілеїв, а в 1447 р. великий князь Казімір видав загальний привілей для литовської шляхти; в Польщі ж вирішено це в Нешавських статутах 1454 р. Пан мав право судити селянина в усіх справах — цивільних і карних. Домініальний суд не був зорганізований однаково у всіх селах, а устрій його залежав від пана. Деколи пани закликали до суду присяжних з-поміж селян, часом віддавали справу до сусідніх міст під суд магдебурзького права, але не раз видавали присуди самі, не в'яжучись ніякими правовими нормами. Бували навіть присуди смерті, видавані паном без ніякого

контролю. Більші права мали тільки селяни з королівщин, тобто земель, що вважалися власністю короля, — вони мали право апелювати від вироків державців чи старостів до королівського суду. Але такий суд був при королівському дворі одинокий, процедура в ньому була дуже складна, так що селяни рідко могли добитися до цієї установи. Зрештою шляхта легковажила королівський суд, і навіть коли селяни діставали прихильне для себе рішення, пани відмовлялись його визнати.

Далі селяни втратили право на землю. В давньому українському праві існувала категорія вільних селян, що володіли власною землею; ще навіть в XVI ст. зустрічаються залишки таких незалежних селян, що вільно продавали і купували землю або записували її тестаментом. Але польське право визнавало землеволодіння тільки за князями, шляхтою та церквою, і, коли польська влада перейшла на українські землі, почалася боротьба шляхти проти селянської власності. Вже в 1444 році львівський арцибіскуп забрав селянам із Ставчан під Львовом їх двори і поля — через що частина селян залишила село. В XVI ст. вже всюди шляхта здобула собі право на селянські землі — виселювала селян на інші місця, забирала кращі ґрунти під фільварки, провадила регуляцію селянської власності тощо. Це право перейшло також до Литовського великого князівства, і «Устава на волоки» з 1557 р. вже не визнавала селянської земельної власності.

Третім обмеженням громадянських прав селян була заборона переселюватися. В Польщі обмежування свободи селян почалося вже за короля Казіміра, який у вислицьких статутах видав постанову, що з села не може вийти більше, як два кметі нараз, — щоб панські землі не пустіли. Пізніше право виходу селян обмежували щораз новими застереженнями. Селянин міг переселюватись тільки в означений час, після Різдва, мав дати викуп грішми, збіжжям, сіном, дровами або повинен був дати свого заступника, що зобов'язувався обробляти його лан. Сойм 1496 р. обмежив ще більше право виходу: впродовж року міг вийти із села тільки один селянин, а до служби або в науку селянський син міг іти тільки за дозволом пана — «щоб запобігти розпусті селянської молоді». Врешті сойм 1505 р. постановив, що селяни взагалі не можуть переселюватися без дозволу панів. Таким чином селянин цілком утратив особисту свободу.

Поневолення селянства приходило не відразу, а різними етапами, залежно від місцевих умовин. На карпатському Підгір'ї та на окраїнах степу, де важко було на роботі, пан мусів давати пільги селянам, щоб утримати їх на ріллі — там селяни жили в досить можливих відносинах. Зате на західних землях, де населення було густе, шляхта могла ставити до селян більші домагання, і тут доля селян ставала дедалі важчою. Зрештою не в усіх селян рівень заможности був однаковий. В деяких селах селяни сиділи на цілих ланах або волоках, тобто мали землі по 20 гектарів і більше, і таке господарство давало значний добробут. Деякі селяни мали окремі привілеї на млини, корчми або привілеї з військової служби — т. зв. «вибранці». Це підносило їх соціальне становище. Але були менш заможні селяни, що жили на півланках, чвертях і менших наділах, були загородники, що мали тільки хату з городом, або комірники, що жили в чужих хатах. Врешті існував сільський пролетаріят — т. зв. гільтаї, або люзни люди, що наймалися на різні роботи та промисли.

Занепад селянства і зріст сили шляхти — це були дві сторони того самого соціального процесу — шляхта виростала коштом селянства. Селяни не сприймали цих змін без боротьби. Найчастіше опозиція селян була пасивна — вони кидали свою оселю і йшли в мандрівку шукати кращої долі. Утечі селян ставали дедалі частіші, в міру того, як зростала панщина. Вільні простори Східної України і чорноморські степи давали змогу втекти від пана і закласти собі вільне господарство. Так почалася козаччина. Галицькі селяни переселялись у Карпати і там жили вільнішим життям або приставали до опришків. Пізніше, коли панське ярмо стало ще безоглядніше, селянство кинулось до збройних повстань.

Міщанство. Міста, які за князівських часів жили в тісному господарському зв'язку з землею, в XIV—XV ст. відокремились від села і стали самостійними організаціями. Причиною усамостійнення міст був зріст населення, що виключно займалось ремеслами та торгівлею, а передусім поширення німецького права. Цей устрій полягав у тому, що місто з усією своєю територією вилучувалося з гільтої місцевої адміністраційної влади і одержувало самоврядування з власними урядами і судами. Метою самоврядування було те, щоб місто, не зв'язане адміністраційними обмеженнями, могло вільно розвиватись і доходити повного

господарського розвитку. Але в Україні тільки більші міста, як Київ, Львів, Луцьк, дістали ширше самоврядування з виборною міською радою і лавничним судом; щодо менших міст і містечок, то вони підлягали владі старостів або своїх панів-дідичів.

Українські міста не творили ніякого об'єднання і не мали змоги спільно виступати та обороняти свої права. Вони також не мали представництва на соймі і соймиках, і всі закони щодо загального життя та міських справ ухвалювалися без їх участі. Шляхта, що мала в державі провід, у своїй егоїстичній класовій політиці намагалася спинити економічне зростання міст і обмежувала й без того неширокі міські права. Напр., сойм у 1496 році заборонив міщанам купувати землю і таким способом виключив міста від участі в сільському господарстві і сільській промисловості. Одночасно шляхта вела торгівлю збіжжям та іншими хліборобськими продуктами, звільняючи себе від мита та інших оплат, так що міщанин не міг витримати конкуренції зі шляхтичем. На міста накладено також великі податки, прямі і посередні, в наслідок чого міста не могли економічно розвинутися і скоро приходили до занепаду.

У внутрішніх відносинах міст позначилися чималі соціальні противенства. Провід майже всюди захопив т. зв. патриціят, міські багатирі, що не допускали у своє коло ані середнього міщанства, ані незаможних передміщан. Вільне виборче право майже всюди скасовано, багатії держали свої посади довічно, а міську раду і суд доповнювали кооптацією. Напр., у Львові вся влада була в руках кільканадцятьох родин багатих купців, а ремісництво довгі часи безуспішно добивалось участі в міській репрезентації і тільки 1577 р. здобуло для себе «колегію мужів» з невеликими контрольними компетенціями. Міське населення не раз бурилося проти «панів», як називано членів ради, і домагалось для себе прав.

Так само були загострені релігійно-національні відносини. Статути магдебурзького права в багатьох містах значали, що міста мають служити виключно визнавцям римської віри. Через те від участі в міських правах були виключені передусім українці, як визнавці православної віри. До винятків належав, зокрема, Кам'янець на Поділлі, де були три національні громади: українська, польська та вірменська. У малих містечках, де українське населення мало більшість, українці діставали лише одного-двох пред-

ставників у раді й суді, а решту мали поляки. У Львові українців не допущено взагалі ні до яких міських посад, вони могли жити тільки в малому кварталі «руської» вулиці, не мали права належати до деяких цехів, були обмежені в торгівлі, не дозволено їм організовувати публічні релігійні виступи. У Перемишлі українські міщани не мали доступу до ради, в Дрогобичі не дозволено їм поставити церкву в місті і т. ін.

Духовенство. Окрему суспільну верству творило духовенство. Як за давніх часів, так і пізніше, до духовної верстви належали не тільки священники, але й їх родини і весь церковний причет, — всі вони підлягали судові єпископа. Духовенство було численне; навіть малі селища мали свої церкви, а по більших селах не раз бувало по дві парохії. Церкви засновувала шляхта, міщанство, а деколи й селяни; священник діставав на утримання звичайно цілий лан землі, а крім того різні данини в натурі від парохіян. Духовні становища вважалися спадщинними: після батька парохію одержував син, а як родина вимерла, за парохію старалися свояки на основі права близькості. Так в одному місці не раз цілими сторіччями проживав той самий рід, — бували цілі священничі династії з давніми традиціями. Значне було також число монастирів, що творились особливо в горах, лісах і недоступних околицях; не раз були вони дуже численні, як напр. славний пізніше Манявський скит, де проживало по кількасот монахів. Чорне і біле духовенство відіграло важливу роль в культурі як освічений стан; з давніх часів усі школи були під проводом духовенства.

III. В боротьбі з польським наступом

Наступ Польщі. Люблинська унія, усуваючи з українських земель литовську владу, знищила також рештки українських державних традицій, що заховалися під формами автономії у Литовському великому князівстві. В дальшому часі національно-політичне життя України не зв'язувалось уже з державою, а мусіло творити собі нові організаційні форми. Весь розвиток життя ішов під важким наступом Польщі. Західній кордон, що в князівській епосі мав другорядне значення, тепер став головним бойовим фондом. Українському народові загрожувало повне національне знищення. Тому всю народню енергію довелося

ся скерувати на те, щоб не дати себе знищити чужій силі. Національна організація набрала в значній мірі оборонного характеру. Тільки по тому, як уже забезпечено було основи існування, міг прийти нормальний розвиток життя.

Наступ Польщі йшов так само в господарській діяльності, як і в культурній. У колонізаційному поході провід вели польські магнати. Опанувавши Холмщину, Галичину і Поділля, вони перейшли після люблинської унії на Волинь, Браสลівщину, Київщину і врешті на Лівобережжя, займаючи порожні землі або витискаючи з них місцевих власників. Струсі, Язловецькі, Замойські, Сінявські, Жолкевські, Каліновські, Потоцькі, Конецьпольські та інші магнатські роди зайняли величезні простори, створюючи справжні лятифундії, до яких належали сотні сіл, десятки містечок і замків, — цілі простори провінції. Ці «короленята» були необмеженими володарями своїх областей, бо звичайно держали і найвищі становища в адміністрації — воєвід, каштелянів, старостів; вони безоглядно проводили свої пляни, не рахуючись ні з якими перешкодами. Дрібні землевласники були супроти них безборонні — давні осілі бояри, міщани чи козаки мусіли коритися їм і або добровільно віддавати їм свої землі та ставати панськими васалами, або під загрозою втрати життя втікати світзачочі. Всякі скарги до влади чи судові процеси не доводили ні до чого, бо магнати всю езекутиву мали у своїх руках. Від Криштофа Косинського до Богдана Хмельницького повно таких справ, по яких малий землевласник, позбавлений своєї землі, хапав зброю для власної оборони.

Магнати безжалісно експлуатували природні багатства країни. Хоч яка бідна була південна Україна на ліс, проте пани вирубували тут невеликі острівці старовинних ліс, щоб продавати попіл на поташ за границю, як це робив Данилович у Звенигородщині або Каліновський в Уманщині. Міщани і козаки безнастанно жалілися, що пани нищать їм давні спокійні закутини, де було плекане лісове бджільництво, або ловецькі терени, де ховались бобрині та інша цінна звірина. Ліси винищено так сильно, що степова сторожа не мала де заховатись від татар.

Разом з магнатами сунула в Україну дрібна польська шляхта, голодна і незаможна, що при панах і собі сподівалась доробитися маєтків і багатства. Такі чужосторонні заїди ставали у панів за слуг, окономів, орендарів,

старшин у магнатських військових частинах тощо і разом із своїми покровителями визискували місцеве населення. При магнатах паживу для себе знайшли також жиди, що були панськими агентами й факторами, брали в оренду корчми, млини, мита, посередничали в торгівлі і проводили всякі спекуляції.

Католицька церква. Сильний польський наступ ішов на міста, особливо на західніх землях, де міська верхівка, т. зв. патриціят, була спольщена. Головну польонізаційну акцію вело латинське духовенство, яке почало сильну експансію на Схід. Вже в XV ст., окрім Львова, Перемишля і Холма, засновано латинські єпископства також у Кам'янці, Луцьку і Києві. Одночасно на східніх українських землях засновано багато латинських кляшторів — францісканів, домініканів та ін. В першій половині XVII ст. незвичайно широку пропаганду на Сході повели єзуїти, які здобули собі осідки в Ярославі, Перемишлі, Львові, Бересті, Луцьку, Острозі, Кам'янці, Барі, Вінниці, Києві і деяких містечках. Єзуїти вели пропаганду по своїх костелах, по дворах магнатів і шляхти, серед міщанства, звертали увагу особливо на заможних, талановитих і визначних людей, намагаючися залучити їх до латинської церкви і тим самим до польського національного табору; за найвизначнішими одиницями повинна була піти й сіра людина. Єзуїтські школи, улаштовані солідно і пишню, з добрими вчителями, дбали про те, щоб притягати до себе українську молодь і її денационалізувати.

Завоювання українських земель польськими впливами йшло спершу по лінії колонізації і економічного використання, ішло, так би мовити, природним розгоном, без наміченого докладного плану. Але пізніше, коли польське панство закріпилося вже в Україні, створилась одна суцільна система експлуатації поневоленої країни, коли економічні і культурні справи в'язалися в одне. Магнати і шляхта, разом з польським духовенством і головно єзуїтами, намагалися розкласти провідні кляси українського народу — денационалізувати і спольщити українських панів, ослабити міщанство, розбити організацію православної церкви. Ця деструктивна робота мала передати в руки переможців усі економічні багатства України — землю, промисловість, торгівлю, а разом з тим політичні та культурні впливи. Все, що йшло по лінії шляхетсько-католицької політики, мало

допомогу і протекцію від держави, — всякий опір і протест мав бути знищений і пригнічений.

Спротив вельмож. Українське громадянство стало до оборони і боротьби з польським настуном. Люблинська унія — при всіх негативних наслідках — дала принаймні одну користь, що всі українські землі були злучені в одну цілість, що скасовано кордони, які відділяли Західню Україну від Східньої. Тепер уся українська територія опинилася під тою самою владою, в тих самих обставинах. Вирівнювалися провінціальні різниці, різні землі передавали одна одній свої здобутки, могла витворитися спільна організація і спільна національна політика. Галичина і Холмщина, що мали вже за собою два століття боротьби з Польщею, ставали до спільної акції з Волинною і Наддніпрянщиною, в яких збереглися ще залишки і традиції державного життя з литовських часів.

У найближчих трьох десятиліттях після люблинської унії провід у національному житті мали, за давньою традицією, аристократичні роди. Приймавши під примусом некорисні постанови унії, українські пани вважали за своє право та обов'язок і далі очолювати громадянство, обороняти його культуру, протегувати церкву, освіту, добродійні установи і протиставитись наступові Польщі. Так робили принаймні визначні представники аристократії, як Григорій Ходкевич, що перший зрозумів значення друкарства і заснував у Заблудові друкарню, або Константин Острозький, який здобув собі заслужене ім'я мецената письменства і науки, заклавши академію в Острозі. Але й кожний значніший пан опікувався церквами і монастирями у своїх землях, закладав шпитали або, як Василь Загоровський, фундавав у своєму селі школу. Острозький здобув велику пошану серед усього громадянства, а як виринула справа церковної унії, то всі вважали samozрозумілим, що він, як представник опінії православних, виступив з відкритим листом проти унії.

Польонізація панів. Але вірне народові залишилось тільки те покоління аристократії, що починало свою діяльність ще у великому князівстві. Патріотизм аристократії був тісно зв'язаний зі службою державі. Коли литовської держави не стало, нові покоління скоро забули її традиції і почали прихилитись до нової держави, що обіцяла значення і гідність, — до Польщі. Польська пропаганда особливо дбала про те, щоб притягнути аристократичну

верхівку. Як воно діялося, про це згадує у своїй родинній хроніці львівський польський архієпископ Прухніцький, що сам походив з українського роду Порохницьких: «Коли траплялося, що була панночка-одиначка за маєтністю або вдова багата, то королі своїх поляків-шляхтичів посилали до Русь, помагали їм своїми впливами; ті женилися зчаста, наповнили Русь і завели віру правовірну, католицьку-римську. Решту зробила пильність пастирів, так що навіть найбільші панове з Русь перейшли до єдності з римським костелом, покинувши грецьку схизму». Польонізаційній течії не оперлися навіть Острозькі, так заслужені перед українською культурою: ще за життя князя Константина відрікся своєї церкви його син і наступник Януш, а внука засновника Острозької академії, Анна Алоїза Ходкевича, заснувала в Острозі єзуїтську колегію.

Таким самим шляхом ренегатства пішли майже всі панські роди України. Мелетій Смотрицький у своїм «Треносі, або ламенті святої східної церкви» (1612) з глибоким жалем згадує ті національні втрати і так промовляє від імені церкви: «О єпископи, єпископи! Чи вам не досить ще тої неоціненної втрати, яку я поношу за вашим недбалством, — таку величезну втрату в золоті і сріблі, в перлах і камінні дорогім, в яких я пишалась, як найславніша королева... Де тепер той безцінний камінь-карбункул, блискучий як світильник, що я носила в короні своїй між перлами, як мале сонце між зіздами — дім князів Острозьких, що світив над усі інші блиском світлости старої віри своєї? Де інші і також безцінні камені тої корони — славні доми руських князів — неоціненні сафіри, безцінні діаманти: князі Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Кропинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини та інші незчисленні, яких довго було б вичисляти? Де поруч з ними і інші неоціненні мої клейноти — родовиті, славні, горді, сильні і давні доми по всьому світі голосного доброю славою, могутністю і відвагою народу руського — Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапиги, Дорогостайські, Воїни, Воловичі, Зеновичі, Паці, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії та інші?»

При своїй церкві залишилися дуже нечисленні пани,

але й вони втратили зрозуміння державної творчості. Прикладом може бути воєвода Адам Кисіль, з часів Хмельниччини, який чванився тим, що його предок з мечем у руці обороняв Київ від наїзду поляків, — але сам віддався на службу Польщі і всіма силами поборював молоду козацьку державу.

Українська шляхта. Нищівній хвилі польських впливів сильніше опиралась мала незаможна шляхта. Де були густіші шляхетські гнізда, як в деяких околицях Галичини, на Поліссі, в Київщині, Чернігівщині, далі від осередків польської культури, де давні бояри жили старосвітським життям, — там залишилися традиції власного державного життя і прив'язання до своєї культури. Ця незаможна, «загонова» шляхта хоробро заступалася за права «старожитньої» релігії, свої соціальні права обороняла підробленими грамотами князя Льва, інстинктивно шукаючи захисту в традиціях давньої держави. Українська шляхта, користуючись з свого упривілейованого становища в польській державі, підносить голос про національні потреби по соймах, соймах і перед королем, деколи навіть веде гостру опозицію. І таким легально-парламентарним шляхом здобуває деколи успіхи. Проте, ані аристократія, ані шляхта не затримала в своїх руках дійсного проводу та ініціативи в національному житті. Українське панство занадто було залежне від польської економічно-соціальної системи, яка втягла його в себе, деморалізувала, примушувала до компромісів і поступок, — так що воно не могло цілковито ангажуватись у національних справах. Упривілейовані верстви не змогли утримати проводу — і це була велика шкода для українського народу, бо в тодішнім феодално-ієрархічному устрої тільки упривілейовані класи могли вільно розбудувати національне життя. Український нарід, позбавлений своєї провідної верстви, став неповним, скаліченим організмом — і пізніше, за Гетьманщини, мусів собі верхню верству наново творити.

Духовенство. У нових відносинах зросло значення духовенства. Своя церква від найдавніших часів мала організаційну мережу, що обіймала всю країну. За київської і галицької держави та за литовського великого князівства ця організація служила самим тільки релігійним справам, бо все інше вирішували державні органи. Церква була під опікою держави, мала широкі привілеї і високе становище в громадянстві. Під польською владою відносини змінилися.

Православна церква втратила своє упривілейоване становище і опинилась перед небезпекою повного знищення. Вищі церковні посади обсаджувала державна влада і протегувала на них людей, що були їй за слухняне знаряддя. Але, не вважаючи на це, зросла роля церкви як національної організації. Митрополит і єпископи вважалися представниками всього народу, позбавленого іншої політичної репрезентації; церковні собори стали всенародніми з'їздами. У своєму тяжкому становищі церква шукала захисту і допомоги в самому громадянстві, мусіла наближатися до мас і зайнятися не тільки їх духовим життям, але і світськими потребами. Під церковною опікою гуртувалися братства, школи, шпиталі, розвивалося письменство і мистецтво. Численні монастирі допомагали діяльності світського духовенства і творили живу комунікаційну мережу, що охоплювала цілу країну.

Міщанство. Коли вищі класи почали підпадати під польські впливи і втратили давній авторитет, провід та ініціатива в національному житті перейшли до низів. Спочатку провідну роль взяло на себе міщанство, яке у братствах знайшло собі нові організаційні форми життя. Пізніше закривізувалися селянські маси, які стали співтворцями козащини.

Міщанство на Україні в XV—XVI ст. дійшло доволі високого ступеня розвитку. Міста стали самостійним чинником в економічному житті завдяки самоврядуванню, яке дало їм т. зв. німецьке право. Більші міста, як Львів, Київ, Луцьк та ін., були цілком незалежні від державної адміністрації і вільно вирішували свої внутрішні справи, були немов малими республіками у своїх мурах. Менші міста і містечка підлягали своїм панам, але все таки міщани самі вибирали собі старшину, могли виявляти досить широку самодіяльність і почували себе вільними та незалежними людьми. Завдяки самоврядуванню міста розвинули різні ділянки промисловости і завели живу торгівлю, дійшли значної заможности і культури.

Але щодо національного характеру, то міста, особливо в Західній Україні, були спольщені. Міські статuti вже при заснуванні міст звичайно зазначали, що міське право має служити самим католикам, і управу міста віддавали в руки польських колоністів. Українські міщани діставали тільки невеликий квартал на мешкання і були обмежені у міських правах, — їх не допускали до цехів, не дозволяли

вести торгівлі, не дозволяли будувати церков тощо. Але українське населення, що жило в передмістях, поза мурами міста, було дуже численне, мало зв'язок з селянською масою і почувало за собою силу, — природним розгоном втискалось до міста і вело боротьбу із польською верхівкою. Багаті патриції визискували дрібне міщанство, забірали йому землі і пасовиська, накладали різні податки, брали худобу, коні, збіжжя, силували до всяких робіт, за найменший спротив в'язнили і карали тюрмою. До того ще не давали ніяких прав у місті, звали хлопцями і підданцями. Тому боротьба «поспільства» з патриціями мала гостро окреслений соціальний характер. Але прилучались до неї і релігійно-національні мотиви. Польські патриції не дозволяли українцям будувати церков, переслідували православних священиків, не дозволяли публічно, головними вулицями вести процесії, силували православних платити податки на утримання католицького духовенства. Українські міщани мусіли вести боротьбу одночасно і проти соціального гніту, і проти релігійного.

Братства. В цій боротьбі організацією українського міщанства стали братства. Братства існували при церквах від давніх часів, але спершу мали тільки релігійний характер, опікувалися церквою, дбали про її будову та улаштування, допомагали священикам; під час свят улаштовували зібрання міщан з бенкетами, на яких частувались медом. Коли поширилася цехова організація, братства прийняли дещо з цехового устрою, як щорічний вибір старшини, членські внески, допомогу для зубожілих братчиків. Через те братства набули ширшого громадського характеру. Особливо важливі були економічні завдання братств. Вони давали грошові позики своїм членам, деколи навіть вели зорганізовані позичкові каси, рятували міщан від боргів, не давали продавати домів у чужі руки, а для збіднілих братчиків і старців закладали шпиталі, тобто притулки. Ці матеріальні заходи давали братствам особливу популярність і єднали їм членів.

В XVI ст. братства поширили свою діяльність на ширше політичне і культурне поле. Коли сильніше почав зростати національний гніт по містах, братства зорганізували оборону міщанства, виступали з скаргами до судів на міські магістрати, висилали посольства до королів, шукали допомоги у шляхти і вельмож. На перше місце висунулося львівське братство при церкві Успення. Воно мало небагато

членів — від двадцяти до тридцяти — бо стільки домів дозволено було українським міщанам у містах, але це були доволі заможні люди, здебільшого такі, що доробилися майна на торгівлі, відбували далекі купецькі подорожі і мали зрозуміння культури. В 1520-их роках вони почали акцію проти обмежень, які накладав на них польський патріціат; їх скарги підтримав перед королем гетьман Костянтин Острозький, і українські міщани дістали деякі полегшення. В 1539 р. вони добилися відновлення галицького єпископства, яке було скасоване в XV ст. Боротьба була довга і завзята, бо львівський латинський архієпископ уживав усіх заходів, щоб не допустити до відродження української церкви, — але хабарі, якими обдаровано польських достойників (кількасот волів!), зробили своє, і галицьке єпископство було відновлене у Львові. В цій справі рука в руку з міщанами йшла галицька шляхта, яка ще не втратила національних традицій, — але провід мали львівські міщани, і першим єпископом став міщанин, визначний член братства, Макарій Тучапський. В 1570-их роках львівське міщанство знову здобуло собі ширші права в місті, між іншим і те, що представники братства входили до т. зв. колегії сорока мужів, яка мала контролю над міською радою.

Далі львівське братство зайнялося справами культури і тому змінило свій устав, усунуло деякі перестарілі звичаї, а звернуло головну увагу на поширення релігійного духа та на освіту. Антіохійський патріарх Йоаким, що тоді приїхав до Львова, розширив права братства, надав йому право т. зв. ставропігії, тобто церковної автономії, так що воно не підлягало владі єпископа, а прямо патріархові, і доручив йому нагляд над іншими братствами і взагалі над релігійним життям громадянства (1586). Львівське братство дало тоді ініціативу до заснування братств по всіх містах і містечках, так що братська організація поширилась по всій Галичині, Волині, Холмщині, Поділлі. Виленське братство випустило друком зразок уставу, і братська організація прибрала всюди тих самих форм. Це була перша мережа освітніх товариств в Україні.

Організація братств. Внутрішня структура братств була нескладна. Членів братства мали небагато: у львівським Успенським братстві не бувало їх більше як 20—30, в Луцьку ледве доходило до 15. Але ця невелика кількість була причиною, що браття могли між собою тісніше зжитися і зв'язатися задля спільного діла. Сходина братства відбу-

валися щонайменше раз на місяць; скликали на них обісланням брагського «знамена». Раз на рік відбувалося загальне зібрання, на якому вибирали старшину — старших братів. Всі братські книги і рахунки ведено під точною контролею. Перші братства мали міщанський характер, але пізніше, коли братський рух здобув більші успіхи, до братств почала входити шляхта і духовенство. Напр., луцьке братство мало більшість членів із шляхти, в київському було багато духовенства. Таким способом братства стали загальнонаціональними установами і цей бік своєї діяльності вони підкресливали свідомо: напр., в уставі львівського братства зазначено, що членом може бути «чи міщанин, чи шляхтич, чи передміщанин, чи хто з посполитих людей всякого стану». Всі платили те саме «вступне». Ця всенародність братської організації, — особливо помітна риса. Братства не були зв'язані в один формальний союз, але стояли в тісних взаємних зв'язках, вели жваве листування, посилали одні до одних своїх висланців, повідомляли про свої пляни, радидись у різних справах.

Братська організація пильнувала дисципліни своїх членів. За кожную провину брат платив кару воском або мав відсидіти означений час на церковній дзвіниці. Так, карали брата, коли без оправданої причини не з'явився на сходини братства або на похорон померлого брата, коли «брат брата у братстві наганьбив» або «слова непотрібні, корчемні говорив у братстві»; кару платив навіть той, хто відмовлявся від старшинства. Братства жадали від своїх членів, щоб вони всі свої справи вирішували між собою, перед братським судом, а не йшли до суду міського чи державного. Хто ж не шанував цієї постанови, того чекали важкі кари: «А хто погордив би братським судом, має судитися, як непослушний церкві. А якщо з того не покається до четвертої неділі, то як поганець і явногрішник хай від церкви відлучиться по Христовому євангелію. І священник має його в церкві перед усіма виявити і відлучити. А хто б з тими відлученими утримував зв'язок, разом з ними осудиться». Так скріплявся авторитет громадської організації.

Братства намагалися давати допомогу своїм членам в усіх їх справах, допомагали зубожілим братам, особливо дбали про те, щоб брат з нужди не продавав свого дому в чужі руки, — ставали в оборону брата в усяких «напастях і бідах». З особливою увагою ставилися до «посполитих», тобто громадських справ. На своїх сходинах обговорювали

різні народні потреби, придумували способи оборони, виготовляли меморіяли і скарги, висилали посольства, збирали гроші на громадські справи. Мету братства вияснювали київські браття так: «Братство називається, коли православні християни, що живуть серед чужовірців, серед ляхів, уніятів і проклятих еретиків, хочуть від них відлучитись і не мати нічого спільного з ними, а самі з собою любов'ю еднаються, імена свої разом вписують і браттями називаються: а це для того, щоб твердше і скоріше могли відперти противовірних».

Завдяки привілеям патріархів і власній енергії братства здобули собі провідне місце в релігійно-національному житті громадянства. Давали ініціативу до церковних реформ, усували невідповідних духовників, старалися здобути добрих провідників і вчителів, організували церковний спів, впливали на кращий устрій монастирів, закладали школи і бібліотеки, поширювали духовну літературу. Розбуджували зацікавлення до публічних справ, підносили громадянський дух, консервували давні культурні цінності і творили нові. Створили нову атмосферу національного відродження.

Гуманізм. Оживлення культурних зацікавлень почалося передусім під впливом ближчих зв'язків із Західною Європою. Від другої половини XV ст. шляхетська і міщанська молодь чимраз частіше почала відвідувати німецькі та італійські університети, зустрічалася там з гуманізмом і ренесансом, а пізніше також з реформацією і привозила нові погляди в Україну. Купці також виїздили в різні західні країни для торгівлі, а багаті пани — в посольствах чи для самої приємності подорожувати. Крім того, в Україні було чимало чужосторонніх подорожників — різних агентів, військових, духовників, купців, ремісників, деколи і вчених. Наприкінці XV ст. у Львові перебував італійський гуманіст Філіпп Калімах, що згуртував коло себе групу місцевих прихильників нової культури. Півстоліття пізніше в Західній Україні з'явилася маса італійських майстрів, що перебували міста у стилі ренесансу. В той ж час почали напливати проповідники різних реформаційних течій — лютерани, аріяни, антитринітарії, чеські брати, кальвіністи, що поширювали свої вірування по панських дворах і по містах. Врешті і католицькі письменники, найбільше єзуїти, виступали як представники західньої освіти. Так різними шля-

хами, і прямо і посередньо, приходили в Україну різні нові погляди, що чимраз глибше входили в місцеве життя.

Наступ католиків. До культурних змін немало спричинилася критика, з якою виступали противники православної віри. Напр., уже в 1500 р. краківський письменник Іван Сакран у своїм «Виказі блудів руського народу» закидав українцям недостачу культури. На різні хиби в українському житті вказував католицький «апостол Руси», Бенедикт Гербест. Єзуїт Петро Скарга у трактаті «Єдність Божої церкви» головну причину занепаду України вбачав у тому, що українці прийняли культуру з Візантії. «Обдурили тебе греки, руський народе, що, даючи тобі святу віру, не дали своєї грецької мови, тільки звелили задовольнятися слов'янською, щоб ти ніколи не прийшов до справжнього зрозуміння і науки. Бо є тільки дві мови, грецька і латинська, що ними свята віра поширилась і зацепилася по всьому світі, і поза цими мовами ніхто в ніякій науці не може бути досконалий. З слов'янської мови ніхто ніколи не може бути вчений — адже і тепер майже ніхто не розуміє її добре...»

В той же час почався зорганізований наступ польського духовенства на українське громадянство, в якому перед вели езуїти. Вони здобули собі осідки в Ярославі, Перемишлі, Львові, Бересті, Луцьку, Острозі, Кам'янці, Барі, Вінниці, Києві і в ще деяких менших містах. Єзуїти вели пропаганду по своїх костелах, по дворах шляхти і міщанства, звертаючи особливу увагу на людей заможних, талановитих і визначних, щоб залучити їх до католицької церкви і тим самим до польського національного табору; за значними одиницями повинна була піти і сіра людина. Проповідями, диспутами, приватними розмовами єднали собі прихильників. Незвичайну популярність здобули собі єзуїтські школи, з кваліфікованими вчителями, з умілим підходом до виховання: вони притягали до себе шляхетську і міщанську молодь. В Бравнсберзі у Пруссії і в Вильні єзуїти зорганізували вищі школи, метою яких було ширення католицької культури на Сході.

Освіта. Ця небезпечна пропаганда викликала реакцію. Освічені одиниці почали шукати засобів, як стримати наступ польського табору. Розпочали від того, щоб масам зробити доступним Святе Письмо, бо слов'янська мова, як слушно дорікали противники, була мало зрозуміла. Велику заслугу мав тут білорус, доктор Франциск Скорина, що,

перебуваючи у Празі, перейнявся новими течіями і переклав псалтир та інші книги «для людей простих» і, що більше, випустив їх друком. За його прикладом — чи, радше, йдучи за живою потребою — різні інші перекладачі давали свої переклади «для ліпшого вирозуміння люду християнського цесполитого».

Згодом появилися більші гурти людей, що зайнялися піднесенням культури. На Волині в 1560–70-их рр. створив живий осередок емігрант, втікач із Московщини, князь Андрій Курбський, що вів листування з усіма визначнішими людьми з-поміж українського панства, міщан, духовенства, із запалом обороняючи слов'янську мову і літературу проти «польської барбарії». Другий такий емігрант і втікач, Іван Федорів, з таким самим захопленням пропагував «невидану» друкарську вмільсть і в різних місцях — в Заблудові, Львові, Острозі — знайшов собі меценатів і прихильників.

Школи. Але найважливішою була справа заснування нових шкіл. Недостачу освіти вважали за головну причину занепаду культурного і національного життя. Найглибше висвітлив це питання автор «Перестороги» (мабуть, пізніший митрополит Іов Борецький): «Вельми зашкодило державі руській, що не могли поширити шкіл і наук всенародніх і їх не фундували, бо якщо науку мали б, то за несвідомістю своєю не прийшли б до такого занепаду». Цю справу відчували особливо гостро різні гурти — в Острозі, Львові, Києві — і школу ставили на першому місці своєї культурної організації.

Нижчі, початкові школи існували з давніх часів при церквах, і побільшити їх число було нетяжко. Потреба знання відчувалася серед мас так сильно, що по всіх містах, містечках та по більших селах виникли народні школи. Але ще важливішою була справа вищої школи, яка могла б дати освіту інтелігенції і протидіяти впливам єзуїтських шкіл. Зразком були тут західні школи сімох свобідних наук, що давали знання латинської мови, загальну літературну ерудицію і вигладу. Така школа могла піднести рівень знання вищих клас громадянства і підготувати краєвих духовників, учителів, письменників тощо.

Острозька академія. Створенням вищої школи зайнявся першим князь Константин Острозький, волинський магнат, що мав величезні родові маєтності, держав уряд київського воєводи і, розуміючи вагу освіти, не по-

жалував коштів на закладення культурного осередку в Острозі. Перед 1580 р. він заснував вищу школу, яку називано академією, колегією або триязычним ліцеєм. На назву академії школа мала право, оскільки вона виходила поза програму «свобідних» наук і брала під увагу вищі студії, особливо богословіє. Щоб заневнити школі вищий рівень, Острозький запросив до неї найвизначніших українських і чужих учених, спеціалістів у різних ділянках. З місцевих людей найперші місця займали Дам'ян Наливайко, брат козацького старшини, острозький священник, і Герасим Смотрицький, подільський шляхтич, що займалися перекладом Святого Письма і редагуванням інших острозьких видань; далі ієромонах Кипріян, що здобув освіту в Італії і Греції, священник Василь, автор полемічних трактатів, та ін.

Між приїжджими гістьми найбільше визначався Христофор Бронський, славний автор «Апокризису», далі краківський астроном Іван Лятос, який вів боротьбу проти григоріянського календаря, врешті учені греки — Кирило Лукаріс, пізніший царгородський патріарх, Діонісій Палеолог, протосингел Никифор, Мосхопул та ін. Це був поважний гурт учених, який острозьку школу підняв до рівня академії і розгорнув широку письменницьку і наукову працю. Про педагогічні успіхи школи свідчать імена її визначних вихованців, як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, учений письменник Мелетій Смотрицький та ін. На церковному полі острозький гурт заслужився виданням першого повного і науково опрацьованого перекладу Біблії (1581) та цілого ряду богослужбових книг. У полеміці проти унії Острог блиснув іменами Герасима Смотрицького, Бронського, священника Василя і невідомого з імени «Клірика Острозького». Острозька друкарня випустила всього понад 30 книжок. Але острозька академія та її науковий гурт не потривав довго: коли князь Константин помер (1608), його син Януш був уже католиком, не бажав продовжувати культурних плянів батька, і острозький центр занепав.

Львівська школа. Другим визначним осередком культурного відродження став Львів. Тут уже в 1570-их роках був гурток людей, що цікавилися літературою, як чернець Мина і міщанин Сенько Сідляр; вони листувалися з князем Курбським і допомагали Іванові Федорову організувати у Львові друкарню (1574). Успенське братство, поширюючи свою діяльність, купило цю друкарню (1583) і організувало велике видавництво, що постачало книги не тільки для

всієї України, але й для Білоруси, Московщини та на Балкани. Одночасно братство зайнялось організацією середньої школи. Поширився гурт людей, що вели культурну працю. Але у Львові не вдалося зібрати таких визначних діячів, якими славився Острог: засоби міщан не дозволяли на таке широке меценатство, яке вів князь Острозький. З чужинців у Львові довгий час працював тільки один грек, еласонський архієпископ Арсеній, що був учителем грецької мови; поза тим значний вплив на культурні пляни братства мав антіохійський патріарх Йоаким. Серед місцевих культурних діячів не було нікого із старшого покоління. Львівський єпископ Гедеон Балабан, людина культурна і з темпераментом, що повинен був стояти на першому місці, не хотів піддатися під провід міщан і був у постійній війні з братством; освічений міщанин Юрій Рогатинець, здається, не довіряв своїм силам і не зазначив своєї участі в культурній роботі; так само інші члени братства брали на себе тільки заходи щодо матеріального боку організації. Всю науково-педагогічну роботу вела молодь — молоді вчителі і письменники, як Степан Зизаній Густановський, пізніше визначний полеміст, Кирило Транквіліон Ставрогецький, майбутній богослов, Іван Борецький, згодом митрополит Іов. Ці талановиті люди, що самі недавно скінчили школи, з захопленням бралися за організацію освіти і створили у Львові живий культурний осередок. Але вони не визначались витривалістю, скоро залишали свої не дуже забезпечені посади і розходились по інших містах, шукаючи «ситіших пирогів». І тому культурне життя у Львові то палало живим полум'ям, то знову пригасало.

Навчання. Львівська школа звалася грецько-словенською, або гімназією. Навчальний плян спирався на програму «свобідних наук», але виходив дещо поза неї, бо в школі вчили також поетики та реторики і торкалися філософії. Педагогічні вказівки містив «Порядок школи». До особи вчителя ставлено великі вимоги: «Дидакал, або учитель, цієї школи має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамсловець, не чародій, не байкар, не прихильник ересей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра в усюму». Шкільний устав зазначає велику відповідальність учителя: «Дидакал, взявши йому доручену дитину, має її вчити з промислом доброї науки, за непослух карати,

не по-тиранськи, а по-учительськи, не більше, а по силі, не рознусно, а покійно і смиренню, не тільки по-світському, а й вище світських, щоб також недбайливістю своєю або заздрістю, або лукавством не залишився винен ні за одного Богу Вседержителю, і потім батькам його, і йому самому, якби в дечому йому дарував, а від іншого його не зберіг». У школі всі учні мали рівні права: «Багатий над убогим у школі нічим вищий не має бути, — тільки самою наукою, тілом же всі рівні». «Дидакал має вчити і любити всіх дітей зарівню, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що по вулицях ходять поживи просити». Як видно з цього «Порядку», організатори братської школи глибоко вдумувались у педагогічні проблеми і вирішували їх незалежно від чужих зразків, у демократичному і гуманному дусі.

Навчання у Львові — так само, як в Острозі — велося слов'янською мовою. Хоч західні просвітителі, в роді Скарги, твердили, що справжнє знання можна здобути тільки грецькою і латинською мовами, проте для українських літераторів слов'янська мова була також клясичною мовою — в ній же були всі пам'ятки письменства, богослужбові книги і вся інша літературна спадщина минулих віків; вони вважали її за свій скарб і старались утримати на давньому становищі. Тодішні погляди на цю слов'янську мову передає Іван Вишенський своїми завзятими словами: «Скажу вам тайну велику, що диявол таку зависть має на словенський язик, що ледве живий від гніву: рад би його до решти погубити і всю боротьбу свою на те двигнув, щоб його обплюгавити і в огиду та ненависть привести; а що деякі наші на словенський язик хулять і його не люблять — то знаєш напевно, що за ділом і підмовою того майстра, піднявши його духа, це творять». Щоб оборонити слов'янську мову від закиду невироблености, тодішні вчителі подбали про слов'янську граматику — на протязі недовгого часу вийшли три підручники: один з острозького рукопису, другий, складений Лаврентієм Зизанієм, третій, найгрунтовніший, Мелетія Смотрицького (1619) — його передруковували аж до XVIII ст. Народня мова, хоч її вживали постійно в урядових актах, у листуванні тощо, мала в школі тільки допоміжне значення для вияснювання слов'янської — Лаврентій Зизаній перший склав слов'янсько-український словник.

З старовинних мов у школах на першому місці ста-

вили грецьку мову, що єднала Україну з давнім джерелом її культури; організатори нової освіти намагались поновити старі зв'язки, щоб, спираючися на грецький світ, протидіяти латинсько-польській пропаганді. Зрештою грецька мова мала також практичне значення в живих торгових зв'язках з Царгородом. Навчання грецької мови у львівській школі йшло дуже успішно, і вже невдовзі братство випустило у світ підручник цієї мови «Адельфотес», складений учнями під проводом архієпископа Арсенія (1591). Грецьку мову студіювали з великим захопленням, і всі визначні письменники не тільки вільно з неї перекладали, але вміли по-грецьки й говорити. В якій пошані була грецька мова, видно з заповіту гетьмана Петра Сагайдачного, що встановив у львівській і київській школі окремі записи на утримання грецьких учителів. Зате до латинської мови братства ставилися з неоправданим упередженням і звертали на неї меншу увагу — щойно пізніше довелося цю хибу виправити.

Навчання мало літературний характер. Після вивчення основ граматики «учаться до більших наук приступаячи — до діялектики і реторики, а ці науки по-словенськи перекладено у львівській школі і руським язиком списано — діялектику і реторику і інші філософські письма, що належать до школи». «Повинен буде дидакал учити і на письмі їм подавати з святого евангелія, з книг апостольських, з пророків усіх, з отців святих науки, з філософів, поетів, істориків і інше». З каталогу братської бібліотеки видно, що значну увагу звертали на класичних авторів: поруч з граматичними підручниками і словниками є тут видання Арістотеля, Люкіяна, Овідія, Вергілія, Валерія Максима та ін. Цим шляхом до школи просякало гуманістичне знання. Поза літературною освітою учень виносив із школи деяку знайомість із математикою, астрономією, музикою.

Головне завдання школи було приготувати нових духовників, учителів і письменників, що словом і письмом могли б послужити громадянству у «посполитій справі». Цю мету школа досягнула. Львів випустив цілий ряд літературних видань — різні оди, панегірики, принагідні вірші, діалоги, що відгукувались на актуальні справи життя. Молоді літератори займалися також перекладами з грецької мови, збирали і перевіряли тексти, приготувляли їх до видання. Коли розгорілася релігійна боротьба довкола унії,

нові письменники виступили на ширше поле, відшираючи настуни католицько-польського табору.

Поширення шкіл. За прикладом Львова також інші братства почали засновувати свої школи. Найперше цей рух охопив західні землі: напр., у Галичині засновано школи в Галичі, Рогатині, Стрії, Миколаєві, Комарні, Перемислі, Ярославі, на Холмщині—в Холмі, Красноставі, Замосці, на Підляшші—у Більську, Бересті та Володаві, на Волині—у Володимирі, Луцьку, Дубнім, на Поліссі—в Пинську, на Поділлі—в Межибожі тощо. Дещо пізніше закривувалась Наддніпрянина. Значна частина цих шкіл мала характер гімназій з навчанням грецької мови. Цей буйний розвиток шкільництва становить дуже характеристичне явище для життя України на переломі XVI—XVII ст., даючи свідоцтво, яким скорим темпом входили у громадянство нові ідеї. Школи вносили у спокійне і пасивне життя країни творчий фермент. Братські дидакалі і літератори, а далі також спудеї і бурсаки — це було нове, освічене покоління, що спізнало і власні традиції і чуже знання, було виховане в атмосфері боротьби, визначалося сміливістю і активністю. Вихованці братських шкіл, шукаючи собі хліба, мандрували по містах і селах, розносили всюди нове знання і гасла боротьби проти католицько-польського наступу, розворушили громадянство. Їх впливи можна вбачати в завзятій національній боротьбі, що охопила міста, і в селянських повстаннях, і в початках козащини. Наставала епоха національного відродження.

Опозиція консерваторів. Поширення нових течій не пройшло без опозиції. Організатори нового життя, поспішаючи з своїми реформами, мусіли не раз відкидати традиційні погляди, а вводити нові — не завжди перевірені і перетравлені. Консервативніші люди з неохотою дивились на ці скоропоспішні зміни, лякаючися, що вони можуть захитати самі основи життя. Вже князь Курбський, хоч і не відкидав світської філософії, проте головний натиск клав на богословську традицію. Василь, острозький священник, також ставав в обороні старовини: «Не подобаєт преступати преділів старих, яже положили отцове наші». Але найзавзятіше поборював нові науки атонський чернець Іван Вишенський. Він усім серцем болів над занепадом батьківщини, вогненними словами виступав проти егоїзму, зіпсуття і продажности вищих кляс, картав пиху панів, неуцтво владик, зловживання міських патріциїв, заступався

за почесолені народні маси, — але ліки на все лихо бачив у повороті до давніх звичаїв і рішуче висловлюювався проти нових реформ. Він виступав проти «поганських хитрощів і рукоюяств, се же єсть граматик, реторик, діялектик і прочих коварств тщеславних», — а радив читати Святе Письмо і богослужбові книги. «Чи не краще тобі вивчити часословець, псалтир, октоїх, апостол, євангеліє та інше, що до церкви належить, і бути простим богоугодником і життя вічне здобути, аніж збагнути Арістотеля і Платона, філософом мудрим у цьому житті зватися і до геєнни відійти—роздумай!» Але такі міркування консерваторів так далеко стояли від справжніх потреб громадянства, що на хід подій не могли мати сильнішого впливу. В житті перемогли ідеї гуманізму і на ньому опертої освіти.

IV. Церковна унія і могилянські реформи

Недостачі братств. Братства своєю організацією провели сильніше з'єднання українського громадянства і піднесли його культурний рівень. Але у братській діяльності були також недостачі, що підкопували основи громадянського життя. В релігійному житті взяли провід світські люди — це порушувало традиційний церковний порядок і дисципліну. Братства привласнювали собі право усувати священиків і самі вирішували різні церковні питання, навіть самі тлумачили Святе Письмо. Це вже були впливи реформації. Дуже тим гіршилися прихильники давнього ладу. Безнастанні спори братств з єпископами розбивали цілком церковне життя. До внутрішнього розладу немало спричинилися східні патріярхи, що в своєму реформаційному запалі не знали стриму, не рахувалися з традицією, вносили в релігійне життя замішання. Братський рух не міг заступити правильної церковної організації, що спиралася на владу єпископів. Братства все таки були явищем ефемерним, то розгорялися сильніше, то знову занепадали. Навіть найактивніше львівське братство мало періоди занепаду, коли навіть не відбувалися сходи братів. Зв'язок між різними братствами також не був постійний і добре зорганізований; ні разу не скликано загального з'їзду всіх братств. Братства викликали в житті громадянства життєдайний фермент, але не змогли створити твердих організаційних форм.

Тому братський рух мав не тільки прихильників, але й ворогів. Навіть серед міщанства були одиниці, що не хотіли піддаватися під братський режим. Ще більше противників зустрічали братства між духовенством, яке було невдоволене з того, що світські люди занадто втручаються в духовні справи. Коли міщани з Гологір почали по-своєму тлумачити Святе Письмо, імпульсивний львівський владика Балабан накинувся на них із словами: «Що я маю тебе, хлопе, вчити; ти щойно з гною виліз і в гною вчився до цих часів — а до Письма що тобі?» Владики з огірченням констатували, що багато церков, нічим не визначних, діставало собі від патріархів право ставропігії і таким способом втікало з-під влади єпископів. Зріст братської анархії спричинився немало до того, що частина духовенства перейшла до унії з католицькою церквою.

Підстави унії. Унію викликав натиск католицької церкви з одного боку, а криза в українському громадянстві з другого. Спроби заведення унії відновлювалися безнастанно від XV ст. (ще за митрополита Кипріяна, на соборі у Фльоренції 1439 р., за митр. Місаїла 1476 р. та ін.). В XVI ст. цю справу взяв у свої руки орден єзуїтів і почав систематичну унійну акцію шляхом проповіді, літератури і школи. Особливе значення мав талановитий твір Петра Скарги «Про єдність Божої церкви» (1577), в якому зібрано аргументи, що промовляли за злуку з Римом. Єзуїтам допомагав своїм авторитетом король Жигмонт III, гарячий католик, і вся польська влада, всіма засобами намагаючися притягнути православних до католицького табору. Окрім релігійних мотивів, немалу роль мали політичні причини — щоб Україну і Білу Русь сильніше зв'язати з Польщею і протидіяти впливам Московщини, які йшли шляхом релігійної пропаганди.

Ідея об'єднання всього християнства мала також своїх прихильників в Україні. Протектор православ'я, князь Константин Острозький, заявляв у листі до папи: «Нічого не бажаю гарячіше, як єдності віри і згоди всіх християн». Для освічених і релігійних людей об'єднання церкви було самозрозумілою річчю. Свідоміші одиниці болюче відчували занепад православної церкви, низький стан духовенства, анархію братств, недостачу освіти, зріст ересей, — вони не бачили засобів, якими сама церква могла б піднятися з свого важкого становища. Зростало також недовір'я до патріархів: між ними не було згоди і однієї, спільної

лінії, на запити у церковних справах вони не давали виясненень, не проводили диспутів з чужовірцями, деякі з них, як Кирило Лукаріс, перейняли реформаційними науками, траплялися між ними випадки хабарництва, вони занадто вислугувались перед Туреччиною. Прихильники унії протиставили патріярхатові Рим з сильною владою папи, де не було ніяких сумнівів і вагань, де всі догматичні справи були впорядковані, єреси засуджені, духовенство і вірні підпорядковані дисципліні. Унія могла також і в релігійне життя України внести лад і нове життя. За унію промовляло також те, що польська держава мусіла б змінити своє ставлення до української церкви. Повинні були б закінчитись переслідування, що їх терпіли православні, українське духовенство мало б дістати рівні права з польським, не платило б податків, здобуло б своїх представників у сенаті, в трибуналах; по містах міщани грецького обряду мали б ті самі права, що поляки — в урядах, цехах, торгівлі . . . Ці матеріальні користі робили унію особливо принадною і для пригніченого населення, і для вищих клас, що бажали дійти компромісу з польською державою.

Переговори. Прихильники унії уявляли собі, що справа буде проведена шляхом переговорів, за порозумінням з патріярхами і з іншими православними країнами — Молдавією, Московщиною, на відкритому соборі, що обидві сторони зроблять одна одній поступки і що православним небагато доведеться відступити з своїх позицій. Але така прилюдна дискусія справді була неможлива з огляду на недовірливість маси, прив'язаної до старих традицій, і зорганізовану опозицію братств. Проведенням унії зайнялися самі владики. Головним пропагатором унії став володимирський єпископ Інатій Потій. Він прожив свій вік як світська людина, на становищі судді і каштеляна, прийняв єпископське свячення в пізніх роках — з думкою прислужитися справі церковної єдності, відзначався темпераментом і нервозною нагальною вдачею, мав відвагу обороняти свої переконання, вступив на літературне поле і довгий час був самотнім уніятським письменником. Разом з ним виступав другий волинський єпископ, Кирило Терлецький, «райський змії і хитрий лис», безвольний митрополит Рагоза та ін. Вони відбули цілий ряд таємних конференцій і з'їздів, ввійшли у зв'язки з католицьким духовенством, порозумілися з польським урядом; врешті Потій і Терлецький виїхали до Риму і там склали унійні заяви перед па-

пою. Українську церкву урочисто прийнято до єдності з католицькою 1595 р. Владики виробили детальні «артикули», затвердження яких домагалися в Римі: про святкування свят і різні обряди, про шлюб священників, про спосіб призначення на духовні посади, допущення владик до сенату, звільнення духовенства від податків, залежність монастирів і парафій від єпископів, про мішані шлюби, школи, друкарні та ін. Папа у загальних словах затвердив церковні обряди української церкви, а політичні справи доручив до виконання королеві.

Спротив. Ще поки ініціатори унії виїхали до Риму, їх наміри стали предметом розголосу і викликали незвичайне хвилювання та обурення серед православних. Князь Константин Острозький, як визнаний голова православ'я, виступив з відкритим листом проти владик-уніятів, у дуже урочистій формі («Божою милістю князь Острозький»), і закинув їм, що вони, вовки в овечій шкурі, «зłodійським способом», потайно, ні з ким не порозумівшись, розпочали справу. Це було заломання одноцільного фронту. Але владик-уніяти не відступили від свого пляну, скликали собор у Бересті (1596) і тут прилюдно проголосили унію. Православні зібрали інший собор, осудили унію і зірвали зв'язки з уніятами. Так українське громадянство розбилось на дві ворожі сторони, що почали між собою завзяту боротьбу. Польська влада стала цілком по боці уніятів. Король у своїх розпорядженнях визнавав уніятських владик одинокими легальними представниками грецької церкви. Це дало гасло до переслідування православних польськими урядами.

Представники православних старалися перенести свою справу на парламентарну арену. Острозький нав'язав зв'язки з протестантами, а також з іншими опозиційними елементами; шляхта вела тоді боротьбу з королем за демократичні права, і для української опозиції ситуація була сприятлива. Православні на соймках і різних з'їздах підносили свої домагання, і сойм натискав на короля, щоб не ломив релігійної толеранції. Але, поза другорядними поступками, православним не пощастило здобути нічого важливого; Жигмонт III продовжував свою католицьку політику, прстегуючи всюди уніятську ієрархію. Союз з шляхетською опозицією виявився слабкий і нетривкий. «На соймках православних потішають надіями, на соймах висміюють, на соймках обіцяють, на соймах фукають, на

соймиках звать братами, на соймах — єретиками». Не було надії вирішити справу законодавчим шляхом. Острозький радив львівському братству «бути терпеливими і чекати Божого змилування».

Релігійна полеміка. Одночасно з парламентарною акцією православні виступили до боротьби на літературному полі. Католики та уніяти словесною пропагандою намагалися закріпити здобуті позиції, — треба було відповідати на їх аргументи і зачіпки. Також треба було дати зброю до рук тим масам, що бажали залишитися при старій вірі і мусіли оборонятись від безнастанних наступів. Головними центрами літературної полеміки спочатку був Острог, де найбільше було письменницьких сил, столиця великого князівства Вильно, а також Львів. У Вильні виступав Степан Зизаній, з походження галичанин, що своє прізвище Кукіль за модою гуманістів змінив на грецьке. Людина гаряча і завзята, він хоч і не прийняв священства, проте залюбки виступав як проповідник — проповідував по церквах і міщанських домах, по торгах і шляхах, своїми завзятими виступами єднав собі багато прихильників. Він не рахувався з аргументами, — підняв протестантську теорію про «папу-антихриста», був засуджений уніятським собором, оправданий православним; католики робили на цього засідки, так що одного разу, як шуткували з нього, він кошином мусів утікати з хати, щоб урятувати життя... Острог виставив двох сильних полемістів, що заховали свої імена під псевдоіменами: Христофора Фідалета — шляхтича Броневського, що дав солідний богословський трактат «Апокризис», надиханий протестантськими поглядами, і Клірика Острозького з його глузливими писаннями. Львів виступив з «Пересторогою», автором якої був, імовірно, Іван Борецький, учитель львівської братської школи, пізніший митрополит, що з усіх полемістів виявив найбільше розуміння історії України, вважаючи недостачу освіти за причину занепаду давньої держави. Дещо пізніше вийшов на літературну арену Мелетій Смотрицький, учень острозької школи і німецьких університетів, що у своїм «Треносі» з незвичайним патосом змалював долю православної церкви і гарячими словами промовляв до почувань тих, що зневірилися в давніх ідеалах. Ще палкіший темперамент виявив Іван Вишенський, атонський чернець-аскет, що своїми посланнями пристрасно і безоглядно таврував усі злочини, зловживання і провини сильних, заступався за

простий нарід і в старосвітській простоті шукав ліків проти нових руїницьких течій.

Усіх тих полемічних писань разом було небагато, ледве кілька десятків, деякі з них не попали до друку, а поширювалися тільки в рукописах, — але своєю актуальністю, запальним тоном, популярною формою передували собі пильним читачів і завзятих наслідувачів. Ця своєрідна публіцистика була сильною зброєю національного православно-го табору і допомогла йому опертися католицькому наступові.

З уніятського боку особливо видатним полемістом був Іпатій Потій, який по смерті Рогози 1599 р. став митрополитом. З великим переконанням і завзяттям обороняв він свої погляди, виступаючи проти «щекарів єретичних», на неперекірливі аргументи противників відповідав такими самими зачіпками, особливо плямував «полову» і «кукіль» Зизанія. Уніятські писання, оперті на добрі католицькі зразки, все таки робили своє враження: число тих, що переходили до унії, більшало. Уніятами ставали деякі одиниці з пересвідчення, але багато було таких, що тим способом думали забезпечити собі матеріальні користи і ста- новища.

Але протекція польського уряду одночасно шкодила ідеї унії. В низах, що бачили, якими шляхами проводиться з'єднання церков, яких насильств уживають урядові кола, як переслідують тих, що протиставляться наступові, — зростає ненависть до унії та католицтва і бажання за всяку ціну зберегти давню віру. Кожна спроба уніятів увійти між православних викликала негайну реакцію. Коли одного разу уніятські владики несподівано появилися у львівському монастирі св. Онуфрія, наляканий нарід ударив у дзвони і розворушив цілу околицю. Спроби притягнути православних міщан до оплат на католицьких ксьондзів викликали гострі виступи в різних галицьких містечках (Городку, Янові). В Холмщині почалась відкрита боротьба між православними та уніятами. Братська організація входила дедалі глибше в маси і підтримувала їх опозиційні настрої. Одночасні селянські рухи робили це напруження ще гострішим.

Київський осередок. На переломі XVI—XVII ст. культурно-національна організація зосереджувалась у західних землях, головню в Галичині і на Волині. Наддніпрянщина, нищена татарами, залишалася пасивною в цих змаганнях. Щойно коли зросла козаччина і життя почало вертатись

до нормального стану, коли зросло міщанство і культурний добробут Києва, — паново розцвіла тут культура. Першим осередком національної організації був стародавній Печерський монастир. Нагромаджені від віків культурні засоби давали основу до нової творчості. Першим організатором був печерський архимандрит Никифор Тур, що на берестейському соборі був головним промовцем православних, а пізніше збройною рукою обороняв Лавру від наступу уніятів. Широку культурну працю зорганізував його наступник, Єлисей Плетенецький, з галицького шляхетського роду. Він зібрав коло себе гурт освічених людей, заснував друкарню та папірню і розпочав видавництво книжок. На першому місці стояли богослужбові книги, що були випущені репрезентаційними виданнями, з гарними гравюрами, а за ними — інші актуальні книжки, як слов'янсько-український словник, славні «Вірші на похорон Петра Конашевича-Сагайдачного» та ін. Головними співробітниками Плетенецького були Захарія Копистенський, визначний богослов, автор цінного трактату «Палінодія», Павло Беринда, редактор словника, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Іов Борецький, Касіян Сакович, автор згаданих віршів. Це були здебільшого галичани, але для Києва працювали як для рідного міста.

Цей гурт письменників мав великий вплив на піднесення рівня національного життя в Києві. І київське міщанство, і довколишня шляхта почали заходитись коло ширшої праці. В 1616 р. при Боговльенській церкві засновано братство, а заможна пані Гальшка Гулевичівна Лозчина своєю фундацією допомогла йому заснувати школу, на зразок львівської, з слов'янською і грецькою мовами. Київ став новим бойовим центром, настроєним дуже опозиційно до польсько-католицьких впливів. Унія також не знайшла тут багато прихильників. Ворожий настрій підтримували козаки. Посередником між Києвом і Запоріжжям став Терехтемирівський монастир, в якому була козацька лікарня, арсенал і сховище військових «клейнотів»; тодішній гугмен Єзекиїл Курцевич, освічений вихованець падуанського університету, вмів здобути вплив на запоріжців і підтримував їх зацікавлення церковними справами. Вже в 1610 р. козацький гетьман Григорій Тискиневич гостро виступив проти уніятів, що готувалися забирати церкви в Києві; в імені Запорізького Війська він заявив: «Разом з народом православної віри, старовинної релігії, хочемо стояти

при духовних особах; що не відступили і не відкинулись її, — і проти завзяття напасників головами своїми її боронити». Це був перший прилюдний виступ козащини в оборону православної церкви, і він надзвичайно скріпив православний табір в його опозиційних настроях.

Це були часи особливо критичні для православного табору. Жигмонт III, упоравшись з польською опозицією, повів в Україні гостру політику, проводячи консеквентно плян знищення православної ієрархії. Всі православні катедри, спорожнілі через смерть владик, діставали уніятських єпископів, — врешті тільки в одному Львові був ще православний владика. Разом з тим ліквідація православ'я ішла в низах — у парафіях, монастирях. Православні діячі останніми силами обороняли свої позиції.

Участь запоріжців. Але тут на допомогу прийшло Запорізьке Військо. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, колишній учень острозької школи, близько зв'язаний з проводирями національного руху, спираючись на авторитет, який дали йому воєнні заслуги, — рішився революційним шляхом відновити православну ієрархію. Він нахилив єрусалимського патріярха Феофана, що саме приїхав в Україну, висвятити нових єпископів (1620). Висвячення відбулось у Києві в конспіративній обстанові, вночі, при тихому співі, вікна церкви були забиті дошками. Митрополитом став Іов Борецький, здогадний автор «Перестороги», між новими єпископами був Смотрицький, автор «Треносу» — українське громадянство висунуло до духовного проводу своїх найвизначніших людей.

Польський табір відповів на висвячення владик незвичайною лютістю, — патріярха названо турецьким шпигуном, владик обкидано грубою лайкою. В Галичині і Холмщині почалися нові переслідування. Але саме в той час проти Польщі виступили турки. Гетьман Жолкевський поляг у бою під Цецорою. Король мусів звернутися за допомогою до Запорізького Війська, — і одночасно був примушений поладнати релігійну справу. Це питання підняв на польському соймі посол із Волині, Лаврентій Древинський, діяльний член луцького братства. «В цій війні проти горога хреста святого ваша королівська милість ледве чи не більшу частину війська буде жадати від народу нашого руського, а цей нарід, коли далі не буде задоволений у своїх домаганнях і просьбах, як може грудьми своїми, замість шансів, заступати державу вашу? З яким серцем, з яким

почуттям буде гасити горючі мури своєїбатьківщини, коли не бачить, щоб гасили внутрішній вогонь запалених стін домашніх? Хто ж, Боже живий, не бачить цього на свої очі, який великий гніт, утиски і неможливі прикrostі терпять цей старовічний нарід руський у справах своєї релігії!» І, наводячи довгий ряд фактів і подій, він кінчає словами: «Коли і на цьому соймі не прийде до повного заспокоєння і вилікування тих тяжких ран, то доведеться нам з про роком скрикнути: суди мене, Боже, і розсуди справу мою!»

Митрополит Борецький з новими владиками у своїх писаннях і посланнях також заявили, що з свого становища не уступлять: «Ми не шпиги, ані ховаємо шпигів. Ми — громадяни цієї землі, добре і чесно уроджені... Заступаємося за те, що лишили нам наші предки, до чого нам дають право Божі і людські закони та звичаї і більш як шістсотрічне вживання. Проповідуємо ту саму віру, що й попередники наші. Ні на чие життя і ні на чие майно не насту паємо. Волостями, містами, замками не володіємо. Кривд, злочинств, насильств не чинимо. На війну на християн не зазиваємо, убивати не вчимо... Не на панування і розкоші пішли ми, і ніякий страх, ні кари, ні муки не відвернуть нас від справжньої віри і служби Богові». Але одночасно владики остерігали, що насильство може принести небажані наслідки, «щоб через такі вчинки, в кривді і безправності так значній, нарід руський не прийшов до якогось розруху».

Але навіть у крайній небезпеці король не зійшов зі свого шляху. Сагайдачний, що разом з Курцевичем їздив у посольстві до Варшави, дістав тільки неясні обітницї, що пізніше справу розглянуть. Коли ж щасливо, — завдяки Запорізькому Військові — закінчилась війна з Туреччиною, католицька партія рішуче спротивилась будь-яким поступкам, і справа православної ієрархії залишилась невирішена. Релігійний гніт тривав далі.

Серед таких обставин представники національного табору мусіли дійти до переконання, що в умовах польської Речі Посполитої вони ніколи не зможуть досягнути якихнебудь прав. Це привело тодішню інтелігенцію до крайнього рішення — зірвати з Польщею, а шукати захисту в Московщині. Ще в 1570-их роках львівське братство вислало перше посольство до Москви і дістало від царя значну допомогу; за його прикладом рік у рік різні монастирі і церкви посилали своїх посланців до царської столиці і ніколи не верталися з порожніми руками. Московщина задалегідь

єднала собі прихильників в Україні. Іов Борецький, зневірений щодо Польщі, пішов далі: в 1625 р. вислав своє посольство до Москви, закликаючи царя, щоб він прийняв Україну під свою владу. Московські політики відповіли відмовно — вони вважали, що справа ще не назріла до рішення. Але промосковські настрої вони підтримували старанно.

Спроби релігійного порозуміння. Такий радикальний плян вирішення справи — з'єднання з Москвою — міг мати тільки невеликий гурт тогочасної інтелігенції. Більшість була вже докраю втомлена боротьбою і за будь-яку ціну шукала спокою. Дедалі сильніше було бажання довести до згоди між православними та уніятами. Болюча була та гризня, що розбивала народні сили. «Ми—діти одного батька, сини однієї матері, нащо розриваємо згоду, нащо одні одних посилаємо до пекла, нащо одні одних виклинаємо!» — заявляв Касіян Сакович. «Дай нам, Господи Боже, Русі з Руссю прийти до порозуміння, щоб уже більше не йшли ми до упадку і винищення народу нашого», — проповідував Смотрицький. Практично справу уявляли собі так, що обидві сторони повинні з'їхатися разом на собор і одна одній поробити поступки. За переговорами заявлялася також шляхта, між іншими Древинський, а прихилився до цієї думки навіть голова опозиції, митрополит Борецький. Але при здійсненні плянів впринули непереможні труднощі. Виявилось, що кожна сторона вимагає поступок від противника, а сама залишається непоступливою: православні бажали зберегти непорушеною віру «старої Русі», уніяти не хотіли зректися католицьких догм. Хибою переговорів було також те, що не ведено їх у вузькому колі, де можна було сподіватись менших пристрастей, а відразу поставлено справу на широку публічну дискусію. Особливо хибною виявилась ідея собору, великого з'їзду духовенства і мирян, на якому остаточно мало прийти до порозуміння — як колись у Німеччині протестанти з католиками, так тут православні з уніятами не хотіли сісти разом до нарад. Відбулися тільки вступні наради в Києві і у Львові (1629), але вони ще збільшили обопільну нехоть. Проти поєднання з уніятами рішуче виступили народні маси. Посли Запорізького Війська загрозили просто смертю всім тим, що йшли на переговори: «Ми цю святиню здобули кров'ю своєю і готові її запечатати кров'ю тих, що нам її зневажили чимнебудь або від неї відступили».

Серед цих безнадійних змагань слабші одиниці заломлювались. Найвизначніший православний полеміст і діяч Мелетій Смотрицький відбув подорож на Схід, до Константинополя і Єрусалиму, щоб увійти в прямі зв'язки з патріярхами, і вернувся зневірений і розчарований; він навіязав зносини з католиками, а коли православний собор осудив його погляди, він перейшов на унію. Католиком став також другий талановитий письменник, але безхарактерна людина — Касіян Сакович. Православний табір болюче відчув утрату цих цінних одиниць; боротьба з католицьким наступом ставала дедалі важчою.

Компроміс. Але тим часом прийшла зміна на королівському престолі. Умер протектор єзуїтів Жигмонт III, а його місце зайняв більш толерантний Володислав IV. Супроти небезпек, які загрожували польській державі з боку Московщини і Туреччини, він уважав конечним у релігійних справах повести м'якшу політику. Він погодився визнати православну ієрархію. Призначена ним комісія довела до компромісу між православними та уніятськими владиками і провела розподіл церковних маєтностей (1632). Ці рішення не задовольнили вповні ні одної, ні другої сторони, але релігійна боротьба прибрала лагідніших форм.

Для православних великим тріумфом було те, що вони остаточно здобули легалізацію своєї ієрархії. Після довголітньої боротьби настало замирення. Ці часи розмірного спокою православний табір використав для внутрішньої перебудови церковного життя.

Реформи Могилы. Реформами зайнявся новий митрополит, Петро Могिला. Він походив з родини молдавських господарів, вищу освіту здобув за границею, м. ін. у Парижі; хоч не українець з походження, зумів зжитися з українськими відносинами і своїм організаційним хистом і тактом здобув собі великий авторитет. У Києві, спершу як печерський архимандрит, пізніше як митрополит, згуртував він коло себе найвизначніших богословів і письменників, як Козловський, Кальнофойський, Косів та ін. — справжній «Могиллянський атеней», що під його проводом узявся до праці над реформою церковного життя. Довголітня релігійна боротьба виявила всі недостачі православної церкви, і Могिला намагався перебудувати церковну організацію так, щоб вона піднялася вище і могла твердо стояти супроти наступу католицизму. Він упорядкував наперед догматичні і обрядові справи; в 1640 р. київський собор ухвалив перший

православний катехизис, який опісля затвердили чотири патріярхи; в 1644 р. у трактаті «Літос» Могила дав відповідь на різні закиди католиків і уніятів; в 1646 р. він надрукував виправлений требник, що містив одностаїнні приписи щодо церковних обрядів; далі він проявив ініціативу в виданні опису печерських чудес, щоб тим підняти традиції православ'я. Всі ті заходи мали на меті усунути всякі вагання і неясності, а ввести в церковну організацію єдиний порядок і одну систему.

Могила ставив справу української церкви так широко, що не відкидав навіть ідеї порозуміння з Римом. Він заявляв готовість визнати папу головою церкви, але під умовою, що унія буде мати характер «з'єднання», а не «злиття» церков, — що будуть залишені обряди і автономія східної церкви (1643). В той же час могилянські кола вживали заходів для заснування українського патріярхату.

Київська колегія. Одночасно з реформою церкви Могила проводив також реформу шкільництва. Українські школи, що так буйно розрослись на переломі XVI—XVII ст., у наступних десятиліттях почали занепадати. Зовнішні обставини для культурної праці були несприятливі, бо релігійна боротьба, переслідування братств, всякі напасти розбивали творчу енергію і не давали школам спокійно працювати. Але виявилися також хиби в самій організації шкіл. Не було ніякої вищої влади, що кермувала б усіма школами, кожна місцевість була залишена сама собі. Програми шкіл були незадовільні, не проведено навіть розподілу на класи з детальним пляном навчання. Розвиток школи залежав від самого вчителя, що повинен був в усьому проявляти власну ініціативу: де такого вчителя не стало, там школа занепадала. «Ваші школи більше димлять, як горять», — висміювали православних уніяти.

Могила при своїй реформі (1633—34) узяв як зразок єзуїтські колегії, що в той час мали славу найкращих шкіл. Єзуїтське шкільництво використало деякі здобутки гуманізму, особливо культуру класичної старовини, але використало їх для потреб громадянського життя. На першому місці йшлося про те, щоб дати молоді до рук зброю для боротьби з невірними і єретиками, а далі — щоб надати літературного шліфу, що був їй потрібен у щоденному, практичному житті. Могила прийняв єзуїтську систему, щоб використати її для скріплення православної церкви. Школа мала дати молоді релігійні основи, дещо класичної

освіти, знання діалектики, умілість тонко висловлюватись і обороняти свої погляди. Могилянська школа прийняла від єзуїтів розподіл на класи з докладним навчальним планом. На першому місці стояло навчання латинської мови. На значення латини вказував один з головних співробітників Могили, пізніший митрополит Косів: «Яка потреба латинських шкіл нашому народові? Передусім та, щоб бідної нашої Руси не називали дурною Руссю. Учїться, говорить обмовець, по-грецьки, не по-латинськи. Добра рада, але вона корисна в Греції, а не в Польщі, де латинська мова має великий ужиток. Поїде бідолаха русин на трибунал, на сойм, на соймик, до гролу, до земства, — без латини платить вини (судові кари); ні судді, ні адвоката, ні розуму, ні посла; а тільки як ворона, витріщивши очі, придивляється то до цього, то до того». Латина була потрібна для практичного життя. У могилянській школі грецька мова, якій братства надавали такого великого значення, відійшла на другий план. Слов'янська мова, як богослужбова, не могла втратити свого важливого становища, але дедалі більше затрачувала клясичний характер, бо в літературі почав ширитися макаронічний стиль. Також дедалі більший вплив здобувала польська мова, бо учасники могилянського гурту, для пропаганди своїх ідей серед спольщеної шляхти і міщанства, не вагалися писати по-польськи. Могилянська школа не ставила собі за мету вивести на вищий рівень науку, розвинути богословіє, філософію, — вона радше дбала за те, щоб підготувати освічене духовенство і добрих учителів, проповідників, промовців, письменників-полемістів.

Висліди реформ. В цілості реформи Могили мали на меті ввести українське громадянство в усталені організаційні норми. Національно-культурна революція, що проявлялася в буйних, експансивних формах, мала остаточно втихомиритись, і життя повинне було ввійти в спокійне ричище. Братства, що дотепер вели провід у церкві і культурі, повинні були поступитися своїм провідним становищем. Навіть митрополит Борецький, хоч сам був діячем братського руху, вважав небезпечним для церковної організації занадто великий розріст братської автономії і вживав заходів у патріархів, щоб обмежити церковні ставропігії. Могила не вів відкритої боротьби з братствами, але знищив їх вплив тим, що витворив освічене духовенство, яке взяло провід у церкві в свої руки. Так була усунена анархія в церковно-національному житті, той небезпечний стан, коли кожне брат-

ство само вирішувало різні релігійні чи організаційні питання. Могілянська церква усувала всі спірні чи сумнівні справи і натомість давала готові канонічні рішення.

Така уніфікація релігійного життя мала безперечне значення як основа національної єдності. Але Могіла та його гурт при своїх реформах майже цілком ігнорували дотеперішні здобутки українського культурного життя і взагалі національної традиції. Вони використовували західні зразки і часто брали їх без ніяких змін, не задумуючись над тим, чи західні набутки в усьому надаються до українських відносин. Це привело до виявлення культурного життя. Замість творити свої оригінальні цінності, письменники та інші діячі живцем переймали чужі твори. На місце гарячої пристрасної полеміки, що виходила з глибин народнього почування, прийшла мертва схоластика. Церква, закріпивши свої догматичні позиції, почала віддалятися від громадського життя. Ієрархія, яка походила з могилянської школи, щораз більше замикалась у своїх кастових інтересах і байдуже ставилась до ширших національних змагань. Це виявилось особливо тоді, коли козаччина виступила до боротьби проти Польщі: вище духовенство не тільки не ввійшло в союз з Запорізьким Військом, як це перше робив митрополит Борецький, але поставилось до козаків з явною ворожістю.

Такі самі настрої появились і серед заможнішої української шляхти. На перше місце на соймовій трибуні почав висуватися в тих часах волинський пан Адам Кисіль; він походив із старого боярського роду і з гордістю згадував родинний переказ, що його предок обороняв Київ від наступу Болеслава Хороброго. Він сам завзято і непоступливо ставав в оборону православної віри, але одночасно заявлявся як польський державник-патріот, що понад усе ставив добро Речі Посполитої...

Але такі погляди поширились тільки серед заможної верхівки, якій польський устрій давав владу і матеріальні користі. Соціальні низи, що відчували на собі гніт Польщі, освідомлені релігійно-національною пропагандою, ставилися до польських впливів непримиренно. Міщанство, дрібна шляхта, духовенство — всі разом творили один з'єднаний табір, прив'язаний до давніх традицій, вороже настроєний до католицької Польщі, готовий найбільшими жертвами обороняти свої надбання.

XVI—XVII ст. — це був період проби життєвих сил

і здібностей українського народу, Втративши свою князівську державу, втративши сурогат держави у Литовському великому князівстві, Україна опинилася під наступом Польщі. Сили в цих змаганнях були нерівні: з польського боку стояла зорганізована держава, з агресивною шляхтою, з освіченим міщанством, з свідомою своїх цілей церквою; а з українського боку були знесилені останки аристократії, дрібне міщанство, неосвічене духовенство та поневолені селянські маси. А все таки настільки сильні були основи давньої культури, що, спираючися на них, українське громадянство зуміло зорганізувати відсіч проти польського наступу і у своїх змаганнях виявило незвичайну творчу енергію. Спершу провід у боротьбі вела аристократія і своєю протекцією та матеріяльними засобами допомагала культурним починам. Коли ж верхні кляси підупали, силами міщанства і духовенства створено міцний центр, що скупчував у собі всі національні сили. Братства, зорганізовані на основах добровільних спілок, зуміли витворити національний авторитет, який здобув собі признання в усьому суспільстві. Братські школи підняли освіту, забезпечили молодь від чужих деморалізуючих впливів і вилонили ряд літературних сил, що своїм знанням обороняли народню справу. В цій боротьбі успіхи чергувалися з поразками. Культурні центри творились і занепадали: коротко тривала світлість Острога, важко змагався Львів, врешті до проводу прийшов Київ. Український табір утратив свою аристократію і значнішу шляхту, втратив частину духовенства, що перейшла під чужі прапори, — але в сумі оборонив і затримав давні позиції. Великим успіхом було приєднання до культурної праці свіжих козацьких сил: запорізька шабля підпирала національні стремління і додала їм гостроти і сміливости. Але здемократизування громадянства принесло одночасно небезпеку суспільної культурної анархії. Церковна ієрархія під проводом Могили запобігла цьому, опанувала братський рух, впорядкувала церковний устрій і надала йому твердих, сконсолідованих форм, — але сама почала віддалятися від зв'язків із громадянством. Та народні маси вже були такі розворушені і схвильовані, стільки виходило з них творчої енергії і талантів, що ці нерівності і недостачі не приводили вже небезпеки нового занепаду.

Міщансько-братська епоха не була часом великих пе-

реломових подій; це був час сірої, щоденної праці, що дала підбудову під національну культуру і уможливила розвиток національної революції.

V. Початки козаччини

Татарські наїзди. Боротьба на західньому фронті, проти польського наступу, хоч і зуживала багато сил українського громадянства, проте не заслонювала потреб найдавнішого і найважливішого фронту — південного. Боротьба за степи і шлях до Чорного моря в цій епосі ввійшла в нову стадію незвичайно завзятих, всенародніх змагань.

Від XV ст. українські землі жили під безнастанною небезпекою татарських і турецьких наїздів. Коли Золота Орда почала занепадати, татари розбились на окремі орди, як ногайська над Доном, буджацька між гирлами Дністра і Дунаю та кримська. Кримські татари утворили незалежну державу під династією Гераїв і завдяки географічному відокремленню Криму здобули собі сильну позицію над Чорним морем. В 1479 р. Крим прийняв протекторат Туреччини, а в той же час турки обсадили своїми залогами Очаків, Аккерман, Кілію та інші прибережні міста. Так ціле чорноморське побережжя України опинилось у татарських і турецьких руках. Як перше Візантія з своєї бази в Криму спиняла свобідний зріст Київської держави, так тепер татари і турки не допускали української експансії до Чорного моря. Впродовж трьох століть стояла перед Україною проблема, як знищити ці ворожі сили і здобути вільний доступ до моря, до зв'язків зі світом.

Татари, не мігши утримати себе з примітивного скотарського господарства, здобували собі прожиток грабівничими наскоками на Україну. Перший великий похід zorganizував хан Менглі Герай в 1482 р. — татари зайняли Київ, пограбували місто разом з церквами і забрали в полон велику силу населення. Заохочена цим успіхом, кримська орда повела постійні напади на Україну, не раз двічі й тричі на рік. Татари входили в українські землі головними шляхами, що йшли вододілами великих рік (Покутський, Кучманський, Чорний, Муравський), та їх бічними відногами, найчастіше нападали на Київщину і Поділля, але часом запускались навіть у Волинь, Холмщину, Полісся і Чернігівщину. Орда нерідко виправлялася значними силами, по

кільканадцять тисяч, а хоч мала слабу зброю — луки і шаблі, проте здисциплінована татарська кіннота швидкими рухами і нагальним наступом перемагала найсильнішого противника. Татари руйнували і палили всі села по дорозі, забирали все, що можна було вивезти на конях, і виводили з собою бранців. На торговищах Кафи продавали ясир до Туреччини і в далекі східні країни; з неволі могли викупитись тільки заможні люди — тисячі бранців пропадало на чужині.

Оборона. Оборона від татарських нападів стала постійною журбою Литовського великого князівства. Для охорони степового кордону розпочато будову замків: великими коштами відбудовано київський замок — при роботах працювало 20.000 людей; згодом укріплено інші пограничні замки, як Канів, Черкаси, Браслав, Вінницю; багато замків будували українські вельможі. Замки тоді були майже всі дерев'яні, уфортифіковані старою технікою з князівських часів; щойно коли розповсюдився стрільний порох і гармати, прийшла зміна і в оборонній умілості, і почато будувати замки з каміння і цегли, як, нпр., у Кам'яніці на Поділлі.

Боротьбу з татарами в більших розмірах zorganizував князь Константин Острозький (старший), литовський великий гетьман, один з найвизначніших воювників того часу. Він особливо дбав про замки, в Україні держав великі військові сили і сам виправлявся назустріч татарам; він звів з ордою 60 боїв, найславніші під Вишневцем на Волині 1512 р. і під Ольшаницею на Київщині 1527 р., що коштували татарам великих утрат, при чому визволено багато тисяч бранців. На честь Острозького король уладив у Кракові великий тріумф.

Боротьбою з татарами займалися також магнати з Поділля, Волині і Київщини, власники або управителі пограничних земель. Користуючись замками як базами, вони нападали на татарські відділи, що верталися з походу, відбивали їм ясир і здобич. Вони запускалися також у степи, на татарські кочовища, або з більшими силами штурмували турецькі замки. Деякі з тих панів зажили широкої слави в сучасників, напр., Сенько Полозович, черкаський староста, Остафій Дашкович, черкаський намісник, Бернард Претвич, барський староста, Предслав Ланцкоронський та ін. Пізніша традиція декого з них зараховувала навіть до козацьких гетьманів. У цих походах брало участь усе пограничне на-

селення, — залоги замків, міщани, селяни, шляхта: боротьба з татарами стала улюбленим «українським промислом».

Уходники. Серед цих подій розвинулось також степове господарство. Незаселені степи відзначалися великим багатством дикої звірини, як олені, лосі, дикі коні, бобри; в річках і озерах була різномісна риба. Для експлуатації цих природних скарбів з пограничних селищ виправлялись у степ ватаги т. зв. уходників, що осідали на уходах — в гирлах річок і там вели лови та рибальство, добували мед із лісових бортів, шукали в могилах салітри, їздили по сіль до солоних озер і лиманів. На зиму більша частина уходників верталась до своїх осель, де продавала набуте добро. Але деякі залишались на постійне життя в степу, закладаючи собі по островах, у балках і ярах зимовища, хутори, пасіки тощо.

На зріст степового господарства впливали також соціальні відносини. В XVI ст. ішов дедалі більший зріст панщини, і селяни, доведені до краю панським гнітом, почали масово втікати в околиці, куди ще влада панів не дійшла. Спочатку переселення йшло на Поділля і Київщину, але коли і тут закріпилось панське землевладіння, селянство почало переселюватись на південь, у безлюдні степи. Як колись за часів Київської держави, так і тепер наново розгорівся колонізаційний гін, що йшов у напрямі до моря.

Колонізація росла одночасно з війною. Ватаги уходників ішли в степи озброєні, готові до зустрічі з татарами. Селянин, що вибирався з плугом у поле, брав із собою шаблю і рушницю. «Мало коли зсідаємо з коня», — говорили пограничні землевласники. По відкритих полях стояли землянки зі стрільницями: тут ховались люди під час несподіваного наскоку татар. Степові «промисли» давали великі користі, але вимагали великого завзяття, витривалості і відваги. Йшли на них найбільш підприємливі і енергійні люди, готові на всякі труди і небезпеки, на боротьбу, навіть на смерть. Степовий промисловець мусів бути одночасно воявником.

Запоріжжя. Степові здобичники-вояки дістали ім'я козаків. Ця назва турецького походження означає вільну, незалежну людину. Назву козаків зустрічаємо в XIV ст. у половецькому словнику і в актах кримських італійських колоній, а коло 1490 р. вона з'являється вперше і в Україні — на означення людей, що ходили в степи для здобичі і боротьби з татарами. «Їздити в козацтво», «козакувати»

означало промишляти в степах. Ім'я козаків спершу не означало якогось стану чи кляси, а тільки вказувало на зайняття — степові промисли.

Осередком козаччини стало Запоріжжя, де численні острови між рукавами Дніпра давали безпеку, захист і змогу укріпитися. Перші фортифікації поклав тут князь Дмитро Вишневецький, волинський магнат, що для боротьби з татарами зібрав кілька сот козацьких охотників. Він побудував невеликий замок на острові Малій Хортиці і тут двічі оборонявся від татар (1557). Вишневецький уклав широкі пляни боротьби з турками і татарами за допомогою Литви та Московщини і організував походи на Крим. Але пізніше втрутився в молдавські справи, попав у турецький полон і в 1563 р. був покараний смертю в Константинополі.

Дальшу організацію Запорізького Війська проводили вже народні ватажки, мало відомі з імен і діл. Військовий центр, Січ, перебував з острова на острів, врешті осів на Микитиному Розі, в гирлі Базавлука. Це був замок на зразок інших українських замків, обведений валами і палисадями, з баштами і стрільницями, укріплений артилерією. Запоріжці жили на Січі у простих куренях або промишляли по уходах, татарських переправах, зимовищах. Під кінець XVI ст. жило вже тут кілька тисяч людей.

Впродовж дальшого часу на Запоріжжі зорганізувався окремий військовий і соціальний устрій. Доступ на Січ мав кожний, хто тут бажав поселитися: «З віків за пороги вільно кожному приїхати і відїхати, хоч би як він називався». Були тут вояки з різних частин, селяни, міщани, давні студенти чи бурсаки, шляхта, навіть панове з визначних родів. Одні приходили для здобичі і степового подарювання, інші—для боротьби з татарами і лицарської слави. Нові козаки звичайно змінювали свої прізвища, щоб затерти своє походження і минуле. Молоді хлопці проходили час спроби як джури в досвідчених войовників; хто до війська не підходив, того з Січі відсилали. Всі козаки вважалися за рівних, звалися товаришами і мали ті самі права. Всі брали участь у загальній січовій раді, що вирішувала найважливіші справи. Рада сходилася дуже часто, не раз щоденно—це був орган січового народоправства. Справи вирішувала більшість, без формального голосування, покликами і свої рішення накидала меншості, не раз силою. Це була влада химерної юрби, що не виносила спротиву

і нікому не дозволяла мати окрему думку. Рада вибирала гетьмана і військовою старшину — осавулів, суддів, обозного, писаря; вони були відповідальні перед військом, і, якщо в чому провинились, то рада скидала їх з урядів, а часом карала смертю. Одиниця була зв'язана волею громади. «Де три козаки, там два третього судять», — такі були основи запорізького звичаєвого права. «Посол—як міх: що в нього всиплуть, те має занести», — так визначувано обов'язки представників війська.

Господарство Запоріжжя мало здобичницький характер. Запоріжці вели звичайні степові промисли — займалися ловецтвом, рибальством, бджільництвом, скотарством, видобуванням соли; хліб купували в обмін за свої продукти або здобич. Січ лежала на шляху, що вів із «волости» (тобто з заселених земель України) до моря, і, не вважаючи на постійну степову війну, купці вели торгівлю з Кримом і Туреччиною. Господарська організація була проведена на спілкових основах. В господарських справах мали провід заможні козаки, власники човнів та інших виробничих знарядь, що вкладали в степові промисли свої капітали; вони мали також вплив на політику Січі, і поза кулісами обробляли опінію ради. Вже в ранніх часах приходило до непорозумінь між тими багатіями і запорізькою голотою.

Запорізьке військо творилося з охотників, що з різних сторін напливали на Січ; між ними бували і професійні вояки. Але в боротьбі з татарами, серед особливих обставин степового життя, військова організація Запоріжжя набрала своєрідного характеру. Основу війська творила піхота. Запоріжці виправлялись у похід верхи, але до бою ставали як піхотинці: від ворога відбивались з-поза окопів і також уперед підступали, захищаючись шанцями. Разом з військом ішов табір, що складався з легких возів; на відкритих місцях табір оточував військо, і під його заслоною велися воєнні операції. Під час походів у війську зобов'язувала сувора дисципліна. Гетьман, який на Січі в усьому підлягав раді, на полі бою був необмеженим диктатором, мав повну владу над військом, міг карати козаків смертю: «Рубати шиї і на палю садовити неслухняних».

Боротьба з татарами. Запоріжжя, положене близько Криму і берегів моря, було вигідною базою боротьби з татарсько-турецьким світом. Уперше після довгих сторіч військові сили України висунулись так далеко на південь, під самі ворожі позиції. Січ продовжувала

ті походи, які перше вели українські вельможі, — вела їх під гаслом боротьби з «бусурменами». Походи відбувались на татарські замки на дніпрових переходах (Іслам-Кермен та ін.), на Перекоп, Очаків і далі на Бендери, Аккерман, Кілю. Слабим ще силам Запоріжжя не пощастило опанувати цих фортець, але козацькі наскоки ширили паніку серед татар та турків і примушували їх забирати скотарські кочовища із степів ближче до укріплених замків. У спо-роженні місця сунули українські здобичники: «виперли татар з тих піль і кочовищ, де тепер самі живуть».

Одночасно з походами суходолом почалися наскоки запоріжців на Чорне море. Козацька фльота почала творитись у другій половині XVI ст. Типові козацькі кораблі були невеликі, 20 метрів завдовжки і 3—4 метри завширшки — такий самий розмір, як давніх скандинавських човнів; давали їм рух веслами, а при ходовому вітрі користувалися вітрилами. Один човен містив 50—70 людей, з чого половина виступала у бій з рушницями, решта служила на допомогу. Човен був озброєний 4—6 легкими гарматами. Перші морські походи відбувались невеликими силами, по кільканадцять човнів, головно під Очаків і на бережжя Криму, пізніше зорганізовано велику флоту, на пару сот кораблів, що почала походи аж під Константинопіль. Поява козацької фльоти на Чорному морі мала історичне значення: Україна пробила турецько-татарську бльокаду, що замикала їй шлях до Європи, і знову почала період морської експансії.

Організація мас. Перший розвиток козаччини проходив в атмосфері буйного вияву народніх сил. Сотні і тисячі підприємливих, на все готових людей ішли в степи, шукаючи вільного життя, здобичі, наживи. Запорізьке Військо втягнуло в себе ті своєвільні маси і зв'язало їх своєю організацією та ідеологією. Запоріжжя імпонувало масі своїм суворим життям, що проходило на краю світу серед крайніх невигод та труднощів, своїм самовідреченням і аскетизмом. Те, що запоріжці не допускали до себе жінок, робило Січ подібною до монастиря. Січове військо було своєрідним лицарським орденом, що вимагав від своїх членів особливої дисципліни і самопосвяти. «Вони дуже міцні тілом, легко зносять спеку і холод, голод і спрагу; на війні витривалі, відважні, хоробрі і навіть легковажні, бо не цінять свого життя», — так характеризує запоріжців дещо пізніше Боплян. Невідомі нам організатори внесли в

суворе степове життя елементи лицарського ідеалізму. Особливе значення мали «військові клейноди» — прапор, відзнаки старшин, гармати — символи військової влади, які військо незвичайно шанувало і захищало. Ідея боротьби з ворогами хреста вже в перших часах з'явилася на Січі і оповила запорізьких лицарів, особливою авреолею. В устрої перших часів було ще багато суперечностей: свобода одиниці і терор маси, своєволя і дисципліна, аскетизм і розгульність — в бурхливому казані січового життя різні елементи змагалися між собою. Але ця буйність, первісна сила, широкопростірність давали Січі незвичайне моральне значення і висували її на провідне місце в організації України.

Впливи Січі скоро поширилися також на «волость» — на заселені частини України. Сотні ухадників, що верталися з Запоріжжя до своїх осель, переносили туди козацький побут і устрій. Тогочасні соціальні обставини сприяли цим впливам. В той час шляхетсько-магнатське господарство дійшло повного розвитку. Шляхта використовувала широку владу, яку здобула під час першого безкоролів'я (1573) і з безоглядним завзяттям нищила права селянства та міщанства. По селах шляхта руйнувала рештки сільської самоуправи і господарської незалежності: перестали існувати села «руського права», що вели самоврядування під виборними старшинами; пани усували виборний лад, призначали своїх тивунів чи отаманів, не дозволяли селянам сходитись на віча, скасували селянське судівництво. Селяни втратили давні господарські права — вести лови в лісах, рибальство — в озерах, закладати пасіки, вирубувати дерево. Всюди проведено обміри ґрунтів і зменшено селянські землі, — найкращі ріллі пани забирали на фільварки. Все селянське господарство обкладено податками — від збіжжя, худоби, бджіл, полотна тощо. Панщина зросла до двох днів тижнево, не рахуючи додаткових робіт на жнивах, косовиці, в лісах.

Селянські рухи. Селяни завзято оборонялися від цих змін. Найбільший опір ставили села в королівщинах — державних маєтностях, що мали право проти рішень своїх державців апелювати до королівського суду. Провід у цій боротьбі вели найзаможніші селяни, що деколи мали окремі привілеї, як мельники, корчмарі, солтиси, князі у волоських селах, вибранці, які служили у війську; ця верхівка притягала до боротьби інших селян. Але процеси в королівсь-

ких судах були дуже дорогі, і селяни рідко коли добивалися справедливості; зрештою шляхта не хотіла визнавати некорисних для себе присудів і особливо переслідувала селян, що сміли їй противитись. У приватних селах селяни не мали ніякої правної оборони, і пан вирішував усе своєю волею. Шляхетський гніт викликав велике обурення селян: з глухою ненавистю ставились піддані до панів, потай нищили панське добро, вирубували ліси, руйнували стави, палили буданки . . . Але найчастіше опір набирав пасивного характеру: селяни кидали свої села і шукали порятунку в утечі, прямуючи на схід, де були вільніші відносини.

Боротьба охопила також міста. Шляхта і тут намагалася взяти в свої руки міські землі, примушувала міщан користуватися панськими млинами та броварнями, творила конкуренційні селища власних ремісників, втручалася до міського самоврядування і суду. Не раз старости цинічно ставилися до бурмістрів і радних, називаючи їх хлопами і невільниками. До загострення становища спричинялися ще й релігійні переслідування, що найбільшою вагою лягли на міста.

Після люблинської унії шляхетсько-магнатський наступ охопив також Наддніпрянщину. Польський сойм ухвалою з 1590 р. дозволив роздавати шляхті т. зв. українні пустині — рідко заселені степові простори. Туди посунули визначні панські роди, а за ними шляхта. У своєму поході магнати використовували давню народню колонізацію, що перше опанувала ці місця, а при тому нищили давніх поселенців — бояр, міщан, козаків, які на свої землі не мали писаних привілеїв, — забирали ці землі, а населення силували до данин і робіт. Польська шляхта несла в Україну польонізаційні впливи, ставила костели, спроваджувала латинські ордени, закладала польські школи.

Запору цьому польському наступові поставила козаччина. Покозачені здобичники, що звикли на Запоріжжі до вільного життя, вертаючися до своїх осель, не хотіли вже визнавати шляхетської влади, а заводили той новий лад, який бачили на Січі. Головні гасла були: носити шаблю при боці і зватися козаком, не платити данин і не робити робіт, не визнавати польської адміністрації, а організувати власну, виборну владу. По містах і селах появилася катеґорія «непослушних» людей, що ігнорували шляхетський устрій і жили за власними законами. Польська влада на окраїнах була заслаба, щоб цей рух придушити, пани та

кож мусіли рахуватися з буйним населенням — і так козацький лад набирив дедалі більшої сили і значення.

Реєстрові козаки. До зросту козаччини спричинилося також утворення реєстрового війська. Уряд Литовського великого князівства здавна цінив козаків як військово-ву силу до боротьби з татарами і кілька разів пробував організувати їх у регулярне військо. Але щойно 1568 р. прийнято на службу 300 козаків, яких списано в реєстр — з того постала назва реєстрових козаків. Десять років пізніше козаки одержали на шпиталь та арсенал оселю Терехтемирів. Реєстровим козакам призначено окремі права: вони підлягали не звичайній адміністраційній владі, а присудові своїх старшин, були звільнені від усяких податків, могли вільно розпоряджати своїм майном. Ці «вольності» одержало тільки невелике число реєстрових козаків, — але претенсії до тих самих прав заявило все пограничне населення, що звалось козаками, і на основі цих вольностей почало організовуватись. Так почала творитися окрема козацька кляса з своїми соціальними стремліннями.

Число козаків зросло під час воєн, які в 1580-их роках Польща вела з Московщиною, бо польський уряд радо користувався козацькими охотниками. Коли ж війна закінчилась, маси військового люду повернулися в Україну і тут стали виступати під козацькими прапорами.

Перші козацькі війни. В 1592—1596 р. р. розгорнувся великий козацький рух, що охопив простори від Дніпра по Волинь і Поділля. Головну масу повстанців творили військові люди з різних охотничих відділів, що виступали під іменем козаків, але до боротьби пристало також у значному числі селянство і міщанство. Деякі міста, як Браслав, цілком прийняли запорізький устрій. Але повстанці не з'єдналися ще в одну суцільну організацію і не мали ясної програми, — це була стихійна опозиція проти шляхетської влади. Провід спочатку мав Криштоф Косинський, шляхтич і вояк, що за воєнні заслуги дістав був земельну маєтність; але коли князь Януш Острозький забрав йому землю, Косинський удався до повстання, щоб боронити справедливості. Козаки захопили кілька замків і всюди нищили документи на панське землеволодіння, намагаючись таким способом зруйнувати владу магнатів. Але князі Острозькі, разом з іншими панами, зорганізували свої сили, і Косинський мусів капітулювати (під П'яткою на Волині 1593 р.). В дальшій війні найславніше ім'я здобув Северин

Наливайко, з міщанського скочаченого роду, пушкар князя Константина Острозького, талановита і освічена людина. Він уславився як ватажок полку охотників, з яким ходив до Молдавії і Семигороду на допомогу цареві проти турків. Вернувшись з походу, він почав «шукати козацького хліба» в Україні і руйнуючим походом пройшов Поділля, Волинь, Полісся та Білорусь, всюди стягаючи контрибуцію зі шляхти і багатих міст. Він втрутився також у боротьбу проти унії, так що уніянти почали звати православних «наливайками». Врешті він виступив з широким пляном організувати козацьку провінцію між Дністром та Богом — там, де був давня сильний козацький осередок, — щоб звідси вести боротьбу з татарами і турками. Походи Наливайка розворушили селянство: «вся Україна скочачіла, всюди повно зрадників і шпигунів». До боротьби пристали також запоріжці. Їхні проводирі, Григорій Лобода і Матвій Шаула, обидва з київського дрібного боярства, люди заможні, репрезентували помірковану групу серед козаччини і не хотіли прийняти до Запорізького Війська Наливайка, як ватажка своєвольних елементів. Та коли королівські війська почали переслідувати однаково обидві групи, всі козаки з'єдналися в кількатисячне військо, звели завзяті бої коло Білої Церкви, але були примушені перейти на Лівобережжя і після довгої облоги над річкою Солоницею, під Лубнями, мусіли піддатися (1596). Лобода поляг серед розрухів між козаками, Наливайка і Шаулу покарано смертю у Варшаві.

Ці перші козацькі війни виявили неорганізованість і внутрішню нез'єднаність молодого козаччини, але серед народу залишили опозиційний фермент, якого вже не можна було загасити. В пізнішій традиції у великій пошані залишилось ім'я Наливайка, якому приписувано володарські стремління, а його смерть прикрашено легендою, ніби кат поклав йому на голову королівську корону з розжареного заліза.

Поміркована і радикальна течії. Після невдалого повстання серед козаків позначився поділ на дві групи, радикальну і помірковану. Перша група складалася з незаможних і неосілих козаків, позбавлених землі селян, міських ремісників і степових промисловців, що шукали кращої долі у війні та здобичництві і перемогою над шляхтою прагнули змінити своє становище. До другої групи належали заможні козаки, які мали свою земельну власність, стояли у зв'язках з багатим міщанством і шляхтою і бажали збільшує

вати свої права в мирний спосіб, у згоді з польським урядом. Обидві групи мали те спільне, що вони намагались досягнути якнайширшу свободу, якнайбільші вольності, — але кожна з них ішла іншим шляхом, вибирала собі свою тактику. Проте в рішальні моменти не раз доходило до порозуміння і співпраці з поділом ролей; одна частина здобувала успіхи шаблею, друга — угодовою політикою, а вся козащина використовувала ці здобутки для скріплення свого становища.

У перші роки після повстання провід узяли «статочні» козаки. Гетьман Самійло Кішка (1600—1602) добився від уряду прощення козацьких «провин», і козаки знову пішли на королівську службу й взяли участь у походах на Молдавію та Лівонію. В 1604 р. почалась довготрива московська війна, і козащина на заклик псевдо-Димитрія та різних панів цілими ватагами пішла в московські землі і знову стала великою силою. Запоріжжя почало організувати великі походи на Чорне море, користуючись з ослаблення Туреччини, що була зайнята війнами з Австрією і Венецією. Козацька фльота дійшла тепер до числа пари сотень кораблів, а сміливі ватажки водили її в походи на морські побережжя. В 1606 р. запоріжці здобули Варну в Болгарії; в 1614 р. переплили впоперек Чорне море, що було незвичайним досягом для невеликих козацьких кораблів, і зруйнували малоазійські міста Синоп і Трапезунт; в 1615 р. спалили передмістя Константинополя, а в гирлі Дунаю розбили турецьку флоту і взяли в полон турецького генерала; в 1616 р. здобули Кафу, головний торг невольниками, і визволили багато бранців. Ці сміливі походи викликали нечуваній переполох у землях турецької держави — навіть султан, казали, готувався втікати із Стамбулу, лякаючися козацьких наскоків.

Ці успіхи вплинули на зріст козащини на волості. Збільшилася кількість «непослушних», що звали себе козаками, не визнавали польської адміністрації і вибирали собі свою старшину на запорізький лад. У пограничних містечках і селах ці «непослушні» творили більшість населення, напр., у Каневі було 960 міщан і 1.300 козаків, у Корсуні — 200 міщан і 1.300 «непослушних» і т. д. (1616). Козаки жили в своєму середовищі, під виборною старшиною, ігноруючи всяку польську владу: «ані магістратів по містах, ані старостів, ані гетьманів не слухають, самі собі права встановляють, урядовців та інших старших не визнають, — в державі

другу державу заводять». Це була грізна сила, що повстала проти шляхетського світу.

Польський уряд намагався знайти засоби, щоб приборкати козаччину. Королівські комісії під проводом магнатів з Наддніпрянщини почали переговори з гетьманом Сагайдачним.

Сагайдачний. Петро Конашевич-Сагайдачний, з походження шляхтич з-під Самбору в Галичині, вчився в острозькій академії, пристав до Запорізького Війська, брав участь у походах на Молдавію і Лівонію, слави зажив морськими походами, особливо здобуттям Кафи, врешті став гетьманом (1616–1622). Запорізьке Військо під його проводом увійшло в новий період розвитку. Сагайдачний провів основну реформу війська: партизанські ватаги перетворив у регулярне військо. Він усунув із війська своєвільні елементи і завів сувору дисципліну. Мабуть, за його гетьманства введено сувору заборону пити горілку під час морських походів. Порядок у війську утримував гострими засобами: «щедро лив їх кров». У переговорах з поляками Сагайдачний виявився передбачливим політиком. Він здобув собі довір'я уряду тим, що не допускав козаччини до занадто гострих виступів проти шляхти; він погоджувався також на різні другорядні поступки, але зате твердо обороняв самостійність Запорізького Війська. Передусім не дозволив зменшити число війська і завести реєстр. Він утворив велику козацьку армію, що мала кільканадцять тисяч добірних вояків, а могла дійти до сорока тисяч. Це військо в більшості перебувало в містечках і селах, головню в королівщинах, і складалося з осілого хліборобського люду. Козаччина перетворилась в окремий стан, що зайняв важливе місце серед населення Наддніпрянщини.

Найбільшим ділом Сагайдачного було поєднання козацької політики з стремліннями української інтелігенції. Сагайдачний, як мало хто з його сучасників, поєднував у своїй особі тенденції двох найактивніших груп українського громадянства — козаччини і міщансько-духовної інтелігенції. Як вихованець острозької школи, він у самому джерелі пізнав задуми тогочасних організаторів української культури, а пізніше ввійшов у тісний зв'язок з гуртом київських освітніх діячів. Щоб піднести значення київського братства, він вписався в його члени разом з цілим Запорізьким Військом, і так узяв цей культурний центр під свій протекторат. Врешті в 1620 р. під опікою Запорізь-

кого Війська була висвячена нова православна ієрархія. Так разом, в одному фронті, стало міщанство, духовенство і козаччина; стремління, що йшли досі розірвано, поплили єдиним, спільним річищем.

Союз козаччини з інтелігенцією скріпив обидві сторони. Міщанство і духовенство відчули за собою підпору мілітарної сили і могли далеко сміливіше і енергійніше проводити свої пляни — це збільшило їх активність. З другого боку, козаччина вийшла поза тісне коло своїх класових інтересів і в свою програму включила загальнонаціональні справи — оборону церкви і культури. Нововисвячені владики в своєму маніфесті з 1621 р. привітали Запорізьке Військо словами найвищого признання, називаючи козаків наступниками давнього князівського лицарства: «Це ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство Чорним морем і суходолом. Це з того покоління війська, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах по морю і по землі плавало і Константинопіль штурмувало. Це ж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірію. Це ж їх предки разом з Володимиром христились, віру християнську від константинопільської церкви приймали». Це зв'язання Запорізького Війська з традиціями князівської епохи, з «старою Руссю», незвичайно підняло авторитет Запоріжжя і дало йому провідне місце в національному житті.

В зовнішній політиці Сагайдачний намагався запевнити Запорізькому Військові повну свободу рухів. Він дбав про добрі взаємини з Польщею, але оскільки вони не шкодили інтересам козаччини. В 1618 р. з кільканадцятьма тисячами козаків він ходив у похід на Московщину, на допомогу полякам, здобув кілька замків (Єлец, Михайлів), брав участь в облозі Москви; але вже в 1620 р. вислав, без відома польського уряду, посольство до царя Михайла, пропонуючи прихильні зв'язки. Головний фронт Запорізького Війська він звертав проти татар і турків; сам був членом ордену «Християнської міліції» і боротьбу з мусульманським світом уважав за головне завдання козаччини. В 1620 р. турки розбили під Цецорою гетьмана Жолкевського; поразку поляків український літопис приписував гордості гетьмана, що не закликав козаків на допомогу: «Не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свині пасти». Коли султан Осман рушив на Польщу, Жигмонт III

був примушений просити козацької допомоги. Тоді Сагайдачний поставив як умову визнання новопоставлених владик, і король, хоч і неохоче, погодився на те. В боях під Хотином 1621 р. головні удари турків були скеровані на козацький табір, і козаки своєю обороною та атаками здобули собі велику славу в усій Європі — панегіристи порівнювали їх з спартанцями, що обороняли Термопіли від персів. Але, хоч козацьке військо захистило Польщу від крайньої небезпеки, за свої заслуги козащина не дістала ніякої нагороди — не забезпечено навіть воєнних інвалідів, а мировою угодою з Туреччиною Польща зобов'язалася взяти козаків у гострий режим і не дозволяти морських походів. Сам Сагайдачний помер 1622 р.

Спроби компромісу. Після смерти Сагайдачного в українській політиці почався час довголітніх хвилювань. І в Запорізькій Війську, і серед міщансько-духовної інтелігенції змагалися дві течії — компромісова та радикальна. Наступники Сагайдачного на гетьманстві, Олифер Голуб (1622—1623) і Михайло Дорошенко (1623—1625), його близькі товариші, виховані в дусі політичного реалізму, знали силу Польщі і вважали небезпечним доводити до боротьби зі шляхтою. Вони не втрачали надії, що зможуть довести до компромісу, і намагались утримувати — принаймні назверх — порозуміння з урядом. Підтримувала їх заможніша частина козащини, що мала вже значні земельні маєтності і потребувала миру для розвитку свого господарства. Серед міщанства і української шляхти, перевтомленої релігійною боротьбою, також зростали мирні настрої.

Але проти компромісової політики верхів заявлялися широкі маси козацтва, підтримані селянством. Тисячі учасників хотинського походу, здемобілізовані після війни, опинилися без усякого забезпечення і заробітку. Частина їх подалася на Запоріжжя, на степові промисли, частина на Дін, але більшість залишилася по містечках і селах, збільшуючи число «непослушних». Ці козацькі маси не довіряли ніяким переговорам з урядом, не хотіли визнавати шляхетської влади і поривались на різні воєнні виступи, шукаючи виходу зі свого становища. Отож частина запоріжців ходила на Крим допомагати одному з ханів у боротьбі з іншою партією; інша частина готувалася вести на султанський престіл претендента Яхію, але найбільші козацькі сили зайнялися морськими походами, рік у рік нападаючи на передмістя Константинополя. Ці наскоки вик-

ликали в Туреччині небувалий перестрах: «Чутка про чотири чайки на Чорному морі лякає турків більше, ніж чума в Морей». Польський уряд, боячися війни з Туреччиною, намагався стримати ці походи, вказуючи на мирові зобов'язання, але козаки відповідали: «Мир склав король, не ми!» На опозиційний настрій мас впливала також релігійна боротьба, що саме тоді дійшла найбільшого напруження. Прихильники компромісу серед козаччини втратили вплив, а до слова прийшли радикальні елементи. Король у своїй інструкції для соймиків так змалював становище в Україні: «Домашня своєволя бере гору і так завзялася, що і самим нам тяжка, і з сильними сусідами нас розсварює: забувши зовсім віру і підданство, вони уладили собі окрему державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Вся Україна їх слухає. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і по містечках королівських уся управа, вся влада в руках козаків: захоплюють собі судівництво, закони видають».

Війни з Польщею. В 1625 р. почалася війна. З Запоріжжя вирушив новий гетьман Марко Жмайло з січовим військом і артилерією. До головних боїв дійшло під Криловом і над Куруковим озером, над Дніпром. Козаки виявили незвичайну вмільсть оборонятися в таборі серед шанців, так що польські війська не могли здобути їхніх позицій. Але до більшої офензивної акції запоріжці не були готові. Так дійшло до переговорів, в яких знову провід узяла поміркована течія під проводом Михайла Дорошенка і довела до миру. Польський уряд погодився взяти на державну плату 6.000 реєстрового війська, до якого ввійшли заможніші козаки, — але решта козацтва мала залишити військо і вернутися під владу польської адміністрації. Так угодова партія здобула собі привілеї коштом козацьких мас.

Серед козаччини позначився тепер ще гостріше поділ на дві групи. Заможніша частина козаків творила тепер реєстрове військо, яке стояло полками по головніших містечках (Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь, Біла Церква, Переяслав). Ці городові козаки були під контролею польської влади і корилися їй наказам, щоб утримати свої «вольності». Другий табір творили «випищики», козаки, виписані з реєстру, яким відмовлено козацьких прав; вони або мусли піддатися панам, або шукати собі захисту там, де панська влада їх не могла досягнути. Ці «своєвільні» козаки опанували Запоріжжя і тут намагались утворити головний

центр козаччини, незалежний від Польщі. Не рахуючися зовсім з польською політикою, вони входили у зв'язки з донським військом, з Московщиною, з західними державами, що прислали своїх агентів в Україну, — а головне вістря звернули проти татар і турків. Ця самостійницька течія захоплювала деколи і реєстрових козаків, і навіть гетьман Михайло Дорошенко (1625–1628), що мав бути сторожем козацької лояльності, водив козаків на Крим і на полі бою наложив головою. Одночасно відбувалися великі походи на Чорне море. Радикальна козацька група не поривала також зв'язків з міщанством та духовенством і підтримувала непримиренні течії проти прихильників компромісу.

Бачачи, що козацька небезпека наростає наново, польський уряд намагався за допомогою реєстрового війська опанувати Запоріжжя. Але запоріжці випередили ці плани, обрали гетьманом уславленого морськими походами Тараса Федоровича і з артилерією рушили 1630 р. на «волость». Більшість реєстрових козаків пристала до повстання, а проти шляхти піднялися маси селянства. Головні бої мали місце під Переяславом, де повстанці укріпилися в сильному таборі, успішно атакували польське військо і здобули частину польської артилерії. Польський гетьман Конєцпольський, що відгрожувався «цей пожар кров'ю хлопства загасити», мусів піти на переговори і погодився збільшити реєстрове військо на 8.000; доповнення реєстру мала провести комісія, складена з реєстрових і повстанців.

Переяславське перемир'я знову не вирішило козацької справи: користь з війни одержала невелика частина повстанчої старшини, а широкі маси залишилися незаспокоєні. Прірва між реєстровим військом і запоріжцями не зменшилася, а зроста. Реєстрові козаки попали ще в більшу залежність від шляхетсько-магнатських впливів і почали принатурюватись до вимог польського устрою. Їх стремління йшли до того, щоб збільшувати свої привілеї і своє соціальне становище зрівняти зі шляхтою. Новий гетьман Іван Кулага-Петражицький домагався навіть від польського сойму, щоб козаків, як лицарських людей, допущено до вибору короля (1632). Компромісові настрої, що запанували тоді серед вищого духовенства, мали також свій вплив на козацьку старшину.

З другого боку, на Запоріжжі, що скупчувало маси свободолюбного населення, дедалі відкритіше проявлялися

самостійницькі течії. Сприяли їм зв'язки з західними державами. Це був час розпаду тридцятьлітньої війни, коли Європа була поділена на два ворожі табори — католицький та протестантський і кожна сторона шукала собі союзників. Козацькі виступи проти Польщі і походи на Чорне море звернули увагу Заходу на Україну. З одного боку австрійські агенти намагалися притягнути козаків до цісарських військ, і не мало козацьких відділів брало участь у боях в Німеччині. Не менше зацікавлення Україною виявляла протестантська коаліція. Так Густав Адольф вислав своїх послів на Запоріжжя, шукаючи порозуміння з «благородними і вольними лицарями — володарями Дніпра і Чорного моря». Появилися також французькі висланики. Особливо уважно слідкували за подіями в Україні представники західних держав, що перебували в Константинополі. Голландський посол, Корнеліс Гага, разом з патріархом Кирилом Лукарісом і семигородськими послами дискутував питання, «чи нарід запоріжців, доведений до крайнього одчаю переслідуваннями, може добутися з-під влади і панування поляків, визнати протекцію сусідів і прийняти форму республіки». Західні дипломати передбачали вже можливість створення козацької держави.

Запоріжжя почало боротьбу наново. В 1635 р. Іван Сулима, вертаючися з морського походу, зруйнував польську фортецю Кодак, коло дніпрових порогів, що мала перепиняти шлях на Запоріжжя. Коли поляки почали усувати радикальні елементи з реєстрового війська, 1637—1638 р. вибухло нове повстання, що охопило обидва боки Дніпра. Провід вело кілька талановитих полководців — Павло Минович Бут, організатор і політик, що гарячими закликами зумів приєднати до повстання маси селянства і ввійшов у зв'язки з Московщиною й татарами, Дмитро Гуня, козацький стратег, що своїми воєнними операціями та укріпленнями здобув признання навіть у ворога, Скидан, Яцько Остринин та ін. Бої йшли спершу на Правобережжі, але в битвах під Кумейками і Боровицею козацькі сили були розбиті; зате на Лівобережжі повстання тривало довго, і в бойових зустрічах під Голтвою, Лубнями, над Старцем повстанці виявили велике завзяття і впертість. Але поляки вжили всіх зусиль, щоб знищити козацький рух: «краще нехай кропива на тому місці росте, як зрада мала б множитися», — казав Конецпольський. Терором, карами на

смерть, грабуванням і паленням сіл польські війська нищили осередки повстання.

Польський сойм ухвалив нову ординацію для козаччини. Реєстрове військо втратило давню самоуправу: на його чолі мав стояти не вибраний гетьман, а польський комісар; так само полковники мали бути зі шляхти і для їх охорони служила прибічна гвардія з найманців. Реєстр зменшено до 6.000 і допущено до нього тільки тих, що не брали участі в повстанні. Міщанам і селянам заборонено зватися козаками і віддавати своїх доньок за козаків. На Запоріжжя вільно було переходити тільки за окремим папашом.

Так козаччина дійшла до критичного моменту — бути чи не бути. Польському панству могло видаватися, що вона вже остаточно розбита, — але Польща недоцінювала тієї потенціальної енергії, що була захована у збунтованих масах. Козаччина постала як колонізаційне явище, як прагнення селянських мас здобути собі нові життєві простори в диких полях. У боротьбі з татарами, що замикали шлях до степів, вона перетворилась у військову організацію, осередком якої стала Січ. У запорізькій школі степові здобичники стали лицарським військом, що взяло собі за головну мету боротьбу з давнім ворогом України — татарами. Але соціальний і національний гніт з боку Польщі примусив запоріжців піти на допомогу своєму громадянству. Дійшло до союзу козаччини з інтелігенцією і до козацьких воєн з Польщею. Та боротьба на два фронти була зтяжка для нерозвиненої ще козацької організації, і в боях зі шляхтою козаки підлягли. Але, хоч і розбиті, вони не залишили своїх прагнень, а тільки принищили, чекаючи кращих обставин для нового виступу.

Козацька держава

I. Богдан Хмельницький

Проблема державности. Новий період української історії, період творення держави, розпочало повстання 1648 р.

Що час нової Української Держави назривав, це було помітно від кінця XVI ст., як тільки козаччина почала виявляти сильніший розвиток. Вже Наливайко виступив із проектом створення окремої козацької території між Дністром та Бугом, а одночасно Верещинський, польський єпископ у Києві, з походження українець із Холмщини, радив зорганізувати козаччину на Лівобережжі, під проводом одного з князів. Ці пляни зреалізувала Запорізька Січ, що створила свою владу на широких степових просторах і звідти проводила самостійну політику, входячи у зв'язки з різними державами. Існування козацької «держави в державі» визнавав польський уряд, який намагався всіма силами її знищити. Зв'язків з козацькою республікою шукали різні політики Західньої Європи. Зрозуміння державности зростало також серед міщанської інтелігенції — під впливом розбуджених історичних традицій. Автор «Перестороги» задумувався над причинами занепаду давньої держави, а українські владки з захопленням порівнювали козацькі походи на Чорне море з походами Олега, Ігоря, Володимира. Але тогочасна інтелігенція, що з такою енергією вела боротьбу проти наступу Польщі, не зуміла підготувати основ власної державности: вона занадто була зв'язана з польським устроєм, і власними державними категоріями не вмiла думати. Державні фундаменти створили буйні народні маси, що не мали ніяких традицій, не знали державних теорій, але, тримаючи зброю в руках, ішли за власним інстинктом — творили свою владу. Козацькі самостійницькі стремління заломлювались безнастанно, повстання за повстанням спливали кров'ю — але ці змагання поновлювалися

постійно з дедалі більшою енергією. У довголітній боротьбі витворився цінний державницький матеріал, що тільки чекав будівничого, який ужив би його для завершення будови. Цим будівничим став Богдан Хмельницький.

Виступ Хмельницького. Він виступив на історичну арену як маловідома людина, але життя дало йому знання людей і обставин. Бувши сином незначного шляхтича, магнатського слуги, він уже за молодих літ пізнав і навчився ненавидіти пиху «королев'ят». Єзуїтська школа в Ярославі навчила його мов і виявила облуду шляхетської освіти. Під проводом батька вправлявся у колонізаторській праці та війні на краю диких піль. Попав у турецьку неволю і два роки перебув у Константинополі, в серці інтриг Орієнту. Вернувшись до батьківського Суботова, вступив до реєстрового війська, ходив у походи проти татар і був свідком усіх змагань козаччини з шляхетським світом. Але не висувався на провідне місце, задовольнявся непомітним становищем чигиринського сотника. Порушили його щойно пляни турецької війни, що їх підняв Володислав IV. Він їздив на переговори з королем до Варшави, де козацькі старшини дістали обітницю поліпшення долі реєстрового війська і наказ готуватися до походу. Але магнати зірвали королівські пляни і з ще більшою ненавистю взялися нищити козаків. Хмельницькому довелося зазнати тяжких переслідувань від панів, що намагалися видерти йому батьківський хутір і гнобили його як бунтівника. Врешті він утратив спокій і терпеливість: покинув свій Суботів, подався на Запоріжжя і почав організувати повстання.

Тоді нараз виявився його геніальний талант, що зробив його вождем усієї України. Венецький посол Віміна характеризував його так: «Здається, ніби в ньому міститься два ества — одно діяльне, тверде, віддане правлінню, друге сонне, стомлене, мрійливе». Назверх був він стриманий, простий, ввічливий і приступний для всіх. Але як тільки схвилювався чимнебудь, як вивело його щонебудь з його спокою, несподівано вибухав його вулканічний темперамент, лаявіна пристрастей, демонічна енергія. Він промовляв з незвичайною силою і експресією, рисував сміливі, величні картини, що чарували і жахали слухача. «Дерев'яніли ми, його слухаючи», — признавалися польські послы. Умів приєднувати собі масу, мав її довір'я і любов, знав, як здобувати з неї енергію, хоробрість і жертвенність. Умів згуртувати коло себе найкращі, найталановитіші одиниці. Свої

пляни проводив залізною рукою, володарським жестом. У своїй особі скупчив усі прагнення своєї епохи, свого народу,

Народне повстання. Повстання 1648 р. спалахнуло з тих самих початків, як і давніші козацькі рухи: козацька верства стала в обороні своїх вольностей. Але новий виступ був підготований всебічно і ґрунтовніше, як попередні. Приготування тривали якісь два роки. Центр повстання, який творили довірені реєстрових полків, приєднував до своїх плянів не тільки випищиків, що жили ідеологією Запорізького Війська, але також проводирів селянства і міщанства: як тільки прийшов перший вибух, на широких просторах Наддніпрянщини всюди були готові люди, що вогонь повстання понесли далі. Маси майбутніх повстанців забезпечено зброєю: у переддень виступу в самій Лубенщині князь Єремія Вишневецький сконфіскував кілька тисяч рушниць.

Організатори повстання ввійшли також у порозуміння з Кримом. Це був союз непопулярний, бо нищив дотеперішні запорізькі традиції боротьби за доступ до Чорного моря — союз шкідливий у дальшій перспективі, бо втягав Україну в орбіту згубних орієнтальних впливів. Але цей союз був політичною і мілітарною konieczністю: він забезпечував запілля повстанців від несподіваних нападів і дозволив усі сили повернути проти Польщі; разом з тим татари давали козакам свою швидку кінноту, якої в Україні було мало, і самою своєю появою могли ширити паніку в польських військах.

Перші перемоги. На Запоріжжі Хмельницькому вручено гетьманську булаву. На весні 1648 р. він рушив проти польських військ. Перші бої, на Жовтих Водах і під Корсунем (16 і 26 травня 1648 р.), він назвав пізніше «іграшками», — але це були серйозні перемоги над усією польською армією, що стояла у наддніпрянській Україні. Повстанці заскакували поляків незвичайною швидкістю своїх рухів, добирали собі вигідне місце для зустрічі, татари викликали переполох, а самий бій проводила козацька піхота, яка під заслоною шанців підсувалася аж до польських становищ і стрільбою з рушниць розбивала ворога. В полон попали гетьмани польського війська, Потоцький і Каліновський, з цілим штабом шляхетської старшини. Це був великий тріумф української зброї.

Козацькі перемоги дали гасло до народнього повстання, що обняло цілу Наддніпрянщину, від Лубенщини до

Поділля. Приготовлені задалегідь сили почали діяти. «І так карід посполитий в Україні, почувши про знищення військ норонних і гетьманів, зараз почав збиратися в полки, — не тільки ті, що козаками бували, але хто ніколи козацтва і не знав», — оповідає Самовидець. «І на той час туга велика людям значним всякого стану була і наруга від посполитих людей, а найбільше від гультайства, тобто броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів: що хоч би який чоловік значний не хотів приступати до козацького війська, то мусів, щоб позбутися того посміховиська і нестерпних бід». Прихована здавна ненависть проти панів вибухла тепер із грізною силою. «Де не знайшлася шляхта, слуги замкові, жиди, урядовці міські — всіх забивали, не щадячи ні жінок, ні дітей їх, маєтності грабували, костели палили і обвалювали, ксьондзів убивали, двори та замки шляхетські і двори жидівські пустошили, не лишаючи жадного цілого. Рідко хто в тій крові на той час рук своїх не мачав і того грабежу не чинив».

Всюди появилися народні ватажки — з давніх вояків, з дрібної шляхти, навіть з духовенства, і творили охотничі загони. На Сіверщині визначився шляхтич Петро Головацький; повстанці здобули тут Чернігів, Стародуб, Гомель і уладили велику різню жидів. В Уманщині старшував Ганжа, у Браสลавщині — Трифон з Бершаді. Тут, на Правобережжі, в руки повстанців попали всі великі замки, як Немирів, Тульчин, Вінниця, Браслав, Полонне; майже вся шляхта втекла на захід, багато жидів вирізано, повстанці захопили масу зброї і всякої здобичі.

Найбільшої слави зажив полковник Максим Кривоніс. Про його походження були різні чутки: одні вважали його за міщанина з Острога чи Могилева, інші — за чужинця, шотландця, що забрів в Україну як мандрівний вояк. Він визначився в боротьбі зі шляхтою як ватажок селянських загонів, а з особливою ненавистю переслідував князя Єремію Вишневецького — за те, що він знущався з повстанців: карав їх муками, забивав на палі, свердлами очі вертів. Кривоніс у боях під Немировом і Махнівкою розбив війська князя і примусив його втікати на захід.

Народній рух незвичайно скріпив сили повстання. Всі осередки польського опору по містах і замках були винищені безпощадно. Маса населення дістала зброю і палала жадобою далі вести боротьбу, «кінчати ляхів». Ніколи ще повстання не мало такого всенароднього характеру. Але ці

виступи одночасно приносили багато труднощів Запорізькому Військові. Недисципліновані відділи вели війну на свою руку, не зважаючи ні на який плян, амбітні ватажки не визнавали ніякого проводу. І тут Хмельницький виявив свій незвичайний організаційний хист, що з цього різного родного військового матеріялу зумів створити регулярну армію. Він належно оцінював значення «черні», народньої маси — «це права рука наша»; але не віддавався химерній юрбі, а владною рукою полководця проводив у ній селекцію — нездатних до війська відсилав додому, грабіжників карав смертю, а до своїх полків допускав тільки вибраних людей. Основу нової української армії творили реєстрові полки з «старовинними» полковниками, як Бурлій, Вепняк, Гирия, Джалалій, Нестеренко, Топига; але полковничі пірначі дістало також багато шляхти, як Богун, Теодорович, Гоголь (Яновський), Нечай, Морозенко-Мрозовицький, Кричевський, далі бояри, як Пободайло, міщани — Гладкий, Небаба, Золотаренко, і так само немало талановитих одиниць з народніх низів. Кривоніс за сваволю був покараний за запорізьким звичаєм — прикований до гармати, але з своїми відділами піддався під владу гетьмана.

Похід на західні землі. З новоорганізованою армією Хмельницький рушив проти польських військ, що йшли з Волині під проводом трьох вождів («перина, латина, дитина»), і одним ударом розбив їх під Пилявцями (23 вересня 1648 р.). Він скористувався тут мало уживаною в тих часах стратегією розтросування: велику масу війська кидав у центр ворога, татарська кіннота своїми наскоками викликала дезорієнтацію, а козацьке військо тісним перестроєм оточувало шляхетські полки і рушничним боєм їх перемогло. Польські полководці перші кинулися втікати, за ними пішло все військо. Вперше селянсько-козацька армія зустрілася з шляхетським посполитим рушенням і з великої битви вийшла переможцем. Це високо піднесло самопочування українців супроти поляків: «Минули ті часи, коли нас ляхи сідали! Тепер ми їх не боїмося! Дізнали ми того під Пилявцями: це не ті ляхи, що давніше бували, що били турків, Москву і татар — не Жолкевські, Ходкевичі, Конєцнопольські, Хмелецькі — це Тхоржевські, Зайончковські, діти, в залізо повбирані! Померли зі страху, як тільки нас побачили!» Це свіжонароджене почування виштовартованості супроти шляхетського світу стало основою перемог українського війська.

Дальший похід відбувався без ніяких перешкод, бо польського війська вже не було. Волинь, Галичину, Холмщину охопив огонь повстання. Західні землі, що пережили найгостріший гніт і здавна вели боротьбу проти польської влади, з особливим захопленням зустрічали козацьку армію, творили повстанчі загони і винищували польську шляхту. Міста, в яких здавна діяли братства, відразу приймали козацький лад (Городок, Рогатин). На Покутті Семен Височан організував кількатисячне військо за запорізькими зразками. Але мета походу Хмельницького не була вже стратегічна, а тільки політична — добитися миру з Польщею. Він не здобував Львова, а прямував на Варшаву; під Замостям він уклав перемир'я з новим польським королем Яном Казіміром.

Державна програма. Епопею великих воєнних успіхів Хмельницький закінчив тріумфальним в'їздом до Києва, старої столиці України. Немов тим способом зазначав, що Запорізьке Військо переймає традиції князівської епохи. Тут його зустріли міщани, духовенство, академія — ті гурти, що здавна організували спротив польському наступові і тепер з захоплення вітали перемогу української зброї, вітали гетьмана як «другого Мойсея, що визволив український нарід із лядської неволі».

В поході і під час перебування в Києві Хмельницький із старшиною вирішували пляни дальшої політики. Повстання, що спершу мало на меті тільки справи Запорізького Війська, обняло всі українські землі, розворушило нарід, усунуло з України польську владу. Давній лад перестав існувати, на його місце треба було встановити новий. Хмельницький у своїй політичній далекозорості вказував один шлях — утворення Української держави.

«Виб'ю з лядської неволі руський нарід увесь! Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру! Поможє мені в тому чернь уся — по Люблин, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоб ви (польські пани), знищивши хлопів, і на козаків не ударили. Буду мати тисяч двісті, триста своїх, орду всю при тім... За границю війською не піду, шаблі на турків і татар не підйму. Досить маю в Україні, Поділлі і Волині тепер, — досить вчасу, достатку і пожитку тепер у землі і князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків і князів туди зажену, а як будуть і за Вис-

лою брикати, знайду я їх там певно». Так говорив Хмельницький польським послам у Переяславі.

Провідні лінії програми Богдана Хмельницького були: розбити Польщу, визволити всі українські землі і з'єднати їх у велике незалежне князівство. Для проведення цих замірів він вважав потрібним використати сили народніх мас, створити велику армію і утримати союз з Кримом. Ці стремління видавалися цілком реальними. Селянські маси проявляли в той час незвичайне напруження і енергію. «Вся чернь зброїться, смакуючи собі свободу від робіт і податків, і навіки не хоче мати панів». «Так чернь роз'ярилася, що або знищити шляхту, або сама згинути хоче». «Перше язика людські назад обернуться, ніж ляхи над нами будуть панувати!» Ненависть до Польщі була така велика, що здавалося неможливим, щоб польська влада могла ще вернутися. Бажання своєї держави проявлялося сильно, і все повторювалися чутки, що Хмельницький творить «вільне князівство козацьке», «удільну і відокремлену державу», що має коронуватися «митрою руського князівства».

Але реалізація цих плянів перепинилася через зовнішні і внутрішні обставини. Польща не була ще вповні розгромлена, магнати вжили всіх зусиль, щоб війну продовжити і здобути собі назад свої землі в Україні. Союз з Кримом виявився непевний: татари вважали небезпечним для себе зріст козацької самостійності і намагалися його спинити. До того ж внутрішні відносини України не були ще сконсолідовані. Наростали протиріччя між селянством, з одного боку, і козацькою старшиною та шляхтою, з другого: підготовлялася боротьба за здобутки повстання, які кожна сторона бажала присвоїти тільки собі. Ці різні причини нахилили Хмельницького до обережної і поміркованої політики і наказували максимальні задуми відкласти до пізнішого часу.

Зборівський мир. Під літо 1649 р. війна розгорілася наново. Хмельницький розумів, що це рішальні події: «Стіна з стіною зудариться, одна впаде, друга встоїться». Польські пани зі своїми військами перейшли річку Случ, якою йшла демаркаційна лінія, і почали громити пограничні українські залоги. Одночасно литовські магнати рушили в напрямі на Київ. Щоб убезпечити Наддніпрянщину, Хмельницький вислав на Полісся полковника Михайла Кричевського; він поляг у бою під Лоевом, але спинив похід литовського війська. Сам гетьман рушив на Волинь і своїми

передніми полками загнав поляків до Збаража. Потім з головною армією рушив назустріч Янові Казімірові під Зборів. Українські і татарські полки виявили таку дисципліну і самоопанування, що польський штаб не дізнався про їх прихід і гетьман зміг вибрати відповідне місце і час наступу на ворога. Він кинув кінноту на польські обози, що розтягнулися на великому просторі, змішав їх і знищив, а піхотою звідусіль оточив короля з його вибраними відділами. Поляки пробували були звести бій і пробитися через козацьку бльокаду, але Хмельницький з кожним днем сильніше затискав перстень своїх полків. Врешті Ян Казімір був примушений просити перемир'я.

Дня 18 серпня 1649 р. укладено зборівський мир. Число реєстрового війська визначено на 40.000. Козаки мали право жити у трьох воєвідствах: київському, brasлавському і чернігівському, — від Случа і Дністра на заході і по московський кордон. На козацьку територію королівським військам увіходити не вільно; не вільно також проживати жидам. Державні посади в названих трьох воєвідствах мала діставати тільки шляхта грецької віри. Справу унії мали вирішити на найближчому соймі; київський митрополит мав увійти до сенату. В Києві не вільно єзуїтам закладати шкіл. За всі воєнні провини проголошено амністію; шляхта, що була в повстанні, мала дістати назад сконфісковані маєтності.

Зборівський договір був укладений під натиском хана, який не хотів допустити до зросту сил України і підпорядкування польські домагання. Хмельницький був примушений прийняти ряд некорисних умов: обмеження території, заведення реєстру, поворот польської адміністрації. Але Хмельницький не надавав великої ваги паперовим актам, розуміючи, що справу вирішить фактична сила, і позірно прийняв постанови договору. Зборівська умова все таки давала Україні широкі права, і гетьман використав їх для державної будови. Хоч і мала вернутись на козацькі землі польська адміністрація, проте вона без військової допомоги була безсила.

Організація держави. Фактична влада перейшла в руки Запорізького Війська. Військовий штаб гетьмана, генеральна старшина, набрав функцій кабінету міністрів і займався організацією держави. Цілу територію поділено на полки і сотні, військові старшини виконували також функції цивільної влади. Всі суди набрали козацького характеру.

ру. Всі податки і данини, що належали польській владі, надходили тепер до військового скарбу. Не в'яжучися формальною приналежністю до польської держави, Хмельницький повів широку дипломатичну діяльність за кордоном. Так ступнево йшла вперед будова Української Держави — на тій базі, яку забезпечував зборівський договір.

Козацька старшина в цей момент цілком щиро спирала свою політику на зв'язки з Польщею; вона уявляла собі, що козащина зможе досягнути свій повний розвиток у Речі Посполитій, якщо тільки король скріпить свою владу, буде «самодержцем» і не допускатиме до впливу магнатів, — козаки все ще вірили в добру волю короля. Тому Хмельницький утримував поправні відносини до Польщі і льояльно виконував постанови зборівського миру. В першу чергу почав складати реєстр Запорізького Війська. Шляхта не втрачала надії, що усунене з реєстру селянство вернеться під панську владу, і польський уряд особливо натискав на проведення цієї постанови. Адам Кисіль, що став київським воєводою, всіма способами намагався переконати козацьку старшину, що й для неї краще буде, як «козаки будуть воювати, а мужики орати». Але проведення реєстру спричинило небезпечну кризу в козацькій державі, бо селянство не хотіло зрікатися військових прав і підняло грізний бунт. Ще більше невдоволення викликала поява панів, що верталися до своїх земель і намагалися повернути свої давні домініяльні права.

Але на льояльність гетьмана Польща не відповіла рівною льояльністю і не поспішала виконувати зобов'язань зборівського миру. Православний митрополит не дістав обіцяного місця в сенаті, бо цьому спротивилося католицьке духовенство; не повернено православним спірних церковних маєтностей. Польський уряд не провів навіть амnestії, яку заporučив учасникам повстання: багато повстанців покарано смертю. Це викликало в Україні незвичайне обурення.

Крим і Молдавія. Супроти непевного становища Польщі Хмельницький намагався забезпечити незалежність України зв'язками з іншими державами. На першому місці стояв далі союз із Кримом. Щоб зберегти приязнь хана, гетьман погодився відступити татарам давній замок Іслам-Кермен на нижньому Дніпрі. Через те Запоріжжя втратило прямий шлях до Чорного моря; пів сторіччя пізніше Мазена дуже засуджував політику Хмельницького за таку

поступку татарам. Але для Хмельницького союз із Кримом мав основне значення, і він не щадив ніяких жертв для цього.

Одночасно нав'язано близькі зв'язки з підкарпатськими державами, в першу чергу з Молдавією. Ця країна мала значення для України як торговий шлях до Туреччини, також були живі культурні зв'язки, а молдавські воєводи здавна завели приятельство із львівським братством, — посилали пожертви на будову церков, а діставали львівські видання. Тогочасний воєвода Василь Лупул у своїй політиці лягував між Туреччиною і Польщею, а під час козацького повстання немало допомагав польській шляхті. Щоб здобути вплив на цю ключову країну, Хмельницький в 1650 р. несподівано рушив на Молдавію з 70 тисячами українського війська і татарами, блискавичним походом захопив Лупула і присиливав його до миру: Лупул уклав союз з Хмельницьким і погодився віддати свою доньку, славно красуню Розанду, за жінку старшому гетьманському синові, Тимошеві.

Туреччина. Молдавський похід був вступом до дальших плянів Хмельницького, до яких він бажав втягнути Туреччину. Турецька держава не проявляла в ті часи значної сили: бракувало їй великих володарів, що підняли б значення ісламу; але простором це була величезна імперія, що обіймала країни Азії, Африки і Європи. Хмельницький від початку гетьманства нав'язав зв'язки з Портою і золотом здобув собі в Стамбулі такі впливи, що навіть мав свою партію в султанській раді, яка його пляни підтримувала. Польща дуже боялася зв'язків України з Туреччиною і заохочувала козаків до походу на Чорне море; до Чигирини в 1650 р. приїздив також венецький посол і обіцяв допомогу своєї республіки в разі війни з турками. Але гетьман вибрав протилежний шлях — тісного союзу з Портою. Після обміну посольствами з обох сторін султан в 1651 р. окремою грамотою заявив готовість прийняти протекторат над Запорізьким Військом. Україна мала ввійти у васальні відносини, на подібних умовах, як під султанською рукою були християнські держави — Молдавія, Волощина, Семигород. Союз із Туреччиною мав дати Україні сильніше становище супроти Польщі, яка не відважилася б вести війни з турецьким васалом, а також супроти Криму, що мусів рахуватися з Стамбулом. Разом з тим була надія

розвинути широку торгівлю в балканських країнах і на Чорному морі.

Берестечко і Батіг. Але поки закінчено переговори з Туреччиною, року 1651 дійшло до нової війни з Польщею. Надії на турецьку допомогу розвіялися. Порта не вжила навіть свого впливу на Крим і не зобов'язала татар підтримати Україну. Хан почав піддаватися під польські намови і під час самого розпалу битви під Берестечком зрадив: відступив з поля битви. І що більше — захопив з собою гетьмана і не дозволив йому вернутися до війська. Українські полки, залишені без проводу, впали в паніку. Хоч старшина вживала всіх засобів, щоб утримати порядок, хоч деякі частини виявляли незвичайне героїство, — моральна сила армії заломилася. Селянські відділи залишили свої становища і пішли врозтіч. Поляки вперше здобули перемогу. В той самий час литовські війська зайняли Київ. Митрополит Косів піддався загальній паніці і з духовенством вітав переможців.

Хмельницький, виводившись з татарського полону, з незвичайною енергією взявся організувати оборону. Під Білою Церквою побудував великі фортифікації, зібрав тут нові полки і затримав польський похід. Але не мав ще сили до наступу і мусів погодитись на переговори. За білоцерківським миром козацьку територію зменшено до одного київського воевідства, а число реєстрового війська обмежено до 20.000; польська шляхта мала повернутися на свої давні землі.

Але цей мир виявився дуже короткотривалим. Вже наступного, 1652 року почалася нова війна, і Хмельницький помстився за берестецьку невдачу: в бою під Батогом (над Богом) несподіваним ударом розбив польське військо; гетьман Каліновський поляг на бойовищі. Українські війська зайняли знову давню територію по ріку Случ. Хмельницький ще раз виправився на Молдавію і остаточно провів подружжя сина з донькою Лупула; але невдовзі, у внутрішній боротьбі, Тиміш був поранений і помер.

Війна з Польщею продовжувалась. Під Жванцем 1653 р. Ян Казімір уклав з ханом мир, згідно з яким погодився повернути зборівський договір. Але в таємній умові дав згоду на те, щоб татари взяли ясир з козацької території.

Союз з Москвою. Порозуміння між Польщею та Кримом, при пасивності Туреччини, ставило Україну в дуже небезпечне положення. Хмельницький був примушений

шукати підпори в іншій стороні і звернув усю увагу на Московщину. Українські політики ще перед Хмельницьким намагалися здобути для України протекторат Москви: згадати тільки Сагайдачного, митрополита Борецького, повстанців з 1637—1638 рр. Хмельницький також від початку намагався здобути приязнь царя Олексія. Вже після перших перемог над поляками закликав царя, щоб він сів на польському престолі, потім безнастанно закликав Москву рятувати православну віру; коли ж ці заклики не допомагали, почав погрожувати: провів демонстративну мобілізацію лівобічних полків, грозив татарським походом, тримав на своєму дворі московського претендента, що звав себе князем Шуйським. Москва не відмовлялася сприяти Україні господарською допомогою, висиланням хліба і соли, але в політичних справах вичікувала, який буде вислід українсько-польських змагань. Ці довгі вагання Московщини коштували Україні багато зайвої витрати енергії і крові.

Щойно на початку 1654 р. приїхало до Переяслава московське посольство для переговорів про союз. Хмельницький зібрав тут козацьку раду, але вона мала тільки формальне значення: старшина і представники війська наперед погоджувались на конечне порозуміння з Москвою. Але під час вступних переговорів виявилася різниця між політичним думанням українців і москалів: українські представники ждали, щоб бояри в імені царя склали присягу — так, як це робив польський король; а бояри заявили на те, що цар, як самодержець, своїм підданам не присягає. Ця різниця поглядів мало не розбила переговори; лише коли бояри дали запевнення, що цар своєю грамотою затвердить вольності України, гетьман і старшина погодились на присягу.

Остаточний договір представники обох сторін уклали в Москві в березні 1654 р. (т. зв. березневі статті). Цар забезпечив Україні її права, що торкалися таких справ: гетьмана і старшину вибирає рада; українська адміністрація і судівництво не підлягає Московщині; податки збирає український скарб; козацького війська має бути 60.000; залишається давній поділ на стани — козацький, шляхетський, міщанський і духовний; кожний стан зберігає свої права; Україна має право вести переговори з іншими державами. Українці визнали такі права царя: держати в Києві воєводу з залогою; про закордонні посольства гетьман повідомляє царя; також про вибір нового гетьмана цар має бути

повідомлений. Права всіх станів цар затвердив своїми грамотами.

Союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики. В основі його не було ніяких позначок сентименту. Це не було ніяке приєднання «відрізаної вітки до матернього пня», як це пізніше пробували змалювати царські піддесники, ані поворот відірваних земель під владу давніх володарів. Не йшло також про визволення православної церкви: між українською і московською церквою існували такі глибокі побутові різниці, що найбільш вороже до зв'язків з Москвою ставилося київське духовенство. І сам Хмельницький неохоче прийняв становище царського васалю і не думав піддаватися під керівництво Москви. Як при всіх давніших політичних комбінаціях, так і тепер він не рахувався з накиненими зобов'язаннями, а йшов своїм власним шляхом, до скріплення своєї влади і держави. Союз з Москвою означав остаточний розрив з Польщею. Українська політика остаточно вибудувалася з-під впливу польських традицій і могла йти до власної мети. Московський режим був ще надто свіжий, щоб їй у тому перешкодити.

Спустошення південної України. Хмельницький бажав використати нового союзника передусім для боротьби з Польщею. Військова допомога — це було найцінніше, що московський союз міг принести. Ситуація на фронті стала ще важча через те, що разом з поляками виступили татари. Хан, бачачи в союзі України з Московщиною смертельну загрозу для себе, зірвав приязнь із козаками і перейшов на польську сторону. Рік 1654 і початок 1655 були виповнені польськими і татарськими наскоками на Поділля і Брацлавщину. Тамошні замки і містечка хоробро відбивалися від наступів, не піддаючися ні на які умови; в Буші жінка сотника Зависного порохом висадила замок, щоб не потрапити в неволю; в іншому місці поляки водою залили печеру, де ховалися повстанці — всі вони погинули, але не здалися. Польські війська заганялись аж у Київщину; двічі оборонялася від них Умань, укріплена так сильно, що порівнювали її з славною нідерландською Бредою. Недалеко Охматова, на Дрижиполі (в січні 1655) дійшло до завзятого триденного бою. Битва велася на лютому морозі, а ненависть була така велика, що бралися рукопаш і билися голублями; трупів лежали цілі гори, і військо заставлялося ними, як окопами.

Ці війни і напади спричинили страшне спустошення Поділля, Браสลавщини і південної Київщини. Один із сучасників оповідає, що між Дністром та Богом орда спалила 270 містечок, тисяча церков лягла в попелищах, татари погнали до Криму 200 тисяч людей, скільки ж погибло у боях, важко було зрахувати. «Самих дітей, подушених по дорогах і в замках, рахую на десять тисяч. Велів я по полях їх ховати, і до одної ями накидали 270, а решту і ховати залишили. Не було між ними старших від одного року, — старших орда забирала. Селяни ходять юрбами, оплакують своє нещастя».

Міжнародна політика. Врешті Московщина оголосила війну Польщі. Головні московські сили здобули Смоленськ, а опісля зайняли майже цілу Білу Русь і Литву, аж по Вильно і Ковно. Хмельницький із своїм військом і московською допомогою рушив 1655 р. на Галичину. Під Городком недалеко Львова розбито польське військо під проводом Потоцького, а один українсько-московський відділ здобув Люблин. Польські війська відступили за Вислу; справа приєднання західних земель під гетьманську булаву стала знову актуальна.

Занепад Польщі використав шведський король Карл Густав, розпочав війну і зайняв головні частини польської держави, разом з Варшавою і Краковом. Ян Казімір мусів шукати захисту за кордоном. Тоді виринули пляни поділу Польщі: корінні польські провінції мала взяти Швеція, Литовське велике князівство — Московщина, а українські землі мали перейти до козацької держави.

Серед нових міжнародних відносин гочало зростати політичне значення України. Польща, розбита московським і шведським наступом, не мала вже сили виступати проти України і, навпаки, готова була визнати українську державність, щоб тільки відтягнути козацьку республіку від Московщини. В інтересах Польщі виступив також римсько-німецький цісар і вислав своє посольство до Чигирини. З другого боку, дедалі напруженіші ставали шведсько-московські відносини, бо Швеція вважала Балтицьке море своєю доменою і вороже ставилася до московської окупації Литви. Швеція зрозуміла ролю України в цих змаганнях і намагалася приєднати Україну для своєї політики; шведські послы, що приїхали до гетьманської столиці, підготували проект договору приязни між обома державами. Активніша стала також і Туреччина і продовжувала переговори про давніше

проектований союз. Амбітний семигородський воєвода Ракоцій увійшов у тісні зв'язки з Чигирином, бажаючи взяти участь у поділі Польщі.

Богдан Хмельницький умів майстерно використати ці суперечні інтереси держав для скріплення міжнародного становища України. Він вів переговори на всі боки, приймав пропозиції від усіх, підсичував суперництво сусідів, але не ангажувався вповні ні в яку сторону, а всі ситуації використовував для зміцнення становища України.

Скріпилася також позиція України супроти Москви. Московський уряд від початку намагався притягнути Україну під своє керівництво. Московські бояри зараз же, в перші місяці після переяславської ради, привели все українське населення до присяги цареві. Далі почали встрявати у фінансові справи, бажаючи захопити українські доходи в свої руки. Всі здобуті у війні території Москва намагалася взяти під свою владу і усувала з них українські залоги. Врешті, коли у Вильні 1656 р. почалися переговори з Польщею, московська комісія не допустила до них українських делегатів, що викликало незвичайне обурення Хмельницького. Гетьман назверх пильнував добрих відносин із своїм сильним союзником, але одночасно докладав зусиль, щоб визволитися з-під його гніту.

Хмельницький приступив до реалізації давніх плянів — здобути Українській Державі повну самостійність. У переговорах з Польщею він жадав, щоб польська Річпосполита зреклася прав до всього руського князівства — аж по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль — так, як проголосив голляндців еспанський король. Рада старшини ухвалила не вступати ні в які пертрактації з Швецією, поки шведський король «не визнає за ними права на всю стару Україну, або Роксоляню, де грецька віра була і мова їх ще існує — до Висли». Хмельницький прикладав велику вагу до того, щоб до Української Держави приєднати також західні землі. Вже під час перебування під Львовом 1655 р. він заявив, що «став уже паном усієї Русі і жадним чином не віддасть її нікому іншому». Генеральний писар Іван Виговський заявив польським послам: «Доки зайшла козацька шабля, доти і козацька влада мусить бути». В розмовах з московськими послами козацька старшина доводила, що в князівські часи кордон Української Держави доходив до самої Висли. Це покликання на історичні аргументи свідчить, якого високого рівня досягла тоді державницька свідомість.

Біла Русь. Одночасно українські впливи поширювались також на Білу Русь. Українські війська, під проводом полковника Золотаренка, що ввійшли туди як домога московським силам, здобули багато білоруських міст, але вони піддавалися не на царське ім'я, а під гетьманську владу. Всюди поширився козацький устрій і поділ на полки; селяни і міщани записувались до козацького війська і навіть по-козацьки голили чуприни. Наступник Золотаренка, Іван Нечай, почав титулуватися білоруським полковником і з'єднав білоруську займанщину з Україною ще тіснішими зв'язками. Білоруси, яких з українцями єднала культура і спільна оборона православної віри, воліли бути в політичних зв'язках з Україною, ніж підлягати Москві.

Під козацький «регімент» почала піддаватися також шляхта з різних околиць Волині, Поділля і Полісся, що воліла мати в себе українські залоги, ніж московські або шведські. Князь Степан Святополк Четвертинський, волинський магнат з давнього українського роду, просив гетьмана прислати йому козацьке військо для охорони. Під гетьманський протекторат просилися навіть могутні колись Радивили, і Хмельницький узяв під свою опіку случьке князівство, де володіла сестра Розанди. Дуже урочисто прийняла українську владу шляхта Пинського повіту, делегати якої в Чигирині 1657 р. склали присягу вірності Запорізькому Військові «в щасті й нещасті — на вічні часи».

Таким способом територія Української Держави поширилася далеко на захід і північ. Українська політика стреміла до того, щоб цю займанщину поширити ще далі і здобути спільний кордон з Пруссією. Це забезпечило б Україні власний шлях до Балтицького моря та комунікаційну лінію, незалежну від Московщини і Польщі.

Разом з цими територіяльними плянами Хмельницький закінчував внутрішню будову держави.

Соціальні відносини. Повстання принесло основний соціально-політичний переворот в Україні. Давня панівна шляхетсько-магнатська верства, що під своїм гнітом тримала все населення, була усунена; частина полягла в перших боях, багато шляхти втекло на Захід, а ті останки, що залишилися, не мали вже впливу на життя. Провідне місце здобув тепер козацький стан. До нього ввійшли давні запоріжці та реєстрові козаки, селяни, міщани, дещо дрібної шляхти — це була верства, що репрезентувала активну більшість населення. Козаки несли на собі обов'язок воєнної служби, а

за те мали окремі привілеї: право на землю, звільнення від податків, право на військові становища. Спершу доступ до Запорізького Війська був вільний для всіх, але пізніше заможні козаки намагалися створити упривілейовану клясу на зразок шляхти і взяти провід у свої руки. Хмельницький, хоч і сам належав до цієї заможної групи, цинив доплив народніх мас до війська і не донускав до надмірного розросту старшини.

Другу клясу творило міщанство, незвичайно численне, бо на Наддніпрянщині здавна існувала маса укріплених містечок і до міщанського стану приставав кожний, хто не хотів належати до війська, а бажав бути вільним громадянином. Міста намагалися захопити в свої руки всю промисловість і торгівлю, але зустрічали в тому сильну конкуренцію зі сторони козащини. Селянство в наслідок повстання здобуло собі легші умови, бо мало обов'язок тільки платити чинші, а панщизняних робіт не виконувало; але козацька старшина проявляла вже стремління повернути знову давнє кріпацтво.

Господарство. В нових соціальних відносинах господарство набрало нового характеру. Зникли магнатські лятифундії, а головне місце мало дрібне козацьке землеволодіння. Хліборобство опанувало нові простори в степовій смузі по обох боках Дніпра. Мир з татарами спричинився до поступу колонізації в напрямі Чорного моря. Зріст хліборобства, скотарства і дрібної промисловости довів населення до значного добробуту і оживив торгівлю. Експорт з України скеровувався ще далі до Балтицького моря, але одночасно набирав значення новий східноєвропейський шлях, що з Московщини через Україну вів на Балкани. Молдаван Остафій Астаматій (Остаматенко) з доручення гетьмана zorganizував митні комори на московському і молдавському кордоні. В той самий час укладено проєкт конвенції з Туреччиною про українську торгівлю на Чорному і Середземному морях: українські кораблі мали б право вести торги в усіх турецьких провінціях, на всіх островах і в портах, без оплати мита; на долішньому Дніпрі Україна зобов'язалась побудувати кілька пристаней; усіх торгових справ мав пильнувати український резидент (посол) у Стамбулі. Українське господарство було самовистарчальне, а при розвитку торгівлі давало сильні основи для самостійного політичного життя.

Державна влада. Устрій держави спирався на старому

запорізькому ладі. Але організаційні форми, які діяли успішно серед нечисленного населення Січі, виявилися невідповідними на широких просторах країни, і тому мусли зайти різні зміни. Це стосувалося передусім головного органу січового народоправства — ради. В перших часах повстання Хмельницький доволі часто скликав повну або генеральну раду, до якої мали доступ всі козаки. Але така рада, на яку збиралися тисячі козаків, не могла обмірковувати ніяких справ, згодом найбільше могла прийняти внесення, які подавав їй гетьман, але не раз перетворювалась на анархічне, бунтарське зібрання. Тому пізніше Хмельницький збирав повну раду тільки винятково, коли треба було всенародною ухвалою санкціонувати якесь особливе рішення, — таке значення мала, напр., переяславська рада 1654 р. Функції генеральної ради перейшли до ради старшини, що збиралась кілька разів на рік для вирішування важливіших справ. Але й ця рада не мала повних законодавчих компетенцій, а була тільки дорадчим органом, — останнє слово мав сам гетьман.

Авторитет влади гетьмана усталився не відразу. Хоч Хмельницький своїми першими перемогами здобув собі незвичайне довір'я маси, проте різні амбітні старшини неохоче піддавалися під його владу. Славний проводир черні, Максим Кривоніс, сказав йому в очі: «Ти нам не присяжний гетьман, — я так само ним можу бути і тебе слухати не буду!» І пізніше не раз іще виринали претенденти на гетьманську булаву. Але Хмельницький володарським хистом, умінням кермувати масами і політичними успіхами здобув собі таке тверде і непохитне становище, що міг себе звати «єдиновладцем і самодержцем» України. Авторитет його був такий великий, що козацькі старшини до його імені почали додавати титулятуру «Божою милістю», церква у своїх молитвах поминала його «гетьманом і государем Великої Росії», а чужі посланики звали його князем Руси. Була поширена думка, що Хмельницький справді прийме князівський титул, — але він зверхнім формам не надавав значення і вдовольнявся фактичною владою. Але спадщину по собі бажав передати своїм синам. Спершу на наступника підготовляв старшого сина Тимоша, талановитого і енергійного юнака, і, щоб піднести його значення, здобув йому за жінку молдавську князівну. Коли ж Тимош поляг, гетьман переніс свої надії на молодшого сина, Юрія і, хоч той був малолітній і не виявляв особливих здібностей,

за кілька місяців перед смертю провів його вибір на гетьмана. Ці пляни Хмельницького підтримувала частина старшини, що передбачала небезпеки вільного вибору гетьмана — всі знали добре «вільну елекцію» в Польщі — і для забезпечення держави бажала утримати спадщинну владу в роді Хмельницького: «щоб була тая слава, що Хмельницький гетьманом».

Хмельницький довів гетьманську владу до верхів могутності: сам вирішував законодавчі справи, очолював військові сили, призначав старшин і суддів, орудував скарбом, — всі державні функції скупчував у своїх руках.

При гетьмані найвищі становища займала генеральна старшина: писар, обозний, два осавули і два судді. Це був одночасно військовий штаб і кабінет міністрів, — тут сходилися всі військові і цивільні справи. Найбільший вплив мов генеральний писар Іван Виговський, найближчий дорадник гетьмана, що вів усю внутрішню управу та дипломатичні зносини. Генеральні осавули заступали гетьмана в походах; обозний мав догляд над артилерією та обозами.

Адміністрація і фінанси. Територію держави поділено на полки і сотні, а військові старшини мали одночасно адміністраційну владу. Козацька адміністраційна система виявилася більш доцільною і діючою, як давніша, польська, бо округи були менші простором і легші до управління, а призначені для них управителі, полковники та сотники, розпоряджаючи військовою силою, мали більшу езекутиву. Також і судова влада була з'єднана з адміністраційною. Міщанство в містах мало самоврядування під виборними війтами, але козацька адміністрація виявляла тенденцію усувати міську владу і на її місце вводити військову. Церкві залишено давні церковні суди.

Успішно зорганізовано державні фінанси. Доходи йшли найбільше з прямих податків, які платили міщани і селяни, бо козаки, як військові люди, підлягали невеликим податковим обтяженням; значні прибутки давали оплати з млинів і горілчаних оренд, з пограничного мита тощо. До державного скарбу належали також королівщини, державні землі, які служили на утримання старшини. Прибутки українського скарбу раховано на мільйон золотих річно.

Військо. Незвичайно численне було військо: під час перших воєнних походів сам гетьман рахував його на 200—300 тисяч — таких армій не бачила Західня Європа навіть за часів тридцятилітньої війни. Але дійсно бойове значення

мало тільки реєстрове військо в числі 40—60 тисяч; реєстрові козаки мали обов'язок завжди бути готовими до війни, а на заклик гетьмана йти в похід з власною зброєю, амуніцією і запасами. На війну йшли також численні охотники, але їх уживали тільки до помічної служби та фортифікаційних робіт. Хмельницький творив також наймані частини із сербів, волохів, татар та ін. — це був початок постійного війська. Військо було головною основою державної організації і надавало тон усьому життю.

Викінчуючи будову держави, Хмельницький вирішив ще раз активно втрутитися в боротьбу з ослабленою Польщею, щоб забезпечити Українській Державі західні кордони. Він увійшов у порозуміння з семигородським князем Юрієм Ракоцієм, щоб допомогти йому здобути польський престіл — і одночасно закріпити українську владу на західних землях. Київський полковник Антін Жданович з 30-тисячним військом пішов на допомогу князеві і разом з ним пройшов усю Польщу — з Кракова, через Сандомир і Люблин до Варшави; це був блискучий рейд, що надзвичайним жахом наповнив польське населення. Але через політичну неповороткість Ракоція цей похід не приніс сподіваної користі; князь остаточно мусів скапітулювати перед поляками. Ця невдача, а також бунт у війську прискорили смерть Богдана Хмельницького, що сталася 6 серпня 1657 р.

Історична роля Хмельницького. Історичну ролю Хмельницького розуміли вже сучасники. «Виною синів Володимирових Росія (Русь) упала, — за Хмельницьких, при Богдані, на ноги встала», — віршував панегірист з академічної школи. Державу, яка занепадала в князівських часах, Хмельницький спорудив на нових основах. Впродовж сторіч ішла боротьба з Польщею, але вона завжди мала тільки оборонний характер, — Хмельницький повернув усі сили народу до могутнього наступу; козацькі повстання повторювалися шокілька років, але ніколи не могли досягти успіху — Хмельницький здобував перемогу за перемогою. Він зосереджував у собі всі надії і задуми свого часу, але що в інших було неповне, недокінчене, несміливе, те в нього виходило широке, величне, небуденне. Свій шлях, свої майбутні діла він бачив перед собою у великій, яскравій перспективі. «Стіна з стіною зудариться — одна впаде, друга встоїться», — в такому образі він уявляв собі наступ на Польщу. Своїм зором окидав такі широкі обрії, до яких ніхто інший не міг досягти. Мав жест володаря і пол-

ководця. Безоглядно йшов до своєї мети, не барився в дорозі, не любив «здобувати курників», а могутнім ударом розбивав ворога. При величезній своїй уяві не був фантастом, а кожну справу проводив з холодним реалізмом. Мав глибоке знання людей, умів добирати собі співробітників із різних кіл громадянства — з козаків, шляхти, міщан, навіть з чужинців. Діставав завжди докладні відомості з усіх сторін держави, безнастанно вислав кур'єрів, провадив пошту, а добре зорганізована розвідка інформувала його про ситуацію в країнах, ворожих Україні. Власними зусиллями збудував державу з новим устроєм і соціальними відносинами, з упорядкованими фінансами, з великою армією, ввійшов у зв'язки з усіма сусідніми і дальшими державами і вмів приєднати їх до своїх плянів. Підняв свій нарід з вікового занепаду і забезпечив йому волю і самостійність. Поклав печать свого духа на дальший розвиток України.

Десятиріччя воєн за волю і державу внесли великі зміни у психіку українського народу. До того часу національна боротьба мала оборонний характер: братства, церква, школа, письменство тільки відбивали наступи противника. Жалі і скарги, судові процеси і літературна полеміка — такий був зміст політичної акції. Збройні виступи мали місце тільки на козацькій території. Щойно повстання Хмельницького розбудило цілу Україну і вивело нарід на інший шлях. Тепер засобом боротьби стала шабля. Маса озброїлася і всі свої намагання вирішували військовою силою. З'явилася в них незвичайна енергія, завзяття і ненависть до неволі. «Всі на голову вийшли на війну — тільки діти і баби залишилися». «Чернь готова на все і завзята на панів своїх, бажає війни». «Мужики пекельним ядом заражені — плюють на ляхів». «Нехай ляхи, як собаки, з голоду здахають». Такими словами характеризувала сама шляхта ненависть своїх недавніх підданих. Понад усе вибивалося прагнення волі. «Доконче хочуть скинути з себе ярмо підданства». «Чернь така роздратована, що готова бути кому небудь підвладною, щоб тільки не нам, панам своїм природженням — хоч би й поганству, а тим паче, де один нарід і одна віра». Народилося зрозуміння, що таке держава. «Люди живуть у цих городах вільно — і то стала вже їх козацька земля, не польська і не литовська». «Широко і гордо вимірювали свою лінію» — державний кордон. У масах зросла певність себе, віра в свої сили. «Тяжкі вони бу-

ли до послуху, тим більше тепер, коли сліпе щастя наповнило їх пихою». Після берестецької невдачі козаки запевняли: «Хоч Хмельницький програв, ми можемо виграти — перше нещастя нам з лихвою нагородиться». У соціальних низах, що визволилися з-під панського гніту, вирісло почуття людської гідності, особистої честі, лицарства. Козаки, що залишилися поза реєстром, «не хочуть бути прирідлі по-давньому, а кажуть, що всі вони разом за віру християнську стояли і кров проливали». Сотник Пилип Уманець у листі до московського воеводи зазначив ті зміни, що сталися в народніх масах від часу повстання: «А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям, не годиться до воевід грамот писати, то ми за ласкою Божою тепер не є прості, але лицарі Війська Запорізького. Правда, що посол великий коронний, небіжчик Адам Кисіль постановив був з государем праведним і з боярами великими, що тільки вільно було писати грамоти до воевід воеводам, старостам, суддям, писарям земським і гродським. А тепер у нас за ласкою Божою, поки Його воля свята, тут у всьому краю сіверському ні воеводи, ні старости, ані судді, ані писаря нема — Боже дай, щоб здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорізького. А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю!» Так пробивалася горда свідомість «простих людей», що почували себе вивищеними до стану лицарства.

Високий розвиток і талановитість соціальних низів відчували також вороги України. Микола Потоцький, що довгі роки вів боротьбу з українськими повстаннями, у припливі щирости писав королеві: «Чи у них один Хмельницький? Тисячами їх рахувати б треба! Одного сьогодні стратять, — на його місце іншого, справнішого і розумнішого виберуть, і то такого, щоб їх справи пылував!» А при іншій нагоді, коли шляхта з легковаженням висловлювалася про козаків, київський латинський єпископ відповів: «Це не хлопи, а войовники, страшні самому цісареві оттоманському». Визвольна боротьба висунула цілий ряд визначних індивідуальностей, що визначилися як військові старшини, полководці, адміністратори, дипломати — згадати тільки Кричевського, Богуна, Джалалія, Зарудного, Тетерю, Виговського, — незвичайні таланти, що спільно з Хмельницьким вели будову Української Держави.

II. Руїна

Іван Виговський. Смерть Богдана Хмельницького потрясла будову Української Держави. Відразу виринув ряд важливих політичних проблем, що вимагали негайного вирішення. Чи Україна буде самостійною державою, чи приєднається до котрогось із сусідів? Чи державна територія має обіймати всі українські землі, чи тільки Наддніпрянщину? Чи гетьманство залишиться в роді Хмельницького, чи знову стане виборним? Чи держава буде спиратися тільки на старшину і шляхту, чи матимуть слово також народні маси? Всі ці питання існували також і раніше, але старий гетьман умів поладнувати їх своїм авторитетом, так що з цього не виростали поважніші труднощі. Але коли не стало сильної руки Хмельницького, ці справи вийшли на поверхню життя і поставили український уряд у дуже важке становище.

Насамперед постала криза в проводі — усунення з гетьманства Юрія Хмельницького. Ідея спадщинної монархії була свіжа і не набула собі ще популярності в широким масах. Протидіяв їй січовий устрій, в якому вибір гетьмана був атрибутом ради. Прихильниками спадщинного гетьманства були тільки найближчі приятелі родини Хмельницьких і деякі далекозорі одиниці, які передбачали внутрішнє замішання, що мусіло прийти при елекційній системі. Може передсмертний заповіт старого гетьмана знайшов би загальне признание, якби Юрій Хмельницький був визначною індивідуальністю і якби була надія, що він стане продовжувати велике володіння батька: але покищо це був недосвідчений юнак, що ніяк не міг керувати державним кораблем серед розбурханих хвиль, які почали на нього бити.

Козацька старшина, рахуючися з важкими обставинами, віддала гетьманську булаву досвідченому співробітникові Богдана Хмельницького, Іванові Виговському (1657—1659). Він походив із шляхетського роду, з Київщини, замолоду вчився в київській академії, пізніше служив у польській війську, врешті пішов на адміністраційну посаду в луцькому старостві. В 1648 р. брав участь у поході проти козаків, у бою на Жовтих Водах попав у татарський полон, але Хмельницький викупив його і притягнув до української служби, — доручив йому вести писарство. Виговський зорганізував гетьманську канцелярію, дібрав талановитих співробітників

і виховав ціле покоління канцеляристів та дипломатів. Незначний раніше уряд писаря набув тепер першорядного значення: сходилися в ньому всі нитки внутрішньої та закордонної політики. При боці Богдана Хмельницького Виговський відбув майже всі походи і вів усі переговори з Польщею, Московщиною, Швецією, Кримом та іншими державами. Він був правою рукою, дорадником і заступником старого гетьмана. Мав сильний вплив на Хмельницького, не раз гамував його надто гострі виступи і був посередником між ним та старшиною. При генеральному писарі витворилась його партія, зв'язана з ним становими інтересами та ідеологією — вона підняла його на становище гетьмана.

Державна програма. Виговський у головних лініях своєї політики ішов слідами Богдана Хмельницького. Він же сам був співтворцем великих плянів свого попередника. Основне прагнення його було запевнити Україні повну самостійність. Це він висловив у переговорах із Швецією: «визнати й оголосити Запорізьке Військо з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підданий нарід». Україна повинна була стати такою незалежною державою, як Нідерланди або Швейцарія, — дві республіки, яким за вестфальським миром остаточно загарантовано самостійність. При козацькій державі він бажав утримати всі українські землі, аж до Висли і кордонів Пруссії, — а особливо всі ті території, що під кінець гетьманства Хмельницького прийняли протекторат Запорізького Війська, як Волинь, Полісся, Біла Русь.

В закордонній політиці Виговський бажав утримати приязні зв'язки з усіма сусідніми державами, не допускаючи ні одної до особливої переваги. Він уявляв собі, що може виникнути система рівноваги серед держав Східньої Європи, яка забезпечить Україні її незалежність. В цьому напрямі ішли його дипломатичні заходи.

Отже, в жовтні 1657 р. він уклав союз із Швецією, підготовлений ще за Хмельницького. Союз мав оборонний характер: обидві сторони забезпечували собі допомогу на випадок ворожого нападу, мали повідомляти одна одну про пляни ворогів і зобов'язувалися приступати до миру тільки за спільним порозумінням. Далі українці поставили такі домагання: Швеція мала визнати Україну вільною державою і обороняти її свободу; Українська Держава мала сягати до Висли та через Білорусь до Березини і пруського кордону; обидві країни мають право вільної торгівлі через

Пруссію; Україна має право наймати військо і офіцерів у шведських провінціях, спроваджувати ремісників і механіків, набувати зброю та амуніцію.

В той же час Виговський відновив союз із Кримом, що був зірваний відтоді, коли Україна ввійшла у зв'язки з Московщиною; татари знову стали союзниками українців. Нав'язано також переговори з Польщею, що почала відживати після шведського нападу і вживала заходів, щоб приєднати собі Україну. Покищо обидві сторони відділилися неутральною смугою, яка займала край між Случем і Горинню.

Московщина. Ці дипломатичні пересправи зміцнили становище України на міжнародньому полі і запевнили їй більшу самостійність супроти Московщини. Виговський не хотів розривати союзу з Москвою, але замість дотеперішньої васальної залежності хотів провести союз рівного з рівним. «Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна Україною — ми є військо непереможне», — сказав він московському послові, як той виступив з теорією, що Україна — це «гілля, відламане від природного кореня Великоросії». Виговський жадав, щоб Москва не втручалась у внутрішні справи України — у військо, фінанси, суспільний устрій, щоб воєводи в українських містах не узурпували собі цивільної влади. Він домагався, щоб московський уряд визнавав гетьмана одиноким репрезентантом Української Держави, щоб усі справи присилано на його руки, щоб Москва поза його плечима не вела переговорів із старшинами, духовенством чи Запоріжжям.

Але в Москві вже напередодні смерти Богдана Хмельницького ухвалено було повести гостріший курс щодо України. Коли ж Виговський став гетьманом, московський уряд вирішив використати цей момент для проведення нових плянів. Москва не відразу визнала його гетьманство — довго зволікала, щоб вимогти від нього поступок. Отже домагалася, щоб московських воєвід допустили, окрім Києва, також до Чернігова, Ніжена, Переяслава та інших міст, де вони мали побудувати замки для своїх залог; населення при замках мало підлягати воєвідському присудові. На утримання московських військ мали йти деякі міські доходи. Московський уряд вимагав також, щоб українські війська залишили ту частину Білої Русі, що прийняла козацький протекторат. Щоб добитися цих поступок, вислано в Україну московське військо під проводом князя Ромоданов-

ського. Врешті московський уряд почав використовувати для себе соціяльну боротьбу, що позначалась в Україні.

Соціяльні справи. Виговський повів внутрішню політику іншим шляхом, як Хмельницький. Старий гетьман дбав за те, щоб утримати соціяльну рівновагу: притягав до державної будови народні маси, але не дозволяв їм на анархічні виступи, протегував козацьку старшину, але гальмував її панські стремління. Виговський був того переконання, що «чернь» відіграла вже свою ролю, і державну організацію думав оперти на вищі кляси — на козацьку старшину та шляхту. Козацька старшина стала вже відмежовуватись від решти козацтва в окрему клясу, намагалася скупчити в своїх руках велике землеволодіння та піддати під свою владу селян і дрібних козаків. Виговський не спиняв цього зросту старшини, а намагався скріпити її шляхетськими елементами, що були ще доволі сильні, особливо на західніх землях; шляхта разом з заможним козацтвом мала утворити нову клясу, на яку могла спиратись держава.

Ця політика Виговського привела до вибуху соціяльної боротьби. Старшина, не відчуваючи ніякого стриму з боку гетьмана, почала сильніше пригнітати нарід, заводячи давні чинші та данини і притягаючи селян до панщини. Народні маси відповіли на це повстанням. Головним тереном народнього руху була Полтавщина, країна заможна і добре загосподарена, де на свіжо сколонізованих землях нарід почував себе вільним і незалежним. Коли ж тут «нові пани» почали гнобити «посполюство», — відразу спалахнув грізний селянський рух, почалися напади на панські двори, на міщан і купців. Гасла, що їх виголошували повстанці, були: повернути черні т. зв. козацькі вольності — право вільно варити горілку, вести лови і рибальство, вільно переходити на Запоріжжя, також вибирати гетьмана «чорною радою».

Цей народній рух використали незадоволені зпоміж старшини, що неприхильно ставилися до Виговського і хотіли усунути його з гетьманства, — головню полтавський полковник Мартин Пушкар і запорізький кошовий Яків Барабаш. Вони зорганізували до 40 тисяч війська; особливого розголосу набули собі селянські ватаги «дейнеків» (дейнека — дрючок), слабо озброєні, але дуже завзяті.

Виговський спершу шукав порозуміння з опозицією, а далі почав уживати гостріших засобів — замкнув Полтавщину і Запоріжжя військовою бльокадою, не допускаючи

тудя зброї та харчів. Але повстанці не хотіли миритися, і тоді почалась війна. У першому наступі Виговському не пощастило, але він зібрав більші сили, заатакував Полтаву і остаточно розбив збунтовані полки. Пушкар поляг у бою (червень 1658). Ця братня боротьба коштувала Україні до 50 тисяч жертв у людях — кільканадцять тисяч полягло в бою, а татари, що прийшли Виговському на допомогу, вивели з Лівобережжя багато ясиру.

Московщина намагалася використати цю домашню війну для своєї політики. Московські агенти поширювали гасла, що треба обмежити владу гетьмана і старшини, завести по містах московські залоги та піддати Україну безпосередньо під царську руку. Московський уряд провадив таємні переговори з Пушкарем і Барабашем, нацьковуючи їх до повстання. Але перемога під Полтавою піднесла авторитет Виговського, і він почував себе на силі протиставитися Москві.

Закордонна політика. Політична думка в Україні проходила тоді час великого піднесення. Широкі політичні пляни з останніх років життя Хмельницького продовжувалися з новою енергією. Великий вплив на Виговського мав Юрій Немирич, шляхтич визначного роду, освічена людина, що довго проживав у Голляндії, Англії та Франції, пробував сили в літературі і віддавався дипломатії; спершу аріянин, він пізніше повернувся до православної віри своїх батьків, приїхав до Чигирин і вступив до Запорізького Війська. Він добре орієнтувався в міжнародніх відносинах і в Україні підтримував «еретичні думки» (як висловлювалися поляки) про вільну Українську Державу, про «Руське Князівство», що мало існувати під гарантією сусідніх держав.

Новим кроком на цьому шляху мало бути нав'язання ближчих зв'язків з Польщею. Серед польських політиків уперше почав пробиватися погляд, що українську державність треба в якійсь формі визнати. Познанський воевода Ян Лещинський писав у своєму меморіалі: «Що досі з ними не прийшло до згоди, не козаки, а ми винні, бо дивилися на них згорда, не як на людей — не то що як на нерівних нам, але не вважаючи їх за людей! Та Бог покажав, що це такі ж люди, як і інші, покарав нашу пиху, і тепер вони варті великої пошани — що так завзято стояли за свої вільності, що годилися радше погинути, ніж жити без свободи. Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування... Справді, треба їх визнати за націю, а не за партію; даймо вже їм

спокій і ніяким штучним та неприродним способом не викликаймо інтриг і не розбиваймо їх. Нехай буде з ними така унія, як литовська; нехай один нарід над другим не має ніяких окремих прав, бо тільки законно унормованими відносинами держаться держави, а вивищення одного на роду над другим приносить розлад».

Насправді це були погляди невеликого гурту поміркованих одиниць. Шляхетське громадянство не хотіло забути давнього панування над Україною і, щоб тільки приєднати собі козаків, не жалувало приманливих обіцянок. Виговський погоджувався на поновлення зв'язків із Польщею, але під умовою, що Польща визнає Руське Князівство як окрему державну організацію, як «незалежного союзника». Союз з Польщею він спершу трактував як одну ланку серед ланцюга союзів, що мали забезпечити незалежність України.

Гадяцький договір. Але становище України почало погіршуватись. Московська армія стояла на кордоні, а приборкана опозиція почала знову підносити голову. Татари, хоч були в союзі з Україною, підтримували польську політику. В цій ситуації Виговський був примушений іти на поступки. Так 16 вересня 1658 р. під Гадячем укладено з Польщею договір.

Зміст його був такий: воевідства київське, браславське і чернігівське мали творити одну цілість, що входила у склад литовсько-польської держави з своєю автономією. Начальну владу мав гетьман; йому належало командування всіма військовими силами; він мав також держати уряд київського воеводи і бути першим сенатором на Наддніпрянщині. Далі утворено для Наддніпрянщини нові уряди канцлера, маршала та підскарбія і вищий судовий трибунал. В Києві або іншому місті мали утворити карбівню для вибивання грошей. Відновлено уряди воевід і каштелянів; ці уряди в київському воевідстві мала діставати шляхта грецької віри, в двох інших воевідствах — на переміну православні і католики. Українське військо мало складатися з 30 тисяч козаків і 10 тисяч найманих вояків. Польським військам не вільно було входити на Наддніпрянщину, — коли ж вони з'являлися як допомога, то мали стояти під владою гетьмана. Про законодавчу владу не сказано нічого; вибір кандидатів на гетьмана мали проводити спільно всі стани (козаки, шляхта, духовенство). Козакам забезпечено давні соціальні права. На пропозицію гетьмана з кожного полку по сто козаків могли дістати шляхетство.

Повернено всі права православної церкви не тільки на Наддніпрянщині, але всюди, «як далеко мова руського народу сягає» — а саме, прилюдне виконання обрядів, закладання нових церков, зворот заборонених. Духовенство мало підлягати тільки духовному присудові, а не світській владі або панам. Православні міщани без перешкоди діставали уряди по містах. Уніятська церква залишалася, але не дозволено було поширювати її в нових місцях. Латинська церква мала рівноправність. Київська академія дістала такі самі права, які мала краківська, але з застереженням, що не буде професорів і студентів ариян, кальвіністів і лютеран; другу академію мали заснувати в іншому місті України; в місцях осідків цих академій не можна було засновувати інших (тобто польських) шкіл. Середні школи і друкарні могли існувати всюди.

Гадяцький договір був тільки новим, виправленим виданням зборівської угоди. Польські політики подбали про те, щоб різні другорядні справи формулювати так, щоб вони притягали українське громадянство: так владу гетьмана підвищено тим, що він мав носити титул київського воєводи і входити до сенату, генеральній старшині надано значніші назви канцлера, маршала тощо, козацькі «вольності» перераховано повністю за бажаннями козаків. Але в принципових справах Польща виявила давню непоступливість. Українці домагалися, щоб утворене було окреме Велике Князівство Руське — на зразок Великого Князівства Литовського, щоб у склад його входили також західні українські землі — воєвідства волинське, подільське, руське та белзьке і пинський та мстиславський повіти; щоб воєводами і каштелянами були тільки православні; щоб козацького війська було 60 тисяч, окрім найманого. Але всі ті домагання поляки відкинули — не погодилися на державну рівноправність України, а дали тільки автономію, і то лише для самої Наддніпрянщини, усуваючи все те, що нагадувало б українську державність. Помітне було також те, що на Наддніпрянщину відкрито широко двері для шляхти: вже не самі козаки мали вести справи України, а спільно зі шляхтою і під керівництвом польської держави. Так гадяцький договір у самій своїй основі не міг вдовольнити українських державників; це була тільки хвилинна комбінація, що не могла розраховувати на довговічність.

Війна з Московщиною. Виговський поспішав з укладанням угоди з Польщею, щоб мати вільну руку супроти

Московщини. Розраховуючи на татарську і польську допомогу, він вирішив розірвати зв'язки з Москвою. Окремим маніфестом, в урочистій формі він вияснив причини війни: «Ми, все Військо Запорізьке, заявляємо і свідчимо перед Богом і всім світом цією нашою невинною і чистою маніфестацією, що великі війни, ведені з Польщею, не мали іншої мети, як оборону святої церкви і прагдньої свободи, якої любов'ю ми держимося... Приватні наші справи, порівнюючи до прилюдних і Божих, держали ми завсіди далеко... І тому союзів, укладених з татарами, з королевою шведською, а згодом з найяснішим королем Густавом, ми завсіди дотримували, заховували їх непорушеними і додержували їм вірності. Навіть Польщі не дали ми ніколи причини порушити пакти... І не з іншої причини прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб нашу свободу, здобуту за Божою допомогою і освячену проливом крові, могли зберегти, а після смерти передати нашим нащадкам. Але цар не виправдав надій України, не давав їй допомоги проти ворогів, умовлявся з Польщею про поневолення козаків, наказав ставити фортецю в Києві, щоб держати нарід в ярмі; царські воеводи відмовляли гетьманові почестей, підмушували бунти, нищили край, фальшиво інформували царя про події в Україні. Та зрада підступної Москви слідна в усьому: вона готує нам ярмо — насамперед домашньою, громадянською війною, тобто нашою власною зброєю, без ніякої нашої вини. Все те ми виявили для нашої невинності, а тепер примушені підняти законну оборону та вдатися до сусідів з проханням про допомогу для своєї свободи. Не в нас лежить причина війни, що розгорілася...»

Війна розпочалася в половині серпня 1658 р. Виговський, окрім козацьких і найманих військ, мав татарську орду і невеликий відділ поляків. Свої сили він поділив на дві частини. Один корпус під проводом Данила Виговського пішов на Київ, щоб вибити звідти московську залозу; з облягаючими полками мав співдіяти з самого міста київський полковник Павло Хмельницький; але воевода Шереметев вчасно дізнався про наступ, вийшов проти козаків і погромив їх під Києвом. Сам гетьман, разом з татарами, пішов на Лівобережжя проти воеводи Ромодановського, що стояв на кордоні.

Московський уряд налякався виступу Виговського і пробував почати переговори. Погоджувався забрати з ук-

раїнських міст московські залоги, визнати умови гадяцького договору, надати Виговському становище київського воєводи, а старшині забезпечити землі і всякі свободи.

Конотоп. Але одночасно вислано в Україну нове військо під проводом князя Трубецького. Він почав наступ на Конотоп, де стояла сильна українська залога під рукою ніженського полковника Григорія Гуляницького. Козаки хоробро оборонялися тут 70 днів. Виговський із своїм військом прийшов на відсіч і під Конотопом 8 липня 1659 р. в завзятому бою розбив московські сили. Козацька піхота вогнем із рушниць знищила ворожу кінноту.

Ця невдача викликала в Московщині велике пригноблення. Після довгих років воєнних перемог московська армія вперше зазнала такої сильної поразки. Переполох був такий великий, що цар наказав укріплювати Москву новими фортифікаціями: боялися, що українські війська готові піти на столицю. Були чутки, що царський двір вибирається далеко на схід, за Волгу. Татари, союзники Виговського, з насміхом говорили московським послам: «Ваш цар хоче запанувати над запорізькими козаками; польський король також хотів панувати над ними, але й своє королівство потім віддав — те саме буде і з московським царством, загине через козаків». Бій під Конотопом, здавалось, вирішив війну на користь України.

Занепад Виговського. Але Виговський не зміг використати своєї перемоги. Проти нього виступила опозиція, яку за допомогою московських воевід зорганізував полковник Іван Безпалій. Виговському закидали, що він наново заводить польську владу: велике невдоволення спричинила поява польських військ, що грабували населення. Почалося народне повстання проти панів; жертвою його впав також Юрій Немирич, якого вбили селяни коло Ніжена. Прийшли знову страхіття громадянської війни: «Одно містечко воює проти другого, син проти батька, батько проти сина — страшне тут твориться вавилонське замішання», — писав очевидець. Використала це Москва. Трубецькой зібрав знову свої полки і ввійшов на Лівобережжя, займаючи місто за містом і приводячи всіх до присяги на вірність цареві. Виговський відступив на Правобережжя, пробував ще обороняти свою політику, але вже не здобув популярності і в жовтні 1659 р. зрікся булави.

Політика Виговського виявила ряд помилок. Передусім хибними виявилися його соціальні погляди. Він занадто

довіряв силам козацької верхівки, а зокрема скозаченої шляхти, думаючи, що вона може стати певною основою держави, що, спираючися на неї, можна буде також утримати в послузі народні маси і протиставитись наступові сусідів. Тим часом ця старшинсько-шляхетська верства показалася ще неоднотипною і хиткою в своїх виступах, — в моменти успіху трималася бадьоро, але, як приходили невдачі, тратила свою політичну орієнтацію. З другого боку, Виговський недоцінював сили селянсько-козацької маси — як творчі сили, так і руйнівні, не хотів притягати народу до державної будови, а уявляв собі, що можна буде утримати його в покірливості самими адміністраційними засобами. Він не зумів вийти на становище володаря, однаково справедливого для всіх, як це робив Богдан Хмельницький, а занадто гостро ставав по стороні панівної верстви і тим дратував і обурював козацтво та селянство, що жило недавніми традиціями боротьби за соціальну волю.

З соціальних поглядів Виговського вийшла друга його помилка. Бажаючи створити аристократичну державу, Виговський за зразок собі брав польську Річ Посполиту — це наближало його до польських шляхетських кіл і до польської політики взагалі. Хоч він щиро стояв на позиціях незалежності Української Держави, а проте залишався прихильником близьких зв'язків з Польщею. Немов нічого не навчив його десятилітній досвід боротьби за визволення. Зустрівши гурт поляків, що прихильніше ставилися до української справи, а може тільки удавали прихильність, готовий був іти з ними на порозуміння та союз. Єднаючися з Польщею, Виговський знехтував здобутки національної революції, що знайшли свій вислів у козацькій устрої, — він намагався змінити його і створити шляхетську Україну, на зразок шляхетської Польщі. Це ввело його в конфлікт не тільки з народніми масами, але і з старшиною, що в козацьких формах добачала найвищі цінності.

Виговський не був позбавлений прикмет володаря. Він умів репрезентувати гетьманську гідність, твердо і ясно ставив справу української державности, «Руського Князівства», гідно держався в переговорах з Московщиною і Польщею, не дозволяючи їм легковажити Україну. Він мав високо розвинене розуміння ладу: дбав про те, щоб державну організацію завершити і впорядкувати в різних ділянках, чи йшлося про адміністрацію та військо, чи про дипломатію — отже викінчував те, що за Хмельницького було складене

нашвидку, в загальних обрисах. Але Хмельницькому не до-
рівнював у справді володарській умілості — всі кляси гро-
мадянства єднати до спільної праці і знайти правильний
шлях у міжнародніх відносинах.

Старшина, що стояла на боці Виговського, і далі за-
лишилась у проводі держави. Це були державники зі шко-
ли Богдана Хмельницького, що розуміли значення держави
і були готові обороняти її існування. З рівним недовір'ям
ставились і до Польщі, і до Московщини, але, навчені дос-
відом, не надавали своїм виступам яскравих форм — радше
лявірували, як ішли пробоем. «У них це найвища державна
рація — не бути ані під королем, ані під царем; сподіва-
ються здобути це, зводячи і лякаючи короля царем, царя
королем», — писав сучасник.

Юрій Хмельницький. Перший крок, який провела
старшина, було передання гетьманської булави в руки Юрія
Хмельницького (1659—1663). Це був зручний крок, бо тіль-
ки чарівне ім'я Хмельницького могло з'єднати розбите гро-
мадянство знову під одним прапором. Але таке вирішення
не давало безпеки на довгий час, бо молодий Хмельниць-
кий не був спроможний самостійно вести управління, і за
регентство мусіла початися боротьба. Юрієві Хмельницькому
не було ще тоді 20 років. «Маломовний, середньої освіти,
рівний у поведінці, людина здержлива, що чимнебудь
вдовольняється», — так характеризує його сучасник. Але в
деяких випадках він виявляв упертість і завзяття. Голов-
ним його дорадником був генеральний осавул Іван Кова-
левський, давній управитель двору старого гетьмана; близько
до Юрія стояв також луцький полковник Петро Доро-
шенко і запорізький кошовий Іван Сірко.

Після невдачі Виговського в першу чергу треба було
поладнати відносини з Московщиною. Супроти того, що
московські війська опанували Лівобережжя та що козацькі
маси вороже ставилися до Польщі, — Юрій Хмельницький,
разом із старшиною, не бачили іншого виходу, як повер-
нутися під царський протекторат. Вони стояли на основах
договору з 1654 р., але бажали провести його ревізію і
вести нові пункти, що забезпечували б українську держав-
ність. Отже, намагалися забезпечити непорушність території:
з повним зрозумінням обороняли приналежність до України
північної Чернігівщини і частини Білої Руси, що бажала
залишитися при Україні. Далі ждали, щоб московські вое-
води не втручались у внутрішні відносини держави; дома-

галися свободи дипломатичних зв'язків з іншими державами, участі України в мирових конференціях, зменшення числа воєвід і обмеження їх влади; врешті жадали, щоб цар і бояри гарантували договір своєю присягою.

Переяславський договір. Трубецкой, що з військом стояв над Дніпром, зажадав переговорів з самим гетьманом. Після довгих вагань Юрій Хмельницький погодився на це і з старшиною приїхав до Переяслава. Це рішення мало катастрофальні наслідки. Московські представники, як тільки дістали в свої руки гетьмана і найвизначніших старшин, не думали вже робити ніяких поступок, а безоглядно провели свої пляни. За допомогою менш виробленої лівобережної старшини і під натиском черні стероризували гетьмана, так що він залишив усі свої домагання. «Я дві неділі був у Москви в'язнем; що хотіли, те й робили зі мною, не мав я до кого вдатися», — розказував пізніше Юрій Хмельницький.

Договір, прийнятий під таким терором у Переяславі 27 жовтня 1659 р., затвердив насамперед статті Богдана Хмельницького, але на основі тексту, який бояри самовільно змінили. Так московський воєвода мав бути не тільки в Києві, але і в Переяславі; гетьман мав обов'язок скласти цареві поклін у Москві; не вільно було входити в дипломатичні зв'язки з іншими державами; київський митрополит мав визнати зверхність московського патріярха. Далі встановлено нові статті. Раді не можна усувати гетьмана без дозволу царя; гетьман не може ані призначати, ані звільняти полковників без згоди ради. Гетьман не має права розпочинати ніякого походу без царського дозволу; за наказом царя гетьман має іти з усім військом, куди йому звелять. Козацькі залоги мали залишити Білу Русь. Гетьман і старшина мусіли заприсягти їю накинену умову.

Переяславський договір виявив, якими шляхами Москва бажає знищити українську державність. Ту саму лінію продовжувано далі. Поза плечима гетьмана московський уряд вів переговори з козацькими старшинами, містами і духовенством, роздавав землі, звільняв від податків; воєводи втручались у справи української адміністрації, стягали з України срібло, засипали край безвартісною мідяною монетою, московські залоги грабували населення. Гетьманська влада дедалі більше тратила своє значення. Все те викликало в Україні невдоволення і хвилювання.

Поділ України. В той час Московщина розпочала на-

ново війну з Польщею, щоб остаточно вирішити довголітню боротьбу за українські землі. Але під Чудновом на Волині московські війська були розбиті, а Хмельницький, що їм допомагав, мусів погодитися на мир з Польщею на основі гадяцької умови (1660). Тоді він звернувся проти Москви і під Бужином над Дніпром переміг московське військо (1661). Він мав надію, що зможе під своєю булавою з'єднати цілу Україну. Але лівобічні полки виступили проти зв'язків з Польщею. Громадянська війна точилася далі, а московські, польські і татарські загони нищили Україну. Юрій Хмельницький утратив рештки впливу. «Гетьман утратив довір'я до війська, військо до гетьмана». На початку 1663 р. він зрікся гетьманства і постригся в ченці.

Для України було катастрофою, що розбилися надії, які старшина покладала на молодого Хмельницького, що він не зміг згуртувати коло себе Запорізького Війська і всього громадянства. Після його відходу не було вже осередка, що міг би з'єднати розбиті групи. Чигиринський центр, що громадив у собі найбільший державний досвід, зберіг свій вплив тільки на Правобережжі, і то головно в колах старшини. Натомість на Лівобережжі вирости нові люди, що спиралися на місцеве населення і хотіли вести свою окрему політику. Одноцільне дотепер Запорізьке Військо розбилося на два табори, що йшли протилежними шляхами і почали взаємну боротьбу. На правобічних козаків намагалися здобути вплив Польща, лівобережні опинилися під гнітом Москви, — це ще більше загострювало відносини. Почався період громадянської війни — Руїна. Незгода пішла так далеко, що не можна було встановити спільного провodu: Правобережжя обрало одного гетьмана, Лівобережжя другого. Українська державність проходила важку кризу.

Тетеря. На місце Юрія Хмельницького правобічні козаки обрали гетьманом Павла Тетерю (1663–1665). Він походив із київської шляхти, вчився в уніятських школах, опісля був судовим урядовцем у Володимирі. Під час повстання пристав до запоріжців, здобув становище переяславського полковника і оженився з донькою Богдана Хмельницького. Це була людина талановита і зручна, але при тім на все готовий кар'єрист. Добачаючи користь з польської протекції, він уже під час переговорів за гадяцьку умову проводив польську лінію і немало спричинився до занепаду ідеї Руського Князівства, але тим придбав собі довір'я поляків і за їх допомогою здобув собі булаву. Хоч був спів-

робітником двох найвизначніших гетьманів, сам проте не навчився шанувати гетьманської гідності і в покірливості до поляків шов так далеко, що Україну звав польською провінцією, а короля «природним і власним паном».

На Лівобережжі спершу наказним гетьманом став Яким Сомко, з багатого міщанського роду, шурина Богдана Хмельницького. Він був представником заможної старшини, що бажала відокремитися від «черні» і утворити вищий, упривілейований стан. Він виступив з проектом, щоб козаків списати у військовий реєстр, а селян переписати окремо і не дозволити їм користуватися козацькими правами. Суперником Сомка був ніженський полковник Василь Золотаренко, також заможна і амбітна людина. Для вибору гетьмана зібралася в червні 1663 р. під Ніженом «чорна рада», де козаки, селяни і міщани мали рівний голос; чернь рішуче виступила проти старшини, покарала смертю Сомка і Золотаренка, а булаву віддала своєму кандидатові, запорізькому кошовому Іванові Брюховецькому (1663–1668).

Брюховецький. Брюховецький був спершу «старшим слугою» на дворі Богдана Хмельницького і тут набрався загального знання і вміння; бував також у посольствах; пізніше подався на Січ і там вибився на перше місце, як зручний демагог і промовець. Він з'єднав собі популярність тим, що виступав проти забагатілої старшини, заступався за бідний нарід і домагався широких прав для черні. Він умів промовляти до юрби, висловлювався гарною, образовою мовою. Про старшину він писав: «Вони хочуть бути гетьманами над Запорізьким Військом і задрять нашій луговій саламасі: ми з ними заміняємося на їхню городову, нехай посмакують, яка солодка лугова саламаха...» Вороже і з ненавистю ставився він до Польщі, — цю нехить він виніс, мабуть, із двору Хмельницького, а ствердив її завдяки знайомству з історією. Він писав так: «Ляцькій державі не належиться панування на Русі, і не по правді Польща приписує собі дідицтво над Руссю, бо Русь мала свого дідичного монарха; а як через зрадливу допомогу, подану руським князям, ляхи заволоділи Малою Росією, так тепер через меч з ляцької неволі Русь вибилася і природному своєму монархові піддалася». Отже за правного володаря України Брюховецький уважав царя. Незрозуміле було для нього стремління до власної держави; він заявляв себе прихильником підданства цареві без ніяких застережень. «Мене ні страх, ні ласка неприятеля, ні меч, ні вогонь від правос»

лавного і єдиновірного монарха нашого розлучити і відділити не може...» Брюховецький і Тетеря — це два представники занепаду політичної думки, який принесла Руїна: ці кар'єристи закинули широкі державницькі пляни, а величарід під чужу владу — один під царя, другий під короля.

Між прихильниками польської та московської орієнтації прийшло до зудару. Року 1663 Тетеря схилив Яна Казіміра, щоб він виправився на Лівобережжя і здобув собі землі, що перед повстанням належали до Польщі. Але польські війська не змогли зайняти ані Києва, ані Переяслава, а також інші міста боронилися завзято. Король, не вдіявши нічого, мусів вертатися за Дніпро. Шукаючи винних у невдачі, поляки розстріляли під Новгород-Сіверським полковника Івана Богуна (1664). Відступ польського війська дав гасло до народного повстання проти Польщі. Провід вели Іван Сірко, Василь Дрозд, давній сотник з полку Нечая в Білій Русі, Іван Сербин, колишній сербський капітан, що вступив до українського війська, Семен Височан, давній галицький повстанець, та ін. Всюди нищено польські відділи та польську шляхту, що повернулася на Наддніпрянщину. Поляки також жорстоко відплачували повстанцям; між іншими польський воєнний суд засудив на смерть Івана Виговського, якого підозрівали, що він взяв участь в організації повстання. Тетеря співдіяв з поляками, але не був спроможний стримати народній рух; зневажений усіма, він склав булаву і виїхав до Польщі (1665).

Договори з Москвою. Довше, як Тетеря, утримався лівобічний гетьман Брюховецький. Невдача польського походу скріпила його становище, а правобічне повстання дало надію, що й Правобережна Україна перейде під його булаву. Але Московщина не давала йому допомоги, і Брюховецький мусів вдовольнитися владою на Лівобережжі. Без ніякого стриму він проводив свою легкодушну політику — закріпити в Україні московську владу. Зараз же після обрання на гетьмана він відновив у Батурині (1663) договір з Московщиною на основі статей Богдана і Юрія Хмельницьких; зобов'язався також постачати безплатно харчі московським залогам в Україні. В 1665 р. він — перший з українських гетьманів — поїхав до Москви «побачити пресвітлі очі государя», поїхав з великим почтом, що складався з понад 500 людей. Засліплений почестями, з якими його тут прийняли, він погодився прийняти титул боярина і оженитися з московкою, — що більше, підписав новий

договір, яким іще більше обмежено права України. Всі податки, які платили міщани і селяни, мали перейти до царського скарбу; на Україну поширено також московську горілчану монополію. Вибори гетьмана мали відбуватися при царському делегаті, а вибраний гетьман мав приїздити з поклоном цареві до Москви. Московські залоги в числі 11.600 людей мали перебувати в Києві, Чернігові, Ніжені, Новгороді, Полтаві, Кременчуці, в новій гетьманській столиці Гадячі, на Запоріжжі і в деяких місцях на Правобережжі. У зв'язки з іншими державами гетьман міг увійти тільки за дозволом царя. На київську митрополію мав прийти московський ставленець.

Московський договір Брюховецького був важким ударом для української державности. Всі права, за які так завзято боролися попередні гетьмани, він легковажно запропастив. Наслідки цього невдовзі дали себе відчути. До всіх більших міст увійшли московські воеводи з залогами; українське населення, відповідно до умови, мусіло доставляти їм харчі, -- це викликало безнастанні спори і непорозуміння. В Україну наїхали також московські списувачі, що списували всі податки та повинності і стягали їх з невідомою дотепер безоглядністю. Духовенство було схвильоване чулками, що українська церква має перейти під зверхність московського патріарха. Управитель київської митрополії Методій (Максим Филімонович), що перше був гарячим прихильником московської влади в Україні, -- став на чолі опозиції: «Якщо цар дозволить, щоб їх вольності та права відняли і щоб у них був московський митрополит, -- радше нехай би цар покарав їх смертю, якщо вони мали б на те погодитися. А як приїде до Києва московський митрополит, вони запруться в монастирях, і хіба їх за шию і ноги поволочуть -- тоді московський митрополит у Києві буде».

Але найбільше сколихнув усіх мир Московщини з Польщею, укладений в Андрусові, на Білій Русі, в січні 1667 р. Українських делегатів не закликано до переговорів; Москва потайно, без порозуміння з Україною, зреклася на користь Польщі -- Києва! Вісті ці викликали незвичайне обурення по всій Україні. Київ в очах тогочасного громадянства був старовинною столицею України, з якою в'язалися спогади про давню могутню державу; Київ з митрополією і академією був центром релігійного і культурного життя; з розвитком політичної свідомости Київ став також символом державної єдности: «за ким Київ, за тим уся Ук»

раїна». Коли ж московський уряд погоджувався передати Київ у руки Польщі, це означало, що Москва зовсім не рахується з українськими традиціями і настроями.

Зміни настроїв. Обурення на московську політику було таке загальне, що стрепенувся і головний спрчинник цих подій, Брюховецький. Побачивши, що народний гнів може повернутися проти нього, він сам рішився виступити проти Москви. У своїх універсалах він повідомив, що мусів «від руки і приязні московської відлучитися» і через те, саме, що Московщина разом з Польщею задумала «Україну, отчизну нашу милу», руйнувати, пустошити і на ніщо обернути, вигубивши в ній усіх великих і малих мешканців». Московських воєвід закликав вийти з залогами за московський кордон. Але Брюховецький не зміг уже повернути симпатій народу — козакі його вбили.

Політична деморалізація, що її представниками і жертвами були Брюховецький і Тетеря, не охопила всього громадянства. Носіями дезорганізації і безідейності були тільки одиниці без культурних і політичних традицій, амбітні і безпошадні, що для своєї кар'єри не цуралися ніяких засобів. За зняття служили їм ватаги здеклясованих «голяків», яких війни викинули з нормальних обставин і які в боротьбі та грабунках шукали наживи. Вони поривали за собою також маси темного козацтва і селянства, що були невдоволені своїми соціальними негодами і дали приманювати себе гучним гаслам про вольності та свободу. Ці кар'єристи, не вбачаючи користи в своїй державі, шукали собі московської або польської протекції, готові на всякі послуги за добру плату. Але це руйніцтво недовго утрималося на здобутих позиціях: виявилася його безідейність і егоїзм, і воно заломилось. Що Тетеря мусів утікати з України, а Брюховецький загинув, убитий недавніми прихильниками, — це були прояви нових настроїв. Скомпромітувалися також обидві орієнтації — польська, що приносила масам нову шляхетську неволю, і московська, яка привела гніт царської бюрократії.

Ґрунт був очищений — і до слова дійшли знову творчі державники, яких роки анархії усунули були від проводу. Але тепер вони знаходили більше зрозуміння — не тільки серед старшини, але і серед народу. Наново пробудився патріотизм, любов до «милої отчизни», стремління до єдності. Гурти, що наново почали організовувати державне життя, не йшли одним шляхом; вони шукали виходу з

тяжкого становища в різних політичних комбінаціях — але спільне їм було те, що на першому місці вони ставили громадські інтереси, «посполите добро».

Петро Дорошенко. На Правобережжі загальна рада, що відбулася в Чигирині, вибрала гетьманом Петра Дорошенка (1665—1676). Він походив із старого козацького роду; його дід, Михайло, був гетьманом в 1620-их роках — Дорошенко цинив цю родинну традицію і з гордістю згадував свого лицарського предка. Сам він розпочав військову службу за гетьманства Богдана Хмельницького, пізніше співпрацював з Виговським та Юрієм Хмельницьким. Перебуваючи в Чигирині, під час найбільшого розвитку державницьких змагань, він виробив собі широкий погляд на справи України.

Основою політики Дорошенка було ясне переконання про єдність та окремішність українського народу. Як границі української території він визначав Перемишль, Ярослав, Вислу і Німан на заході, а Сівськ і Путивль на сході. В таких границях була колись «держава або Князівство Руське», і такі кордони повинна також мати козацька держава. Головним його гаслом була «цілість отчизни», з'єднання всіх українських земель, «щоб в одній раді, а не в розбитті Україна перебувала». Будову держави він хотів оперти на фундамент згоди і єдності всього народу. «Хоч Божою волею український нарід обох сторін Дніпра роздвоєний і видаємося собі ворогами, одначе ніхто чужий не є нам такої прихильний, як ми самі собі є приятелями». Дорошенко рахувався з настроями маси; він знав усі добрі і лихі її прикмети — і стихійну силу, і необчислиму хиткість та непостійність. «Наш нарід подібний до тростини: під більшою силою подається без ніякого опору». «У цього легкодушного народу більше зможе ласкавість, як суворість». Він не проводив ніякої справи без підготовки народньої опінії. Часто скликав раду, а щоб не впливати на рішення, під час голосування виходив. Ця його уважливість до голосу народу здобула йому велику симпатію. Львівський єпископ Шумлянський, що був гостем у Чигирині, писав: «Дорошенко дуже скріпився, панує вповні і абсолютно і має найвищу любов серед народу — злого не чував я про нього слова». Найближчим дорадником Дорошенка був київський митрополит Йосип Тукальський, — «духом якого і гетьман живе, і вся Україна».

В організації держави Дорошенко провів важливу ре-

форму: утворив постійне військо з найманих частин, т. зв. серденят (з турецької мови — одчайдухи). Те, що його попередники робили вряди-годи, він поставив як основу армії. Це була піхота, в числі до 20 тисяч, почасти з місцевого населення, почасти з молдаван, сербів та ін.; зорганізовані досвідченими старшинами, ці частини виявляли велику хоробрість і вірність гетьманові. Таким робом Дорошенко досягнув незалежності від козацької старшини, що не раз піддавалася чужим впливам. Щоб утримати це військо, Дорошенко пильно дбав про державні фінанси, провів на кордоні нову митну лінію, заходився бити власну монету; також проводив плянову колонізацію на спустошених околицях Правобережжя, а на степовому пограниччі утворив новий торговицький полк.

Зовнішня політика. У зовнішній політиці Дорошенко йшов слідами Богдана Хмельницького і існування держави намагався поставити на ширших міжнародних основах. Найважливішим його кроком був союз з Туреччиною. Україна була тоді наражена на безнастанні наступи з боку Польщі, Московщини та Криму. Поляки намагались утримати в своїх руках Правобережжя, і їхні залоги обсадили Білу Церкву, Полісся і на деякий час навіть Чигирин. Москва з Лівобережжя пробувала поширити свої впливи також на правий берег Дніпра. Татари нищили Україну своїми загонами. Щоб твердіше поставити ногу, чужі держави висували своїх кандидатів на булаву: запорізького писаря Петра Суховія або уманського полковника Михайла Ханенка. Дорошенко, хоч і мусів вести переговори з усіма сусідами, ставився проте до них з недовір'ям і обережністю. Польщі закидав, що вона не дотримує умов: «Король дав козакам привілеї, а згодом присилає поляків, і вони всі вольності від них віднімають і православних християн, не тільки козаків, але й полковників та старшину, б'ють, мучать, беруть усякі побори, а в багатьох містах Божі церкви збезчестили і попалили, а інші обернули на костели». І війною, і переговорами Дорошенко намагався здобути для своєї держави покищо давній кордон на Случі; але в дальшому часі він мав надію поширити свою владу також на західні землі, «як далеко сягає мова руського народу». Проти Московщини виступав із закидом, що цар зламав давній договір з Україною і Київ відступив Польщі: вістка про умови андрюсівського миру так на нього подіяла, що він аж захворів. Не довіряв також татарам, допомогою яких не раз кори-

стувався: «Не зрікаюся я ще моєю шаблею Крим догори ногами обернути».

Не маючи довір'я до цих непевних сусідів, що намагалися знищити Україну, Дорошенко повернув до давнього пляну Богдана Хмельницького — укласти союз із Туреччиною. В той час турецька держава почала проявляти знову більшу активність, і Дорошенко мав надію приєднати її до своїх замірів. Перше посольство до Константинополя вислав у 1667 р. і відразу здобув допомогу з яничарів і татар проти Польщі. Після боїв під Підгайцями в Галичині поляки були примушені визнати кордон козацької держави на Горині. Заохочений цим успіхом, Дорошенко почав підготувляти договір про постійні зв'язки з Туреччиною. Основою союзу мала бути давня умова Богдана Хмельницького; Українська Держава мала дістати територію від Перемишля по Путивль; за Запорізьким Військом залишається право свободно вибирати гетьмана; українська церква має автономію під царгородським патріярхом; султан не буде вимагати ніяких данин з України; допоміжні війська, прислані в Україну, стоятимуть під владою гетьмана; султанські грамоти для України мають бути писані українською мовою, і послы також мають володіти цією мовою; турки не будуть ставити в Україні мечетів, брати ясиру, ані руйнувати осель; Туреччина та Крим не укладуть миру без згоди України. Султан Мохаммед погодився на деякі з цих пунктів, а саме — на свободний вибір гетьмана і звільнення від данини; Україна мала стояти під зверхністю Порти, як Молдавія і Волощина. Для Дорошенка найважливіше було те, що Туреччина в 1672 р. оголосила війну Польщі. Польські війська спершу вдарили сильно, але гетьман розбив їх під Четвертинівкою і разом з турками рушив на Поділля і Галичину. Кам'янець турки здобули, а Львів відкупився. Під Бучачем поляки уклали з Туреччиною мир: зобов'язалися платити гарач султанові, передали туркам Поділля, а щодо України (Надніпрянщини), то вона «в давніх границях» залишалася за козаками, — поляки мали вивести звідси свої залоги.

Невдачі. Вислід війни розчарував Дорошенка — пляни про поширення державних кордонів аж до Перемишля не здійснились. І навіть на цій невеликій території, яку йому забезпечував мир, він не досягнув усього, чого бажав. Турецькі залоги обсадили важливіші міста, а султан домагався, щоб гетьман зруйнував фортифікації та відібрав народові зброю; почав також вимагати данини. З Поділля, обсадже-

ного турецькими залогами, приходили страхотливі вісті, що турки руйнують церкви або обертають їх на мечети, забирають дзвони, накладають великі податки, грабують і в'язняють людей, вивозять малих дітей. Також на полі бою турки виявилися слабші — поляки почали їх перемагати. Серед народу настало знеохочення і жах перед новою війною. Цілими сотнями і тисячами населення почало втікати на лівий берег Дніпра.

Дорошенко щораз більше втрачав авторитет. Кидали його всі давні прихильники, не міг знайти послуху і віри навіть у своїх серденят. Простір його влади дедалі меншав, врешті зостався йому самий тільки Чигирин. Тут, серед неприступних укріплень, оточений спогадами і пам'ятками з часів Хмельниччини, він, «останній козак», в самоті і одчаї доживав кінця свого гетьманства. В листах до приятелів та ворогів він викладав мету своїх замислів: «Коли Божою волею був я примушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десяти років, не в чому іншому був мій замір, а тільки в тому, щоб помножити вольності Запорізького Війська та заховати безпеченство і цілість отчизни, щоб процвітанню благодестивих церков нарид християнства українського міг утішатися. Тому не тільки з християнами, але і з бусурменськими народами я завсіді намагався поводитися прихильно та згідно, щоб Україну бачити в бажаному мирі». Врешті Дорошенко зрікся булави на користь лівобічного гетьмана Івана Самойловича. Цар зажадав його приїзду до Москви, і Дорошенко на чужині прожив до смерті (1698).

Юрій Хмельницький вдруге. Замість Дорошенка турки висунули на гетьманство знову Юрія Хмельницького (1677—1681). Впродовж кільканадцяти років він пережив різні пригоди: був ченцем і жидичинським архимандритом, три роки просидів у польській тюрмі в Марієнбурзі, ходив походом проти татар і попав у полон, шість років прожив у Константинополі. Коли турки знову передали йому булаву, він прийняв незвичайний титул: «князь сарматський, Малої Росії — України і вождь Війська Запорізького» — немов таким способом хотів нав'язати до гордих задумів свого великого батька. Але його фактичні сили не відповідали цим претенсіям. Хоч на його універсали відгукнулося Запоріжжя і пристало до нього дещо городових козаків, а проте він не міг визволитися від турецької опіки. Разом з турками він двічі ходив 1678 р. здобувати батьківський Чи-

гирин, але лівобічний гетьман, Самойлович, так сильно укріпив столицю, що першим разом турки не вдіяли нічого, а вдруге здобули самі руїни фортеці. Пізніше Хмельницький ходив іще походом на Лівобережжя, але без успіху. Остаточо він мусів вдовольнитися самим Поділлям, де за столицю обрав собі містечко Немирів. Він завів тут деспотичне управління, накладав важкі податки на населення — «від дітей, що сьогодні народилися, від правої руки і від лівої ноги, від кожного пальця мито беруть», — врешті почав тратити своїх найближчих співробітників і дорадників. Може це були прояви божевілля. Врешті турки покарали його смертю в Кам'янці (1681).

Занепад Правобережжя. З того часу правобічна Україна втратила рештки своєї політичної самостійності. Довголітні війни знищили все довкруги, людність масами переселювалась на лівий берег Дніпра. На нових «диких полях» бушували турецькі, татарські і польські ватаги. «Упала гарна тогочасна козацька Україна, як той давній Вавилон, город великий, — через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе завоювали», — писав історик Руїни Самійло Величко.

Врешті сусідні держави поділили між собою Правобережжя. За бахчисарайським миром 1681 р. Московщина забезпечила собі Київ з найближчою околицею, Туреччина — чорноморське побережжя і Поділля, а землі між Дніпром та Богом мали залишитися незаселені. Так ті землі, де були найлюдніші козацькі полки, де стояла гетьманська столиця Чигирин, де був творчий центр Української Держави, — стали пустелею.

Занепад Правобережжя почався вже в 1650-их роках, коли польські магнати зорганізували наїзди на правобічні полки, щоб знищити козащину і підкорити собі селянство. У пізніших часах ці наскоки раз-у-раз повторювались, і польські залоги обсаджували різні замки і містечка. В цій боротьбі співдіяли також татари, які щороку виводили масу людей у ясир. Серед таких обставин населення Правобережжя заломилось і почало масами переселюватись на безпечнішу Лівобічну Україну. Правобережжя ставало дедалі безлюднішим краєм. Поляки в своєму поході на Схід визнали значення козащину як колонізаційної сили і намагались утримати зв'язки з старшиною; але не хотіли толерувати ніякої політичної самостійності, а ждали безоглядної покірності. На такі умови йшли тільки люди з малим політичним досвідом, як, напр., Ханенко, але більш вироблені

старшини, із школи Хмельницького, не відмовлялися так легко від державних стремлінь. Ідучи за прикладом Богдана, вони шукали опертя в Криму і Туреччині. Але за часів Хмельницького Україна була добре зорганізована, з густим населенням, з добрими фінансами і численним військом і тому мала авторитет у союзників; а під час Руїни Правобережжя так підупало, що турки і татари не рахувалися з українською політикою і використовували її для своїх цілей. Доказом цього були невдачі Дорошенка і страшне знищення цілої країни. Туркофільська політика не врятувала ідеї Української Держави і закінчилася повним банкрутством. Правобережжя не знайшло власного шляху і мусіло піддатися під провід краще зорганізованої лівобічної Гетьманщини.

III. Гетьманщина

Основи політики. Під той час, коли занепадало Правобережжя, більшого значення набрав політичний центр, що зорганізувався на лівобічній Україні, яку пізніше звали Гетьманщиною. Провід мали тут козацькі старшини, але не з старої школи Богдана Хмельницького, що вводила в українську політику широкі перспективи, а з нової генерації, яка виросла у місцевих обставинах. Цим новим людям бракувало глибшої освіти і далекозорости, але зате вони визначалися політичною тверезістю і завзяттям, — ставили собі недалекокі, але осяжні цілі і здобуті позиції вміли утримати й оборонити. Після того, як скомпромітувалися демасгоги на зразок Брюховецького, до впливу прийшли заможні козаки-землевласники, і ця кляса проводила організацію життя відповідно до своїх поглядів і потреб. На першому місці їхньої політики стояли дві справи: забезпечити свої соціальні здобутки і нав'язати можливі відносини з Москвою. Щодо соціальних плянів, то вони намагалися зміцнити своє землеволодіння і підпорядкувати під свою владу дрібне козацтво і селянство, але, навчені досвідом недавніх часів, вони проводили свої заміри повільно і обережно, щоб не підняти проти себе народніх мас. Щодо Москви — вони не бачили іншого виходу, як визнати московську владу, яка й так опанувала Лівобережжя; але при тому вони не думали зрікатися своїх прав, а, навпаки, були готові всіма засобами обороняти автономію України.

Многогрішний. Новим гетьманом на Лівобережжі був Дам'ян Многогрішний (1668—1672). Як сам признався, він був чоловік «простий і неграмотний», але добився становища чернігівського полковника, організував собі відділи найманого війська і тим придбав авторитет у північних полках, так що почав титулюватися сіверським гетьманом. Деякий час визнавав владу Дорошенка, та коли побачив, що той не зможе опанувати ситуації, повів свою власну політику. Це була людина твердої вдачі, абсолютист, не поступливий і задиристий, — сам собі завдячував кар'єру і не думав ні перед ким поступатися.

Бажаючи скінчити громадянську війну, він повів переговори з Московщиною. Відразу став на принципіальній позиції і заявив, що згода можлива тільки на основі статей Богдана Хмельницького та що московські воєводи повинні вийти з України. «Царські ратні люди, — писав він до Москви, — замість оборони завдали нам ще гіршої шкоди і знищення: в наших городах вони докучали бідним людям частими злодійствами, підпалами і вбивствами до смерті та різними муками, а до того вони до наших звичаїв і обичаїв не звикли». Не пощастило йому цілком здійснити своїх бажань, але все таки за глухівським договором (1669) він добився згоди московського уряду, що воєводи залишаться тільки в п'ятьох містах і що їм буде заборонено втручатись у справи місцевого населення; суди над обвинуваченими москалями мали відбуватися при співучасті українців.

Многогрішний також гостро поставив справу приналежності Києва до України. «Це престольний город, царствующий із давніх часів, звідки на весь світ благодать Божа зросла і засяяла», — говорив він. «Великий государ преславний город Київ і всі українські города не шаблею взяв, а Запорізьке Військо піддалося йому добровільно. Коли ж Київ і все Запорізьке Військо великому государеві тепер непотрібні і він відає їх королеві, то нехай би наказав воевід і ратних людей вивести з Києва та інших міст, а вони знайдуть собі іншого володаря!» Своїми наполегливими домаганнями він добився врешті того, що при додаткових переговорах з приводу андрусівського миру Київ з округою прилучено до Лівобережжя.

Так само заступався Многогрішний за північно-західні кордони Гетьманщини. Він нав'язав зв'язки із шляхтою мстиславського воєвідства на Білій Русі, бажаючи приєд-

нати ці землі під свою булаву. Коли ж цар того не дозволив, він завзято добивався, щоб кордон від Литви повести рікою Сож і залишити в українських руках великий комунікаційний вузол — Гомель.

Як гетьман, Многогрішний поведився самовладно, не піддаючися ні під чий впливи. Без старшинської влади проводив переговори, сам роздавав і відбирав військові уряди, сам, без військового суду карав навіть полковників. Накладав важкі податки — не тільки на міщан та селян, але й на козаків та духовенство. Дбав про те, щоб край довести до порядку та спокою і гостро придушував усіякі прояви самоволі й непослуху. Обов'язки жандармерії виконували полки найманого війська, т. зв. компанійці. Якось він заявив: «Доходять до мене чутки, що козаки мало мене люблять; якщо це правда, нехай пишуть до царя про вибір нового гетьмана — я передам клейноди тому, кого вони собі гетьманом оберуть; але поки я гетьманом, поти буду приборкувати свавільників, скільки маю сили». В тогочасних обставинах такі гострі засоби були конечні: довголітня громадянська війна залишила по собі загальне безладдя та анархію, і тільки сильна державна влада могла повернути в країні лад. Завдяки безоглядності Многогрішного Гетьманщина скінчила часи Руїни і ввійшла в новий період миру і добробуту.

Але абсолютистичні звички гетьмана настроїли проти нього старшину, яка не могла дарувати йому, що він не допускав її до влади. Многогрішного несподівано ув'язнили і відіслали до Москви. Після довгих допитів і тортур цар заслав його в далекий Сибір, і там він скінчив життя.

Самойлович. До вибору нового гетьмана, на протязі трьох місяців, правління України опинилося в руках того гурту старшин, що усунув Многогрішного. Старшинська верхівка пильно дбала про те, щоб на майбутнє забезпечити собі вплив на державні справи і не допустити до закріплення сильної гетьманської влади. Вона домагалася, щоб старшину судив не гетьман, а військовий суд, щоб гетьман не вів закордонної політики без участі старшини, щоб гетьманові не вільно було держати найманого війська. Всі важливіші справи гетьман повинен був вести спільно з старшинською радою. Так олігархія стала проти ідеї монархії. Свої домагання старшина провела на нараді в Козачій Дуброві (коло Путивля), зібраній року 1672 для вибору гетьмана та поновлення договору з Московою.

На гетьмана вибрали генерального суддю Івана Самойловича (1672—1687). Він походив із попівського роду, здебув досить високу освіту, був, як його характеризує Величко, «в писмі козацько-руським справний, розумний, гарної вроди, до людей чемний і прихильний». Але передусім відзначався широким політичним світоглядом, виходив поза тісні інтереси Лівобережжя і в свою політику включав справи всієї України.

В соціальних питаннях Самойлович проводив лінію старшинської класи, налаючи державі аристократичного характеру. Так, він залишив збирати загальну раду, щоб не допускати до голосу козацької маси, а державні справи вирішував з радою старшин. Він утворив прибічну гетьманську гвардію, т. зв. бунчукових товаришів, до якої входили сини старшин і при боці гетьмана приготувалися на керівні військові та адміністративні становища. Але хоча Самойлович у соціальній політиці йшов рука в руку з старшиною, проте як представник держави умів зберегти незалежність та авторитет і за своєю волею проводив справи, які вважав за конечні з державної рації. Напр., проти рішень старшини, для утримання порядку в країні, він держав і далі наймане «охотне» військо; ввів різні роди нових податків і затримав їх, не гважаючи на невдоволення оподаткованих. За його п'ятнадцятьрічного гетьманства ствердились державні форми Гетьманщини, що залишилися майже сто років.

Самойлович не обмежував своєї діяльності на одне Лівобережжя, а велику увагу присвячував справі з'єднання всіх козацьких земель під своєю булавою. Дуже енергійно він виступав проти спроб Запоріжжя здобути собі політичну окремішність. Він обсадив своїм військом Кодак, щоб мати у своїх руках плях на Дніпровий низ, а так само намагався опанувати важливі перевози в Келеберді та Переволочній. Жодав, щоб запоріжці передавали йому всі листи, що до них приходять, і ні з ким не вели самостійно переговорів. Коли цар заявив охоту дати запоріжцям прапори, Самойлович рішуче протестував проти цього і доводив, що державні відзнаки належать тільки гетьманові: «монарші знамена — булаву і корогву має діставати тільки регіментар (гетьман), — під цими знаками все Запорізьке Військо має виконувати службу».

Так само він уживав усіх заходів, щоб приєднати під свою булаву Правобічну Україну. Коли вплив Дорошенка почав занепадати, Самойлович увійшов у зв'язки з право-

бережними полковниками і притягнув їх під свою владу (1674). Далі йому передав свою булаву призначений поляками гетьман Михайло Ханенко, — врешті й сам Дорошенко, у святковій обстанові, вручив Самойловичеві гетьманські клейноди (1676). Тоді він прийняв титул гетьмана обох сторін Дніпра.

Він докладав усіх зусиль, щоб відзискані землі тривко зв'язати з Українською Державою. Коли московський уряд радив зректися Чигирин, Самойлович заявив: «Якщо ми маємо зруйнувати Чигирин або віддати його ворогові, то радше заздалегідь сказати всьому народові в Україні, що він цареві непотрібний! У нас, в усьому народі завжди на устах це слово і стремління, і діло: при кім Чигирин і Київ, при тім ми всі маємо жити у вічному підданстві і вірності, і спокої». Він сильно укріпив Чигирин і двічі обороняв його від турків. Коли ж Чигирин упав і треба було зректися Правобережжя, Самойлович зрікся землі, але не народу: за його наказом сотні й тисячі народу переселено на лівий берег Дніпра — це був славний «згін», пам'ять про який довго трималася в народі. Це населення гетьман примістив у слабше залюднених полках та в пограничній степовій смузі.

Все такі і пізніше Самойлович не спускав з очей справ Західньої України. Коли розпочалися переговори між Московщиною та Польщею про «вічний мир», гетьман остерігав царя проти умов з поляками: «Вони хоч і заприсягнуть, а проте зрадять, — папа і ксьондзи знімуть з них присягу, в їхній вірі це можна». Він дораджував, щоб цар порушив претенсії на західні землі: «Бо вся тогочасна сторона Дніпра, Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблин, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, від початку існування тутешніх народів належали до російських монархів (тобто українських — у тогочасній термінології), і тільки сто років тому, з невеликим лишком, польське королівство ними завлоділо». Але за польсько-московським миром 1686 р. тільки Київ признано Гетьманщині, а все Правобережжя забрала Польща. Самойлович не таїв свого невдоволення з таких рішень і голосно заявив, що Запорізьке Військо ніколи не зречеться «свого давнього достоянія» — Правобічної України. «Не так воно станеться, як Москва у своїх мирових умовах з поляками постановила, — зробимо так, як нам треба!»

Московський уряд уклав мир з Польщею, приготувавшись до війни з Туреччиною та Кримом. Тоді зорганізовано «Святу Лігу» проти мусулманського світу, в якій брали участь Австрія, Венеція, Польща і Московщина. Проектовано одночасний наступ на широкому фронті Дунаю і Чорного моря. Для України ця війна давала надію здобути стенові простори і доступ до Чорного моря. Безнастанні наскоки татар і недавній руйніницький похід турків звертали проти «бусурменів» усі народні почування. Але Самойлович ставився до війни недовіркою, бо вели її спільно Московщина з Польщею, що свої успіхи використали б виключно для себе. Метою походу 1687 р. був Крим. Провід над московським військом мав князь Василь Голіцин, а 20.000 українського війська вів сам гетьман і його син Григорій. Союзна армія дійшла до низу Дніпра, до річки Анчакрак, але татари запалили степ, і воєнна акція стала неможливою. Московські полководці склали вину на Самойловича, старшина скинула його з гетьманства, а цар засланив його на Сибір.

Мазепа. Старшинська олігархія вже двічі позбулася гетьманів, що походили з її власного середовища, але виявили намагання створити сильнішу владу; обидва рази незадоволені скористувалися допомогою Москви. Це були ознаки небезпечної кризи української державности. Виникло питання, чи знайдеться людина, що зможе опанувати ситуацію і поверне авторитет влади.

У військовому таборі під Коломаком обрано на гетьмана генерального осавула Івана Мазепу (1687—1709). Він походив із шляхетського роду Мазеп-Колединських, що мали своє село Мазепинці коло Білої Церкви. Вчився спершу, мабуть, у Київській Академії, опісля в якійсь єзуїтській колегії. Пізніше попав на двір Яна Казіміра і королівським коштом був висланий на Захід для студіювання артилерії; довгий час проживав у Голляндії і Франції, пізнав також Німеччину та Італію. Ці подорожі по Західній Європі, де гін бував навіть на дворах володарів, дали йому широку освіту і знання людей. Він володів кількома мовами, знав західню літературу, зібрав собі значну бібліотеку, не чуже було йому також мистецтво. Особливо цікавився політичними проблемами, залюбки читав Макіавеллі, слідкував за міжнародньою ситуацією, здобуваючи рідкі тоді газети. Любив військову справу, мав збірку цінної зброї, як фахівець артилерист заснував пізніше власну ливарню гармат.

Відзначався особистою культурою і товариським хистом, так що вмів здобути собі приятелів і мав пошану у ворогів. Про свої пляни вмів мовчати і не виявляв їх передчасно. До Запорізького Війська Мазепа приїздив спершу як королівський посол, брав навіть участь у поході Яна Казимира на Лівобережжя, але пізніше пішов за голосом родинних традицій і осів у Київщині. Коли Дорошенко став гетьманом, Мазепа прийняв у нього становище ротмістра надвірної компанії, але згодом став дорадником і приятелем гетьмана. Дорошенко вислав його в посольстві до Криму, але Сірко перехопив і відіслав його до Самойловича. Мазепа і тут зумів придбати собі довір'я, став військовим товаришем, їздив як посол до Москви, а далі здобув становище генерального осавула. Своїми незвичайними прикметами приєднав собі всю старшину, так що вона передала йому гетьманську булаву, хоч він не походив з її середовища; на вибір погодився також Голіцин, але новий гетьман мусів віддячити йому за те золотом.

Своїм політичним хистом і культурою Мазепа скоро підніс авторитет гетьманської влади. Він був переконаний, що сила держави нерозривно в'яжеється з силою володаря: «Все гине там, де володар не є готовий кожної хвилини захищати свою владу, як лев, як вовк, як собака», — говорив він, немов парафразуючи Макіявеллі. Своєї гідності «регіментаря», як залюбки звав себе, не давав порушити як січовикам, так і старшині. Але те, що Многогрішний і Самойлович проводили не раз нетактовними засобами, він умів провести інакше, створюючи біля себе справді володарську атмосферу. Свій двір на Гончарівці, під Батурином, устаткував по-князівському, з пишною обстановою, із збірками зброї, з книгозбірнею, так що імпував навіть західнім гостям, — це була справжня гетьманська столиця. Симпатії здобував також меценатством науки і мистецтва. Взяв під свою опіку Київську Академію, поставив їй нові будинки, дбав про її розвиток. Київ і інші міста прикрасив новими церквами в стилі українського барокко. Ім'я його набуло розголосу навіть на Сході: його коштами надруковано арабський переклад євангелія, а церкві святого гробу в Єрусалимі він переслав дорогоцінні дари.

Зовнішні справи. Широка освіта та життєвий досвід допомагали Мазепі поставити українську політику на реальні основи. На дворі Дорошенка він пізнав далекосяжні, але часто нездійсненні задуми самостійників, на Лівобережжі

він познайомився з сірою, тверезою працею місцевих автономістів. Дуже докладно орієнтувався в замислах держав, що вели змагання за впливи в Україні. Як королівський дворини він був допущений до таємниць польського уряду; в Чигирині зустрічався з турецькими висланцями; з Кримом познайомився, беручи участь у посольствах до хана; в Москві бував частим гостем і мав тут своїх приятелів та інформаторів. Як мало котрий з гетьманів він мав дані до того, щоб всебічно й об'єктивно обмірковувати державні справи і з різних комбінацій вибирати найбільш корисну. Впадає в око те, що хоч Мазепа виховався в польській політичній школі і мав широкі конекції в колах польського панства, — він проте не пішов на польську орієнтацію, як колись Виговський, а, навпаки, Польщі не довіряв. «Від поляків добра не чекати», — писав 1701 р. «Договору вічного миру вони досі не потвердили і не вписали в конституцію, — говорять, що склав його король, не Річ Посполита; багато Божих церков обернули на унію; минулого року головну соборну церкву у Львові відняли у православних і віддали уніятам. З поляками треба вестися обережно; хронікарі пишуть: як світ світом, так поляк русинові не буде братом — і досі вони показують це цілком явно.» Так само негативно ставився до плянів союзу з Кримом і Туреччиною, — пізнав їх добре з Дорошенкових невдач. За єдину реальну основу тогочасної української політики він уважав співпрацю з Москвою. Автономія, яку в упертій боротьбі здобули Многогрішний і Самойлович, давала реальну платформу, на якій міг проходити дальший розвиток України. В першу чергу була надія за допомогою Москви поширити територію Гетьманщини: здобути від Польщі Правобережжя, а від Криму і Туреччини степову смугу над Чорним і Озівським морем. Мазепа нав'язав зв'язки з молодим царем Петром у перші дні, як той тільки захопив владу, придбав його довір'я і зумів приєднати царя для своїх плянів. Мазепа залишився щирим прихильником союзу з Московщиною — аж до часу, коли Петро почав ламати основи української державности; тоді він почав шукати іншого політичного шляху.

Соціальна політика. В соціальній політиці Мазепа, як і його попередники, спирався на козацьку старшину. Він намагався відмежувати козацьку класу від «поспільства». Під час перебування в Москві року 1689 він жадав від царя дозволу зробити перепис козаків, щоб відділити справжнє

козацтво від селян і щоб надалі не допускати селян до козацького реєстру. В 1701 р. Мазепа окремим універсалом перевів у посіпільство т. зв. підсусідків — тих селян, що продали землю і як безземельна «гомота» втікали від селянських повинностей. Такими рішеннями, а також новими земельними наділами він зміцнював економічне становище старшини. Бажав витіснити заможну, освічену верству аристократії, на яку можна було б сперти державну будову. До великого зросту дійшла тоді також організація бунчукових товаришів, в якій виховувалася старшинська молодь.

Але одночасно Мазепа не дозволяв надмірно пригночувати селянство. В той час уперше, поруч із чиншами і данинами, появилася панщина, і це викликало велике невдоволення селян. На початку гетьманства Мазепи вибухло селянське повстання проти старшини і орендарів; старшина втихомирила його за допомогою війська, але коли пани почали жорстоко карати винних, гетьман універсалом наказав такі справи віддавати судам, а не вирішувати їх на власну руку. В 1691 р. Мазепа оголосив новий універсал, щоб ніхто з землегласників не накладав на селян надто великих робіт і поборів та не пригночував посіпільства; селянам дозволено вносити скарги на панів до суду. Разом з тим Мазепа перевіряв праба старшини на військові землі і тим, що не виконували державної служби, наказав землі відбирати.

Мазепа намагався також зреформувати систему податків, щоб не обтяжувати надмірно народу. Ще від половини XVII ст. на Гетьманщині виробництво горілки було змонополізоване: курити горілку могли тільки ті, що платили оренду з шинків. Оренда була здавна непопулярна серед народу, і проти неї підносили скарги. «Оренда тут, в Україні, не так податками своїми тяжка, — поясняв гетьман московському урядові, — як самим іменем з давніх часів ненависна, — треба думати, тому, що за польської держави жиди володіли нею і заводили багато видуманих тягарів». Мазепа намагався усунути надужиття, що появилися при орендах, і наказав дати народові деякі полегші: напр., дозволено селянам курити горілку на власну потребу — на весілля та христини.

Петрик Іваненко. Ці заходи Мазепи, продиктовані державною рацією, не могли стримати розвитку соціальних відносин. Розходження між старшиною та народом ставали щораз більші. В 1692 р. почалися заворушення в південних полках. З провсдом накинувся Петро Іванович, якого звали

Петриком Іваненком. Він належав до характеристичного типу тогочасного інтелігента, досить освіченого і обізнаного з політикою, якому тісно було в унормованому ладі Гетьманщини і який у політичних інтригах шукав собі кар'єри. Він був канцеляристом військової канцелярії, оженився в родині генерального писаря Кочубея, мав власний дім у Батурині. Але несподівано покинув усе майно і подався на Запоріжжя. Не в'яяснено, чи зробив це тільки з особистих мотивів, чи був представником якоїсь політичної групи; пізніше були навіть здогади, що вислав його сам Мазепа з таємною політичною місією. В соціальних справах Петрик заявляв себе ворогом старшини: гостро виступав проти «чортів-панів», орендарів і «дуків, що їм царі маєтності понадавали». Чи це були щирі його погляди, — невідомо, але він знайшов собі прихильників серед запорізької «голоти — голокопників». У своїй політичній пропаганді з рівною ненавистю висловлюється про Польщу і Московщину: «Добре про те знаєте, що діялося за Чарнецького та інших панів лядських, що різними часами з польськими військами входили війною в нашу Україну: чи не було нашої братії на колах і в полонках у воді, чи не силували козацьких жінок, щоб своїх дітей варили у варі; або чи на морозі людей не поливали ляхи водою і за халяви не сипали вогню і чи жовніри не забирали майна людям? Ляхи ще того не забули, — чи й тепер не схочуть цього робити?» Москві він докоряв, що вона намагається знищити Україну, хоч жозаки цареві піддалися з доброї волі; москалі захищаються звідусіль українцями, як муром, а бажають «зробити з нас своїх невільників і хлопів», дозволяють старшині поневолювати парід, щоб він ослаб та щоб вони могли заволодіти всією країною. Петрик закликав до повстання: «Що краще — бути в неволі чи на волі; що краще — бути в москаля або поляка невільником-мужиком чи вільним козаком?» Зорганізувавши свою партію на Січі, Петрик виїхав до Криму, проголосив себе гетьманом і уклав договір з ханом, що «князівство київське і чернігівське з усім Військом Запорізьким і народом малоросійським має бути незалежне при всяких своїх вольностях»; до «малоросійського князівства» мала бути приєднана також «чигиринська сторона з усіма городями — поки Хмельницький завоював з ордами від поляків» і частина Слобідщини. Петрик забезпечив собі допомогу татар і окремі права для української торгівлі та степових промислів. З ватагою «голоти» і татарами він ви-

рушив на пограниччя Гетьманщини; деякі менші селища прихилилися на його бік — почалося повстання, що мало і протистаршинський, і протимосковський характер. Але Мазепа виступив з кількома полками і придушив рух у самому початку. Петрик ще пару разів, разом з татарами, наби́гав на Гетьманщину, але не мав уже ніяких успіхів. Так останній самозванчий гетьман зійшов з політичного поля.

Походи на Крим. Виступи Петрика мали місце в той час, коли Московщина почала здійснювати широкі пляни знищення татарсько-турецького володіння на Чорному морі. Погляди українських політиків на цю справу не були одностайні. З одного боку було бажано знищити сили кочовиків і здобути для колонізації степові простори і морський берег. Але війна, яку проектувала Москва, в результаті мала збільшити силу московської держави і її натиск на Україну. А тим часом Крим і Туреччина, хоч і ворожі Україні, не раз служили захистом для української самостійності; на боці Мазепа були ще старі полковники із школи Дорошенка, що розуміли цю справу і не радили випускати з рук цього політичного атута. Можливо, що на цей гурт розраховував і Петрик у своїх кримських плянах. До того ще значного розвитку в тих часах дійшла торгівля України з Кримом і Туреччиною; посередником у ній було Запоріжжя, — і цих мирних зв'язків українське купецтво не хотіло переривати задля непевних успіхів майбутньої війни. Мазепа, безперечно, знав ці міркування, але в своєму політичному реалізмі бачив, що Україна не має ніякої змоги протиставитися московським плянам і, навпаки, — мусить узяти в них активну участь. Тому він весь час лояльно підтримував чорноморську політику Москви, але одночасно дбав про те, щоб Україна мала з війни якнайбільше користі.

Для підготовки воєнних дій побудовано наперед лінію фортифікацій уздовж річки Самари і осаджено там нових поселенців; це викликало велике обурення Запоріжжя, яке завзято обороняло свої відвічні «вольності» і не хотіло допустити туди ніякої постійної колонізації. В 1689 р. князь Голіцин зорганізував новий похід на Крим, але, хоч Мазепа підготував його краще, ніж Самойлович, проте через нерішучість московського полководця московсько-українські війська ні з чим повернулися з-під Перекопу. Тоді татари почали свій наступ, підтримуючи Петрика і рік у рік наби́гаючи на Гетьманщину. Нову агресивну акцію проти Криму

і Туреччини повів цар Петро. В 1695 р. головні московські сили вдарили на Озів, а одночасно Мазепа з допоміжним московським полком вирушив на татарські замки на долині цього Дніпрі. Він зайняв тут Кизикермен, Тавань і менші форти. На їх місці побудовано нові фортеці і обсаджено їх українськими та московськими залогами. В 1696 р. українські війська під наказним гетьманом Яковом Лизогубом були знову під Озовом, взяли участь у здобуванні фортеці і своєю хоробрістю зажили великої слави. В наступні роки продовжувано боротьбу з татарами на Запоріжжі і на низу Дніпра; залоги, залишені в запорізьких замках, героїчно витримали важку татарську облогу. Мазепа намагався також відноєнти українську флоту на Чорному морі, — прислав запоріжцям усякі корабельні припаси і заохочував їх до морських походів, — але важливіших успіхів здобути йому не пощастило. За наказом гетьмана полтавський полковник Іван Іскра описав усі дніпрові острови, річки та урочища від порогів до моря. Але вислід війни не виправдав надії України. За константинопільським миром 1700 р. Московщина забезпечила собі Озів, але погодилася на те, щоб зруйнувати Кизикермен та інші недавно засновані фортеці на Дніпрі. Отже кордон від Криму залишився без військових баз. Єдина користь, яку мало українське населення, була в тому, що степовим здобичникам дозволено ходити на промисли в надморську смугу, від Очакова по Міус; але не можна було закладати тут постійних осель.

Запоріжжя. Під час кримських походів Мазепа вживав заходів до того, щоб зміцнити гетьманський авторитет на Запоріжжі. Січ у перший час була в опозиції проти нього, нав'язуючи зв'язки з одного боку з Москвою, з другого — з Кримом. Але Мазепа зумів утихомирити запорізьке завзяття то погрозами — не допускаючи на Низ купців і запасів, то приєднуючи собі старшину і військо щедрими дарами. Завдяки своїм впливам у Москві, він довів до того, що запорізькі посольства до царя могли придодити тільки за гетьманською згодою. Гострими словами докоряв Мазепа запоріжцям за їх нестриману самоволю: «Наша гетьманська влада гідна такої пошани, щоб ви, менші, нас не вчили і не картали, але з самого послуху чинили те, що вам чинити велять і наказують». Ролю Запоріжжя він з'ясував такими словами: «Низове військо не на тому поклато свої основи, щоб мало шкодити християнам або своїй батьківщині, але на те звило там гніздо собі, щоб полем і морем воювати

бусурменів і руйнувати їх поганські оселі». Після невдачі Петрика Січ розірвала зв'язки з татарами і в кримських походах охоче співдіяла з гетьманськими військами. Пізніше невдоволення Запоріжжя викликали знову пограничні фортифікації, які Москва будувала в порозумінні з гетьманом. Мазепа бачив у них не тільки засіб оборони Гетьманщини, але також «кріпкий мундштук на розгнuzдану самоволю цих непостійних людей». Запоріжці ж справедливо боялися, що московські залоги обмежать їх вольності. Але, не вважаючи на запорізькі протести, цар Петро побудував новий форт на Кам'яному Затоні, напроти Січі. Отже Січ почала ставитися до гетьмана знову з недовір'ям.

Правобережжя. Палій. Мазепа звертав також пильну увагу на Правобережжя. Як гетьман «обох сторін Дніпра», він не втрачав надії приєднати під свою булаву ті землі, де сам починав політичну діяльність під проводом Дорошенка. Правобічна Україна на основі договорів 1667 і 1686 рр. перейшла знову під владу Польщі. Щоб інтенсифікувати заселення спустілих земель, польський сойм 1685 р. погодився на віднову козацької організації. На гетьмана призначено Андрія Могилу, про якого Мазепа висловився, що він «не то п'яний, але й тверезий не має ніякого розуму». Але знайшлися інші талановиті організатори — наказний гетьман Самійло (Самусь) Іванович, полковник Іскра, Абазин, Палій, що енергійними заходами проводили нову колонізацію і організували козацькі полки. На перше місце висунувся Семен Палій (Гурко), лівобережець родом, що починав воєнну школу під Дорошенком, бував на Запоріжжі, брав участь у поході проти турків під Відень, врешті як хвастівський полковник придбав собі ім'я незвичайного колонізатора і воєвника. «Багато тут лягло моєї праці, — казав пізніше, — взяв я це місце пустим, а залюднив його, побудував церкви Божі та прикрасив їх». Палій не обмежувався своїм полком, а ставив собі ширші завдання — усунути шляхту з усієї території від Дніпра по Случ і всім мешканцям надати козацьких прав, а панщину замінити на військові або грошові повинності. Зріст козацчини викликав велике занепокоєння шляхти; Цалія заарештували, і він мусів пообіцяти, що буде шанувати шляхетські права. Бачачи, що правобічна козацчина власними силами не зможе утриматися, Палій запропонував Мазепі прийняти Правобережжя під гетьманську булаву. Мазепа дуже співчував плянам правобережців, але через договори, що в'язали

Московщину супроти Польщі, не зміг прийняти Палія під свій протекторат. Тим часом відносини на Правобережжі загострювалися щораз більше, і врешті в 1702 р. вибухло відкрите повстання проти Польщі. Повстанці зайняли головні фортеці, як Білу Церкву, Бердичів, Немирів, по містечках і селах перебили шляхту і жидів-орендарів; селянський рух перекинувся аж на Волинь і доходив до Галичини. До повстання пристали також деякі одиниці з української шляхти, між іншими волинський шляхтич-поет Данило Братковський, автор політичних сатир «Світ, переглянутий за частинами» (1697), що сміливо критикував хиби шляхти і заступався за права народу; польський військовий суд покарав його смертю в Луцьку. Поляки, не можучи придушити повстання, попрохали в царя Петра інтервенції. Це дало змогу Мазепі перейти Дніпро і зайняти Правобережжя (1704). Формально це була тільки тимчасова окупація для втихомирення країни, пізніше мала повернутися подьська влада. Але Мазепа йшов до своєї власної мети — з'єднати Правобічну Україну тісними зв'язками з Гетьманщиною. Зверхнім проявом його намірів було те, що він прийняв від Самуся Івановича його гетьманські клейноди, отже поширив свою владу на правобічні полки. У зв'язку з тим Мазепа усунув Палія від влади. Заслужений організатор Правобережжя не хотів зректися свого провідного становища і далі вів свою політику, — організовував свої частини, стягав з Запоріжжя «гультаїв», вів переговори з Польщею, поводився, немов незалежний гетьман. Мазепа не хотів допустити до підкопування свого авторитету та поширення анархії і наказав Палія ув'язнити, а цар Петро заслав його на Сибір. Народня опінія, що проявилась у піснях, стояла на боці Палія, але з погляду державної організації ці гострі заходи Мазепи були конечні. Новоприєднані полки Мазепа взяв під свою опіку, збільшив їх число до семи (білоцерківський, чигиринський, богуславський, уманський, корсунський, браславський, могилівський), дбав про поширення колонізації, але одночасно дозволяв шляхетське землеволодіння і деякі землі надавав козацькій старшині; устрій Правобережжя наближався до унормованого ладу Гетьманщини. Польща безпастанно домагалася, щоб їй повернули окуповані землі, але Мазепа все справу зводив, а політичний заколот, що прийшов з північною війною, допоміг йому утримати Правобережжя під своєю булавою. Перебуваючи в Любарі, над Случем, де проходив давній козацький кор-

дон, гетьман наказ в насипати пам'яткову могилу — немов для зазначення територіяльних аспірацій Гетьманщини.

Північна війна і Москва. Окупація Правобережжя, яку Мазепа проводив завдяки доброзичливості московського уряду, могла правити за доказ корисности союзу з Московщиною. Цій політиці співпраці з Москвою Мазепа залишився вірний на протязі майже двадцятьох років свого гетьманства. Але настали події, що примусили його ступити на інший шлях. В 1700 р. розпочалася північна війна, — Росія вступила в боротьбу із Швецією і втягнула до неї також Україну. Щоб протиставитися наступові Карла XII, цар Петро намагався використати всі сили і засоби своєї імперії, а від України вимагав таких самих зусиль, як від московських провінцій, не рахуючись ані з договорами, ані з господарськими обставинами, ані з політичними настроями. Українські полки він вислав на далекі фронти — до Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії. Там вони стояли під московським командуванням, їх використовували безоглядно, не давали їм потрібного устаткування, не раз просто грабували: напр., у полку Апостола, що ходив до Саксонії, забрали всіх коней, так що знеможені козаки мусли пішки відбувати далеку дорогу додому. Так само нещадно цар наказував брати селян і козаків до фортечних робіт; при будові печерської фортеці в Києві «палицями по головах б'ють, вуха шпадами обтинають і всяку наругу чинять». В Україні стояли і через неї переходили численні московські війська, що також важко гнобили населення. Цар беззастанно вимагав воєнних достав — коней, худоби, хліба і всяких інших припасів — це вичерпувало господарські засоби країни. Але дошкульнішою від матеріяльних утрат була моральна зневага. Московські урядовці і старшини, що звикли до метод деспотичного управління, не вмiли і не хотіли шанувати української свободи і ламали її самовільно. Відчував це навіть сам гетьман. Хоч Петро виявляв йому своє довір'я, не жалував почестей, нагородив високим орденом св. Андрія, уживав заходів, щоб здобути йому титул князя римської імперії, — проте не допускав Мазепи до політичної самостійности, а коли розпочалися воєнні операції, поставив його під руку князя Меншикова, — немов звичайного генерала, не голову держави. Петро проводив уніфікацію всіх частин своєї імперії, і окремішний устрій України став не вигідний для його плянів: ясно було, що скоріше чи пізніше він приступить до його ліквідації. Деякі

прояви цього помічались уже і в той час: напр., в 1705 р. вийшов царський указ, щоб два полки, вислані до Пруссії, переорганізувати на регулярні, драгунські — це було обґрунтоване воєнними потребами, але козаки вважали це за порушення своїх давніх вольностей. В колах старшини кружили чутки про ще ґрунтовніші зміни — усунення української адміністрації, заведення губернаторів чи воевід, переселення козацького війська в Московщину та ін.

Ці обставини викликали почуття непевності, острах і невдоволення. Мазепа намагався в'яснити ці питання в розмовах і в листуванні з царем та його дорадниками, цар давав голосливі заяви, що не думає порушувати давніх прав України, але в дійсності гніт не меншав, а збільшувався. Через те протимосковські настрої, що здавна існували в громадянстві, почали виявлятися дедалі гостріше. Старшина почала натискати на гетьмана, щоб він подумав про майбутнє України. «Всі ми за душу Хмельницького Богдана Бога молимо, — за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу і кості діти наші проклинати муть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі!..»

Зв'язки із Швецією. Зовнішні обставини, які викликала північна війна, видавалися сприятливими для поставлення справи української державности на нову п'ялattformу. Карл XII переміг Данію і Саксонію, а також розбив у перших боях армію царя Петра. Шукаючи союзників для дальшої боротьби, протимосковський табір почав звертати також увагу на Україну. Особливо діяльним виявився польський король Станіслав Лещинський, що завдячував свій престіл Карлові XII; через своїх емісарів він заходився приєднати Мазепу до шведської коаліції, плекаючи надію, що таким способом українські землі вернуться знову під владу Речі Посполитої. Появився наоно проект гадяцької унії — з тим, що Україна мала б рівнорядне становище з Литвою; цими плянами зацікавився дехто із старшини. Мазепа підтримував зв'язки з Лещинським, не жалував йому компліментів, але не проявляв охоти входити в союз з Польщею, що була безсила і розбита, — за посередництвом Лещинського він мав намір зв'язатися з самим Карлом. Переговори проходили таємно, знав про них тільки невеликий ґурт старшин. Мазепа крився з своїми плянами від Петра т к зручно, що той не мав ніяких підозрінь; навіть доноси людей, що мали деякі інформації і могли викрити змову,

не пошкодили Мазепі: генеральний суддя Кочубей і полковник Іскра за свій донос на гетьмана заплатили смертю. Але ця конспіративність не дозволяла вести справи скоро і рішуче. Гурт утаємничених не більшав: не втягнуто до плянів значнішого числа старшин, не підготовлено козацької маси, навіть не нав'язано часно порозуміння з Запоріжжям, де була сильна протимосковська партія. Важко було також підготувати військові сили: більшість українських полків перебувала далеко від України, а тут стояли сильні московські залоги. А тим часом настали події, що примусили Мазепу до рішучого виступу.

З початком 1708 р. шведський король рушив на Білу Русь, щоб пробитися в напрямі на Москву через Смоленськ. Але Петро почав концентрувати тут свої війська, і Карл вирішив повернути на південь, щоб знайти вигідніший шлях для здійснення своїх плянів. Під осінь шведські війська ввійшли в Чернігівщину, на територію Гетьманщини. Карл провів це рішення без попереднього порозуміння з Мазепою. Шведи ввійшли в Україну, коли вона не була ще підготовлена до виступу проти Московщини. Але повороту вже не було, і Мазепа з кількома тисячами війська перейшов до шведського табору.

В переговорах з Карлом Мазепа поставив справу Української Держави на широку платформу. Україна мала бути цілком незалежною державою з титулом князівства, з довічною владою гетьмана-князя. Територію її мали творити всі відвойовані від Московщини землі, що належали українському народові в давні часи. Україна мала залишитися в союзі зі Швецією, але шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом українського князівства. Про будь-які зв'язки з Польщею не було згадки. Практичні воєнні потреби з'ясовано у військовій конвенції. Ці умови не дійшли до нас в оригінальному тексті і не знаємо, якою мірою шведський король на них погодився.

Полтава. Зимою 1708–1709 р. московські війська почали наступ на північну Україну. Карл рушив тоді на Слобожанщину, і там, під Красним Кутом, відбувся великий бій, по якому обидві сторони приписували собі перемогу. Але невдовзі шведи відступили і розтаборилися на вузькому просторі від Десни до Полтави. Мазепа намагався підняти нарід до повстання, у своїх універсалах виясняв причини, чому розпочав війну з Московщиною. Але одним його успіхом було те, що на допомогу прийшли за-

поріжці під проводом кошового Костя Гордієнка. Решта населення, не підготовлена заздалегідь до виступу, залишилась пасивна, а то й без опору піддавалася московським військам. Петро проголосив Мазепу зрадником, наказав духовенству його виклинати і всякими способами ганьбив його ім'я. Старшині, що з своєї волі або проти волі залишилася по московському боці, наказав обрати нового гетьмана, — став ним Іван Скоропадський.

Остаточний бій між противниками відбувся під Полтавою 8 липня 1709 р. Зустрілися тут московські і шведські війська, — українські полки в бою рішальної участі не брали. Переміг Петро. Мазепа разом з Карлом і залишками армії мусів відступити на турецьку територію.

Причини невдачі кампанії були рівно по стороні молодого Карла, що надто вірив у своє воєнне щастя та не рахувався з реальними обставинами, і знемощеного Мазепи, який більше покладався на дипломатію, ніж на армію та освідомлення народу. Свої наміри гетьман виклав у промові до втаємниченої старшини: «Я кличу всемогутнього Бога у свідки і заприсягаюся, що не заради високих почестей, не задля багатства або яких інших цілей, а для вас усіх, що є під моєю владою, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користи всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей хочу я за допомогою Бога так чинити, щоб ви з жінками вашими і отчизна не загинули ні під москалями, ні під шведами». І хоч пляни Мазепи не вдалися, проте його ім'я залишилося для дальших поколінь символом боротьби за незалежність України.

Пилип Орлик. Конституція. Після смерті Мазепи (2 вересня 1709 р. у Варниці під Бендерами) вірним продовжувачем його задумів став Пилип Орлик, вибраний гетьманом на еміграції (1710). Він походив із чесько-польського роду, що осів у Литві, вчився в Київській Академії, працював у гетьманській канцелярії і своїм талантом та освітою досяг того, що став генеральним писарем і співробітником Мазепи. Це свідчило про незвичайний вплив і силу гетьманського центру: він, людина чужого роду, став гарячим самостійником і до кінця життя служив українській державній ідеї.

При виборі Орлика складено умову між гетьманом та старшиною і запоріжцями п. з. «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького Війська» (16 квітня 1710 р.).

Зміст цього акту був такий: 1) Затверджуються права православної церкви під зверхністю царгородського патріярха. 2) Має бути ревіндикований давній кордон козацької держави на ріці Случі. 3) Запорізькому Низовому Війську повертаються давні оселі — Терехтемирів, Кодак, Келеберда, Переволочна і землі над Ворсклом; форти, побудовані Москвою, будуть знесені. 4) Всі поточні державні справи гетьман вирішує спільно з радою генеральної старшини; тричі на рік (на Різдво, на Великдень і Покрову) відбувається генеральна рада, до якої належить генеральна старшина, городові полковники та по одному козакові з кожного полку; і старшина, і рада мають право виступити проти гетьмана, якщо він не шанує прав. 5) Справи про кривду гетьманові та провини старшини судить не гетьман, а генеральний суд. 6) Державний скарб відділяється від гетьманського і передається в орудування генерального підскарбія; на утримання гетьмана призначаються окремі землі. 7) Полковники вибираються вільними голосами, і гетьман їх затверджує; так само проводять вибір сотників та ін. 8) Гетьман має пильнувати, щоб на козаків і посполитих людей не накладали надзвичайних данин і робіт, має забезпечити козацьких удів і сиріт. 9) Окрема комісія має провести ревізію державних земель, якими користується старшина, а також повинностей підданих; має перевірити справу підсусідків і також купців, які дістали звільнення від публічних тягарів; має врегулювати тягловий обов'язок, деякі ярмаркові оплати тощо. 10) Касуються оренди і стації для компанійців та сердюків; генеральна рада має знайти інші доходи на утримання війська.

Конституція 1710 р. не ввійшла в життя, але все таки має важливе значення, як показник того, в якому напрямі мали йти державні реформи. На перше місце висувалася справа взаємин між гетьманом і народом. Гетьманська влада мала бути обмежена і постійною участю в управлінні генеральної старшини, і генеральною радою; обмеження стосувались адміністрації, суду, виборів старшини, фінансів. Ті тенденції, що їх проявляла старшина супроти гетьмана від часів Многогрішного і Самойловича, знову вийшли наверх. Авторитет гетьманської влади, створений важкими зусиллями гетьманів, знову знизився. Велику увагу звернено на соціальні низи — козаків і посполитих, щоб забезпечити їх від визиску та гніту; гетьман мав узяти їх під свою опіку. Забезпечено також права Запоріжжя. Всі ці постанови

мали егоїстично класовий чи груповий характер: ішлося про охорону і збільшення соціальних та політичних «вольностей» окремих груп, а не про зріст і забезпечення держави. З питань загального значення порушено тільки одне — закріплення західного кордону, і то на Случі. Творці конституції — старшина і запоріжці — не виявили широкого політичного світогляду.

Орлик уклав союз взаємної допомоги з Карлом XII і ввійшов у приятні зв'язки з Кримом; великим успіхом шведської коаліції було те, що Туреччина оголосила війну Московщині. Укладено широкий плян походу для визволення України. Орлик з допоміжним татарським і польським військом рушив на Правобережжя. Але Петро з великою силою перейшов Дніпро, і Орликові полки мусіли відступати. Вирішний бій відбувся над Прутом: турки оточили Петра, так що він тільки переговорами видобувся з критичного становища. Він мусів зректися впливів на Правобережжя і Чорне море. Але Орлик мав надто слабкі сили, щоб використати цю ситуацію: Правобережжя перейшло до рук поляків.

Орлик не зміг уже повернутися в Україну — мусів залишитись на еміграції. Довгий час проживав він у Швеції, дещо в Німеччині, пізніше переїхав до Туреччини і прожив там двадцять останніх років свого життя, головно в Салоніках. Протягом усієї цієї мандрівки він беззастанно займався політичною акцією, нав'язав зв'язки з різними дипломатами, до різних урядів висилав меморіяли, не минав ніякої нагоди, щоб порушувати українську справу наново. Він був перший українець-емігрант, який дбав про те, щоб Європу інформувати про Україну. У своїх виступах він залишився вірним самостійницькій програмі і завсіди вороже ставився до Москви. Намагався також утримувати зв'язок з Україною, особливо з Січчю, що заснувалася на татарській території, в Олешках, але особливих успіхів не досягнув. Умер в Ясах 1742 р.

Наступ Москви. Невдача боротьби з Московщиною ввела Україну в небувало важке політичне становище: вона була віддана на ласку і неласку переможця. Цар Петро, який до того часу принаймні позірно шанував українську автономію, тепер уважав себе звільненим від усяких зобов'язань і безоглядно йшов до своєї мети — «прибрати до рук» збунтовану країну. Гетьманську столицю Батурин цар наказав зруйнувати, — спершу навіть мали заорати її місце,

щоб і слід не залишився. Учасників повстання, що попали в полон, карано жорстоко: «колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати і рубати голови». Багато повстанців цар заслав на Сибір і їх майно skonфіскував. За царським наказом зруйновано Січ, як вогнище самостійницьких прагнень. При виборі Скоропадського Петро не погодився відновити договору між Московією та Україною. Українська держава залишалася без своєї конституції. При гетьманові цар призначив свого міністра, що мав наглядати за ходом державних справ. Але українська влада не мала вже ніякої пошани: цар призначав старшин без відома гетьмана, роздавав землі чужинцям, взяв у свої руки фінанси України, нищив українську торгівлю, селян і козаків заслав на роботи при фортифікаційних лініях. Московська політика терором і деморалізацією намагалася розбити державу і громадянство.

Скоропадський і Полуботок. Населення Гетьманщини, прибите і стероризоване, спершу не мало сили zareагувати на це знищення. Гетьман Іван Скоропадський (1708—1722), один з діяльних учасників Мазепиних плянів, не міг уже придбати царського довіря, і його прохання, щоб цар повернув Україні давні права, зустрілися з відмовою. Але згодом українське громадянство почало наново скупчувати свої сили і готуватися до відсічі московському насильству. Представником цих активних кіл був Павло Полуботок (1722—1724), якого старшина обрала наказним гетьманом до часу вибору нового гетьмана. Він також походив із Мазепиної школи, відзначався відвагою, був добрим організатором, користувався популярністю і, як заможна людина, мав впливи і незалежність. Він підняв боротьбу за рештки автономії Гетьманщини. Цар Петро не погодився на вибір нового гетьмана, а контролю над українським урядом віддав у руки нової установи — Малоросійської Колегії. Полуботок дуже зручно почав боротьбу з впливами цієї царської експозитури. Спираючися на юридичні основи, він добився від царського уряду того, що Малоросійській Колегії наказано не легковажити українського правління, а спільно з ним провадити всі справи. Бачачи, що Колегія використовує деякі вади української державної організації, він сам розпочав реформи: переорганізував українське судівництво, завів колегіальний суд з асесорами, упорядкував апеляцію, нищив хабарництво. Цареві подав прохання, щоб він повернув повні права української адміністрації і суду.

Коли Колегія почала переймати судівництво у свої руки, Полуботок зорганізував по всіх полках збирання підписів із своїми домаганнями. Але Петро, озлившись на цей рух, викликав Полуботка до Петербургу і посадив його в тюрму, — тут Полуботок і помер. Пізніша українська традиція зберегла його ім'я в особливій пошані, як останнього сміливого борця за українську державність. Літописці подавали його запальну промову, яку він ніби проголосив перед царем, а на його портретах приміщено слова: «Заступаючись за отчизну, я не боюсь ні кайданів, ні тюрми, і для мене лучче найгіршою смертю вмерти, як дивитися на загальну загибель моїх земляків».

Апостол. На протязі півстоліття після смерти Петра (1725) московська політика супроти України не йшла одним шляхом. В царському уряді заходили вагання: то вживали гострих Петрових засобів, то знову приходили полегші. Велике значення мало тут становище самого українського громадянства. Прив'язання до свого державного устрою було таке міцне і при кожній нагоді виступало з такою стихійною силою, що Москва мусіла з ним рахуватися і деколи вживала заходів приєднати Україну поступками. Період таких пільг, прийшов за Петра II, коли регентом був князь Меншиков. Тоді скасовано деякі податки, що особливо обтяжували населення, заборонено росіянам купувати землю в Україні, врешті в 1727 р. розв'язано Малоросійську Колегію і дозволено вибрати нового гетьмана. Ці зміни викликали в Україні незвичайну радість, що проявилася в адресах до царя, віршах та панегіриках і урочистих маніфестаціях.

На гетьмана обрано полковника Данила Апостола (1727—1734). Це був останній із співробітників Мазепи, втаємничений у його протимосковські пляни, людина освічена, визначний знавець військової справи, що бував у далеких походах, між іншим у Персії. Свою діяльність розпочав він від традиційного домагання, щоб Московщина відновила давній договір з Україною. Московський уряд на те не погодився, але у відповідь на гетьманську петицію дав т. зв. «Рішительні Пункти», що від того часу стали конституцією України. Гетьман не мав права вести переговори з іншими державами — за винятком пограничних справ з Польщею та Кримом. Під час війни підлягав наказам російського фельдмаршала. Кандидатів на військові становища вибирала старшина, але затверджував цар. Вищою

судовою інстанцією мав бути генеральний суд з трьох українців і трьох росіян, під проводом гетьмана. Наказано провести перевірку законів. Дозволено приїздити заграничним купцям. Доходи з індукти (довізного мита) мали йти до російського скарбу. Росіянам дозволено купувати землі в Україні, але заборонено спроваджувати російських селян. Заборонено відбирати землі козакам. Мала бути проведена ревізія державних земель.

Хоч обсяг української автономії став дуже вузький, все таки в цих межах можна було провести нову організацію державного життя. Зважаючи на реальні обставини, Апостол залишив спроби вести ширшу політику, а свою діяльність зосередив на внутрішніх справах. В першу чергу він упорядкував земельні та господарські справи. Спираючися на Пункти, він провів т. зв. генеральне слідство про маєтності. На основі документів і зізнань старих людей стверджено, котрі землі були державні (т. зв. рангові), а котрі приватні, — безправно загарбані землі привернено державі. Цей опис служив пізніше для регулювання земельних справ, — має він також велике значення як джерело для пізнання соціальних відносин Гетьманщини. Далі Апостол зайнявся організацією скарбу і вперше встановив точний бюджет державних видатків. Він звертав велику увагу на піднесення торгівлі, в 1728 р. зібрав у Глухові конференцію представників купецтва, в меморіялах до російського уряду домагався зміни торгових приписів, протегував місцевих купців супроти чужосторонніх, сам брав участь у торгових підприємствах. Продовжувалася також реорганізація судівництва: гетьман оголосив «Інструкцію українським судам», в якій установлено порядок апеляції, від судів нижчих до сотенних і полкових. Намагався також приєднати під гетьманську владу місто Київ, але київське міщанство у своїй короткозорій політиці воліло підлягати російському генерал-губернаторові. Врешті Апостол нав'язав зв'язки з запоріжцями, що проживали на турецькій території, і добився того, що вони вернулися під гетьманську владу і заснували т. зв. Нову Січ над р. Підпільною (1735).

Ця різнорідна діяльність гетьманського центру викликала знову побоювання в російському уряді, і цариця Анна вернулася до петрівських засобів нищення української автономії. Після смерти Апостола не дозволено новий вибір гетьмана, а встановлено на зразок Малоросійської Колегії т. зв. Правління гетьманського уряду (1734—1750); належали

до нього три українці і троє росіян. Голові уряду, князеві Шаховському, в таємній інструкції наказано зближати українців з росіянами, між іншим шляхом мішаних шлюбів, і не допускати до зв'язків з закордоном. Російська влада знову почала втручатись у внутрішні справи України; не рахувалася з місцевими законами і звичаями, намагалася знищити місцеве самоуправління. Під час турецької війни (1735—1739) Гетьманщина була запллям російської армії і зазнала великих утрат у людях та господарстві.

Розумовський. Уряд цариці Єлисавети знову взяв легший курс супроти України. Востаннє дозволено обрати гетьмана в особі Кирила Розумовського (1750—1764). Не походив він з родовитої старшини, а був з простих козаків, дійшов до значення завдяки протекції цариці; був людиною освіченою на західній спосіб, цікавився літературою і мистецтвом, на своєму дворі держав італійську оперу і думав заснувати університет у Батурині. Але також шанував українські традиції і вмів стати в обороні «національних», тобто державних прав. Подбав про те, що українські справи передано з сенату до колегії закордонних справ, домагався права вести самостійно закордонну політику, обороняв фінансову самостійність Гетьманщини, старався про звільнення українського населення від участі в війнах поза Україною. Провів деякі реформи у війську, завів одностайні уніформи та озброєння, для старшинської молоді влаштував науку «воєнної екзерциції», підніс стан артилерії. Особливе значення мала реформа судівництва, яку, по довгій праці окремої комісії, закінчено в той час. За гетьманства Розумовського великого впливу дійшла старшина, що залюбки звала себе шляхетством; гетьман часто скликав старшинські з'їзди, на яких обмірковувано різні питання внутрішньої політики. Але старшина настільки дозріла політично, що не намагалась обмежувати гетьманської влади, а, навпаки, старалась піднести авторитет гетьмана і навіть виступила з проєктом, щоб гетьманство зробити спадковим у роді Розумовських.

Кінець Гетьманщини. Але саме тоді знову постали зміни в російській політиці: цариця Катерина II почала проводити крайній централізм і між іншим вирішила знести автономію України. В інструкції для сенату вона писала: «Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія — це провінції, що правляться дарованими привілеями: порушити ці привілеї відразу було б незручно; але не можна вважати ці провінції

за чужі і поводитися з ними, як з чужими землями — це був би явний нерозум. Ці провінції, так само як Смоленщину, треба легкими засобами привести до того, щоб вони зрусифікувались і перестали дивитись, як вовки в ліс». Коли цариця дізналася про проекти спадкового гетьманства Розумовського, вона відразу зареагувала на це: викликала гетьмана до себе і наказала йому зректися булави (1764 р.). Так гетьманство остаточно було знесене.

Управління України Катерина віддала Малоросійській Колегії під проводом генерал-губернатора Румянцева. В інструкції наказано йому усувати всякі окремішності українського устрою, протидіяти автономістичним стремлінням старшини, а нарід приєднувати кращою організацією адміністрації та судівництва.

Але пружильність громадянства до давнього ладу виявилася сильною і твердою. Загроза знищення національного життя викликала хвилю виявів патріотизму. Перекладач генеральної військової канцелярії Семен Дівович склав «Розмову України з Великоросією», де намагався довести рівність обох країн. Бунчуковий товариш Петро Симоновський написав «Короткий опис України». Різні любителі старовини почали збирати історичні матеріяли. Надії на зміну політичного курсу прийшли в 1767 р., коли Катерина II наказала перевести вибори до т. зв. Комісії уложення законів, що мала зайнятися складанням нового кодексу. Козаки, старшина, міщанство і духовенство у своїх наказах домогалися відновлення давніх прав і реституції гетьманства. На самій комісії автономістичні погляди особливо обороняв депутат лубенського полку, Григорій Полетика, автор правничих трактатів про устрій Гетьманщини.

Все це не припинило централістичної політики російського уряду. Генерал-губернатор Румянцев почав свої реформи від статистичного опису України, що став за основу для нової системи оподаткування; замість данин у натурі він завів податок грішми, спершу від двору, пізніше від душі. Щодо селянства, то указом Катерини з 1783 р. введено загальне кріпацтво — заборону переходу селян. Одночасно скасовано автономні установи. В 1781 р. Гетьманщину поділено на три намісництва (губернії): Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське, що разом творили Малоросійське Генерал-губернаторство. В губерніях введено загальноросійські адміністраційні і судові установи. В 1782 р. розв'язано Малоросійську Колегію. В 1783 р. скасовано також

старий військовий устрій і козацькі полки переформовано на десять регулярних карабінерських полків російської армії з шестирічною службою. В 1785 р. опубліковано «грамоту про вільність дворянства», яка давала українській шляхті самоуправління — губерніяльні і повітові дворянські зібрання, з правом петиції до царя. З давнього устрою Гетьманщини залишилися тільки старі закони — Литовський Статут і магдебурзьке право.

Характеристика. Лівобічна Україна від 1660—1670-их років вийшла на передове місце і свій провід утримала до кінця XVIII ст. Родючі простори Лівобережжя, забезпечені від заходу Дніпром, не зазнали такого знищення, як Правобічна Україна, скупчили густіше населення, дійшли до більшого господарського розвитку, а разом із тим змогли зорганізувати своє політичне життя. Козацький устрій набрав тут закінчених форм, опанував усе життя громадянства, його побут та культуру і діяв як творча сила. Лівобережжя у своїй політиці трималося засад, які встановили Многогрішний і Самойлович: визнавало московський протекторат, а одночасно вперто боронило свої «вольності». Цю політику пербило тільки повстання Мазепи; його катастрофа послабила становище Гетьманщини супроти Росії, бо російський уряд мав притоку втручатись у внутрішні справи. Але витривалий і послідовний опір Гетьманщини робив своє, так що Москва мусіла йти на поступки, напр. двічі відновлювала гетьманство. Лівобережжя зберегло досить широку автономію, — мало власну адміністрацію, судівництво, фінанси, військо, само організувало господарство і соціальні справи. І коли окремих устрій Гетьманщини Росія скасувала, то тут більше, як в інших землях України, залишилися український побут, культура і державні традиції, — з ними зв'язане національне відродження в XIX ст.

IV. Запоріжжя, Слобожанщина, Західня Україна

Запоріжжя. В той самий час перестала існувати Запорізька Січ.

Запоріжжя до повстання 1648 р. було головним організаційним центром козащини, з якого виходили всі політичні почини. Після перемоги повстання, коли козацькі війська опанували широкі простори, далеке Запоріжжя втратило своє значення; за Богдана Хмельницького на Січі стояла

тільки невелика залога з городових козаків під проводом кошового, якого призначав гетьман. На Пиз ходили тільки ватаги здобичників, що займалися степовими промислами. Але коли в городовій Україні загострилися соціальні відносини, на Січі почали групуватися радикальні елементи, що вели боротьбу проти старшини. Вони висунули теорію, що осередок козацтва повинен бути не в городах, а на Січі і що тут повинні вибирати гетьмана. Так проти Виговського запоріжці висували свого кандидата, кошового Барабаша, а пізніше, завдяки допомозі Запоріжжя, здобув булаву Брюховецький. Але згодом Гетьманщина зорганізувала сильніший центр, і Січ мусіла зректися претенсій на всенародній провід. Та все таки вона не піддавалася без застережень під гетьманську владу, раз-у-раз намагаючися вести свою незалежну політику.

Сірко. Найвизначнішим кошовим XVII ст. був Іван Сірко. Він походив із Слобожанщини (з Мерефи), був без освіти, навіть неграмотний, але незвичайно активний і хоробрий. За головне завдання Запоріжжя він уважав боротьбу з татарами і турками/«За віру православну заступаючись і славу безсмертну тим собі заробляючи, ми груди свої кров'ю неприязельською багрянимо», — заявляв він. «Бог свідок моєї душі, що я ніколи не ходив в Україну з тим, щоб руйнувати мою батьківщину; не хвалячись, правду говорю, що всі мої заходи і намагання спрямовані на те, щоб робити шкоду нашим ворогам, бусурменам». В цій боротьбі Сірко вславився як незрівнянний войовник та полководець. Він організував понад двадцять великих походів і незліченні дрібні виправи, наскоки й напади./Він виправлявся в різні сторони: під Перекоп, на татарські замки на долішньому Дніпрі, на Очаків, Аккерман, Бендери, на буджацьких татар, на Чорний і Кучманський шлях. Походи відбувалися в різний спосіб — човнами Дніпром, верхи степами, деколи з табором і гарматами. Сірко вирушав деколи з невеликими силами: напр., у поході на Перекоп 1663 р. було всього 90 запоріжців, 30 донських козаків і 60 калмиків, але вони розбили вч'ятеро більше татарське військо. Своєю ініціативою, енергією і воєнним щастям Сірко здобув собі на Запоріжжі небувалу пошану: «Всі його боялися незвичайно; що, бувало, задумає, те і зробить, а як хто хотів би його не слухати, того зараз убили б», — оповідали запоріжці після його смерті. Але політичний світогляд Сірка був неглибокий: поза боротьбою з «бусурменами», якій

присвячував усі сили, він не бачив інших проблем і мимо волі шкодив ширшим плянам українських державників. Напр., своїм нападом на татар 1659 р. він перебив Виговському його виступ проти Московщини; так само безоглядно він виступав проти Дорошенка і лише на старості літ зрозумів заміри гетьмана.

Протимосковські виступи. Гасло боротьби з бусурманами, з яким виступав Сірко, не завжди знаходило рівний відгук на Запоріжжі. Близьке сусідство з татарами, особливо ж господарські і торгові зв'язки з ними, сприяли і протилежному напрямові — приязні з Кримом. Це була також реакція проти наступу Москви, що дедалі більше втручалась у внутрішні справи України, а також бажала покласти свою руку і на Запоріжжя. Протимосковський рух розпочався вже за часів Брюховецького, якого запоріжці гостро критикували за його поступливість супроти Москви. «Хоч ти від царської величності честю (боярством) наділений, але уряд дістав від Запорізького Війська; Військо ж не знає, що таке боярин, воно знає тільки гетьмана», — писав Брюховецькому кошовий Ждан Ріг. В 1667 р. запоріжці вбили московського посла, що їхав у Крим, а коли царський уряд зажадав справедливості, відповіли ще й погрозами: нехай би цар «своїм ратним людям наказав, щоб у городах перестали всякі вимисли чинити; а як не перестануть, — хорони Боже, щоб більший вогонь не постав. Поки живих нас стане, будемо берегти, щоб вольності наші не меншали... Так нехай і монархи на те вважають, що наше є починати, а Боже — кінчати».

Союз з Кримом мав забезпечити Запоріжжя від Москви. Такий плян намагався провести Петро Суховієнко, запорізький писар, що проголосив себе гетьманом (1668—1669) під протекторатом хана; у своїх універсалах сердечними словами згадував він «матку милу, отчизну, бідну Україну», закликав до єдності, остерігав проти московської неволі, «подібної до єгипетської», і радив шукати допомоги в татар. Але в той же час з такими самими плянами виступив Дорошенко, тільки на далеко ширшій основі, і Суховієнко не здобув більшого впливу. Серед тогочасних невідрадних обставин союз з татарами видавався українським патріотам єдиним порятунком: був момент, що навіть непримиренний Сірко припинив боротьбу і уклав перемир'я з татарами, щоб забезпечити для Січі довіз хліба і соли.

Протимосковська орієнтація посилилася ще більше,

коли московський уряд, у порозумінні з Гетьманщиною, почав ставити на запорізьких землях укріплення. Січ уважала це за порушення своїх стародавніх вольностей. «Від віку ніяких городів у нашій військовій ніхто не ставив, — так і тепер ми, все Військо Запорізьке — низове, верхове, дніпрове, кошове і що перебуває на луках, полях, паланках і в усіх урочищах дніпрових і польових — жадною мірою городів на Самарі ставити не дозволяємо і дозволяти нам того не доведеться». Це невдоволення використав Петрик Іваненко у своїй агітації і потягнув за собою частину запоріжців. І пізніше справа будови пограничних укріплень довгими роками каламутила добрі відносини між Січчю та Мазепою; до того і соціяльні противенства ставали щоразу більш напружені; запоріжці не раз відгрожувався, що скличуть чорну раду і скинуть гетьмана, який потурає старшині та підтримує Москву, а Мазепа в пересерді покликав, що зруйнує «прокляте гніздо» — Січ.

Коли ж Мазепа пізніше став на протилежний шлях і виступив проти Москви, Запоріжжя стало по його боці. Це була заслуга кошового Костя Гордієнка; він був вихованець Київської Академії, людина освічена, з виробленим політичним світоглядом. Запоріжці хвалили його вміння кермувати громадою: кожну справу він обговорював наперед з отаманами, а тоді передавав її на загальну раду, — тому всі його пляни знаходили зрозуміння і послух. Хоч він завжди ставився вороже до Мазени і городової старшини, проте в рішальну хвилину, коли йшлося про долю всієї України, зрікся особистих амбіцій і піддався під керівництво гетьмана.

Знищення Січі. Участь у війні проти Москви дорого коштувала Запоріжжю: цар Петро наказав Січ зруйнувати (1709). Частина запоріжців перейшла на татарську територію і заснувала собі другу Січ, в Олешках (старовинному Олешші). В 1734 р. заходами гетьмана Апостола дозволено запоріжцям повернутися на давні місця, і вони побудували т. зв. Нову Січ над річкою Підпільною. Тепер січове товариство залишило вже свої давні традиції і вдовольнилося становищем сторожового війська проти татар і турків. Зате ширше розвинулося степове господарство — скотарство, соляні промисли, торгівля з Кримом. Хліборобство також займало щораз більші простори. Як колонізатор особливо відзначився останній кошовий Петро Кальнишевський.

Але, не вважаючи на лояльність запоріжців, російсь-

кий уряд ставився до них недовіркою і намагався відібрати їм рештки давніх «вольностей». На пограниччі Запоріжжя побудовано ряд фортець, а під їх охороною проходила чужоземна колонізація, кермувана московською владою. Так над Синюхою, допливом Бога, засновано т. зв. Ново-Сербію (1751), а на Донеччині, в околицях Бахмуту — Слов'яно-сербську провінцію (1753). Між осадженими тут сербами і запоріжцями почалися безнастанні спори і сутички. На запоріжців скаржилась також Польща, що вони підсилюють гайдамацький рух на Правобережжі. Катерина II використала все це для остаточного знищення Запоріжжя, і за її наказом в 1775 р. російські війська зруйнували Нову Січ.

Частина запоріжців не хотіла залишитися під московською владою, подалася до Туреччини і в гирлі Дунаю заклала знову Січ; частина поплила ще далі Дунаєм і осіла в Банаті під австрійською владою. Щоб протидіяти впливам дунайської Січі, російський уряд сформував між Богом та Дністром т. зв. Бузьке козацьке військо (1784), що пізніше дістало назву Чорноморського війська і було переселене на Кубань (1792). В 1828 р. частина дунайських запоріжців під проводом Йосипа Гладкого повернулася під російську владу і оселилася коло Маріюполя під назвою Озівського війська; пізніше злучено їх з чорноморцями, а в 1864 р. ця формація дістала назву Кубанського війська.

Слобожанщина. Окрему історію мала Слобідська Україна, або Слобожанщина. До XVI ст. це були незаселені простори, «дикі поля», в які заганялися Муравським шляхом татари. Московський уряд намагався їх колонізувати і для охорони населення побудував т. зв. лінії, що склалися з замків і фортів — наперед над р. Сеймом, коло Білгорода. Першу колонізацію вели монастирі, що на своїх землях осаджували селян — напр., славетний Святогорський монастир. Але до численнішої колонізації спричинились українські козаки, що прямували туди після невдалих повстань. Одним із перших колонізаторів був гетьман Яцко Острянин, що в 1638 р. з полком із 900 людей оселився коло Чугуєва. Нові хвилі еміграції пішли після берестецької невдачі 1651 р., а далі за Руїни. В 1654 р. засновано Харків. Остаточо сформувалося п'ять слобідських полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський. Полки підлягали московському воєводі в Білгороді, який подавав полковників до затвердження цареві. Між слобідськими козаками скоро витворилася кляса заможної старшини, що поширює

вала свою власність т. зв. займанщинами, захоплюванням порожніх земель; наймогутніші роди держали становища полковників, не раз спадковим порядком. Слобожанщина не мала визначнішої політичної історії, а з іншими українськими землями стояла тільки в слабих зв'язках. Все таки на Гетьманщині виринули тенденції приєднати слобідські полки під гетьманську булаву. Російський царат уважав навіть невелику автономію Слобожанщини не вигідною для себе і вже від часів Петра I почав її обмежувати, а Катерина II в 1765 р. скасувала козацький устрій і ввела російські установи.

Західні землі. Західні землі до половини XVII ст. вели перед у житті України, створили основи національної ідеології і значно спричинилися до успіхів революції 1648 р. та організації нової держави. Але Українській Державі не пощастило поширити своїх кордонів аж по Вислу, як це намічав Богдан Хмельницький, і західні землі залишилися по другий бік греблі, під польською владою. Галичина, Холмщина і Волинь вже скоро після Хмельниччини дісталися під польське панування, а правобережна Наддніпрянщина в умовах упертої боротьби з польською навалою утримала свою автономію до початків XVIII ст. Але, не вважаючи на всі політичні зміни, громадянство західних земель усіма силами намагалось утримати зв'язки із Східною Україною. Міщанство Волині і Галичини в купецьких справах часто відвідувало Наддніпрянщину, духовенство стояло у зв'язках з київською митрополією, молодь у великому числі напливала до Київської Академії, досить живі були зв'язки між письменниками, друкарями, малярами. Не занепало також прагнення політичної єдності. З одного боку підтримували його гетьмани: Дорошенко з повною свідомістю говорив про потребу об'єднання всіх українських земель; Самойлович нагадував про давній кордон князівської держави над Вислою; походи Дорошенка на Галичину і Мазепи на Волинь немало спричинилися до зміцнення цих зв'язків. Так само визначні представники західних земель утримували політичні зносини з козащиною: напр., львівський владика Шумлянський пару разів відвідав Дорошенка в Чигирині, волинський письменник Братковський стояв у порозумінні з Палієм. Але на початку XVIII ст. ці зв'язки ослабли і врешті перервалися зовсім. Західня Україна залишилась без ніякої допомоги і власними силами мусіла вести боротьбу проти Польщі.

Перемога Польщі. Польський наступ, ослаблений козацькими війнами, став знову незвичайно сильний і впертий. Провід мали польські магнати, що повернули собі назад лятифундії, утрачені під час народної революції, поширювали свої землі та намагалися все життя країни захопити в свої руки. Роди Потоцьких, Любомирських, Вишневецьких, Яблоновських, Чарторийських, Браніцьких і ін., давні «королевята», як їх звав Хмельницький, зорганізували собі справжні держави, в яких правували як самовладні пани. Їх гнітові корилася дрібна шляхта, що мусіла ставати у фєвдальну залежність від вельмож, визнавала їх протекцію та вступала в службові обов'язки до них — за управителів панських маєтків, окономів, пленіпотентів тощо; ці малі шляхтичі були зобов'язані також до політичних послуг своїм протекторам, підтримували їх на соймках, належали до їх військових частин. Під владу магнатів дісталися також міста і містечка, що в той час утратили рештки самоврядування. Селянство було цілком приборкане і мусіло прийняти на себе важку панщину. Перекази про «пана Каньовського» — Миколу Потоцького, що до недавніх часів залишилися в устах народу, свідчать, якою жорстокою вагою магнатська влада тяжіла над усім населенням.

Магнати, — здебільша ті, що походили з давніх українських родів, — були носіями польської культури в Україні. По всіх містах побудовано величні костели та кляштори різних польських чернечих орденів і засновано польські школи. Це була плянова і зорганізована акція, що шляхом латинізації намагалася український нарід спольонізувати. В половині XVIII ст. появилися навіть окремі «проекти на знищення Руси»; їх автентичність сьогодні взята під сумнів, але вони добре віддають ті настрої, які панували серед польського панства, що всіма можливими засобами намагалося знищити ненависну «хлопську націю».

Супроти зорганізованого польського наступу українське громадянство стояло немічне і знесилене. Війни другої половини XVIII ст. винищили населення західніх земель; активні елементи вигинули або переселилися на схід. Багато селищ запустило і залишилося в руїнах. Козацький літописець Самійло Величко жалісними словами описує це знищення: «Проходячи тогочісну Україну, від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали, що колись

людськими трудами, гори і горби були висипані, — а стали тільки пристановищем і житлом для диких звірів. Мури ж, як у Чолганську, Константинові, Бердичеві, Збаражі, Сокалі, що тільки на шляху нам, у поході військовому, трапилися, бачив я одні малолюдні, другі цілком пусті, розвалені, в землі приховані, запліснілі, непотрібним зіллям зарослі, що гніздили в собі тільки гадюк і різних гадів та черв'яків. Бачив я ще там, у різних місцях, багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали, і сказав я в душі: «хто вони?» Пусті оселі займали нові колоністи, яких пани стягали з Польщі.

Польонізація. Під час цього лихоліття від українського народу відпали його вищі шари. Не було вже меценатів національного життя, подібних до Острозьких: всі визначні панські родини спольщилися. Не стало також і заможнішої шляхти; при православної вірі залишилася тільки дрібна шляхта, що своїм побутом не відрізнялася від селянства і не мала ніякого впливу в громадському житті. Соймову трибуну рідко коли використовувано для обговорення національних справ.

Польщилися також міста, і українське міщанство проявляло щораз меншу активність. Братства, давні осередки широкого культурного життя, обмежили свою діяльність до самих церковних справ; підупали також братські школи. Навіть львівська ставропігія поза видавництвом церковних книг не проявляла ніяких ширших інтересів. У православної церкві піднявся вплив ієрархії, яка від часу реформ Могили взяла в свої руки церковну організацію, усуваючи на другий план світських людей і братства. Але вище духовенство не виявляло хисту і амбіції щодо національного провладу, його зацікавлення не виходило поза чисто релігійні справи. Православна церква прийшла у внутрішній застій і не могла витримати суперництва з краще зорганізованим уніятським духовенством. Вже в половині XVII ст. унія ствердилася на Холмщині, західній Волині і Поліссі, а на початку XVIII ст. опанувала решту Волині і Галичину.

Унія. Уніятська церква розбудувала свою організацію на зразках, які діставала з Риму. Багато уніятських духовників здобувало освіту в римських колегіях; повертаючися в Україну, вони приносили сюди кращі організаційні форми. Уніятські єпископи відбували періодичні візитації своїх парафій, дбали про піднесення культури духовенства, засновували середні школи, провели реформу монастирів. Собор

у Замості 1720 р. запровадив у життя уніятської церкви одностайну організацію. Особливого значення набув зреформований орден оо. Василіян, що головну увагу присвятив поширенню шкіл і видаванню релігійних книжок.

Унія завдячувала свій ріст тій обставині, що давала українському громадянству деяке убезпечення від польського наступу. Унії належали до католицької церкви і були під опікою Риму, — польські екстремісти не могли нищити їх так безоглядно, як православних. Під захистом уніятської церкви українське життя могло хоч почасти зберегти свої давні форми. Римська курія в своїх офіційних заявах забезпечувала уніятів повну непорушність їх обрядів і звичаїв, зазначаючи, що її бажанням є, «щоб усі були католиками, але не всі ставали латинниками». Також польський уряд обіцяв залишити українську церкву при її давніх привілеях. Але польське громадянство легковажило ці зобов'язання: воно намагалось знищити унію, — так само, як знищено православ'я, — щоб відкрити шлях до повної польонізації України. Отже, уніятська церква не тільки не здобула повної свободи розвитку, але була ще й наражена на різні переслідування. Латинське духовенство раз-у-раз втручалось в церковні справи, вимагало від уніятів десятин — нарівні з латинниками, перетягало людей з унії до латинського обряду; пани не давали священикам уніятів ніяких цілг, навіть силували їх до панщини. Уніятських владик, не вважаючи на всі обітницї, не допущено до сенату. Уніятська ієрархія безнастанно посилала до Риму і до короля меморіяли і петиції про своє невідрадне становище, але завжди безуспішно.

Своїх заходів тодішня західньоукраїнська верхівка не вмїла поставити на ширшу плятформу. Не використовувала навіть для своїх потреб соймиків і сойму, де все таки можна було знайти деяку допомогу. Супроти уряду ставилася до крайности дякуючи і принижено, боцись якимнебудь гострішим виступом його проти себе настроїти. До оборонної акції не втягала низів — дрібної шляхти, міщанства, сільського духовенства. Верхи щораз більше відчужувались від народу. Не маючи глибших зв'язків з народними масами, верхні шари не знаходили в собі сили, щоб опертись впливам польщини, яка завойовувала собі дедалі більше місця. У XVIII ст. польська мова цілком увійшла в урядові акти, навіть на Волині і Київщині, що давніми конституціями мали забезпечене вживання української мови; що

більше, польської мови почали вживати в церковному урядуванні, в проповідях, церковному письменстві і виданнях, в українських школах. Польська мова на західніх землях стала мовою вищих шарів і культурного громадянства, а українська залишилася тільки в устах соціальних низів.

Гайдамаччина. Який гострий був розлам між верхами та низами, це виявили соціальні рухи XVIII ст., відомі під назвою гайдамаччини. Народні маси, серед яких залишилися свіжі традиції соціальної волі з козацьких часів, не хотіли піддаватися під владу панів і зі зброєю в руках виступали проти поневолення. Учасниками гайдамаччини були переважно незаможні селяни, що втікали від панщини, і робітники з гуралень, млинів та панських фільварків, але до повстань приставали також міщани, дрібна шляхта, поповичі, а гайдамацькі виступи знаходили симпатію в широких колах населення. Гайдамаки гуртувалися в невеликі ватаги, по кілька десятків людей, і рідко коли ватага мала 200—300 учасників. Тактика їх полягала у швидких і несподіваних наскоках на панські двори і містечка; напади були заздалегідь підготовлені розвідкою, яку проводили гайдамацькі висланці, перебрані за крамарів, старців тощо; при наступі гайдамаки вбивали панів, руйнували двори, панські маєтки і костели, не раз нищили також двірські архіви з документами на власність.

Перше більше гайдамацьке повстання почалося в 1734 р., коли російська армія разом з гетьманськими полками ввійшла на Правобережжя, щоб підтримати кандидатуру Августа III. Рух пішов з Київщини і перекинувся на Поділля, де на його чолі став Верлян, сотник надвірної міліції Любомирських; він покликався на грамоту цариці Анни, що ніби наказувала нищити ляхів. Верлян зайняв Броди і свої загони розпустив аж під Львів; повстання тривало кілька років, врешті магнатські війська його приборкали; сумної слави зажив при тому зрадник Сава Чалий, козацький сотник, що віддався на службу панам.

В 1750 р. гайдамацький рух знову охопив Київщину та Поділля, — але повстанці не створили одноцілої організації, і знову їх розбито.

Коліївщина. Найбільшого розголосу набула т. зв. Коліївщина 1768 р. В цьому повстанні поруч з соціальними мотивами яскраво виступили релігійні. Польські пани і залежна від них адміністрація намагалися знищити рештки православ'я на Наддніпрянщині. Почалося жорстоке переслі-

дування православного духовенства. Оборону православної церкви zorganizував мотронинський ігумен Мельхиседек Значко-Яворський: своїми поїздками і листами він підніс дух населення, ввійшов у зв'язки з Запоріжжям і врешті від цариці Катерини дістав обітницю дипломатичного втручання у справі православних у Польщі. Саме тоді шляхта, вороже настроєна до Росії, zorganizувала конфедерацію в Барі — і в цей момент гайдамаки розпочали повстання, розраховуючи на російську допомогу. Серед гайдамацьких ватажків на перше місце вийшов Максим Залізняка, селянин з походження, що бував на Запоріжжі і мав зв'язки з Яворським, та Іван Гонта, також селянського походження, що добився майна як сотник міліції Потоцьких. Здобувши Умань, вони вчинили жахливу різанину панів, жидів і католицького та уніятського духовенства. В надзвичайно гострих формах виявилася тут ненависть поневоленого народу до соціальної верхівки. Гайдамаки виступили з широкими плянами — Залізняка навіть проголосили гетьманом, але їм не пощастило zorganizувати повстанців в одну армію. До того ж не виправдалася надія на Росію. Російський генерал Кречетніков, увійшовши на Правобережжя, спершу ніби виявляв прихильність до повстанців, але потім наказав заарештувати ватажків і віддав їх польському судові. Гонту тортуровано і покарано смертю, Залізняка заслано на Сибір.

Коли шляхта придушила гайдамаччину, почалося знову жорстоке переслідування селян і православного духовенства. Серед народніх мас панувала далі глуха ненависть до панів, і від часу до часу виринали чутки про нове повстання; такі вістки розійшлися по Волині 1789 р. (т. зв. волинська тривога), і тоді заарештовано і покарано сотні невинних людей.

На Підкарпатті соціальне лихоліття викликало появу карпатських розбійників-опришків. Це були невеликі ватаги, по кільканадцять людей, зв'язаних товариською солідарністю (опришки деколи складали ватажкові присягу на рушницю), що виправлялися на панські двори і жидівські корчми. Найбільшої слави зажив Олекса Довбушук (Довбуш), убитий 1745 р., що його постать народня пам'ять прикрасила різними переказами.

V. Устрій, культура, світогляд

Держава. Козацька держава була вислідом повстання 1648 р. Використовуючи піднесення мас, Богдан Хмель-

ницький разом із старшинами утворив державну владу, а пізніше намагався здобути для України визнання інших держав. Ні за Хмельницького, ні пізніше не проголошено повної самостійності, хоч не бракувало свідомости того, що таке незалежність, і було відомо, як, наприклад, здобули собі волю Нідерлянди. В переговорах з Польщею, а згодом із Московщиною Україна дістала тільки автономію. Але фактичний розвиток держави переходив далеко поза формальні межі і, не вважаючи на зовнішній характер польської чи московської провінції, Україна довгі часи вела свою незалежну політику. В українському громадянстві завжди були живі прагнення незалежності і вони пробивалися навіть тоді, коли Москва вже наклала руку на українську автономію.

У зв'язках з Польщею Україна перебувала недовго, і зборівська умова, що нормувала відносини до Речіпосполитої, скоро втратила свою силу; гадяцький договір також залишився тільки теоретичною енунціяцією. Натомість основне значення зберіг переяславський договір чи то на його основі укладені московські статті 1654 р. Цю умову відновлювали при кожному виборі гетьмана, доповнюючи її новими пунктами. Такі доповнення містили статті переяславські Юрія Хмельницького (1659), ніженські (1663) і московські (1665) Брюховецького, глухівські (1669) Многогрішного, конотопські (1672) Самойловича, коломацькі (1687) Мазепи, — врешті конституцію України замінили «Рішительні пункти» (1727).

Назва держави спершу була — Запорізьке Військо; за Виговського, а пізніше за Мазепи проєктовано назву Руського Князівства; у зв'язках з Московщиною вживали як офіційного титулу слова Малоросія; назва Україна в офіційних документах не прийнялася, але в поточному житті набула значення і поширення. Державний герб був: козак з мушкетом на правому рамені та шаблею при лівому боці.

Територія. Територія держави була найширша за гетьманства Богдана Хмельницького, коли обіймала давні воєвідства Київське, Браславське і Чернігівське, частину Волинського, а також частину Білої Русі під назвою Чавського полку. Після падіння Юрія Хмельницького в 1663 р. державну територію поділено на правобічну і лівобічну. Правобічні гетьмани підтримували зв'язки то з Туреччиною, то з Польщею; але в 1669 р. польський сойм зніс козаччину, відновив її в 1685 р. за короля Собіського і знову ска-

сував у 1700 р. Лівобічна Україна утрималась у зв'язку з Московщиною, переходячи різні форми злуки, аж нарешті в 1764 р. гетьманство було знесене востаннє, а в 1782 р. із скасуванням Малоросійської Колегії зникли останні залишки автономії. Запоріжжя творило окрему провінцію, зв'язану з лівобічною Гетьманщиною то слабшими, то сильнішими зв'язками.

В розвитку тогочасної України виникав цілий ряд територіальних проблем. Основою державної території була Наддніпрянщина, від Случа на заході по московський кордон на сході. Це був замалий простір, щоб на ньому могло розвинутися самостійне державне життя. Тому лівобічні гетьмани, а особливо Самойлович і Мазепа, намагалися відзискати Правобережжя, таким способом з'єднати під своєю булавою всю Наддніпрянщину і стати гетьманами «обох сторін Дніпра». Справа приєднання західніх земель — Волині, Галичини, Холмщини — після Хмельницького вже не була зреалізована; але визначні гетьмани, як Виговський, Дорошенко, Самойлович, не залишали заходів, щоб ці землі ревіндукувати; а не маючи сил для виконання цих бажань, підпирали їх історичними аргументами: що ці землі належали до давньої Української Держави. Щодо Слобожанщини, то вона виступала тільки в проектах Петрика; за її приєднання промовляло те, що її населення походило з Гетьманщини, але труднощі були в тому, що ці землі ніколи не були під гетьманською булавою, а вважалися за частину московської держави.

Тенденцію до поширення козацька держава проявляла також у напрямі на Білу Русь. За гетьманства Хмельницького українські війська окупували значний простір цієї країни, і білоруський нарід охоче приймав козацький устрій. В переговорах із Швецією Хмельницький і Виговський трактували ці землі як міст до Балтицького моря — щоб здобути кордон із Пруссією і забезпечити комунікаційний та торговий шлях. Але Московщина розуміла ці пляни і присилувала гетьманський уряд скасувати білоруський полк.

Чорноморська проблема. Найважливішим питанням майбутнього розвитку України було опанувати степову смугу і побережжя Чорного моря. Козаччина зорганізувалась у боротьбі з татарами і турками, і народній інстинкт у знищенні «бусурменів» вбачав призначення України. Київська інтелігенція 1620-их років уважала козацькі походи на море за продовження походів Олега і Ігоря. Але потре-

ба зорганізувати оборону від наступу Польщі і Московщини не дозволила Українській Державі виконати це завдання. Богдан Хмельницький, починаючи боротьбу з Польщею, примушений був узяти на допомогу татар і ввійти в приязні зв'язки з Кримом і Туреччиною. Щоб забезпечити собі тривку допомогу хана, гетьман дав згоду на те, щоб татари відбудували давній замок Іслам-Кермен на долішньому Дніпрі, — так Крим дістав змогу контролювати плавання по Дніпрі. Справу української торгівлі на Чорному морі Хмельницький думав поладнати в умові з Туреччиною, — в гирлі Дніпра проектував побудувати український порт, мали бути встановлені постійні консульські зносини, передбачувало, що українські кораблі будуть відвідувати Середземне море. Але цих плянів не зреалізовано. Таким самим шляхом ішли Дорошенко і Юрій Хмельницький. Пізніше також Запоріжжя прихилилося до філотатарської політики — для підтримання торгівлі з Кримом, а Петрик Іваненко на допомозі хана базував свої пляни визволення України від Москви. І врешті Орлик увійшов у союз з Кримом.

Але ця політика не принесла Україні бажаної користі. Ні татари, ні турки не допомогли створенню незалежної Української Держави, бо це не було в їх інтересі. Вони не припинили також своїх нападів на українські землі, а вели їх з давнім завзяттям. Те, що українські політики щадили Крим, добачаючи в ньому союзника, тільки продовжувало існування татарського розбійничого гнізда та припізнювало український похід на південь — у степи і до моря.

Але народні маси здоровим інстинктом ставилися вороже до спроб порозуміння з турками і татарами і домагалися знищення «бусурменів». Виразником цих стихійних прагнень був Сірко, який не рахувався ні з якими комбінаціями, що обіцяли тимчасову користь, а знищення татар і турків уважав за головне завдання свого життя. Але його походи і наскоки, що мали більше партизанський характер, здобували тільки короткотривалі успіхи, а не могли знищити сил ворога в основі. Систематична боротьба за доступ до Чорного моря почалася щойно під натиском Московщини, що й собі хотіла здобути морське побережжя. Боротьбу підготовлено будовою пограничних ліній і фортів, що забезпечували кордон і давали армії вихідні бази. Але перша турецька війна, за гетьманування Мазепи, не принесла Україні ніякої територіяльної користі — треба було навіть зруйнувати форти, побудовані на долішньому Дніпрі

(1700). У другій війні, за часів Апостола, Туреччина зреклася простору від Богу до Берди (1739). Третя війна, ведена вже в останні роки Гетьманщини (1774), під проводом Румянцева, принесла територію від Богу по Кубань. Українська Держава була вже тоді така ослаблена, що не могла використати цих здобутків для скріплення свого південного кордону, і вся політична користь припала Росії. Але для української колонізації все таки відкрилися нові терени.

Результати колонізаційних стремлень українського народу за сторіччя козацької держави були досить значні. За гетьманства Богдана Хмельницького південна лінія заселеної території йшла на міста: Рашків над Дністром, Умань, Чигирин, Полтаву. В половині XVIII ст. населення Гетьманщини зайняло ріку Самару, а далі, аж до гирла Дніпра, простягалася територія Запоріжжя. Не зважаючи на татарські наскоки, з раз зайнятих місць населення не вступалося, а вперто обороняло свої займанщини, поширюючи опановані простори. Ще більші успіхи мала українська колонізація на Слобожанщині, доходячи аж поза Дінець.

Столиці. Ядром козацької держави за Хмельницького була середня Наддніпрянина з полками в Чигирині, Черкасах, Корсуні, Каневі, Білій Церкві, Переяславі і Кропивні, — це були найстарші оселі городової козаччини, і тут була розташована майже половина реєстрового війська. Але пізніше через польське, татарське і турецьке нищення Правобережжя підупало і не могло піднятися навіть за часів інтенсивної колонізації, яку проводив Палій. Центри життя перенеслися на Лівобережжя, що було краще забезпечене від ворожих нападів і скупчувало в собі густіше населення. Разом з тим вирішувалася також справа столиці. Київ не став столичним містом козацької держави, хоч було зрозуміння його історичних традицій і культурно-церковної ролі — занадто сильні були в ньому впливи міщанства та духовенства і він не підходив на центр військової організації. Богдан Хмельницький обрав собі на столицю Чигирин, що лежав на самій окраїні козацьких осель, був недосягний для польських наступів і забезпечував легко сполучення з союзним Кримом і Лівобережжям; не маючи старих традицій, гетьманська столиця повнотою служила потребам нового політичного ладу. Це значення Чигирин затримав аж до часів Дорошенка. Коли ж турки його зруйнували, то столиця перенеслася на Лівобережжя, — до Батурина та до Глухова.

Господарство. Господарство козацької держави спира-

лося головно на хліборобство. Револуція 1648 р. знищила велику власність і землю поділила між малих господарів-козаків. Це надзвичайно оживило сільське господарство і піднесло його продукцію. Помітне було поширення засівної площі, шляхом «займанщин», у степах і пустих землях — плуг щораз глибше заходив у «дикі поля». Наддніпрянщина ставала дедалі визначнішим продуцентом збіжжя. Господарство набирало місцями промислового характеру, збільшувалася площа під льоном, коноплями і тютюном, зростала сільська промисловість, особливо млинарство і гуральництво, а також годівля волів та овець.

Промисловість мала осідок не тільки в містах, але ще більше в старшинських маєтностях, де розвивалося ткацтво, килимарство, ганчарство та ін. На початку XVIII ст. домашні майстерні почали перетворюватись на т. зв. мануфактури — перші фабрики з більшою кількістю робітників, що продукували полотно, сукно, килими, свічки, цеглу та ін.

У своїм господарським розвитку Гетьманщина стала вже так високо, що значну частину продукції могла висилати за кордон. В першу чергу йшли продукти і вироби сільського господарства та промисловости: збіжжя, мука, олія, тютюн, горілка, смола, поташ, худоба, шкіри, вовна, щетина, сало, масло, мед, віск, риба, сіль, салітра. За кордон Україна діставала головно промислові вироби і колоніяльні продукти: з Німеччини і Західньої Європи — господарське знаряддя, металеві вироби, сукно, полотно, галантерію, папір, колоніяльні товари, пиво, горілку; з Туреччини — шовк, дорогі матерії, килими, південні овочі, риж, каву, східне коріння; з Московщини — хутра. Найважливішими торговими центрами були Київ, Ніжен, Чернігів, Стародуб. Досить високо стояла кредитна система. Україна мала умови для того, щоб стати самостійним чинником у світовій торгівлі. За гетьманства Богдана Хмельницького, коли козацька держава обіймала ширшу територію, почав творитися великий торговий шлях, що з Московщини і від Балтицького моря вів до балканських країн. Хмельницький окремим універсалом урегулював цю торгівлю і наклав мито на московські і турецькі товари. До цього головного шляху прибивали також західні дороги. Відкривалися перспективи широкої міжнародньої торгівлі. Але коли Правобережна Україна перейшла до Польщі, сама лівобережна Гетьманщина була вже замала і заслаба, щоб утримати самостійне господарське становище, і дісталася під провід Московщини.

Московський уряд намагався пристосувати українську торгівлю до потреб Російської імперії, всіма засобами ламав її традиції, спрямовував український вивіз до московських портів, визначав купцям примусові шляхи, не дозволяв експортувати деякі продукти, накладав високі мита. Так Україна одночасно втратила економічну і політичну самостійність.

Населення. Населення Гетьманщини за часів Хмельницького можна рахувати приблизно на мільйон, що дає густоту коло 5 людей на квадратний кілометр. Популяційна політика українського уряду йшла в тому напрямі, щоб не лише не допустити до зменшення населення, але його збільшувати. Хмельницький не дозволяв козакам і селянам емігрувати за московський кордон, на Слобожанщину, а коли, після невдач у боротьбі з поляками, маси все таки на схід відпливали — він вислав карну експедицію, щоб затримати втікачів. У переговорах із татарами завсіди застерігав, що орді не вільно брати ясиру на українській території. За зборівською умовою він забезпечив селянам із західніх земель вільний перехід до козацької держави. Прихильно вітав наплив в Україну сербів, молдаван, греків. Пізніше Самойлович насильно стягав людність із правого боку Дніпра на Лівобережжя. Старшина охоче приймала селян-утікачів з Московщини і Литви. Все таки татарські наскоки довгий час винищували майже весь приріст населення. Щойно в XVIII ст. настали спокійніші часи, і Україна досягнула більшого популяційного зросту.

Зміни в соціальному укладі. Революція 1648 р. принесла основні зміни в соціальному укладі на Наддніпрянщині: упала влада шляхти, а до проводу прийшла нова козацька кляса. Новий устрій не набрав відразу закінчених форм, а на протязі сторіччя проходив повільну еволюцію. Змагалися між собою дві групи — з одного боку селянство і дрібні козаки, з радикальними поглядами на соціальні справи, що бажали докорінно знищити давній лад, а з другого боку останки шляхти, заможне козацтво і міщани, які бажали користь з революції мати виключно для себе. Спершу перемогла народня течія і ввела свій лад, в основі якого лежала соціальна рівність. Кожний міг ввійти до Запорізького Війська і користуватися козацькими правами; хто ж залишився поза військом, все таки був вільною лю-

диною і тільки замість військової служби виконував інші повинності. При переписі 1654 р. нараховано 64.659 козаків і 62.454 міщан — половина населення належала до козацького стану, половина до міщанського, або т. зв. посполитого. Часто рівень заможності рішав про те, куди хто вступав: «можніші пописалися в козаки, а підліші zostалися в мужиках». Між різними соціальними групами не було гостро зазначених меж, і селяни ставали козаками, а козаки селянами.

Але новий соціальний лад, що ґрунтовно відрізнявся від устрою всієї Європи, не утримався довго. Заможні кола суспільства, які з початком повстання відійшли на задній плян і піддалися під провід мас, з часом набули давньої сили і почали домагатися для себе старих привілеїв. На Наддніпрянщині залишилася значна частина української шляхти, що пристала до Запорізького Війська, але не хотіла зректися колишніх прав, а обороняла їх і намагалася поширити свої впливи. Козацька старшина наслідувала приклад шляхти, тим більше, що між нею було доволі людей шляхетського походження, — і також шукала собі соціального вивищення. Богдан Хмельницький, розуміючи вагу соціальної рівноваги в громадянстві, не допускав до надмірного розросту нового панства, але пізніші гетьмани, що самі були представниками цієї класи, ішли назустріч цим намаганням. Нові відносини підпірав також московський уряд, наближаючи Україну до московського аристократичного устрою. Зріст нового панства одночасно був обмежуванням прав народніх мас, здобутих у революції. Спершу жертвою впадо селянство, яке музло ввійти в давнє «послушенство» супроти панів, пізніше залежним від старшини стало також дрібне козацтво. Таким способом замість соціальної рівності, що була ідеалом народньої революції, прийшло загострення соціальних відносин і поділ на верстви пануючих і поневоленних.

Провідна верства. Провідне місце мала козацька старшина, свого роду уряднича шляхта, що завдячувала свій вплив високим становищам у війську та адміністрації — урядам генеральним, полковим, сотенним. Орудуючи державними засобами, старшина дороблялася майна і збільшувала свої земельні маєтності. Велика земельна власність, знищена революцією, почала знову наростати. Затримали свої давні лятифундії передусім монастирі, яким Запорізьке Військо не тільки не зменшувало наділів, а ще їх поширювало; вони також задержали право мати своїх під-

даних. Шляхетське і старшинське землеволодіння збільшували ті гетьмани, що спіралися на соціальну верхівку, як Виговський, Многогрішний, Самойлович, Мазепа: своїми універсалами вони затверджували давнє посідання або надавали нові землі за «військові заслуги». В руки старшинських родів попало також багато державних (т. зв. рангових) земель, які мали служити на утримання старшин тільки під час їх урядування, але пізніше також залишалися в приватних руках. Старшина збільшувала свої землі також займанщиною пустих просторів, купівлею селянських і козацьких земель, а не раз просто їх загарбуючи. В 1730-их роках уже 52 % землі у Гетьманщині було в руках великих власників. Нова аристократія набула вирішального впливу на владу — старшинська рада була її органом, а вся адміністрація і судівництво підлягали також їй. Маючи в своїх руках провід у державі, старшина придбала собі ще дальші привілеї — звільнення від податків і повинностей, окреме судівництво, владу над селянами та ін. У війську з'явилися окремі аристократичні установи — бунчукових товаришів при гетьмані і значкових при полковниках, що гуртували старшинську еліту. Це була нова шляхта, яка охоче нав'язувала до традицій давньої шляхти і свої претенсії спирала на старе право, напр., на Литовський Статут.

Козаччина. В міру того, як зростали привілеї старшини, втрачав значення загал козаччини — рядовики Запорізького Війська. Число козаків було обмежене реєстром. Вже за часів Богдана Хмельницького, під час переговорів з Москвою, запропоновано реєстр на 60.000, але тоді він не був здійснений. Щойно коли Многогрішний почав організувати аристократичну державу, згідно з глухівськими статтями 1669 р. проведено реєстр на 30.000 козаків. Реєстрові козаки мали обов'язок служити у війську, а зате мали право на землю та різні промисли і були звільнені від податків та повинностей. Але від кінця XVII ст. становище козацтва почало гіршати. Передусім козаки втратили політичні права: генеральна рада вже не збиралася, і всі державні справи вирішувала сама старшина. Військова служба ставала дедалі важчою, особливо від часу, коли цар Петро почав уживати українського війська до далеких походів поза Україною і до робіт на будівництві фортець та інших укріплень. З другого боку почала використовувати козаків старшина, силуючи їх до різних данин та робіт і забираючи

їм землі, на які козаки не мали документів. Насамперед під старшинську владу дісталися ті категорії козаків, що виконували у війську різні господарські або адміністративні доручення, як бобровники і стрільці, тобто ловці, курінчики, що носили пошту, і ін.; вони стали просто «посполитими». Козацькі права втрачав також козак, коли відмовлявся йти в похід або коли оженився з селянкою. Не можучи дати ради важким обов'язкам і наступові старшини, козаки не раз мусіли самі зрікатися приналежності до війська і піддавалися під захист панів, стаючи т. зв. підсусідками, яких чекала доля підданих. Як скоро занепадало козацтво, видно із статистичних даних: в 1730 р. було 20.000 вільних козацьких дворів, в 1743 р. вже тільки 11.000, а в 1764 р. число їх упало до 1.100. Козаки щораз більше зрівнювалися з селянами.

Селянство. Селянство під час повстання Хмельницького звільнилося від обов'язків супроти панів і ці соціальні здобутки затримало майже до початків XVIII ст. Селяни були особисто вільні, могли розпоряджати своєю землею і всім майном, мали право вступати до війська. Особливо важливе було останнє, бо таким робом селяни могли підійматися до вищої класи, — з «посполства» до «товариства». Деколи, під час воєнних походів, коли була потреба на більше військо, до реєстру входило навіть значне число селян. Деколи козаком ставав селянин, що оженився з козакою, а заможні селяни просто вкуплювалися в козацьке військо. Обов'язками селян супроти держави було давати для війська підводи, квартири і харчі; ці повинності мали різні назви: стації, порції, рації тощо. Але пізніше, коли зросло політичне і соціальне значення старшини, селяни почали втрачати свої права. Нові пани, спираючись на давні шляхетські закони, почали вимагати різних данин і робіт: почалося від невеликих чиншів і допомоги в господарстві, а в XVIII ст. дійшло до обов'язкової панщини, два дні на тиждень, і до тяжких данин із збіжжя, худоби та ін. Селяни втратили також особисту свободу та право переселення і дісталися під присуд панів. Цей поворот панської влади викликав серед мас велике невдоволення і огірчення. Запорізький кошовий Гусак писав Мазепі: «При ляхах були великі утиски військовим вольностям, тому Богдан Хмельницький підняв війну проти них, щоб від підданства висвободитись. Тоді ми думали, що по віки віків християнський нарід не буде в підданстві. А тепер бачимо, що бідним

людям гірше, ніж було за ляхів, бо хоч кому і не слід тримати підданих, і той держить, щоб йому сіно або дрова возили, печі топили, конюшні чистили...» Він обурювався, що кріпацтво заводять ті, що самі вийшли з народу: «Як їх батьки трудовий хліб їли, хай і вони їдять!» Гніт старшини викликав народні повстання, як у 1687 р., після усунення Самойловича, або рух Петрика Іваненка. Мазепа, як уже згадано, розумів небезпеку становища і в своїх універсалах забороняв утискати селян і жорстоко з ними поводитися. Але це не могло стримати занепаду селян. В 1735 р. вже тільки 35 % селян залишилося вільних, а більшість перейшла під владу панів. Але все таки становище селянства на Гетьманщині було краще, як на Правобережжі і на західних землях, що дісталися під владу Польщі; традиції вільного ладу, здобутого в боротьбі, довго зберігали тут свою силу.

Міщанство. Міщанська верства була особливим явищем Наддніпрянщини. Вже за двадцять років перед Хмельничиною міське населення творило тут понад 60 % усієї людності. Ці міські селища відрізнялися від сіл тим, що були укріпленими замочками, мали деяке самоврядування і платили нижчі чинші; зрештою мали вони хліборобський характер, а промисловість і торгівля стояли невисоко. В козацькій державі цей міщанський стан залишився майже так само численним — до міщан раховано мало не половину населення. Але внутрішній характер цих містечок зазнав значних змін. Уступила панська влада, господарське життя розвивалося вільно, міщани могли також вступати до козацького війська. Але тільки більші міста зберегли самоврядування на магдебурзькому праві. Малі містечка діставалися під повний вплив козаччини: частина міщан увійшла до козацького реєстру, в багатьох містах міська управа відступила місце козацькій, козаки вважали міста за свої оселі. Гетьманський уряд деколи ставав в обороні міст проти надживань війська, але в основній політиці ішов проти міщанства: на містах лежав головний тягар державних податків, а в промисловості і торгівлі козаки мали більшу свободу, як міщани. Розвиткові міст немало шкодила московська політика, що мала на меті знищити українське господарство, а особливо відбивалася на промисловості і торгівлі міст. За цих несприятливих обставин міста зростали повільно: в половині XVIII ст. Київ мав усього 2.454 дома, Полтава — 1.000, Ніжен — 900, Стародуб — 800. Все таки укра-

їнське міщанство не давало себе знищити і виявляло багато енергії та підприємливості. По більших містах виросло заможне купецтво, що зорганізувалося в крамарські сотні (гільдії) і розгорнуло широку торгівлю, висилаючи свої вальки далеко за кордон. Особливе зрозуміння для розвитку міст виявляв гетьман Апостол, який скликав перший з'їзд представників купецтва найбільших міст (Києва, Чернігова, Ніжена та Полтави) і обговорив з ними найважливіші питання торгівлі.

Духовенство в Гетьманщині творило численний і заможний стан. Церковні землі збільшувалися беззастанно, і в половині XVIII ст. монастирі мали 10.000 дворів, що давало 17 % усієї земельної власності. Церква користувалася давніми привілеями і своїм судівництвом, і духовенство не раз займало свою окрему позицію в політиці.

Провід старшини. Політичний устрій Гетьманщини уstabілізувався впродовж двадцятьох років після революції. Змагалися в ньому три різні концепції: січове народоправство, старшинська олігархія та гетьманська монархія. В січових поглядах за найвищий державний орган правила генеральна або чорна рада, до якої доступ мали всі козаки, а деколи також міщани. Рада дійшла до найбільшого розвитку за Руїни, коли вона вибирала і скидала гетьманів і вирішувала всі державні справи. Чорна рада ніколи справді не репрезентувала всього населення, бо вирішальний голос на ній мала «чернь» з тієї околиці, де рада збиралася, і вона накидала свої погляди іншим полкам. Маса часто піддавалися під впливи демагогів, а то й чужосторонніх агентів, що проводили свою політику, — як це особливо видно за часів Руїни, коли Україна була полем змагань сусідів. Коли збанкрутувала демагогія Брюховецького, провід узяла лівобережна старшина і почала організовувати державу на новий спосіб. Спершу вона пробувала завести репрезентативну систему: на раду закликали, окрім старшини, делегатів рядового козацтва, людей «виборних», «чільніших», «до ради спосібних». Але далі генеральну раду перестали взагалі скликати — вона збиралася тільки для вибору гетьмана, — а всі інші справи вирішувала старшинська рада. Генеральна старшина резидувала постійно при боці гетьмана, а двічі-тричі на рік (найчастіше під Різдво та Великдень або на заклик гетьмана) збиралася ширша рада, в якій брали участь також полковники, а деколи й сотники та інша старшина. Це було зібрання представників великої власності, керівників адмі-

ністрації і війська, найвизначніших людей, що вели державні справи, мали практичний досвід і знали потреби країни, — а що між ними були представники різних груп чи партій, то вони могли розглядати питання з різних боків. Це була освічена, провідна верства, що розуміла значення незалежності і автономії, бачила в ній забезпечення своїх класових інтересів і вміла ставати в обороні незалежності. Але хібною старшини було те, що свою користь вона ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному засліпленні намагалася підкорити собі інші класи — козацтво, селянство, міщанство, не добачаючи, що таким робом руйнує основи державної сили.

Гетьман. Одночасно з переходом влади від генеральної ради до старшинської вирішувалась також справа компетенції гетьмана. До надзвичайно високого рівня довів гетьманський авторитет Богдан Хмельницький, що обходився зовсім без народньої ради, а старшину зробив цілком залежною від себе. Його наступники бажали зберегти цей престиж. Виговський, приймаючи гетьманство, сказав: «Ця булава буде доброму на ласку, злomu на кару: нікому в війську підлещуватись я не буду, Військо Запорізьке не може бути без страху». Дорошенко також умів утримати авторитет — «більше ласкавістю, як суворістю». Але під час Руїни влада гетьманів знову попала в неволю черні. Многогрішний і Самойлович, наново порядкуючи державу, намагалися піднести і власний авторитет. Хоч вони були представниками старшинської класи і на неї спиралися, проте були переконані, що гетьман, як голова держави, повинен мати незалежне становище і окремі привілеї. І один і другий виявляв це самовладною поведінкою і гострими виступами супроти старшини. Але козацька аристократія дозволяла тільки те, щоб гетьман був першим між рівними, не хотіла погодитися, щоб його сила виросла зависоко: так і Многогрішний і Самойлович свої намагання закінчили трагічно — на засланні. Мазепа йшов до тієї самої мети, що і його попередники, але дуже обережно, добираючи залежних від себе співробітників і єднаючи собі прихильників чи то матеріальними вигодами, чи культурним меценатством, і довів своє гетьманство до надзвичайної поваги і блиску. Останні гетьмани не зустрічали вже ніякої опозиції. Боротьба за автономію піднесла політичну свідомість старшини, і вона навчилася цінувати гетьманство, тим більше, що московський уряд двічі його касував. За останнього гетьмана,

Розумовського, старшина сама виступила з ініціативою, щоб гетьманство зробити спадщинним у його роді.

Серед цих змагань гетьман не здобув становища самостійного володаря, але все таки влада його була дуже широка. Він мав участь у законодавчих тілах, бо головував і на генеральній, і на старшинській раді і мав на них перше слово. Багато законів вирішував своїми розпорядженнями універсалами. Стояв на чолі адміністрації, призначав і усував старшин, проводив різні зміни в організації країни. Мав провід над військом і як організатор військових справ, і як полководець. Орудював фінансами і роздавав маєтності за служеним особам. Мав ініціативу в господарських та соціальних справах і злагіднював соціальні протилежності. Репрезентував державу назовні, вів переговори, підготовляв договори і політичні заяви. Мав особливі почесті, що виявлялись у церемоніях його публічних виступів, а церква поминала його на богослужбах, як представника держави.

Адміністрація. Гетьманщина не мала писаної конституції, і функції влади були розподілені на основі звичаєвого права. При генеральній раді з давніх широких компетенцій залишилося тільки право санкціонувати договори і обирати гетьмана; всі законодавчі функції перейняв гетьман разом із радою старшин. Соціальні верхи рішали про устрій країни. В руках цієї олігархії була також і виконавча влада. Найвище місце в адміністраційній ієрархії займала генеральна старшина: генеральний обозний, два судді, підскарбій, писар, два осавули, хорунжий, бунчучний. Генеральна старшина резидувала при боці гетьмана і творила немов кабінет міністрів, що вирішував усі поточні державні справи. Але поодинокі ресорти не мали докладно означених компетенцій. Генеральні старшини — не вважаючи на різні казені — виконували різноманітні доручення — адміністраційні, судові, військові, дипломатичні, а не зосереджували своєї праці в одному постійному напрямі.

З адміністрацією найтісніше було зв'язане становище генерального писаря, що був канцлером держави і стояв на чолі генеральної військової канцелярії. Це було об'єднане міністерство внутрішніх і закордонних справ, а зустрічалися тут і інші ресорти. Від часів Виговського, що перший розбудував генеральну канцелярію, ввійшло у звичай, що генеральні писарі завжди були фахівцями, які пройшли практику в адміністраційних установах і вміли утримати свій уряд на високому рівні. Генеральна канцелярія була

школою не тільки канцелярського діловодства, але й адміністрації і взагалі державного знання. Приймали до неї освічену молодь, нерідко випускників Академії, що мали підстави до того, щоб вирости на добрих урядовців і державників. Деякі канцеляристи пробували свої сили в письменстві, напр., літописець Самійло Величко, і спричинилися до розвитку та поглиблення державного світогляду.

Революція 1648 р. ґрунтовно змінила адміністраційний устрій України. Давня польська система з титулярними воєводами і незалежними від них старостами не давала державній владі потрібної езекутиви. До того ж наддніпрянські повіти були дуже великі простором і зорганізувати в них адміністраційну мережу було важко. Запорізьке Військо ввело в Наддніпрянщині свій військовий поділ на полки і сотні, з сильною військово-цивільною владою полковників, сотників і городових отаманів. Спершу старшину вибирала рада, але вже Хмельницький закинув цей звичай і сам, гетьманською владою призначав полковників, — цим способом сильно зв'язуючи місцеву адміністрацію з центром.

Фінанси. Державні фінанси спочатку були під керівництвом гетьмана. Богдан Хмельницький, який був заподливим і ошадним господарем, зумів зібрати великі засоби, що їх вистачало йому на ведення дуже витратних воєн і широку закордонну політику. Пізніше, коли державне господарство набрало закінчених форм, державні фінанси відокремлено від особистого, гетьманського скарбу і віддано їх під оруду генерального підскарбія. Вперше цю реформу провела козацька демократія за Брюховецького, далі переорганізували скарбове діловодство Апостол і Розумовський, давши окремі, дуже точні інструкції. Основним фондом державного скарбу були т. зв. рангові маєтності, давні королівщини, що служили на утримання державних установ та урядовців і на забезпечення заслужених осіб. Але через щедрість гетьманів значна частина цих земель пішла в приватні руки і була втрачена для держави. Апостол у своєму «слідстві» 1729 і дальших років намагався відібрати ці маєтності для скарбу, але пощастило йому забезпечити тільки 6.173 двори; пізніше Розумовський продовжував роздавати старшині рангові землі, так що наприкінці його гетьманства залишився всього 2.661 двір.

Постійні державні доходи йшли з податків. Податкова система була складена так, що обтяжувала найбільше селянство і міщанство, бо козаки, як військові люди, по-

датків не платили. Велике значення мали прибутки від сільсько-господарських і промислових підприємств — млинів і рудень, від виробництва горілки, дьогтю, тютюну; це була свого роду державна монополія, зорганізована як т. зв. оренди: продуценти не могли продавати своїх виробів у роздріб, а доставляли їх по твердих цінах орендарям, які платили державі умовлений податок. З торгівлі плачено подвійний податок: індукту від довозу та ефекту від вивозу. За часів Богдана Хмельницького прибутки державного скарбу раховано на сто тисяч червоних золотих. З 1678 р. зберігся неповний список прибутків та видатків. Гетьман Данило Апостол установив 1731 р. докладний бюджетний прелімінар: в сумі 144.000 карбованців річно. Основною прибутків були мита від вивоженої з України сировини, а головні видатки розділювалися на адміністрацію, наємне військо та на озброєння. Питання окремої української монети вирішалося за часів Богдана Хмельницького і Дорошенка, але його не здійснено.

Козацьке право і судівництво. Козацьке право і судівництво вийшло з права народнього, звичаєвого: «де три козаки, там два третього судять». Але звичаєве право не розвинулось у систему, а перемогла рецепція чужого права, спершу маґдебурзького, а далі Литовського Статуту. У XVIII ст. уряд зайнявся кодифікацією українського права. Цю справу вели вже Скоропадський, Полуботок і Апостол; з'явилися приватні юридичні підручники (Процес краткий або Акцес, 1730 р.). Правління гетьманського уряду уклало окрему комісію з 18 членів, яка довгий час вела дослідження і врешті в 1743 р. закінчила кодекс: «Права, по которым судитя малоросійській народ». Але російський уряд не дав свого затвердження, і кодекс залишився неофіційним підручником, яким користувалися юристи. Інстанції судівництва впорядкував Апостол інструкцією з 1730 р. Найнижчий суд був сільський, в якому козаків судив отаман, посполитих—війт з громадою; місцями поновилися давні копні суди. Другою інстанцією був сотенний суд, де судив сотник з старшиною; третьою інстанцією був полковий суд, в якому судив полковий суддя, а в кримінальних справах — полковник з старшиною. Найвищою апеляційною інстанцією був генеральний суд під проводом генеральних суддів; на основі «Рішительних пунктів» з 1728 р. генеральний суд складався з трьох українців та трьох росіян і засідав під проводом гетьмана.

Військо. Однією з найважливіших справ державного будівництва було військо. З початком революції за зброєю вхопилася велика сила охотників, яку раховано на двісті-триста тисяч, — при тогочасному рідкому заселенні України це був величезний мілітарний осяг. Але пізніше, коли держава почала стабілізуватись, утримання такої великої кількості війська було недоцільне. Богдан Хмельницький під час переговорів із Москвою виступив з проектом залишити у військовому реєстрі 60.000 козаків; коли ж Правобічна Україна занепала, на лівобережній Гетьманщині утримався реєстр на 30.000. Реєстрові козаки мали обов'язок перебувати у военній готовості і на універсал гетьмана виходити в похід з повним озброєнням, обозом і кіньми. В 1735 р. козаків поділено на дві групи — виборних, які фактично служили у війську, і підпомічників, що мали постачати все потрібне для військової служби. Провід над військом мав гетьман, а при ньому керівні становища займали генеральний обозний та два генеральні осавули.

За гетьманства Хмельницького українське військо стояло на високому мілітарному рівні, про що свідчать численні перемоги над поляками; коли в Західній Європі дожила свого віку кіннота, то в Україні найсильніші формації творила піхота, що вела бій рушничним вогнем, заслоняючись від ворога шанцями. Хмельницький мав плян піднести боєздатність своєї армії творенням найманих частин, — з німців, сербів, татар, що могли внести до війська зразки чужоземної організації. Виговський уживав заходів, щоб залучити шведських інструкторів і техніків. Дорошенко утворив постійне наймане військо, т. зв. серденят, набираючи їх з чужинців та місцевих людей; це військо відзначалося великою хоробрістю. На такий самий зразок Многогрішний zorganizував відділи компанійців, що мали і військові, і поліційні завдання. Мазепа також мав значні відділи компанійців і сердюків. Під час північної війни виринула думка перетворити козацьке військо на регулярне, — особливо наполягав на цьому цар Петро, що переорганізував армію в Московщині. Але українська старшина оперлася цим намаганням, боячися, щоб ці реформи не порушили українських волюностей. Це була помилка: українське військо залишилося на давньому рівні, не пішло вперед разом із поступом військової умілості і не могло вже служити новочасним воєнним завданням. У походах XVIII ст. українські козаки виконували вже тільки службу охотничих військ (під'їзди,

розвідка, наскоки) і не становили основну частину армії. Через соціальні знегоди — гніт старшини — меншало також число виборних козаків: у 1736 р. було їх уже тільки 20.000, в 1764 р. залишилося всього 10.000. Занепад мілітарної сили привів у наслідку до занепаду всього державного життя.

На початках революції зорганізовано досить значну артилерію — із здобичі, захопленої по замках. Артилерія весь час була під опікою гетьманів, а особливо опікувався нею Мазепа, що мав фахове артилерійське знання, — він навіть заснував свою ливарню гармат. Значно розвинулася на Наддніпрянщині фортифікаційна справа: всі значні оселі, особливо в степовій смузі, були забезпечені валами і різнорідними укріпленнями. У XVIII ст. на доручення московського уряду побудовано нові фортифікаційні лінії на південному кордоні — над Ореллю, Самарою, Кінськими Водами тощо.

Освіта. Під опікою держави розвивалася культура. В половині XVII ст. центри освіти перейшли з західних земель на Наддніпрянщину. Острозька академія вже тоді не існувала, львівська братська школа зійшла на другорядне становище; в Холмі в 1640-их роках зорганізовано уніятську колегію, але вона ширшого значення не набула. Характеру вищої школи набула тільки Київська Колегія, переорганізована Могилою, що за Мазепи, в 1694 р. дістала назву Академії. Вона давала повний курс навчання, від нижчих клас і аж до філософії та богослов'я. Але в Академії залишився старий схоластичний плян студій; нові напрямки і реформи, що мали місце за тих часів у Західній Європі, її майже не торкнулися. Щойно наприкінці XVII ст. Теофан Проксєнович, вихованець західних шкіл, намагався дещо змодернізувати навчання, запровадив більше математики, природничих наук, новий напрям у літературознавстві (постиці). Але живішого поступу не було слідно, і Академія стояла далеко від потреб громадянства, немов самотній острів ерудитів серед бурхливих хвиль життя. Не було також живіших зв'язків між Академією та гетьманською державою. Лише за Мазепи, що щедро допомагав Академії і побудував їй нові будинки, прийшло ближче порозуміння, що виявилось в академічних панегіричних писаннях на честь гетьманів. Академія була великою школою, в деяких роках мала до 2.000 студентів: це були сини козаків, міщан, духовенства, з різних сторін України, а

також із Білоруси, Московщини, балканських країн. Академія випускала щорічно значне число освіченої молоді, що йшла працювати як учителі різних шкіл, священники, канцеляристи, по різних урядових установах та при війську. Цей постійний вплив молоді інтелігенції підніс рівень культурного життя. Академія давала також почин до творення середніх шкіл і в XVII ст. мала свої філії в Гощі і Вінниці, а пізніше в Чернігові, Білгороді, Харкові та Переяславі. Характеристичним явищем для українського побуту була велика кількість початкових шкіл; вже за часів Хмельниччини Павло Алепський дивувався незвичайно поширеній грамотності, — що навіть жінки в церкві читали з молитовників, а в бурсах учили безпритульних дітей грамоти. У XVIII ст. вже кожне більше селище мало свою школу — так само в Гетьманщині та Слобожанщині, як і в Галичині.

Наука. Сини козацької старшини виїздили часто на студії на Захід, найбільше до Німеччини. В матрикулах університетів у Ляйпцігу, Гайдельберзі, Кенігсберзі, Страсбурзі і ін. міст знаходимо чимало українських прізвищ. Особливе значення мав Страсбург, де в XVIII ст. цілий ряд українців закінчив медичний факультет; деякі з них здобули собі імена, як професори академій та учені. Через цих вихованців західніх шкіл приходили в Україну нові культурні течії.

Зацікавлення наукою виявлялося передусім у пошані до книжки. Вже в XVI ст. виникли значні бібліотеки при школах в Острозі та Львові. В XVII ст. впорядковано бібліотеку Київської Академії, що втягнула в себе різні давні збірки, які початками сягали, може, і до князівських часів. У XVIII ст. великі бібліотеки мали значніші шляхетські родини, козацька старшина, єпископи, монастирі, різні школи. У склад цих збірок входили нерідко старовинні рукописи, найбільше церковного змісту, але також давні літописи чи хроніки — те, що залишилося по старій книжності. Впливи гуманізму виявлялися в тому, що всюди були видання класичних авторів з коментарями та граматичні підручники. Розбуджена зацікавленість до знання наказувала збирати книги з усіх ділянок науки: так само з астрономії і математики, як і з медицини, географії, історії, права. Чимраз частіше зустрічаються і західні повісті та романи, напр., модні в XVIII ст. «Пригоди Телемака». Власники бібліотек заповідливо опікувалися книжками, напр., генеральний підскарбій Маркович часто порядкує свою

книгозбірню, ділить книжки на відділи і формати, зачитується улюбленими авторами і робить з них виписки і витяги.

Найбільший інтерес зустрічало природознавство. У Київській Академії вчили його небагато: дещо зоології, фізіології, метеорології, все це під спільною назвою «фізики». Найбільшим авторитетом був тут Теофан Прокопович, який написав навіть дисертацію з «фізіології» про причину нетлінності тіл печерських святих, при чому збивав аргументи протестантських професорів, що вияснявали це явище природним порядком. Охочі знання доповнювали недостачі шкільної науки підручниками, що приходили з Заходу. В бібліотеці Ханенка був якийсь гербарій, підручник експериментальної фізики та різні географічні книги. В Петербурзі в академії він приглядався «електричним експериментам». Маркович цікавився метеорологією і щоденно, протягом 40 років, записував у свої діярії стан погоди. На дворі гетьмана Розумовського проживав професор «натуральної історії», лікар Гебенштрайт, німець з походження. Медицина, як практична умілість, мала багато прихильників, і кожний залюбки збирав медичні підручники, а принаймні записував усякі рецепти.

Географія в Академії стояла невисоко. В 1758 р. учитель французької мови жалівся, що не міг читати зі студентами газет, бо «географії нічого не знають, а для доброго зрозуміння і перекладу газет треба знати географію хоч поверховно». Може наслідком цих завваг в Академії завели всесвітню географію і вчили її з німецького підручника Гібнера. У приватних збірках козацької старшини зустрічаються різномірні атласи, описи подорожей, географічні підручники, гльоби. У XVIII ст. розвинулася геодезія. Ханенко цікавився плянами місцевостей і згадує «мапу полків малоросійських», що її вперше тоді нарисовано.

Менше adeptів знаходила математика. В Академії математичні студії піднялися щойно у XVIII ст., головню завдяки Теофанові Прокоповичеві, що навчився цінити їх по західніх університетах. Наприкінці того ж сторіччя визначився, як учитель математики, Іван Фальковський, що скінчив студії на Угорщині. Одночасно француз Павло Брульон почав учити тригонометрії. Ханенко у своїй діярії записує, що «забавлявся дискурсами про математичні та інші сцієнції» у професора Крафта. Під впливом цих розмов загадав купити собі «за морем» різні підручники, між

ін. з логаритмів. Під кінець XVIII ст. в академії викладали також астрономію і «уранографію».

Про суть і значення науки гідні уваги погляди висловив Теофан Прокопович у своїм «Духовнім регламенті» 1720 р. «Наука — це корінь і насіння, і основа всякої користі як батьківщини, так і церкви. Але на те пильно треба уважати, щоб наука була добра і ґрунтовна. Бо існує наука негідна цього імені, а люди, хоч і розумні, але не свідомі цього, вважають її за справжню науку... Треба знати, що від 500-го до 1400-го року, тобто впродовж 900 років, у цілій Європі майже всі науки були у великому занепаді і незнанні, так що і в найкращих авторів, що писали за тих часів, бачимо великий талант, а світла великого не бачимо. Після 1400-го року почали з'являтися цікавіші і зручніші вчителі і поступово деякі академії набули дуже великої сили і більшого значення, як за тих старих, Августових літ. Але багато шкіл залишилося в давньому стані, так що в них є тільки імена реторики і філософії, і інших наук, а діло не те... Люди, що спробували такої, так би мовити, примарної і примрійної науки, дурніші, як невчені. Бо хоч вони темні, проте вважають себе вченими і думають, що спізнали все, що тільки можна знати, не хочуть і не думають читати книг і вчитися більше. Але ж людина, освічена справжньою наукою, ніколи не почуває ситості в своєму спізнаванні і не перестає ніколи вчитися, хоч би дожила до віку Матусаїла». Так в Україну пробивали собі шлях нові погляди на суть науки.

Письменство і мистецтво. Письменство цієї епохи ставило вже собі свідомі цілі — і громадські, і літературні. Література з національним характером народилася під час оборонної боротьби проти Польщі, в релігійній полеміці. Витворився тоді тип письменника, чутливого на громадські потреби, завзятого, з гострим пером, — як Вишенський, Смотрицький, Борецький. Це письменницьке покоління підготувало атмосферу під вибух Хмельниччини. Пізніше, коли осіли хвилі народніх повстань, на зміну прийшов інший гурт літераторів-публіцистів, що трудився головню на історичному полі, аргументами з минулого впливаючи на розвиток сучасних подій: Величко, Граб'янка, а передусім анонімний автор «Історії русів». Літературну форму тогочасне письменство знайшло собі в барокко, що своїм динамізмом, пристрасністю, замилуванням у монументальності і декоративності відповідало почуванням бурхливої епохи.

Письменство не вдовольнялося традиційними формами, які одержало в спадщину від минулого, як повість, життє, проповідь, а шукало нового вислову в драмі і комедії, в ліриці і пісні. Література була тісно зв'язана з друкарською справою; коло кожної друкарні творився гурток учених і літераторів, часто сам автор був редактором і друкарем своїх писань. Але тільки невелика частина творів попадала в друк, а значно більше залишилось у рукописах, збірниках, співаниках. Не дочекалися публікації найцінніші витвори народної музики — історичні думи і пісні. Окремо від письменства верхів, своїм незалежним річищем плила народня творчість, що аж у пізніших поколіннях мала знайти розуміння і оцінку.

Мистецтво того часу залишило передусім багаті пам'ятки архітектури — українське барокко в містах і оригінальне дерев'яне будівництво. Малярство зберегло церковний характер, але виявило велику вразливість на нові напруги, сприймало західні течії і органічно з'єднувало їх з давніми надбаннями. Існували численні малярські школи, що гуртувалися найбільше при монастирях і в міських цехах. Особливістю тих часів було високо розвинене гравєрство, що своїми мистецькими творами прикрашувало друки.

Громадянство. Національна організація того часу мала основи в двох центрах — міщансько-духовному та козацькому. Перше середовище розвинулося під час найбільшого напруження боротьби з польськими впливами. Міста, що були осередками промисловости, торгівлі і культурного життя, висунулися на перший план у громадському житті і зорганізували оборону від ворожого наступу. Братства — давні церковні установи, зреформовані під впливом цехового устрою — скупчили в собі ідейну і освічену частину міщанства і стали оплотами нового громадського життя. Вони кріпили серед своїх членів солідарність і національну дисципліну, привчали їх до обов'язковости, притягали до жертв на народні потреби. Братства повели широку культурну діяльність, зайнялися поширенням шкіл та освіти, вели видавництво книжок. Братська організація дала відтір наступаючій польонізації в містах, а далі перенесла свою діяльність на всю країну і ввійшла в тісні зв'язки з прагославною шляхтою та духовенством, піднімаючи їх культурний рівень. Світське громадянство здобуло рішальний вплив на церковні справи. Це з одного боку було корисне для церкви, бо не дозволяло духовенству замкнутись у вузьких

станових інтересах, але з другого боку вносило в релігійне життя надмір пристрастей, а не раз і анархію. Все таки з братських кіл вийшла нова ієрархія, яка зайнялася реформою церкви і розвитком культури. З цього міщансько-дужевого середовища вийшло нове письменство, що тісно зв'язувалося з потребами національної оборони і підтримувало бойовий настрій громадянства. Учителі, літератори, друкарі, видавці скупчилися в міцний провідний гурт, що творив ідеологію і піднімав свідомість мас. З'їзди і зустрічі, листування і література витворювали атмосферу порозуміння і єдності думок, так що в критичні хвилини усе суспільство ставало до спільної акції. Це виявлялося в різних моментах релігійної боротьби, напр., при проголошенні унії або при висвяченні нової ієрархії. Настрій солідарності і непоступливости, витворений братським рухом, відіграв немалу роль при вибуху народнього повстання 1648 р.

Другий організаційний центр творило Запорізьке Військо. Маса селян і дрібних міщан, викинуті з спокійного життя шляхетським гнітом, знайшли захист у диких полях і там, у «пашеці татар», зорганізували народню армію. Різношерсті елементи — степові здобичники, втікачі від панщини, буйні свавільники — в січовій школі перетворилися на фахових вояків, для яких війна була постійним ремеслом. Доступ на Січ був дозволений кожному, але новаків піддавали довгим пробам і вправам, поставивши під провід «старовинних» козаків, що вчили їх лицарських прикмет — витривалости на голод і холод, терпеливости, хоробрости, самопосягати. Всі козаки вважали себе за товаришів і братів, всі мали рівний доступ до ради і вирішували там усі справи голосуванням; кожний міг досягнути найвищого становища в війську. Але нікому не вільно було проводити своїх егоїстичних замислів, про все рішала воля громади, всюди зобов'язувала сувора дисципліна і авторитет обраної влади. Січовий центр мав вплив не тільки на Запоріжжі, але всюди, де жили козаки — заклики з Січі підіймали в один момент усю Наддніпрянщину.

Братська організація і Запорізьке Військо вели ту саму боротьбу проти шляхетсько-польського режиму. Але довгий час вони йшли окремими напрямками: братства організували інтелігенцію, яка звикла йти легальним шляхом, а на Запоріжжі гуртувалися революційно настроєні елементи. Але кінець-кінцем обидві течії зійшлися. Це була особлива заслуга Сагайдачного, що став посередником між обома

центрами і з'єднав їх для одної мети. Пізніше обидва середовища спільно зорганізували державу. Запоріжці разом із народними полками зброєю подолали шляхетську Польщу, а міщансько-шляхетська інтелігенція допомагала творити державницьку ідеологію.

Суспільні зміни. Єдність еліти була найсильніша в часи перших боїв за визволення. Коли ж хвилі революції опали і суспільне та державне життя стало перед складнішими проблемами, характер провідної верстви почав змінюватися. Міщанство Гетьманщини не продовжувало давніх братських стремлінь, не виявляло інтересу до ширших культурних плянів, а звернуло свою увагу на розвиток торгівлі і промисловости. Духовенство, в якому верховодили помірковані елементи, неохоче висловлювалось у публічних справах, не бажаючи ризикувати своїм соціальним становищем серед небезпечних обставин. Воно вдовольнялося церковною організацією та літературною творчістю. В руках духовенства була Київська Академія, що могла стати могутнім двигуном культурного життя, — але через аполітичність духовних кіл утратила провідне становище. Так само письменство замкнулось у вузьких рамках літературного любительства, затратило нерв актуальности і перестало бути зброєю мас. Як православна ієрархія на східних землях, так на західних уніятська не вміли утримати зв'язків з народом.

В таких обставинах ідеологічний провід затримала тільки козацька інтелігенція. Але вона була розбита на дві групи — Запоріжжя і Гетьманщину. Запорізька Січ культивувала давні демократичні звички, теорію всевладности ради та ідеал необмеженої козацької свободи; не рахуючися з еволюцією відносин, вона бажала утримати непорушним давній лад, що деколи докочувався до анархії. Старшина Гетьманщини мала ширший світогляд, бо при будові держави мусіла вирішувати різні питання політичного, економічного і культурного характеру. Але не раз становий егоїзм заслонював їй державницький підхід до справ. А проте навіть серед найбільшого напруження соціальних чи групових пристрастей завжди знаходився ідейний гурт, що піднімався понад клясове становище і вмів скупчити увагу громадянства на справах, що всіх єднали. Це видно під час різних етапів боротьби України з Московщиною — особливо маркантне те, що до повстання Мазепи приєдналося Запоріжжя, яке завжди було в опозиції до гетьмана, але

в рішальній хвилині знайшло основу до порозуміння. Розумів це Петро Дорошенко, коли казав: «Хоч український нарід роз'єднаний і видаємося одні одним ворогами, одначе ніхто чужий не є нам такий прихильний, як ми самі собі». У спільних змаганнях витворилися гасла і кличі, що «в один гуж» спрямовували народні сили.

Вольності. Все цінне, за що велася боротьба, мало назву «вольності». Це поняття появилoся в XVI ст., коли різним гуртам і клясам доводилось обороняти свої давні права. За свої вольності заступалися українські пани на люблинському соймі, так само бояри ставали в оборону своїх земель, селяни вели боротьбу за волю, міщани добивалися рівноправности в місті, інтелігенція протестувала проти національних обмежень, врешті Запорізьке Військо з'єднало всіх до боротьби за державну самостійність. Оборона вольностей була головною справою, якою жила тогочасна Україна. Гніт, який терпіли і одиниці і все громадянство, незвичайно вигострив чуття на всякі образи, і найменший утиск викликав реакцію. Чужосторонні подорожники, що проїздили через Україну, помічали цю чутливість і зазначали, що українці «над усе люблять свободу». Історик Шерер писав про козаків так: «Вони воліли невигоди важких походів, аніж спокійне життя рабів. З їх історії довідуємося, як батьки передавали своїм синам горде почування незалежности, як найдорожчу спадщину, при чому гасло «смерть або воля» було їх одиноким заповітом, що переходив від батька до сина, разом з прадідівською зброєю». Для тієї епохи незвичайно характеристичний цей бойовий настрій — завзягтя, впертости і непоступливости.

Патріотизм. Серед боротьби за волю живіше, як давніми часами, розвинулося почування любови до рідної землі, до «отчизни». «Що ж на цьому світі може бути миліше від отчизни?» — питається проповідник Радивилівський. «Навіть дим батьківщини солодкий», — каже полковник Лобисевич. «Хто за отчизну не хоче вмирати, то потім з отчиною мусить погибати», — римує Касіян Сакович. «Мила отчизна», «люба matka Україна», — ці слова чуємо так само з уст Мазепи, як і Петрика Іваненка. Любов до батьківщини давала тогочасним людям незвичайну відпорність проти чужих інтриг та намов. З погордою ставились вони до тих, що зраджували свій нарід. Уже в сатиричній промові Івана Мелешка з XVI ст. є випад проти ренегатів: «багато є таких, що хоч наші кості, але собачим м'ясом

обросли і смердять». Майже такими самими словами козацькі старшини зустріли воєводу Адама Киселя, що намовляв їх до згоди з Польщею: «Ти, Киселю, кість від костей наших, а відщепився і пристаєш до ляхів!» Часто повторювала приказку: «Недобра та птиця, що своє гніздо каляє і руйнує».

У змаганнях з Польщею і Московщиною здобула належне значення історична традиція. Серед освічених кіл були відомі давні літописи, і з них політики черпали аргументи для підкріплення актуальних питань. Так проведено аналогію між козацькими походами на Чорне море і походами Олега та Ігоря, часто згадувано могутню державу Володимира, а гетьмани, добиваючися для держави західних кордонів, покликалися на те, що там і там проходила границя давнього Руського князівства. У XVIII ст. історичного значення набула вже епоха Хмельницького, і козацькі літописці, не маючи автентичних документів, своєю фантазією намагалися відтворити давні події. Автор «Історії Русів» дав уже суцільний, продуманий трактат, доказуючи, що Україна завжди була самостійною державою і в зв'язки з іншими державами входила на основах рівності.

Характеристика. Козаччина була одиноким явищем в історії України. На окраїнах дикого степу зорганізувалася нова суспільна кляса і нове громадянство, що свої стремління і світогляд накинута цілому народові. Запорізьке Військо утворило народню армію і своєю зброєю зорганізувало нову державу, обороняючи її від Польщі, Криму, Московщини. В цих безнастанних війнах Україна втратила багато із своїх надбань. Територія держави — після безуспішних намагань опанувати ширські простори аж по Вислу — залишалася тісна, обмежена до самого Лівобережжя. Навіть Запоріжжя, що було мостовим причілком України в її боротьбі зі степом, органічно з Гетьманщиною не зрослося. Козацька держава — так само, як колись князівська — не змогла здобути приступу до Чорного моря, хоч українська колонізація вдиралася в дикі поля з незвичайною упертістю. На цьому невеликому просторі Гетьманщина все таки зорганізувала самовистачальне господарство, що не тільки заспокоювало потреби населення, але й мало доголі продуктів на експорт. Невелика козацька держава мала невигідне положення, далеко від комунікаційних ліній, але енергійно пробивалася до торгових шляхів, а значніші міста розвинулись у живі торгові центри. Україна створила свій

власний соціяльний устрій, в якому народні маси здобули волю і громадянські права, — і хоч пізніше, серед змінених господарських умов, нарід утратив свої надбання, все таки ідеал рівності глибоко лежав у почуваннях громадянства. Українська політична думка пройшла широку еволюцію, переживаючи різні устроєві форми — від січової демократії до сильної гетьманської влади. У боротьбі за існування держави зродилося сильне почування патріотизму і любови до батьківщини; військо мало всенародній характер і було активним і творчим чинником у державній будові. Культура знаходила собі джерела в народніх масах, а цінності, витворені освіченими верхами, знову проникали в низи і запліднювали їх для нових надбань. Українська культура спромоглась на таку силу і оригінальність, що не тільки оперлася польонізації, не тільки протиставилася московському наступові, але здобула собі великий вплив у Московщині, несучи у відсталу країну освіту і науку. Українська держава впала під наступом краще мілітарно і економічно зорганізованої Московщини. Але все те, що український нарід створив за недовгий час самостійного життя, не пропало, а залишилось у спадщину дальшим поколінням. Свідомість національної окремішности, прив'язання до рідної землі, цінування волі та індивідуального розвитку, пошана до громадського авторитету, лицарськість, глибока культурність, — це були надбання, з якими українське громадянство ввійшло в XIX сторіччя.

Нові часи

I. Початки відродження

Російська влада. Під кінець XVIII ст. більшість українських земель попала під владу Росії. Окрім Гетьманщини та Запоріжжя, Російська імперія за чергою здобула такі частини України: в 1772 р. за першим поділом Польщі — трикутник між Дніпром та Сожем; в 1774 р. згідно з миром у Кучук-Кайнарджі — трикутник між Дніпром та Бугом і побережжя Озівського моря від Берди по Міус; в 1783 р. — Таврію, Крим і Кубанщину; в 1793 р. за другим поділом Польщі — Правобережжя від Дніпра по Пинськ і Кам'янець; в 1795 р. за третім поділом Польщі — західню Волинь по ріку Буг; в 1812 р. — Басарабію; врешті в 1815 р. — Холмщину. Поза російським кордоном залишилися тільки західні землі — Галичина, Буковина і Закарпаття, що належали до монархії Габсбургів. Україна ввійшла знову в період бездержавности і мусіла пристосуватися до життєвих форм, які накинули їй чужі імперії.

В Росії найвищого розвитку дійшов царський деспотизм. І химерний Павло I, і зовнішньо ліберальний Олександр I, і «деспот з природи» Микола I, кожний на свій спосіб, але всі однаково завзято заводили безоглядну абсолютистичну систему, ламали кожний живіший виступ, придушували всі опозиційні течії, за допомогою жандармерії і тайної поліції держали в важкому ярмі всі покорені народи. В Україні царат проводив колоніяльну політику ще сильніше, як за часів Петра I і Катерини II.

Передусім царат намагався затерти сліди давньої автономії. Територію України поділено на генерал-губернаторства і губернії, а місцевій владі доручено всіма засобами з'єднати українські землі «з загальною сім'єю корінних російських губерній». За часів Миколи I цю політику проводили особливо гостро київський губернатор Бібіков, чернігівський —

Долгоруков і новоросійський — Воронцов. Згадував їх Шевченко, як грізних сатрапів. Микола I утворив окремий комітет, що мав завдання усунути на українських землях, особливо на Правобережжі, останки місцевої культури і зрусифікувати їх. Тоді заведено російську урядову мову в судах і зросійщено всі школи. Русифікації мав також служити відкритий в 1834 р. Київський Університет ім. св. Володимира. Микола заявив: «Університет — це мій твір, але я перший покладаю на нього руку, якщо покажеться, що він не відповідає своєму призначенню і добрим плянам уряду. А призначення університету — поширювати російську культуру і російську народність у спольщеній західній Росії». Університетські правила рекомендували поліційний нагляд над студентами, їх помешканнями, релігійними поглядами тощо. Абсолютизм вникав у життя громадянства щораз глибше. В 1835 р. скасовано самоврядування Києва на основі магдебурзького права. В 1840 р. в судах усунуто Литовський Статут і введено російські закони. В 1843 р. заведено обов'язкові пашпорти. В 1847—48 р. учбові округи віддано від владу генерал-губернаторів. Як зряд до русифікації мала правити також православна церква, яку піддано під нагляд і керівництво політичної влади. В 1839 р. скасовано на Правобережжі останки унії. Одночасно почалося переслідування сектантів.

Щоб придушити будь-які спроби невдоволення, царат утримував в Україні велику армію, що доходила ста тисяч. Це незвичайно обтяжувало населення, особливо селянство, що мало обов'язок будувати і ремонтувати казарми, доставляти підводи, дрова і в усьому допомагати військовим. Олександр I в 1816 р. почав закладати т. зв. військові поселення, де солдати мали займатися хліборобством і одначасно відбувати військову службу; в південній Україні осаджено тим способом кількадесят тисяч людей. Микола I збільшував далі військові сили в Україні, а в Києві побудував фортецю.

Здобуття Чорного моря. В зовнішній політиці головна мета Росії була — забезпечити собі владу над Чорним морем. Для України найважливішою подією було опанування Криму російськими військами в 1783 р. Перестало існувати це розбишацьке гніздо, що на протязі трьох сторіч безнастанно руйнувало українські селища. Але Україна була надто слаба, щоб власними силами знищити татар, — це завдання виконала Росія і зробила Крим своїм бастионом над

Чорним морем. В 1798 р. Росія вперше здобула право свого бідного переїзду для своїх військових кораблів через Босфор і Дарданелли; від того часу питання про владу над протоками стало одним з найважливіших питань європейської політики.

Знищення татар відкрило епоху чорноморської колонізації. Широкі степові простори до того часу були слабо заселені, і аж тепер почалося їх загосподарювання. Перед у колонізації вело дворянство, нове панство, що від російського уряду дістало окремі соціальні і економічні привілеї. Вже до кінця XVIII ст. поміщики набули в південній Україні вісім мільйонів десятин, а в дальшому часі збільшували свої простори, нерідко усуваючи з земель козаків та селян, що були тут першими поселенцями. На Правобережній Україні більшість панів становили псяляки, як магнати Потоцькі, Браніцькі та ін.; поруч з ними велику власність мали московські дворяни; тільки на Лівобережжі збереглися землевласники-українці, нащадки козацької старшини. На південних землях творилися величезні лятифундії; на Київщині на поміщика припадало пересічно 460 десятин, на Полтавщині — понад 800, на Катеринославщині — 1.100, на Херсонщині — 1.200, в Таврії — 3.500, а бували і велетенські господарства, як гр. Скавронської, що мала 55.000 десятин. Окрім дворян, починали купувати землю також великі купці та промисловці, як банкір жид Штігліц. Уряд роздавав панам багато державних селян, яких переміщали з далеких сторін на нові оселі. На порожніх землях осідали також чужоземні колоністи — німці, болгари, серби, греки, що надавали чорноморському побережжю характеру міжнародньої мішанини. Держава давала цим переселенцям деяку допомогу, але недостатню, так що багато їх гинуло з злиднів та голоду. В умовах цієї незвичайної колонізаційної гарячки одні дороблялися незвичайних багатств, а інші пропадали в безнадійних обставинах. Знову, як за перших часів козаччини, появилися постаті підприємливих осадчих, що стягали так само статечних господарів, як і людей невідомого походження «з чужими волами, з чужими жінками», закладали на недавніх пустинях нові оселі, дикі поля перетворювали на родючі ріллі, — але пребутки з їх праці загортали нові пани.

Коли приступ до Чорного моря став уже безпечний, перед хліборобством України відкрився шлях до небувалого розвитку. Західні країни потребували щораз більше

збіжжя, і Україна ставала для Європи справжньою житницею. Щоб добитися більших урожаїв, поміщики намагалися підняти рільництво, переходили від екстенсивного до інтенсивного господарства, заводили багатопільну систему, розводили кращі роди збіжжя, напр., пшеницю єгипетську і арнаутку, садили кукурудзу, цукрові буряки, тютюн. Поширилося краще знаряддя і хліборобські машини. Одним із перших поступових поміщиків в Україні був Василь Казарин на Харківщині, прихильник господарських реформ. Він писав: «Ми живемо і вживаємо поєвропейськи, але доходи для життя добуваємо поєскитськи». Він заснував 1811 року в Харкові «Філотехнічне товариство», що пропагувало нові винаходи в господарстві і мало на Лівобережжі 100 членів. При хліборобстві піднялося також скотарство. На степових просторах почато на широку міру годівлю овець-мериносів, яких привезено зза кордону. Українська вовна забезпечувала місцеві і російські фабрики і великими транспортами йшла на захід. Велику роль в панському господарстві мало гуральництво; в половині XIX ст. в Україні було понад 7.000 гуралень, що виробляли коло 30.000 гектолітрів горілки річно. В 1820-их роках появилися перші цукроварні; коло половини сторіччя було їх уже до двох сот; деякі постачали річно до 10.000 кг рафінаду. Нове господарство переживало часи своїх успіхів і невдач. В 1820—1830 роках понадпродукція збіжжя викликала спад цін, так що деякі поміщики прийшли до руїни; знову в 1840-их роках упала ціна на горілку, і багато гуралень мусіло зменшити свою продукцію наполовину, а то ще й нижче. Прохиткість сільського господарства свідчила велика заборгованість земельної власности: напр., в 1848 р. на Київщині дві третини поміщицьких маєтків було заставлених, так само половина селянських.

Промисловість. Одночасно з розвитком хліборобства зростала також промисловість. До її розвитку немало спричинилася наполеонівська континентальна бльокада: через те, що імпорт західноєвропейських виробів припинився, місцеві підприємства мали змогу скоріше здобути успіхи. На першому місці стояло суконництво, що знаходило збут для своїх виробів у російській армії, далі залізні майстерні, салотопні, шкіряні майстерні, виробництво свічок і мила, скла та ін. Ці «мануфактури» бували різної величини: деякі — невеликі, інші мали по кілька сот робітників. Промисловість спочатку була виключно в руках поміщиків; через

те, що хліборобство давало нерівні доходи, великі землевласники пробували здобувати кращі прибутки з фабрик. Пізніше до промисловости почали проникати капіталістичні купці. Вони опанували наперед дрібні підприємства, а далі стали заходитися коло великих. Це були здебільша російці, але наростали також українські капіталісти. Їх представниками були брати Яхненки і зять одного з них, Смирненко. Вони були кріпаками, але добилися майна на оренді баштанів та шкіряній промисловості, викупилися на волю, орендували млини, вели торгівлю збіжжям і так збили собі капітали. Згодом у їх руки дісталися різні роди промисловости — мотузяна, суконна, скляна, а також млини, цукроварні, тютюнництво. В 1840 р. Яхненко і Смирненко побудували у Млієві велику цукроварню, а також фабрику, що продукувала сільсько-господарські машини, пароплави та ін. Ці багаті люди були характеристичними постатями нової економічної сили, що зароджувалася — капіталізму.

Коло половини XIX ст. купці-капіталісти вже цілком перемогли поміщиків у промисловості: в їх руках було вже понад 90 % заводів. Занепад поміщицької мануфактури вийшов з того, що вона була гірше устаткована технічно і випускала гіршу продукцію. На панських заводах роботу виконували селяни-кріпаки, що працювали без ніякої плати, неохоче і недбайливо, а при такій праці добрих результатів не можна було досягнути. Натомість купці, не маючи кріпаків, брали до своїх фабрик вільнонайманих «батраків», з яких формувалися кваліфіковані робітники, що краще опанували техніку і давали кращі вироби.

В 1840-их роках місце давньої мануфактури почала займати фабрика з уживанням машин. Машини спершу приходили з Заходу та з російських заводів, — поки не вирости українські машинобудівні заводи у Києві, Луганську, Катеринославі, Ромні, Білій Церкві. Але хоч Україна мала перед собою широкі перспективи розвитку, все таки, в порівнянні з Росією, ішла вперед дуже повільно. Причиною цього була політика російського уряду, що вважав Україну ринком збуту для російської промисловости і не допускав до свобідного розвитку її економічних сил. Через ці обставини занепадала, напр., українська текстильна промисловість, що спершу розвивалася дуже швидко.

Торгівля. Зріст хліборобства і промисловости оживив торгівлю України. Показником цього був розвиток українсь-

ких ярмарків — у Києві, Бердичеві, Ромні, Ніжені, Кролівці, Харкові, Сумах тощо. Вони дійшли небувалого розвитку: на київські «контракти» приїздило до 5.000 купців; на роменському іллінському ярмарку, що тривав два місяці, оборот товарів у 1840-их роках рахували на 20 мільйонів карбованців. Промислові виробы приходили найбільше з Росії, — сукно, бавовняні матерії, взуття, металеві виробы; натомість російські купці забирали хліборобські продукти, мед, віск, тютюн, всяку сировину. На використання української торгівлі Росією звернув увагу вже Каразин 1810 року, жалуючи, що Україна мусить платити великі бариші російським купцям. Посередниками в торгівлі були т. зв. скупники — дрібні купці, що скуповували від селян за безцінь їх продукти або міняли їх за промислові виробы, звичайно гіршого сорту.

Вільний доступ до Чорного моря повернув зовнішню торгівлю України на нові шляхи. Новозасновані міста Одеса і Херсон стали важливими портами і для вивозу українських продуктів, і для чужоземного імпорту. Під час континентальної блокади через Одесу в одному 1808 р. привезено на 100 мільйонів карбованців бавовни, кави і цукру. В 1819—1859 рр. Одеса була вільним портом, і через неї ішов імпорт без мита, що незвичайно спричинилося до зросту міста. Щодо збіжжя, то річно вивозили його до трьох мільйонів пентнерів. Вивозили також сало, шкіри, шерсть, горілку, а пізніше також цукор.

Транспорт стояв дуже низько: були тільки ґрунтові дороги, биті шляхи поширювалися дуже повільно. Перевозом збіжжя та інших продуктів до морських портів займалися чумаки, — вертаючися назад, вони привозили сіль. Чумацькі промисли захопили в свої руки багатші селяни, що мали значне число возів і волів; вони платили погоничам по 25 карбованців на рік, а самі заробляли по кілька тисяч за одне літо. В 1823 р. на Дністрі появилася перший пароплав, що був побудований у Мошнах на Київщині; в 1835 р. зорганізувалася пароплавна компанія, що возила камінь на будівництво київської фортеці. В 1850 р. поміщики із Слобожанщини заснували перше товариство для спорудження залізниці, яку проєктували на шляху Харків — Феодосія, але не змогли зібрати потрібних коштів. Все таки інші компанії по недовгому часі почали будувати залізничні шляхи; Київ дістав першу залізницю в 1866 р.

Селянство. З розвитком економічного життя зростала

сила поміщицтва, що мало в своїх руках землю, а ще більше буржуазія, яка захопила всю промисловість та торгівлю і громадила дедалі значніші капітали. Цей зріст вищих клас відбувався у великій мірі коштом поневоленого селянства і робітництва.

Вже наприкінці XVIII ст. зникли рештки вільних селян; навіть у південній Україні, де селянство було вільніше, заведено обов'язкову панщину, а данини в натурі замінені на грошові. Звичайна норма панщини була три дні на тиждень, але уряд не мав контролю над поміщиками, і вони збільшували селянські роботи і податки, як хотіли. Напр., на Поділлі, в деяких маєтках, селяни працювали цілий тиждень, не маючи навіть вільної неділі. Дуже важка для селян була т. зв. урочна система, коли пан призначав роботу на термін, без огляду на те, чи міг селянин за короткий час справитися з своїм завданням. Деякі пани відбирали від селян усю землю і ніби брали їх на своє утримання, — приміщували по кілька родин в одній хаті і за це вимагали роботи всією сім'єю. Панщину відбували також жінки — і на полі, і в панських дворах, навіть дітей брали до послуг як двірських «козачків» (Шевченко), полотна тютюнові плянтації тощо. За невиконання обов'язків селяни карали різками, замикали їх, накладали кари грішми чи продуктами; деякі пани мучили селян з вишуканим садизмом — як про це оповідає в своїх записках граф Стаженський з Поділля. Серед цих важких обставин селяни жили в крайній нужді, голодували, хворіли і вмирили у великому числі.

Проти зростаючого поневолення селяни пробували оборонятися збройними виступами. Ці виступи не мали характеру організованої боротьби, а виникали тільки як реакція проти особливо гострих надуживань поміщиків та уряду. Такий селянський рух постав на Катеринославщині в 1799 р. як протест проти роздавання земель панам; селяни із зброєю в руках намагалися пробитися на Дін. В 1807 р. вибухли заколоти серед селян, яких уряд притягав до т. зв. земського ополчення і вислав у молдавський похід. В дальших роках часто повторювались різні рекрутські ворохобні. Одночасно мали місце селянські виступи проти кріпацтва: селяни відмовлялися робити панщину, покликалися на якісь царські маніфести, гостро ставилися проти панів, — лише військовими експедиціями, арештами та засланнями можна було ці рухи приборкати.

Народнім героєм того часу був Устим Кармалюк, се-

лянин з Головчинець на Поділлі. Пан за якусь провину віддав його в солдати, але Кармалюк утік з полку, зорганізував селянський загін і почав грабувати панів. Кілька разів його ловили і карали, то різками, то засланням, раз навіть засудили його на смерть, але він завжди вмів видобути на волю і далі вів боротьбу проти панів, — рахували до тисячі його нападів. Незвичайна енергія, витривалість, фізична сила і ненависть до поміщиків еднали йому симпатію і допомогу селян — в його виступах брало участь до 20 тисяч селян. Врешті в 1835 р. один шляхтич убив його з рушниці.

Селянські рухи не вгавали і пізніше. В 1840–1851 рр. зареєстровано сто кількадесят виступів у різних околицях. Особливо гострі розрухи виникли з причин т. зв. інвентарної реформи генерал-губернатора Бібікова (1848 р.). Він оголосив про нові «інвентарні правила», згідно з якими забезпечували селянам їх землі, касували всі данини в натурі і докладно визначали дні панщини для різних категорій кріпаків. Інвентарі мали на меті обмежити самоволю поміщиків і дати деякі пільги селянам; але уряд не мав змоги проводити контроль своїх постанов, і в дійсності все залишилося по-давньому. Селянство, розчароване наслідками, почало хвилюватися; рух охопив усю Київщину, селяни не хотіли приймати «робочих книжок», а найбільше завзяття виявило село Жаботин, де були ще гайдамацькі традиції, — і щойно військо приборкало повстанців.

Ще гірше було становище робітників, число яких з розвитком промисловості безнастанно зростало. Праця на фабриках не була врегульована ніякими законами: робочий день тривав 12–17 годин, до роботи притягали також дітей від 8–9 року життя. Звичайною формою оборони були втечі з фабрики. Але починалися вже і страйки — перший у печерській друкарні в Києві 1805 р. Але і втечі, і відмова від праці вважалися злочином, і непокірних робітників карано різками, тюрмою, засланням.

Заходи дворянства відновити автономію. Серед цих глибоких економічних і соціальних змін українське громадянство мусіло шукати нових форм для своєї організації. Вже не можна було спиратися на власну державну владу та армію, — під чужим гнітом треба було знайти інші організаційні основи. Поділ України на дві окремі окупаційні території, російську і австрійську, робив неможливим створення одного національного центру, — Західня Україна по-

чала жити життям, відокремленим від Центральної і Східної. Абсолютні держави ставилися вороже до всіх національних стремлень і придушували їх усіма засобами своєї адміністрації та поліції. Важкими зусиллями, у безнастанній боротьбі доводилося творити нові організаційні осередки. Багато спроб виявилось невдалими і хибними, слабкі організаційні нитки часто рвалися — і тільки після довгих зусиль пощастило надати національному життю нового напрямку.

Наприкінці XVIII ст. і на початку XIX ст. найбільшу ініціативу проявляло дворянство. Це була давня шляхта і козацька старшина, що на основі «грамоти про вольності дворянства» стали упривілейованим станом, здобули свободу від державної служби, мали різні особливі економічно-соціальні вигоди, а також праве з'їздитися на збори під проводом виборних маршалів. У рядах дворянства шукали собі пристановища також звичайні козаки, міщани і потомки духовенства, які купували собі або підроблювали дворянські дипломи, щоб таким способом перейти до панівної верхівки. Дворянство, а особливо нащадки козацької старшини, що зберегли ще традиції активної участі в державному житті, намагались утримати своє провідне становище в громадянстві, неохоче ставилися до всяких змін, що йшли з Московщини; обороняли давній лад і культуру. Амбіції цієї аристократії виступили особливо яскраво тоді, коли російський уряд спробував відмовити українському дворянству рівних прав з московським: цей задум викликав незвичайне обурення серед українського панства, воно завзято кинулося захищати свої привілеї і вмілими заходами все таки їх відвоювало.

Нащадки української старшини спершу мали надію відновити давню автономію Гетьманщини. Роздратований безоглядною російською політикою, один гурт старшин задумав навіть шукати чужосторонньої інтервенції: в 1795 р. в Берліні появилася полтавець Василь Капніст, домагаючися допомоги пруського уряду проти «московської тиранії». Але це були тільки винятки. Загал дворянства спирав свої стремління на добрі відносини з Росією, не трясучи надії, що своїм льоялізмом здобуде деякі успіхи. Були моменти, коли здавалося, що буде відновлена українська армія. В 1812 р., під час походу Наполеона на Москву, цар Олександр I дав дозвіл утворити кілька полків з українських козаків, при чому обіцяв, що після війни вони залишаться як по-

тійне військо. Організацією займалося дворянство, між іншими також Іван Котляревський; зібрано до 20.000 охотників. Під час польського повстання в 1831 р. генерал-губернатор Рєпнін на царське доручення zorganizував 8.000 охотників, а дворянство власним коштом достагло цим полкам коні та інші засоби. Під час кримської війни, в 1855 р., ще раз zorganizовано народне ополчення, і цей факт схвилював широкі маси селянства. Але російський уряд використовував ці формації для своїх потреб, не думаючи іти ні на які політичні поступки, і дворянство не змогло досягти ніяких змін.

Історичні досліді. Для боротьби з московським наступом освічене дворянство шукало собі допомоги в досліді над історією України. Бачачи, як давні життєві форми ідуть на загибель, потомки старшини з любов'ю і замилюванням зверталися до минулого своєї країни, шукаючи в ньому аргументів для оборони своїх «вольностей» та розради у важких переживаннях. Приваблював їх героїзм давніх часів, що дуже відрізнялися від сірої буденщини, в якій доводилося їм жити. Вони почали з запалом збирати давні літописи, документи та всякі архівні матеріали і намагалися на їх основі вивчити велич минулого.

Одним із перших таких ентузіястів був Олександр Безбородько, учень Київської Академії, київський полковник, пізніше міністер і канцлер Катерини II. Хоч він пішов на службу Російській імперії, проте утримував близькі зв'язки з Україною і з любов'ю збирав історичні пам'ятки. З ним співпрацював Василь Рубан, також вихованець Академії, секретар Потьомкіна, що перший випустив друком огляд історії України («Краткая літопись Малія Росії», 1777 р.). Тій самій праці відавалися Туманський, Шафонський, Чепи, Яків Маркович, Григорій і Василь Поветики, Ломиковський, Берлинський, Мартос та інші — рідко хто з освічених людей того часу не пробував своїх сил у досліджуванні минулого. Ці досліді вони вважали своїм патріотичним обов'язком. Василь Поветика писав до Адріана Чепи: «Як приємно працювати для слави і добра батьківщини! Наші власні почування, свідомість, що ми були небайдужі до справ батьківщини, служать нам нагородою... Щасливі будемо, як побачимо нових людей, що з таким самим запалом будуть захищати права, вольності і свободи своєї батьківщини. І, навпаки, ми повинні відвернути з

огидою свій погляд від погубоносних зрадників батьківщини, шкідливих егоїстів».

Найвизначнішим твором цієї епохи була «Історія Русів». Автора її досі не вдалося відкрити напевно, хоч висловлено різні здогади (Юрій Кониський, Григорій і Василь Полетики, Безбородько). Але він походив із того гурту запальних патріотів, дослідників минулого. Від інших тогочасних істориків автор «Історії Русів» відрізняється тим, що до розгляду минулого України він приступає не як археолог і ерудит, а як політик: всі давні події він оцінює з одного погляду — державної самостійності. Україна на протязі всієї своєї історії була незалежною державою і в зв'язки з іншими країнами входила тільки на основах рівності. За князів Україна була могутньою державою, але її силу зруйнували татари. Щоб оборонитися від наступу орди, Україна з'єдналася з Литвою, а опісля з Польщею. Але це не було жадне підданство: український народ увійшов у зв'язки з сусідами як вільний і свободний, на основі забезпечених прав і привілеїв. В обороні волностей народу Богдан Хмельницький підняв війну з Польщею і приєднався до Московщини, але цей союз знову був укладений на основі рівності і свободи. Коли царі почали ламати права України, Мазепа підняв повстання; також Полюботок заступався за давні вольності. Автор «Історії Русів» не дуже рахувався з історичною правдою, часто видумував події і ситуації, що були йому потрібні для проведення його основної тези. Але в його творі була ясна політична думка, яскрава національна свідомість. Тому цей історично-політичний трактат здобув собі незвичайну популярність. Хоч він не був своєчасно надрукований, проте поширився в багатьох відписах і мав великий вплив на скріплення самостійницьких традицій.

Відносини до Росії. Але ця письменницька пропаганда не могла заступити політичної акції. Самими меморіалами і трактатами не можна було змінити життєвих обставин. Сучасники відчували свою безсилість. Безбородько писав: «Знаєте, через що дух героїства в Україні пропав? Через те, що від деякого часу місце козацтва зайняло школярство — що замість давніх героїчних постатей появились кар'єристи, які шукають тільки посад та відзначень, такі, що за приповідкою «в полі не жовнір, дома не господар». Старшинсько-дворянська аристократія не мала в собі потрібної сили, щоб утриматися при проводі. Серед змінених еко-

номічних відносин дворянство почало відступати на друге місце перед зростаючим міщанством. Воно мусіло вкладати багато енергії в те, щоб утримати свої давні позиції і не дати себе цілком знищити. Дворяни дедалі більше обмежувалися своїми особистими чи клясовими справами і затрачували інтерес до ширших громадських справ. Так ця бойова колись верства зійшла з поля боротьби.

Політичні невдачі провідного стану відбилися у настроях громадянства. Почування патріотизму перетворювалося на погорду і ненависть до Москви. Помічали це чужосторонні подорожники, що проїздили Україною. «Козацька нація є сьогодні в стані кризи, вона хвилюється і б'ється під ногою колоса, що її розчавлює», — писав француз Масон на початку XIX ст. Московський турист Левшин (1816) каже: «Я мушу сказати про ненависть українців до великоросіян. Ти легко можеш у тому переконатися, бо часто почувеш, як вони говорять: добрий чоловік, а москаль». Інший подорожник Сбітнев (1830) зауважує, що селяни на Слобожанщині не хотіли навіть розуміти по-московському, а проїжджих москалів зустрічали насміхами і лайливими піснями. І. Долгорукий (1817) глибше входить у суть справи: «Оскільки я помітив, придивляючись і прислухаючись, Україна не чуває себе щасливою, не зважаючи на всі благодаті природи. Політичне сонце її не так гріє, як небесне світло. Вона змучена, терпить різні тягарі і чуває повністю втрачену свободу колишніх віків. Нарікання глухе, але майже загальне». Німецький дослідник Йоган Георг Коль (1841) помітив ті самі прояви: «Відразу українців до москалів, їх гнобителів, така велика, що це можна назвати ненавистю. Ця ненависть радше зростає, як послаблюється». Але серед розбиття і розчарування, в якому перебувала Україна, Коль добачав творчі елементи, що повинні були в майбутньому виявитися. «Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться і Україна стане знову вільною і незалежною державою. Цей час наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Покищо Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріал для будови Української Держави лежить готовий: коли не сьогодні, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з цих матеріалів велику і незалежну Українську Державу.»

Інтелігенція. На зміну дворянству, яке не змогло під-

няти давньої державної будови, прийшла нова суспільна група — демократична інтелігенція. Вона походила здебільшого з міщанства, але причалили до неї освічені одиниці з інших клас — з дрібної шляхти, козаків і селян, так що вона репрезентувала різні кола громадянства. В одну цілість з'єднувала інтелігенцію вища освіта. Це був час, коли на українських землях почали діяти перші університети — у Львові (1784), в Харкові, заснований заходами місцевого дворянства під проводом В. Каразіна (1805), в Києві (1834), далі ліцеї у Ніжені, Крем'янці та Одесі і цілий ряд середніх шкіл; досить багато молоді відвідувало російські університети, а дехто шукав освіти в Західній Європі. Розвинулася наукова література; не зважаючи на гостру цензуру, в Україну проникали нові ідеї з Заходу. Нова інтелігенція не відкидала давніх політичних і культурних традицій, але вважала їх за недостатні для своєї епохи і шукала нових шляхів.

Головна ідея, з якою виступило нове покоління, була — політичні і культурні стремління оперти на народ, на народню масу. Це не був погляд цілком новий: вже в минулих часах, за селянських повстань, на Січі, в гайдамаччині сильно пробивалося переконання, що влада повинна належати не до панства-старшини, а до черні; ідеологами таких поглядів були Брюховецький, Петрик Іваненко, різні запорізькі кошові. Нова інтелігенція, що не була вже зв'язана з дворянством, а часто походила з соціальних низів, прийняла такі гасла до своєї програми. Прийняла їх тим більше, що такі самі погляди набули панівного значення на Заході, починаючи від великої революції, а також романтизм поставив народню масу в центр своїх зацікавлень. Інтелігенція звернулася до народу, шукаючи в ньому джерел свідомости і національної сили.

Дослідження народньої культури. Молоді ентузіясти-романтики знайомилися з народнім життям через мандрівки та екскурсії. Про це писав Микола Костомарів: «Починав я робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, що за тих часів були справжніми народніми клубами. Я слухав оповідань і розмов, записував слова і вислови, втручався до бесіди, розпитував про народне життя-буття, записував звістки, що їх мені доставляли, і казав співати собі пісень. На все те я не жалував грошей — і як не давав їх просто в руки, то годував і поїв своїх розмовців».

Так тогочасна інтелігенція всіма силами намагалася з'єднатися з народом. Але цих перших дослідників мало цікавило економічне і соціальне життя селянства, — вони звертали увагу тільки на народню словесність, шукаючи в ній джерел для свого погляду на світ. Народні пісні, перекази, легенди, приказки вони вважали за безцінну скарбницю, в якій зберігаються традиції давнього минулого, вічні елементи національного світогляду, які можуть послужити за матеріал для будування нового життя. З незвичайним запалом вибирували вони залишки народньої творчости. Тоді ще жили старі кобзарі, як Андрій Шут і Остап Вересай, справжні народні барди, що пам'ятали стародавні думи і пісні; було немало талановитих народніх оповідачів, — так що аматори-збирачі і наукові дослідники вертались із своїх екскурсій з багатим жнивом. Так появилися цінні збірки народніх пісень і дум Цертелева, Максимовича, Срезневського, Лукашевича, Куліша та ін. Для тогочасного покоління це було відкриття нового світу. Видавці і дослідники зустрічали народню творчість з незвичайним ентузіазмом. Михайло Максимович, публікуючи в 1827 р. свою збірку народніх пісень, писав у передмові: «Настав, здається, час, коли вже спізнають справжню ціну народности; вже починає здійснюватися бажання: нехай утвориться поезія справді руська (українська)! Найкращі наші поети беруть чужоземні твори вже не як основу і зразок для своїх власних писань, а тільки як помічний засіб для повнішого розвитку самобутньої поезії, яка зродилася на рідному ґрунті і яку довго заглушували чужоземні прищепи». Другий видавець народніх пісень, Цертелев, писав у відкритому листі: «Чи знаєте, що цю просту поезію я ціную вище, як більшу частину наших романів, балад і (слухайте, слухайте!) навіть багатьох романтичних наших поем». Народня творчість, що до того часу була в забутті і погорді, несподівано виринула як найвищий тип мистецтва, що мав бути зразком для нового письменства. І це була поезія саме українського народу, того мужицького народу, до якого панство сусідніх народів ставилося з таким презирством. Але тепер настала просто мода на українську пісню і український побут. Це сконстатував молодий Гоголь у Петербурзі в 1820-их роках, де всі цікавилися етнографічними та історичними матеріялами з України; а серед польського панства виникли гурти т. зв. балагулів, що намагалися свою обстанову влаштувати на мужицький спосіб і захоплювалися народньою піснею.

Почування української інтелігенції набрали через те барви високого ентузіазму. Не було вже мови про меншова́ртість українського народу — його творчість запевняла йому визначне місце серед інших народів. Але відкривалося нове завдання: цінності минулого використати для нової культури. На першому місці стояла справа мови. Давніші покоління не вирішили цього питання: вагалися між штучною «слов'янською» чи макаронічною мовою і живою, народною. Тепер доводилося перемогти ці сумніви. Це не йшло без перешкод. Костомарів оповідає, як він з уст народу навчився української мови і почав писати по-українськи, навіть складати вірші. «Коли я пробував читати мої твори знайомим українцям, давнім моїм товаришам, зустрів я дуже неприхильне прийняття; одні висміювали моє незнання і вказували на помилки, інші піднімали на сміх саму ідею писати українською мовою. Відзначу, що Амвросій Метлинський, що сам пізніше писав і друкував по-українськи, був у числі противників моїх ідей про українське письменство. Я не піддавався нічому і, навпаки, — огортав мене дедалі більший запал». На допомогу прихильникам народної мови прийшли вчені філологи, в першу чергу Максимович і Срезневський, що науковими аргументами довели самостійність української мови і виступили проти об'єдницьких теорій Погодіна. Але найважливішим аргументом за народну мову був розвиток письменства. Котляревський, Артемовський, Квітка поклали основи під нову українську літературу, що свідомо ставила собі завдання служити національній культурі.

Національне відродження в перші часи мало характер літературний. Тогочасна інтелігенція бажала віднайти загублений зв'язок з народною масою і знайшла його в дослідах народнього побуту. Вся праця йшла в тому напрямі, щоб сприйняти і привласнити собі те, що нарід створив на протязі минулого. Одночасно з етнографічними і літературними дослідженнями ішли також історичні, яким початок дали ще освічені дворяни. Треба було довгого часу на те, щоб надбання давніх поколінь органічно вросли в новий світогляд. Але далі прийшло чергове завдання: зайнятися долею творця цих цінностей — народньої маси. Поштовхом до цього був і безпосередній контакт з народом, який мала інтелігенція, і демократичні ідеї, що напливали з Заходу. Пристосовуючи своє поняття народности до західноєвропейських теорій, тогочасні діячі му́сли поширити своє заці-

кавлення з літературно-мистецького поля на соціальне і політичне.

Таємні організації. Революційні ідеї в Росію і в Україну переносили учасники армій, що відбували походи проти Наполеона, і досить численні російські емігранти; мала також вплив література, яка контрабандою приходила з Заходу. Під впливом ідей фізіократів і Сміта професори Харківського Університету Якоб і Шад висловлювалися проти кріпацтва; за це твори Шада спалено.

Під західними впливами поширилося в Україні масонство. Найбільша масонська льюжа була заснована в Полтаві під назвою «Любов до істини» (1818); членом її був Іван Котляревський. Один з учасників цієї льюжі, Лукашевич, намагався утворити «Малоросійське товариство» з метою відірвати Україну від Росії і злучити її з Польщею, але не знайшов прихильників своїх намірів. В той же час виникла в Києві льюжа «Об'єднаних слов'ян», до якої належали здебільша польські поміщики і російська інтелігенція; менші провінційальні льюжі — в Житомирі, Крем'янці, Рафалівці на Волині — мали цілком польський характер і стояли в зв'язках з польськими повстанчими організаціями. Зрештою льюжі задовольнялися містицизмом масонських обрядів, мало цікавилися суспільними питаннями, і тільки пізніше почали проникати туди ліберальні ідеї.

Серед війська в Україні поширилася революційна російська організація «Союз благоденствія», відома пізніше під назвою «Південне товариство»; вона мала свої філії в Кам'янці та Василькові на Київщині і в Тульчині на Поділлі, а пізніше до цієї організації приступило «Товариство об'єднаних слов'ян», що мало свій центр у Новгороді Волинським. Ці організації ставили собі за мету повалити абсолютизм шляхом військового перевороту і створити республіку; вони домагалися знесення кріпацтва, яке вважали «справою ганебною, противною людству, рівних прав для всіх, повної свободи господарського розвитку. Національним питанням вони не надавали значення; теоретик цього руху, Пестель, у своїй «Руській правді» виступав як прихильник централізації, засуджував федералізм, а населення України вважав за «истинных россіян». Так само «Товариство об'єднаних слов'ян», хоч і говорило про федерацію слов'янських демократичних республік, проте не згадувало ні про українців, ні про білорусів. У грудні 1825 р. прихильники цих товариств викликали у Петербурзі повстання, зване пов-

станням декабристів, яке скінчилося невдачею. До повстання приєднався також чернігівський полк, що стояв у Василькові, але інші військові частини до руху не пристали, і повстанців розбили. Ця перша революційна організація в Україні мала російський характер і не виходила поза військо, так що не набула впливів на українське громадянство. Так само не здобуло собі прихильників в Україні польське повстання 1830—31 рр., хоч намагалося революційними кличами потягнути за собою і українців; селянство вважало повстання справою поміщиків і не тільки не співчувало повстанцям, але допомагало їх нищити.

Але гніт абсолютизму і нестерпне соціальне становище селянської маси створювало атмосферу, сприятливу для революційних рухів. Одиниці, захоплені демократичними ідеями, входять у нарід і починають вести революційну пропаганду. Одним із перших інтелігентів-демократів був Семен Олійничук, що походив із кріпацької родини на Поділлі, без відома пана вчився у вінницькій гімназії і з підробленими документами став учителювати. Він відбував мандрівки по цілому Правобережжі, досліджував народній побут і в своїх мемуарах змалював жахливе життя кріпаків. Він також допомагав селянам в їх справах, складаючи для них різні прохання, і поширював між народом революційні погляди. Кінець-кінцем він був заарештований і за наказом Миколи I покараний шліссельбурзькою фортецею, де й закінчив життя (1852).

Кирило-Методіївське братство. Першою підпільною організацією з українським характером було Кирило-Методіївське братство. Заснував його в Києві коло 1845 р. гурт молодих учених і письменників під проводом Миколи Гулака і Миколи Костомарова, а далі ввійшов до нього Шевченко. Це був квіт тогочасної інтелігенції, люди з широкою освітою і науковими інтересами, перейняті ідеями романтизму і демократії. Вони свідомо поставили собі завдання дати громадянству нову політичну програму. Українську справу вони підіймали спільно з долею інших слов'янських народів, бажаючи створити о'єднання всіх слов'ян, в якому кожний нарід творив би свою державу і мав змогу вільно розвивати свою культуру. Всіх мали зобов'язувати демократичні засади рівності, свободи, релігійної толеранції. Особливий натиск клали на визволення селянства з кріпацтва. Передумовою нового ладу було знищення абсолютизму, і братство вважало боротьбу з царатом за своє

перше завдання. У слов'янському об'єднанні провідне місце мала займати Україна. Літературний маніфест братства, «Книги битія українського народу», визначав Українцям месіаністичне завдання в майбутньому світі: «І встане Україна із своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар. І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же не брегоша зиждушїї, той бисть во главу угла!»

Але Кирило-Методіївське братство не встигло здійснити свої наміри. Ініціатори організації ще не вийшли з кола теоретичних дискусій, коли їх заарештували і заслали. Що ідеї братства все таки глибоко ввійшли у світогляд тогочасної інтелігенції, це була заслуга поезій Шевченка.

Шевченко. Шевченко ввійшов до братства пізно і зберіг у ньому свої окремі, самостійні погляди. Своїм талантом він переростав інших братчиків і від початку справляв на них сильне враження своїм полум'яним словом. Те, що інші намагалися вкласти у параграфи уставів, він кидав у яскравих, огненних образах своєї поезії. Він, син селянина-кріпака, внук гайдамаки, виніс із своєї батьківщини, Звенигородщини, глибокі традиції боротьби за волю і не менш жагучі бажання нової волі. Там, на краю степів, де живі були ще спомини про козаччину, де співали думи про Хмельницького, де ще доживали віку очевидці Коліївщини, де від непам'ятних часів ішли криваві бої, — Шевченко інстинктивно зрозумів минуле, що дозволяло йому мати свій власний погляд на давні часи і події. Для нього природний був ентузіазм щодо Запоріжжя, — так само, як ненависть до польської шляхти і нехїть до царату і нових панів. В його душі завжди єдналися в нерозривну цілість прагнення політичної волі з соціальною боротьбою. Як ніхто інший, він знав злидні, нужду і упокорення селянина-кріпака і з усією міццю своєї палкої душі домагався знищення лиха. Як спадщину по давніх героїчних поколіннях, він зберіг розуміння щодо активних виступів, справжньої відкритої боротьби; коли інші його сучасники готові

були обмежитися самою літературною пропагандою, то він своє «кайдани порвіте» розумів дослівно. Шевченко генієм своїм випереджав епоху; його слова справді належали не тільки сучасникам, але й «ненародженим». Він вирішував не поточні питання, а вічні проблеми, сягав до самих основ національного буття. Тому його «Кобзар» був для всіх українських поколінь вічно свіжим джерелом самопізнання і надхнення.

II. Розвиток Наддніпрянщини

«Основа». Заарештування членів Кирило-Методіївського братства розбило молодий організаційний центр, що готувався взяти провід в українському житті. На протязі десятих років, під гнітом миколаївського деспотизму, не вдалося створити нової української організації. Щойно невдачі кримської війни, смерть Миколи I і деякі пільги, що їх мусів дати Олександр II, створили кращі обставини для організаційних заходів. Наприкінці 1850-их років українське життя почало скупчуватись у Петербурзі. Тут, у столиці Російської держави, де режим був дещо м'якший, як на провінції, осіли звільнені після заслання кирило-методіївці: Шевченко, Костомарів, Куліш, Білозерський, а при них зібрався гурт письменників і публіцистів. Коштом поміщиків-патріотів Тарновського і Галагана устатковано українську друкарню і розпочато видавництво. У світ вийшли твори найвизначніших письменників — Котляревського, Квітки, Шевченка, Куліша, Марка Вовчка (та інших, перше систематичне видання українських письменників. В 1861 р. під редакцією Білозерського почала виходити «Основа», місячник, присвячений громадським і літературним справам. Новий центр у своїй програмі значно відійшов від ідей Кирило-Методіївського братства: він залишив широкі, неосяжні політичні пляни та мрії, а всю увагу звернув на актуальні питання, що вимагали негайної розв'язки. На першому місці стояла оборона самостійності української національності і літератури.

Національна свідомість. Петербурзький гурт намагався цю справу поставити ясно і недвозначно, захищаючи українські позиції від наступу, що йшов і з російського, і з польського боку. В «Основі» надруковано ряд статей, присвячених основним проблемам української ідеології.

Костомарів дав студію про «дві руські народності», де доводив окремішність української культури і світогляду; він вбачав в українців сильно розвинений індивідуалізм, нахил до ідеалізму, глибоку внутрішню релігійність, демократизм, замилування до свободи, нехоть до сильної влади. Павло Житецький дав відповідь російському публіцистові, що виступав проти літератури українською мовою: «Для нас однаково смішний як шляхетський гонор поляків, що узивають українську мову хлопською, так і вельможна делікатність великорусів, що вживають для цієї мети французького вислову і твердять, ніби українська мова назавжди залишиться мовою простолюддя, не ставши мовою школи і освічености... Доля української мови і письменства залежить від самого народу, який в міру свого власного розвитку, керуючись внутрішньою потребою своєї природи, привласнить з російської освіти не те, що подають йому добрі та великодушні люди, а те, на що направить його народній його геній, з правом впливати і собі на російську літературу». Відношення до поляків Куліш схарактеризував так: «Польське я і українське я розійшлися протягом віків на таку далечінь, що поляк при всьому намаганні не може ввійти в природу українця, а українець при всіх принадах увійти в природу польську не хоче». Обидві сторони можуть сходитися для розмов: «Але коли вони робляться представниками своїх народів і від абстрактних розмов переходять у справжнє життя, кожен з них мимоволі мусить піти у свій табір і рахуватися один з одним зброєю, що не сняти їй під тим самим прапором».

Одночасно з Наддніпрянщиною свою частинку в українську культуру вкладає Галичина. «Працюючи кожна нарізно, обидві частини українського народу створюють своє письменство, як головний чинник життя». В листі до редакції «Колокола», органу російських соціалістів, Костомарів писав: «У майбутньому Слов'янському Союзі, в який ми віримо і якого сподіваємося, наша південна Русь повинна становити окрему державну цілість на всьому просторі, де нарід говорить українською мовою, з збереженням єдності (з Росією), заснованої не на згубній, мертвій централізації, але на ясній свідомості рівноправности і своєї власної користи... Нехай же ні росіяни, ні поляки не вважають своїми земель, заселених нашим народом».

Народництво. Свої національні стремління «шестидесятники» ще більше, як давні романтики, бажали оперти

на нарід. Тільки їх ставлення до народніх мас було інакше, як їх попередників; вони не трактували народу як якоїсь імлістої, мітичної сили, а бачили перед собою реальне селянство з його потребами і вимогами. Вони не брали села як предмет літературних дослідів, не проходили байдуже коло народніх страждань, а намагалися ввійти в нарід і піднести його з занепаду. Вони добре розуміли вагу соціального питання. Це «народництво» захопило не тільки тих, що самі вийшли з народу, але навіть шляхту польського походження і культури. Володимир Антонович, один із тих, що з шляхетського табору перейшов до українських «хлопанів», вияснював своє рішення так: «Доля хотіла, щоб я народився в Україні шляхтичем; змалку мав я всі звички паничів і довго поділяв усі: станові та національні передсуди людей, в колі яких я виховався; але коли прийшов час самоспізнання, я спокійно зважив своє становище в краю, зважив усі його хибі, всі стремління суспільности, серед якої поставила мене доля, — і побачив, що її становище морально безвихідне, якщо вона не відмовиться від свого виключного погляду, від своїх претенсій на край та на його народність, — я побачив, що поляки-шляхтичі, які живуть в Україні, мають перед судом власного сумління тільки два виходи: або полюбити нарід, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами, повернутись до народности, колись покинутої їх предками, і невисипущою працею та любов'ю в міру сил спокутувати все зло, яке вони зробили народові, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів і якому ці останні платили презирством, лайкою, зневагою його релігії, звичаїв, моралі, гідности, — або ж, коли на це не стане моральної сили, переселитися в польську землю, заселену польським людом, задля того, щоб нарешті визволитися самому перед собою від сумного докору в тому, що, мовляв, і я також колоніст, також плянтатор, що я посередньо чи безпосередньо живлюся чужою працею, заступаю дорогу розвитку народові, до якого в хату заліз я непроханий, з стремліннями, йому чужими, що і я належу до табору, який намагається загальмувати розвиток тубільців, і що без вини поділяю відповідальність за їх вчинки...»

Скасування кріпацтва. Шлях до піднесення селянства народники вбачали передусім у скасуванні кріпацтва. І з загальнолюдських, і з національних причин вони вважали неволю селян за найгірше зло і виступали проти неї в усіх

своїх закликах, промовах і писаннях. Українська публіцистика висловила у цій справі навіть раніше і рішучіше, як російська. Під натиском громадської opinii російський уряд почав досліди над селянським питанням; кілька років ішла боротьба між оборонцями старого ладу і прихильниками реформи, і врешті в лютому 1861 р. появився маніфест Олександра II про скасування кріпацтва. Але саме проведення реформи викликало багато невдоволення між селянством, бо і наділи землі були невеликі, і селяни мусіли платити великий викуп, а повних громадянських прав не дістали.

Зріст сільського господарства. Все таки реформа 1861 р., хоч неповна і незадовільна, була історичною подією і принесла важливі господарські і соціальні наслідки. Селянство, що творило понад 80% населення, дістало волю і стало активним чинником життя. Почала зростати нова міщансько-капіталістична кляса. Зросло і приходило до самостійного значення робітництво. Змінилися і оживились різні ділянки економічного життя.

Зміни позначилися передусім у колонізації. Населення України почало швидко зростати. Для прикладу можна вказати на Харківщину: в 1831 р. густина населення була тут 24,0, в 1861 р. дійшла до 35,0, а в 1891 р. досягнула 52,4 мешк. на квадратний кілометр. Ще сильніший зріст показувала південна, степова Україна, що на початку XIX ст. була ще майже незаселена, а під кінець сторіччя вже належала до найгустіше залюднених областей; напр., Херсонщина в 1797 р. мала всього 1,1 мешк. на кв. км., а в 1897 р. посідала вже 49. Середня густина людности всієї України наприкінці XIX ст. була 52. На тогочасні економічні обставини цей ріст населення був настільки великий, що селянство почувало земельний голод і почало пересуватися далі на південь і на схід, на Кубанщину і на Волгу, так що суцільна територія України значно зростала. Коли ж 1881 р. були скасовані давні колонізаційні обмеження і дозволено вільне переселення, селянські маси посунули ще далі на схід, на Сибір і аж до Тихого океану. Важко було сказати, чи це було марне розтрачування людських сил, чи творення майбутніх українських колоній.

Великих змін зазнало сільське господарство. Тут діяли вже не самі великі землевласники, як у першій половині XIX ст., але поруч з ними до активної ролі прийшли селяни. Головну ініціативу виявило багате селянство, що

легко справилося з викупом землі, а маючи власні засоби, почало поширювати терен господарства і дбати про його інтенсифікацію. Найбільшого значення набули багаті селяни в степовій Україні, де найлегше можна було виявити ініціативу; в їх руках опинилася половина селянських земель, до того ж вони орендували і купували панські землі — і так доходили дедалі більшої сили. Виробився тип селянина-підприємця, ініціативного, загребущого, безоглядного, що ставав співтворцем нової ери капіталізму. Зато малоземельне селянство, що не мало достатніх наділів, з трудом змагалось проти нових відносин, попадало в злидні, позбувалося землі та йшло в найми до панських економій або на заробітки до заводів і копалень.

Розвиток промисловости. В другій половині XIX ст. високо піднеслося гірництво і промисловість України. Експлуатація вугілля Донеччини почалася пізно, але в кінці сторіччя Україна постачала вже 20 мільйонів тонн вугілля річно, що давало 70% усієї продукції Російської держави. Так само швидко розвинулася металургійна промисловість. В 1867 р. Україна витоплювала ледве 0,3% чавуну, Урал — 65,4%; в 1897 р. Україна досягнула 40,7%, Урал зійшов на 35,8%. На початку XX ст. українська продукція дійшла до 2,5 мільйона тонн заліза. Металургійна промисловість доставляла чавун, сталь, різні машини та інші залізні вироби і не тільки цілком обслуговувала Україну, але й давала багато продукції на експорт. Розвинулося також корабельне будівництво. Текстильна промисловість, яка мала добрі початки, не змогла розвинутися через конкуренцію російських фабрик, що мали за собою протекцію уряду. Зате природним шляхом зростала сільсько-господарська промисловість, особливо цукроварство (200 заводів), виробництво спирту, олії, тютюниство, деревна промисловість. Головні центри великої промисловости скупчувалися на Київщині, Катеринославщині, Херсонщині, Харківщині і Донеччині. На промисловий розвиток України великий вплив мав поступ комунікації, особливо поширення залізничних шляхів, що зв'язували головні осередки і з'єднували Україну з Чорним морем. Але і тут російський уряд проводив свою колонізаційну політику, закладаючи нові шляхи в інтересах московських земель; напр., Київ не мав прямого сполучення з Одесою. Українська промисловість розвивалася завдяки участі чужоземного капіталу — англійського, французького, бельгійського; майже всі прибутки української продукції

йшли за кордон. Але ці, мало зв'язані з Україною чужоземні капіталісти, з часом почали відчувати невігоди від російської політики, що намагалася спиняти промисловий розвиток України, і почали єднатися для оборони своїх крайових інтересів; ці тенденції видно було на початку 1910-их років.

Розвиток промисловости відбувався коштом упослідження робітництва. Звичайна норма праці була 12—14 годин; не була забезпечена ані охорона від нещасних випадків, ані лікарська опіка; плата була низька і залежна від калькуляцій фабриканта. Промислові кризи, що приходили в 1870-их і 1880-их роках, позбавляли не раз праці цілі тисячі робітників. В 1880-их роках почалися перші організовані робітничі страйки, яким допомагали революційні гуртки; також і преса почала звертати увагу на робітничі відносини. Це привело до перших соціальних реформ, але щойно революція 1905 р. здобула для робітників краще становище.

Земства. Щоб приєднати до своєї політики дворянство і зростаюче міщанство, Олександр II завів у 1864 р. «земські установи» на виборних основах. Установчу владу мали земські зібрання, що склалися з депутатів, вибраних на з'їздах великих землевласників, міського населення і селян; виборча ординація забезпечувала більшість заможним елементам, передусім дворянству. Земські зібрання відбувалися раз на рік і не мали великого значення. Зате постійно функціонували земські управи, також виборні, але під проводом «предводителів дворянства». В обсяг діяльності земств входили місцеві справи: захоли щодо місцевої промисловости і торгівлі, щодо комунікації, освіти, народнього здоров'я, суспільної опіки, тюрем тощо. Нагляд над працею земств мав губернатор і міністер внутрішніх справ, що могли кожную ухвалу припинити. Одночасно проведено реформу міських рад: вибори відбувалися в трьох куріях, на основі маєткового цензу, так що перевагу діставало заможне міщанство. До компетенції міських рад належали подібні справи, як до земств: устаткування міста, торгівля і промисловість, гігієна, освіта. Хоч ці реформи були доволі обмежені, все таки самоврядування відіграло значну роль в розвитку України. Земства значно спричинилися до поліпшення гігієнічних умов, піднесли сільське господарство, дбали про устаткування доріг, заснували багато початкових і середніх шкіл. Але особливе значення мав самий факт, що громадянство було залучене до державної

праці, знайомилося з різними актуальними проблемами і мало деякий вплив на їх розвиток. Земські діячі виявилися пізніше найбільш державно-творчим елементом.

Київська Громада. Серед цих змінених обставин народницька інтелігенція також знайшла змогу ширше розвинути свою працю для народу. На першу чергу прийшла народня освіта. Вже в 1859 р. в Києві та інших містах почався рух за створення «недільних шкіл». Вони були призначені для ремісничої молоді, міщанства і взагалі для неграмотних, а навчання відбувалося в будинках шкіл, гімназій і навіть у Київському Університеті. Учителями були здебільша студенти (м. ін., молодий Драгоманів) та гімназисти старших класів. Поява цих шкіл викликала велике піднесення в громадянстві, і тоді ж надруковано цілий ряд підручників для початкового навчання, м. ін. «Буквар южноруський» Шевченка і «Граматку» Куліша. Дуже успішно йшло поширювання популярної літератури, так що в Україні розійшлося тоді більше народніх видань, як у Росії. Серед викладачів недільних шкіл відбувалися жваві дискусії про методи і програму навчання; залежно від поглядів вони поділялися на «українців», «слов'янофілів» та «космополітів». Від недільних шкіл зацікавлення перейшло на ширше поле всього шкільництва.

Серед молоді інтелігенції, що брала участь у недільних школах у Києві, повстала організація, звана Громадою. Вона скупчувала в собі здебільша студентів, учителів, молодих учених; з відомих пізніше імен були в Громаді — Чубинський, Житецький, Антонович, Рильський, Михальчук, Познанський, Орест Левицький. У зв'язках із Громадою стояло 200—300 людей. Громада спершу не мала точно визначених організаційних форм, ні усталеної програми; діяльність колективу проявлялась у зборах і дискусіях, а поодинокі члени вели на свою руку освітню роботу: засновували школи, поширювали популярні видання, читали міщанам «Кобзаря», деколи влаштовували лекції. Пізніше, коли посилювався наступ на українство з російського і польського боку, Громада почала розробляти свою ідеологію, ввійшла в близькі зв'язки з петербурзьким центром при редакції «Основи» і почала виступати як представник українського громадянства. Першим прилюдним виступом Громади була її заява з 1862 р., вміщена в журналі «Современная Лѣтопись», змістом якої була оборона «українців молодого покоління» проти наклепів «малорозвиненого про-

вінціяльного дворянства». Володимир Антонович з двадцятьма товаришами заявляв, що молодь ніяк не відкидає релігії, родини, приватної власності, не веде між селянами пропаганди против панів, не думає про відірвання України від Росії. «Ніхто з нас не тільки не говорить і не думає про політику, але всякий політичний рух при теперішньому стані суспільства видається нам таким смішним і дитячим, що не варто про це серйозно говорити... Єдине діло справжніх друзів народу в теперішній час — допомагати розвиткові народу, не вдаючись у суспільні і політичні балачки і дожидаючи терпеливо часу, коли нарід буде в стані говорити з нами про речі, які тепер недоступні для його зрозуміння, а тому й загадкові для нього, темні і непотрібні».

Але, не вважаючи на ці політичні заяви, український рух зростав і добував щораз більшу силу. Це викликало підозріння царського уряду, а що одночасно почалася польська революційна пропаганда, то адміністрація звернулася проти української інтелігенції. В Києві та інших містах проведено арешти і значне число українських діячів покарано засланням. В 1863 р. міністер внутрішніх справ Валуєв дав наказ цензурі не дозволяти до друку шкільних підручників і видаць популярно-наукових та релігійних, признаних для народу, тому що «ніякого скремого малоросійського язика не було, нема і бути не може».

Наука. Цей погром змінив обставини праці української інтелігенції і зокрема Громади. Освітня праця, на яку народники звертали особливу увагу, стала тепер майже неможлива: шкільництво і народню освіту уряд застеріг собі як стій монополь. До того ж поліційний нагляд після польського повстання став особливо гострий, і громадянство не могло виявляти такої вільної ініціативи, як раніше. Громада мусіла перейти на конспіративне становище. На декілька років вона припинила виступи назверх, а тим часом зайнялася внутрішньою реорганізацією. При проводі залишився давній гурт під керівництвом Антоновича, але це вже не була молодь, а люди на визначних громадських становищах, з організаційним досвідом. До Громади не допускали вже всіх без розбору, а добирали членів обережно і розважно, оцінюючи їх особисту кваліфікацію; від кандидатів вимагали закінченої вищої освіти, вибір проводився явним голосуванням і, досить було одного голосу проти, щоб когось до організації не допустити. Таким способом Громада скупчила в собі інтелектуальну еліту з високим моральним авто-

ритетом. В 1870-их роках до Громади належало не більше як півсотні людей, але це були найвизначніші вчені і письменники, як Антонович, Житецький, Чубинський, Драгоманів, Вовк, Михальчук, Русів, М. Ковалевський, Подолинський, Старицький, Нечуй-Левицький та ін. Київська Громада стояла в тісних зв'язках з такими самими Громадами, що зорганізувались у всіх більших містах України — в Харкові, Одесі, Чернігові, Полтаві, а також у Петербурзі. У своїй діяльності Громада, як і раніше, трималася здалека від політичних виступів і від зв'язків з революційними організаціями. Але це не значило, що вона уникала впливу на громадські справи. Вона вела свою політику дуже широко, досліджуючи розвиток політичних та економічних обставин, намагаючися використати їх для скріплення українства. Напр., Громада звертала пильну увагу на розвиток земств і міського самоврядування, цілий ряд її членів брав активну участь у цих установах і там обороняв українське становище. Але найбільшого значення надавала Громада розвитку науки та письменства, спираючи на них основи української національної ідеології.

Між членами Громади був ряд знаменитих спеціалістів, що почали досліджувати різні ділянки українського життя. Історичні досліді скупчались у виданнях Археологічної Комісії, офіційної установи при київському генерал-губернаторі, де надрукував багато своїх праць Антонович. Але головним центром української науки став Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства, відкритий у Києві в 1873 р., членами якого стали самі українські вчені і тут свobodно розгортали свої досліді. Тут опубліковано «Історичні пісні українського народу» Антоновича і Драгоманова, великий збірник етнографічних матеріалів Чубинського, збірки казок і чумацьких пісень, статистичні досліді на основі перепису населення Києва, — все фундаментальні наукові видання. З ініціативи українських учених відбувся в Києві 1874 р. археологічний з'їзд, що дав перегляд здобутків українознавства і високо поставив авторитет української науки. Користаючися з деякого пом'якшення цензури, випущено тоді також ряд популярно-наукових видань. Одночасно Громада пильно дбала про розвиток нової культурної творчости: тоді до повного розвитку йшли Мирний, Нечуй-Левицький, Кониський, Старицький, а Лисенко поклав основи під нову українську музику. Успіхи на культурному полі так скріпили становище Гро-

мади, що вона вирішила забирати голос в актуальних громадських справах; для цієї мети закупила собі газету «Київській Телеграф» і на протязі року (1875) утримувала її як свій орган. У своїх публічних виступах члени Громади обстоювали федерацію народностей, широку самоуправу земську і громадську, проти клерикалізму в ім'я «прогресивних основ».

Заборона українського письменства. Жива діяльність київського центру, з яким співдіяли і провінційальні Громади, викликала новий наступ царського уряду проти українського народу. Реакційні публіцисти називали український рух австрійською і польською інтригою, закидали йому замаскований соціалізм і сепаратизм, шукали його зв'язків з закордонними революційними організаціями. Під впливом цих доносів у травні 1876 р. Олександр II підписав указ, яким заборонено друкувати українською мовою всі оригінальні твори і переклади (за винятком історичних документів і белетристики), заборонено сценічні вистави і читання лекцій, наказано не допускати за кордону українських видань. Одночасно розв'язано київській відділ Географічного Товариства і припинено видання «Київського Телеграфа».

Цей важливий удар не заломив діяльності наддніпрянської інтелігенції. Вже раніше, передбачаючи урядові репресії, Громада запроєктувала деякі ділянки своєї роботи перенести за кордон. Почалися живі зв'язки з Галичиною. В 1872 р. коштом киян відновлено львівську «Правду», і її співробітниками стало багато наддніпрянців, як Кониський, Нечуй-Левицький, Старицький та ін. Коли ж прийшов указ із заборною українського письменства, Громада вирішила відкрити за кордоном своє власне видавництво, що мало обороняти українську справу перед трибуною Європи. З цією місією виїхав спершу до Австрії, описля до Швейцарії Михайло Драгоманів і почав видавати в Женеві збірники п. з. «Громада».

Драгоманів. Драгоманів уже в Києві мав значний вплив на ідеологію Громади; він визначив основні тези київського центру у словах: «в культурі — раціоналізм, в політиці — федералізм, в соціальних питаннях — демократизм». Виїхавши за кордон, він увійшов у тісний зв'язок з європейською наукою, познайомився з політичними теоріями і почав давню програму Громади в різних напрямках доповнювати і змінювати.

Драгоманів підкреслював особливо сильно, що всяка суспільна теорія повинна спиратися на наукові досліди, а не накидати життю «метафізику». Це він закидав марксистам, — що вони «рідко коли досліджують, а просто а пріорі креслять фігури, часто зовсім фантастичні». Він часто повторював: «неправда — не просвіта». Українським ученим він робив закид, що вони тільки збирають матеріяли, а не творять системи: «це ерудиція, не наука». Він закликав, щоб українське письменство і наука пристали до європейських метод та напрямків і тісно зв'язалися з громадським рухом, не обминаючи політичних проблем. Як і інші члени Громади, Драгоманів був прихильником федерації України з Росією; він заявляв рішуче, що не бачить реальних сил, на які міг би спертися сепаратизм. Він передбачав скорий запад «глупого і через те недовговічного абсолютизму» і реорганізацію Російської держави на основах автономії; особливо значення надавав він діяльності земств, що могли стати основою для дальшого розвитку самоврядування. Покищо Драгоманів закликав до більшої рухливості і сміливості в громадському житті, радив використовувати всі нагоди, щоб поширити організацію, здобувати вплив на народню масу і особливо на міста. Він проповідував ощадність національних сил: «ті люди між письменними українцями, котрі не хочуть, щоб дедалі все більше Україна і її мужицтво тратило свої сили, мусять зректися не йти з України, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовший з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки».

З таким незвичайним почуттям реалізму Драгоманів визначав політичну тактику в боротьбі за автономію. Але коли довелося говорити про дальший, остаточний розвиток громадських відносин, Драгоманів переходив на утопічну теорію, навіяну впливами Прудона. Він уявляв собі, що автономні громади якимось способом з'єднаються в одну федерацію, знищать стару державу, — передусім знищать державне військо, замість нього заведуть громадську міліцію — і розпочнеться новий період громадського життя, «безначальство».

Розвиток культури. Коли Драгоманів проводив критику давнього народництва і проповідував соціалізм та по-

літичну активність, наддніпрянська інтелігенція переживала внутрішню кризу. Вже перше існували в ній гуртки з різними політичними поглядами, а коли прийшли репресії уряду і треба було вирішити про нову тактику, єдність старого центру розбилася. Старше покоління втратило відвагу до боротьби; найстарший представник народництва, Костомарів, переконував земляків, що вони повинні вдовольнитися «літературою для хатнього вжитку», — щоб український рух не уявлявся Росії грізним і вона могла з ним примиритися. Група Антоновича не йшла так далеко, але й вона намагалася надати українству аполітичного характеру і з великим обуренням зустрічала «політичні крайності» Драгоманова. Це не були принципіальні противники політичної акції, але вони вважали її несвоечасною в тодішніх відносинах, бо вона забирала багато енергії, а не давала потрібних результатів. Доцільніше було, на її погляд, скупчувати всі сили на культурному полі і тут скріплювати українські традиції.

Поле культурної праці помалу поширювалось. Наука організувалася в університетах та в наукових товариствах, що мали російсько-український характер, оживляли її археологічні з'їзди, що давали перегляд наукових досягнень. Українознавство набуло собі цілий ряд визначних представників: в археології перше місце займав Антонович, в антропології — Бовк, в етнології — Драгоманів, у мовознавстві — Петенія, Житецький, Кримський, у літературознавстві — Петров і Дашкевич, в статистиці — Русів. Великого розвитку дійшла історіографія; Костомарів у своїх барвистих монографіях змалював героїчну боротьбу українського народу за волю; Куліш намагався дати критичний огляд минулого України; Антонович, вірний своїм демократичним засадам, досліджував соціальної і економічної історію, скептично ставлячися до державницьких спроб давніх поколінь. Важливу роль в організації наукового життя відіграла заснована Громадою «Кіевская Старина», що стала живим органом українознавства. На літературному полі з'явився ряд нових талантів, як Грінченко, Самійленко, Кримський, Леся Українка, Коцюбинський. Коли російська адміністрація зняла заборону сценічних вистав, почався небувалий розквіт театру, в якому блиснули імена Кропивницького, Садовського, Карпенка-Карого, Заньковецької; театр був єдиною національною установою, що діяла на маси, що вчила їх української мови, нагадувала про історичні традиції, будила пошану до української культури — і тим протидіяла русифікації, яка

йшла через школи, урядові установи, військо і навіть церкву. Для піднесення національних настроїв тогочасні діячі використовували всякі нагоди: концерти, вечірки, ювілеї письменників, Шевченкові панахиди. Немале значення мали також товариські зібрання, що відбувалися в домах Антоновича, Кониського, Лисенка, Старицьких, Косачів; там, подібно до літературних салонів, сходилися і старші громадяни, і молодь, щоб обговорювати актуальні громадські та культурні справи. Як організатор особливо визначився Олександр Кониський, людина надзвичайно жива і енергійна, цілком віддана національній праці; він мав зв'язки по всій Україні, умів єднати людей до роботи і надихувати їх ентузіазмом, а всім імпував патріотизмом і безкомпромісовістю.

Зріст культури привів за собою також поживлення політичного руху. Молодь, яка зросла вже в атмосфері ширших поглядів, засуджувала політичну бездіяльність старшого покоління і готувалася виявити свою активність. Проявлялися два головні напрямки — соціалістично-революційний і національний. Вже в 1870-их роках деякі одиниці, зневірені щодо можливостей легальної праці, перейшли в підпілля, до російських революційних організацій, що виголошували гасла докорінного соціального і політичного перевороту. Особливе значення мала тоді організація «Народньої Волі», що шляхом індивідуального терору намагалася знищити абсолютизм; вона діяла також на терені України і своїми виступами спричиняла ще гостріші переслідування з боку уряду. Представники Громади, під проводом Антоновича, пробували вести переговори з народовольцями, щоб вони не втягали України в свою акцію, але не досягли нічого. Так само безуспішні були переговори з Драгомановим, щоб він відступив від своїх крайніх тез; кінець-кінцем Громада відібрала у нього свої повноваження. Але Драгоманів мав в Україні своїх прихильників, а його погляди особливо поширював Микола Ковалевський, людина цілком віддана справі боротьби з царом, прямолінійна і непоступлива аж до сектантства. Творилися вже і невеликі соціалістичні гуртки, що пробували вести серед робітництва пропаганду.

«Свідомі українці». Одночасно серед народників почали виступати нові групи, що поглиблювали давню ідеологію і почали підготовляти новочасний націоналізм. Вони бажали український рух з літературно-культурного перетворити на політичний. Значний вплив мала Галичина, де в

конституційних відносинах життя прибирало повніших національних форм. Деякі надії подавала також міжнародня ситуація. Загострювалися відносини між Німеччиною і Росією, а в 1888 р. з'явилися статті німецького публіциста Едуарда Гартмана про утворення самостійного Київського королівства, були згоди, що ці статті інспірував Бісмарк. Заметушилися також польські політики і почали спроби поєднати українців та поляків у Галичині, щоб спільні сили повернути проти царату.

Гуртки «свідомих українців», як вони себе звали, спершу були невеликі і без значнішого впливу. Напр., 1892 року на Шевченковій могилі зав'язалося «Братство Тарасівців» — з молоді, що метою своїх прагнень ставила самостійну Україну; між першими членами були Іван Липа, Самійленко, брати Міхновські, Черняхівський, Грінченко, Вороний. Ця група у львівській «Правді» проголосила своє «віросповідання»: що вони зобов'язуються «бути у всьому консеквентними українцями», будуть дбати, щоб українська мова запанувала скрізь — у родині, в громадських зносинах, навіть у зв'язках з іншими народами; що будуть виховувати дітей по-українськи, піднімуть справу української школи, всюди будуть обороняти права українського народу. Цю програму особливо послідовно проводив Борис Грінченко, що навіть уклав рукописний буквар для своєї дитени, щоб вона не потребувала вчитися з російської книжки; в живій публіцистичній пропаганді, листуванні, лекціях і розмовах він підтримував серед своїх однодумців ці непримиренні настрої, особливу увагу звертаючи на молоде покоління. Наприкінці 1890-их років почався живий рух серед молоді: не тільки в університетах, але і в гімназіях, семінаріях та інших школах творилися «громади», що організували свої бібліотеки, вели самоосвіту, відбували свої наради і з'їзди.

Загальна Українська Організація. В 1897 р. з ініціативи Антоновича і Кониського засновано Загальну Українську Організацію, що поставила собі за мету згуртувати всіх українських діячів в одному об'єднанні. До організації приєдналися всі Громади, що існували в 20 різних містах (Ачаніїв, Вінниця, Єлисаветград, Житомир, Кам'янець, Катеринослав, Катеринодар, Київ, Лубні, Одеса, Полтава, Радивилів, Ромен, Севастопіль, Сміла, Умань; Херсон, Чернігів, а також Москва і Петербург); приєдналися до неї також студентські гуртки і окремі діячі, що жили в різних околицях. Так виникла широка національна мережа, що охопила всю

територію України. Активних діячів, що вели провід, раховано тоді всього на 150. Загальна Організація заклала літературне видавництво «Вік», зорганізувала в Києві велику книгарню, влаштувала маніфестаційні Шевченкові свята та ювілеї письменників, підтримувала культурну ініціативу місцевих груп, дбала про забезпечення діячів, яких переслідувала російська адміністрація, і т. д.

Але це безпартійне об'єднання не спинило творення нових організацій, особливо серед молоді, що бажала активніших виступів. В 1897 р. з'явився соціал-демократичний гурток, до якого належала Леся Українка. В 1899 р. засновано в Харкові Револьюційну Українську Партію під проводом Дмитра Антоновича; вона виставила гасло самостійної України і масово поширювала нелегальну літературу, яку друковано в Галичині і Буковині. По недовгому часі виступила ще одна самостійницька група — Народня Українська Партія під проводом Міхновського. Серед цих обставин Загальна Організація, що гуртувала в собі більш помірковані елементи, також набрала політичного характеру і 1904 р. прийняла назву Української Демократичної Партії (пізніша Демократично-Радикальна Партія).

Всі ці організації працювали в підпіллі і не могли мати надто широкого впливу, але їх заслугою було те, що вони ширили свідомість у масах і надавали українській справі політичного характеру. Національні виступи і маніфестації, як, напр., відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві, знаходили широкий відгомін у громадянстві; в культурних справах забирали слово навіть земства і міські ради, домагаючися навчання українською мовою; петиції про потребу скасувати обмеження українського слова здобували велике число підписів.

Револьюція 1905 року. В 1905 р., після невдалої війни з Японією, в Російській імперії вибухла революція, яка охопила також Україну. Тоді на поверхню життя виступили ті сили, що до того часу ховались у підпіллі. Це був перший перегляд того, чим тоді розпоряджалось українське громадянство. Передусім виявилися соціальні суперечності: невдоволення мас вибухло в робітничих страйках і виступах селян проти великих землевласників. Цей рух підсичували різні революційні партії, українські і російські. Всі вони намагалися пристосуватись до почувань маси і виголошували демагогічно-соціалістичні гасла. Загально проявлялася ненависть до політики царату і бажання ґрунтовної зміни відносин.

Але кожна партія вела свою окрему політику, не було ніякої спроби з'єднати всі сили в одній політичній програмі і організації. Виявилось також, якими великими засобами користуються значні землевласники, фабриканти і чиновництво: вони, не зважаючи на хвилинні невдачі, не здавали своїх позицій і за допомогою уряду намагалися революцію придушити.

Українські національні прагнення виступили з більшою силою, ніж це можна було передбачати. Малі і незначні досі гуртки скоро поширювали свої впливи і здійснювали національні постуляти. Самі собою впали обмеження українського слова, з'явилася українська політична преса та різнорідні видавництва. Відкрилися клуби, товариства, «Просвіти». Коли в жовтні 1905 р. цар Микола II проголосив маніфест про конституцію, українське життя вже мало свої організації.

Дума. У виборах до першого російського парламенту, Державної Думи, взяла участь тільки Демократично-Радикальна Партія, бо революційні партії Думу бойкотували; в одних округах самостійно, в інших на основі компромісів з російськими групами вона провела гурт визначних діячів (Шраг, Шемет, Чижевський, Біляшівський). В Думі під їх проводом зорганізовано українську думську громаду, що рахувала 44 члени. В організації перших політичних виступів українства велику роль відіграв Михайло Грушевський, тоді професор Львівського Університету. Він намагався вивести українське громадянство з дрібного гуртківства та провінціалізму і вказати йому широкі політичні завдання. У численних статтях по різних часописах він освітлював актуальні питання, а приїхавши до Петербургу, допоміг організувати парламентарну групу, освідомлював депутатів про їх завдання, співпрацював при складанні законопроектів, допоміг заснувати орган для інформації російського громадянства — «Українській Вѣстникъ». Перша Дума протривала недовго, але і в другій Думі існувала українська громада з 47 депутатів, що видавала свій орган — «Рідну Справу». Навіть і в третій Думі, в якій більшість мали дідиці, знайшлася невелика українська група. Головним гаслом українських представників у першій і другій Думі була автономія України; виготовлено також законопроекти про місцеве самоуправління, про права української мови в школі, суді тощо, про земельну справу, охорону праці. Поява української організації в Думі мала велике політичне значення.

ня: перед широким світом це був доказ, що український нарід справді існує в Російській державі і домагається для себе своїх прав.

Російський уряд остаточно перемиг революцію і конституційні свободи звів до найвужчих меж. Але українське громадянство з революційної боротьби вийшло все таки скріплене, з краще поставленим політичним світоглядом і ширшою організацією. Найбільше скористалося з революції селянство, з якого знято різні обмеження, а Селянський Банк почав парцелювати між селян дідичівські землі; багато дідичів, наляканих селянськими розрухами, або продавало свої маєтки, або віддавало їх селянам в оренду.

З політичних реформ найважливіше для українців було скасування заборони українського слова. Вільніше почало розвиватися письменство, а передусім з'явилася українська преса — багато менших видань і перша щоденна газета — «Громадська Думка» (пізніше «Рада»). Конфіскаціями, грошовими карами і нагінкою на передплатників російська адміністрація намагалася знищити українські видавництва, але, не вважаючи на всі перепони, преса існувала і поширювала національну свідомість. Меценати, як Чикаленко і Смиренко, підтримували видавництва, а читачі тим більше дожили забороненими газетами. Конституція дала також змогу зорганізувати товариства. Особливо популярні стали товариства «Просвіта» названі так на знак єднання з Галичиною; головні її центри були по містах — в Києві, Чернігові, Кам'янці, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Мелітополі, Катеринодарі, Новочеркаську, Грубешові на Холмщині, Сідльці на Підляшші. Їх філії-читальні існували по селах, найбільше в Катеринослащині, на Поділлі і Кубанщині. «Просвіти» були також у Баку, Владивостоці та ін. містах. Місце давніх Громад зайняли клуби, в яких гуртувалася міська інтелігенція. Але російський уряд від самого початку переслідував ці огнища національної свідомости, закривав діяльніші «Просвіти» та клуби і врешті зліквідував майже всі. На початку революції в деяких школах почато навчання українською мовою, але адміністрація скоро припинила українізацію. В Харківському і Одеському Університетах виклади з українознавства ведено українською мовою. Поширилися також народні університети. Український рух проявлявся також в економічному житті, у формі кооперації, яку пропагував «артільний батько» Микола Левитський

та Василь Доманицький; організовано понад 2.000 сільськогосподарських кооперативів і товариств.

Боротьба з реакцією. Природний зріст українства зустрічав перешкоди не тільки від російського уряду, але також від російського громадянства. Цілком негативно і вороже ставилися до українського руху т. зв. націоналістичні або праві партії, що взагалі не визнавали українського народу і огидне їм «мазепинство» нищили всякими засобами включно до фабрикації доносів і нападів «чорної сотні». Але розвиток українства поборювали також російські ліберали, які в теорії заступалися за «іногородців», але в практиці вважали український національний рух небезпечним для цілоти Російської держави. Російський імперіалізм намагався остаточно знищити Україну.

Серед цього ворожого наступу українське політичне життя не могло проявитися назверх сильніше; тільки деколи в Думі виникала дискусія про українські справи, напр., з нагоди заборони Шевченкового свята в Києві, яка викликала велике обурення і спричинила навіть демонстрації молоді. Численні партії, що діяли в період революції, занепади або пішли в підпілля. Не існувало також колишнє об'єднання Громад, що свого часу керувало українським життям. Цей занепад українського політичного життя використовували російські ліберальні і демократичні партії, що поширювали свою діяльність на територію України. Особливий успіх мали кадети (конституційні демократи), що залучили до себе ряд українських діячів, особливо з земців. Відчувалася недостача українського національного проводу. Щойно в 1908 р. діячі давньої Демократично-Радикальної Партії дали ініціативу до організації Товариства Українських Поступовців (ТУП), приєднавши до нього деяких членів інших груп. Супроти щораз більшого гніту з боку російського уряду українські партії і групи прихилилися до погляду, що треба залишити дрібні спори і з'єднатися для спільної оборони. ТУП поставило собі за головну мету обороняти дотеперішні надбання українства і вести боротьбу за нові права. Як мінімальну програму поставлено українізацію початкової школи, введення до середніх шкіл української мови, літератури та історії, допущення української мови в усіх громадських установах, суді і церкві. В політичних виступах ТУП користувався деколи допомогою російських поступових кіл, але головну надію покладав на

організацію українських сил, даючи провід у культурному, економічному і політичному житті. Це була центральна організація Наддніпрянщини аж до часу світової війни.

Західня Україна

Реформи освіченого абсолютизму. Галичина перейшла під владу Габсбургів як країна економічно і культурно відстала. Все господарське життя було в руках шляхти, дідичів, що використовували працю панщиняного селянства. Хліборобство стояло на низькому рівні, мало характер екстенсивний, не прищепилися ще ніякі поступові засоби. Великої промисловості не було, ремісництво ледве жило. Режим освіченого абсолютизму Йосифа II, що ставив собі за мету піднести господарське життя, намагався також і Галичину піднести до більшого розвитку. Він пропагував нові способи ведення хліборобства, розводив нові господарські рослини (конюшину, ріпак, плянтації тютюну і цикорії), насаджував німецькі колонії, що мали давати зразки поступового господарства. Він провів соціальні реформи, щоб оздоровити суспільні низи, — скасував особисте підданство селян і дозволив селянам іти до шкіл і ремесел, дав новий устрій містам, регулював торгівлю. Багато зроблено для піднесення гігієни: засновано нові шпиталі, збільшено число лікарів, впорядковано цвинтарі. Нова система освіти, з німецькими середніми школами і університетом у Львові (1784), мала підняти культурний рівень громадянства. Але ці реформи зустріли багато труднощів, і їх наслідки проявилися щойно в пізніший час.

В суспільному житті — так само, як у господарському — провід належав до шляхти. Франц I утворив шляхетську репрезентативну установу, т. зв. Становий сойм, що мав право складати цареві петиції. Збереглися ще рештки української шляхти, але в наслідок національної несвідомості вони не відіграли ніякої ролі. Міщанство зростало повільно і не проявляло ще своїх аспірацій.

Духовенство. В житті українського громадянства провідне місце займало духовенство. Центрами церковного життя була митрополія у Львові (відновлена в 1808 р.) і перемиське єпископство. Освіту духовенства підняли нові семінарії у Відні та Львові і «Руська колегія» (Коллегіум рутенум) та богословський факультет у Львівському Універ-

ситеті. Духовенство творило сконсолідовану верству з давніми традиціями: багато священничих родин перебували на тих самих місцях на протязі сторіч і були глибоко зв'язані з життям своїх околиць; нові люди з шляхти, міщанства і селян тісно зживалися з старим середовищем. Місцеві і провінційальні з'їзди та візитації єпископів з'єднували духовну верству в одну здисципліновану цілість. Характеристичною рисою тогочасного духовенства був коєрватизм, прив'язання до церковних традицій, церковнослов'янської мови, старого письменства. Церковна ієрархія неприхильно ставилася до нових культурних течій, а маючи в своїх руках цензуру, не допускала до розвитку літератури народньою мовою. Духовенство визначалося також своєрідним аристократизмом, що проявлявся як шукання зв'язків зі шляхтою та урядовцями і у згїрдливо-протекційному ставленні до селян. Цей аристократизм проявлявся і в тому, що духовенство охоче вживало польської мови і в домашньому житті, і в публічних виступах: навіть єпископи випускали свої послання польською мовою, а по церквах, особливо в містах, виголошувано польські проповіді. Але при цій зверхній польонізації тогочасна інтелігенція не почувала себе поляками і відразно відмежовувалася від польських політичних плянів. Це видно було на церковному полі, де духовенство гостро виступало проти польських спроб перетягати греко-католиків на латинство; так само поборювала ієрархія польські впливи у шкільництві і в різних меморіялах до уряду висловлювалась про потребу української чи то церковнослов'янської мови в народніх школах. В 1816 р. в Перемишлі заходами єпископа Михайла Левицького і крилошанина Могильницького засновано Товариство Священиків, що поставило собі за мету видавати шкільні підручники і популярну літературу «мовою звичайною, якої вживають по селах, та найпріступнішим стилем».

Нова інтелігенція. У третьому-четвертому десятиріччі XIX ст. серед галицького громадянства почала виступати нова група, що бажала внести зміни в культурне життя. Діяли тут економічні відносини — деяке піднесення міст, зріст промисловости та торгівлі, а ще більше розвиток освіти, який принесли німецькі школи. Нове покоління мало вже зв'язки з Заходом і почало сприймати ідеї романтизму та ліберально-демократичні доктрини. Ці впливи приходили спершу через літературу, — як німецьку, так і слов'янських народів, які тількищо пробудилися до національного життя.

Але виникали також революційні гуртки, що приносили ідеї рівності і волі. Особливо діяльні були польські революційні організації, що стреміли до створення польської держави і свої наміри прикривали новими гаслами. Українську молодь, що відчувала відсталість старого консерватизму, приваблювали революційні кличі, і немало несвідомих юнаків перейшло до польського табору. Польські організації мали своїх членів навіть у львівській греко-католицькій семінарії, і, що більше деякі священники не вагалися підробляти метрики для польських повстанців.

Але нові течії, що за основу брали нарід, кінець-кінцем приводили до зрозуміння і цінування свого народу. Зачумлення чужими доктринами миналося, і молодь верталася до свого громадянства. Польські повстанчі діячі в своєму національному егоїзмі і аrogанції не раз зневажали українські традиції, напр., церковнослов'янську мову звали мовою азятів-монголів, — тим викликали обурення і розворушували слабо жевріючу національну свідомість. Це відродження національних почувань приходило різними шляхами: напр., один з молодих романтиків, Кмицкевич, у листі до товариша оповідає, що такий переворот настав у ньому під впливом дискусій та одного сну: «Снилося мені, що я визволив русинів і дав їм незалежність, — через те попав я в таку манію, що про ніщо більше не думаю... Я маю великі пляни: поляки нехай думають собі про себе, я думаю про своїх...»

Як на Наддніпрянщині, так і в Галичині молодь кинулася пізнавати нарід — на мандрівках по всій країні. Яків Головацький у своїх споминах оповідає: «Ми багато говорили, дискутували, спорили, пройшли всякі теорії і гіпотези, — нарешті прийшли до переконання, що про нарід ми знаємо тільки зі слуху, що треба нам іти між нарід, розсліджувати на місці, збирати з його власних уст пісні, що їх нарід ховає у пам'яті тисячами, записувати його приказки і поговірки, його повісті і перекази, — словом нам, філософам, треба іти в нарід і учитися в нього мудрости». І справді, під час своїх мандрівок Головацький не жалував ніяких зусиль, щоб пізнати нарід якнайкраще. «Мандрував я не гостинцями, а сільськими дорогами, де нарід живе осібною, більше привітний і заховав свою непідроблену народність. Я намагався все почувати у селян, видавав себе за селянського сина, що вчиться на священника, і ніби задля недостачі засобів іду до своїх свояків на Покуття. Я все

христився по-руськи і говорив молитви голосно, так, що мене всюди уважали за «свого чоловіка», благословили і бажали успіху. Нарід приймав мене дуже прихильно і мені давали все, що було найкращого дома, діставали від сусідів молока, пшона, яєць, стелили у найвигіднішому місці на покутті, стократно перепрошували, що не можуть мені у всьому догодити. Я приймав все, дякував за все, запевняв, що я не «панського» роду, знаю також біду і недостаток. А тим часом мені не раз не до смаку був чорний ячмінний хліб з вістяками, прикурене молоко або щонебудь у тому роді; я почував, як твердо спати непривичному на солоні, прикритій грубою веретою, маючи замість подушки в головах складений сердак; як неприємно лежати під вонючим мужицьким кожухом. Я не раз довго не міг заснути в душній хаті, на твердому ложі і замість кожуха брав свою нагортку, а під голову клав чоботи і почував, що на довгих халявах м'якше спати, чим на селянській свитці. Я пізнав незavidне життя хліборобів, що дотепер уявлялося мені у рожевому світлі, безжурною ідилією. Не дивлячися на те, я користувався довгими вечорами, розправляв про народні передання, казки, виманював пісні, сам співав деякі з них і розпитував, чи вони знають цю або другу пісню. При темному блиманні олійного каганця або при лучинах, що гасли постійно, які світив якийнебудь Івась, я жадібно списував пісні, замічені у розмові пословиці, приказки або незвичайні вискази і фрази».

«Руська Трійця». Історичного значення набув гурток, званий «Руською трійцею», в центрі якого стояли Шашкевич, Головацький і Вагилевич, вихованці львівської духовної семінарії. Відзначала їх національна свідомість, здобута студіями народного життя та історії і зміцніла в дискусіях, щира прихильність до народньої маси і наївне слов'янофільство. Гарячим патріотизмом перейняті «Русланові псалми» Шашкевича: «Вирвеш ми очі і душу ми вирвеш, а не возьмеш милости і віри не возьмеш, а не видреш любови і віри не видреш, бо руське ми серце і віра руська». Активність гуртка була невелика, — зовнішнім проявом його зацікавлень було складення збірничка літературних робіт, що вийшов у світ під назвою «Русалки Дністрової» (1837); але цензура не допустила його до рук читачів. Серед важких відносин пізнішого часу сили піонерів національного відродження заломилися: вірний своїм переконанням залишився тільки найшляхетніший із «трійці», Шашкевич, але

він умер молодим, в недостатках сільського священика; його товариші зневірилися — Вагилевич перейшов до польського табору, Головацький — до російського.

Політична і культурна організація. Але розбуджена національна свідомість уже не занепала. Внутрішні зміни, які переживало галицьке громадянство, пішли скорішим ходом під час революції 1848 р. Молодий національний рух з літературного поля перейшов на політичне. Революційні гасла виявили таку силу, що навіть консервативні кола почали перебудовувати свої погляди відповідно до тенденції часу. Ідея національної самостійности приборала реальної форми — стремління до крайової автономії. Галицька інтелігенція поставилася рішуче проти намагань поляків втягнути Галичину до польської держави і створила свою політичну організацію, Головну Руську Раду у Львові. Вона складалася з 30 членів, з кіл духовенства і міської інтелігенції; провід вів спершу єпископ Яхимович, опісля енергійний крилошанин Куземський. Рада поділялася на відділи для спеціальних справ, як шкільництво, селянські справи, фінанси тощо. Головні Раді були підпорядковані т. зв. поменші Раді (разом 45), що своєю діяльністю обіймали церковні деканати — характеристично, що стара церковна мережа стала основою для нової політичної організації. Кожна провінційальна рада мала в Головній Раді свого референта, що давав їй інформації; вів листування, одержував звідомлення, — взагалі зв'язок центру з провінцією влаштовано було добре, використавши церковну організацію. Місцеві ради скликали свої зібрання, в яких брало участь не раз по кількості людей, так що рух набирав масового характеру. Провід «поменших» рад за інструкціями з центру повинен був мати представників усіх станів в такому відношенні: 3 селян, 3 міщан, 3 шляхти, 3 дяків, 18 інтелігентів (в тому числі 10 священиків).

У своєму маніфесті Головна Рада вияснила національне становище так: «Ми, галицькі русини, належимо до великого руського народу, що одною мовою говорить і лічить 15 мільйонів, з чого півтретя мільйона замешкує Галицьку землю. Цей нарід колись був самостійний, рівнявся у славі з наймогутнішими народами Європи, мав свою письменну мову, свої власні закони, своїх власних князів, — одним словом був у доброму побуті, заможний і сильний. Через неприяzną долю і різні політичні нещастя розпався поволі цей великий нарід, втратив свою самостійність, своїх князів

і прийшов під чужу владу. Такі нещастя склонили з часом багато можних панів відступити від руського обряду батьків своїх, а з ним виректися руської мови і залишити свій нарід, хоч ця зміна обряду не могла перемінити народности, і кров руська в жилах їх плинути не перестала. Нарід, залишений цим способом і чимраз більше ослаблений, став залежний від чужої волі, і все понижений, почав у всьому упадати і до такої прийшов недолі, що соромом було русинам називатися... Але як все на світі з часом минає, як по зимі прикрій весна наступає, так, браття, і цей сумний стан змінився через конституцію. Це велике право, це велике добродійство, — це сонце, що як усім, так і русинам засвітило і до нового життя нас пробудило... Пробудився вже і наш руський лев і красну нам ворожить майбутність. Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час. Встаньте, але не до звади і незгоди, але двигнімося разом, щоб піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи!»

Як найперший політичний постулят, Головна Рада поставила поділ Галичини на дві окремі частини, українську і польську; петиції в цій справі мали 200 тисяч підписів. З українською Галичиною мало з'єднатися також Закарпаття. Свої політичні пляни Головна Рада проводила в завзятих змаганнях з польською Радою Народовою, що намагалася перетворити Галичину на польську провінцію і здобула собі значні впливи серед міського населення, зорганізованого в національну гвардію. Щоб розбити український табір, поляки висунули від себе конкурентний «Руський собор», до якого ввійшло кілька польських панів, що проголосили себе «русинами» і деякі збаламучені українські інтелігенти. Але в боротьбі з польськими інтригами Головна Рада рийшла переможцем, згуртувавши навколо себе всю свідому інтелігенцію і селянські маси, так що Собор не здобув ніякого впливу.

Борячися з небезпечною польською державністю, Головна Рада шукала допомоги в союзі з династією Габсбургів. Українці йшли таким самим шляхом, як хорвати, що проти малярських державних плянів знайшли підпору в габсбурзькій монархії. Цісарський уряд виступив проти польської революції і тим допоміг українцям у їх змаганнях, але не здійснив найважливішого бажання Головної Ради — поділу Галичини і що до інших справ не виявив ясної позиції. Своїми власними зусиллями Головна Рада зорганізувала в

деяких містах українську національну гвардію, виставила батальйон гірських стрільців, допомогла zorganizувати на Підкарпатті селянську самооборону проти нападів угорських революціонерів, взагалі творила військову силу, — але в цьому не мала сильнішої підтримки австрійського уряду. Галичани шукали також зв'язків з іншими народами австрійської держави і взяли участь у слов'янському з'їзді в Празі; але і тут зайшли в конфлікт з поляками і не досягнули нічого позитивного.

У виборах до першого австрійського парламенту українці мали 39 депутатів на 96 послів з Галичини; було між ними 27 селян, 8 священників і 3 світських людей — склад репрезентації був характеристичний для тогочасного соціального обличчя Галичини. Найважливішою справою на рад парламенту було скасування панщини, яке і проведено царським декретом. Українські депутати виступали проти відшкодування панам за панщину. Особливе враження зробила промова селянина Івана Капущака, що яскравими словами змалював страждання селян, яких пани примушували до надмірних робіт, під батогами і в найгірших обставинах.

Рік 1848 посунув також уперед культурне життя Галичини. Відбувся з'їзд інтелігенції («собор руських учених»), на якому Яків Головацький прочитав науковий реферат про окремність української мови; обговорено різні літературні і наукові справи, зокрема питання народньої мови в школі. В той же час засновано у Львівському Університеті катедру української мови та літератури і підготовлено організацію літературно-наукового товариства «Галицько-Руська Матиця». Врешті «весна народів» дала також початок українській пресі в Галичині («Зоря Галицька»).

Національна революція виявила великі потенціалні сили в галицького громадянства, але не була тривка. Ідейна інтелігенція, що несла на своїх плечах весь рух, була нечисленна і не могла опанувати всіх ділянок життя. До того ж значна частина її до революції пристала тільки під впливом хвилинного захоплення, не перетравивши нових ідей, а коли довелось битися з труднощами, скоро здалася. Врешті революція в Австрії занепадала, до слова прийшла знову бюрократія і заморозила паростки нового життя.

Щойно після десятирічного антракту в державі Габсбургів розпочався знову період конституційних реформ (1860) і відкрилися можливості вільнішого національного розвитку.

Гніт польського панства. Провід в економічному житті Галичини затримала довгий час польська аристократія. Знесення панщини не пошкодило цій могутній класі: вона скоро опанувала нові відносини і серед них дійшла сили і впливів. Занепадали менші пани, але зростали великі лятифундії. В 1920 р. в Галичині раховано 8.500 великих землевласників із середнім наділом 683 морги; в 1859 р. число їх поменшало до 4.500, але наділ зріс до 1.185 моргів; врешті в 1880 р. було вже тільки 2.086 великих землевласників, але середня маєтність була 2.400 моргів. Одночасно із зростом магнатів ішов занепад селянства. В 1820 р. середня селянська власність була 15 моргів, в 1859 р. — $9\frac{1}{2}$ моргів, в 1880 р. — $5\frac{1}{2}$ моргів, в 1900 р. — $4\frac{1}{2}$ морги. Роздріблення селянської власності пішло так далеко, що під кінець XIX ст. половина селян не могла вже вжити з свого наділу. Цей сільський пролетаріат був примушений іти на зарібки до панів, за будь-яку плату, що її визначав великий землевласник. Так селянство попадало у щораз більшу залежність від земельної аристократії. Так само і міста були під гнітом цієї безоглядної класи, що все економічне життя намагалася зробити залежним від себе.

Польонізація. Польська шляхта здобула також рішальний вплив у державному житті. Вибори до віденського парламенту і галицького сойму відбувалися на основі куріяльної системи, в якій перевагу мали великі землевласники. Українці, що були селянським народом, мали в галицькому соймі 33% депутатів; опісля, коли виборчу ординацію змінили, не могли досягнути більше, як 10%; а в парламенті українське представництво було ще менше. У своїх парламентарних виступах галицькі послы трималися давньої політики союзу з урядом, домагаючися за те поділу Галичини на українську і польську. Але ситуація ґрунтовно змінилася, коли в 1867 р. польська аристократія ввійшла в розуміння з династією Габсбургів, зобов'язалася підпірати австрійську державну політику, а за те здобула для себе необмежену владу в Галичині—право безконтрольно розпоряджатися всіма силами країни. Польська шляхта поставила собі завдання створити в Галичині базу для майбутньої польської держави і до цих стремлень притягла все польське громадянство, звертаючи його проти українського народу. Хоч у Галичині формально були обов'язкові австрійські конституційні закони, проте їх принатурено так, щоб полякам запевнити надзвичайні привілеї, а можливості

національного розвитку українців звести нанівець. Всі публічні установи — адміністрація, самоврядування, суд — були обсажені поляками і в усьому протегували поляків. Середні і фахові школи у великій більшості були польські, університет спольонізовано так, що українці тільки з трудом добилися кількох катедр. Початкові школи, що перше підлягали духовній владі, перейшли під керівництво крайової шкільної ради, яка також проводила в них польські тенденції. Міста в наслідок насаджування польської інтелігенції набрали польського характеру, а державні і краєві допомоги підпирали також розвиток польської культури і науки.

Консерватори. Проти цього економічного і політичного наступу Польщі українському народові доводилося вести оборонну акцію і в боротьбі здобувати нові позиції. В цих змаганнях вихідною базою були громадянські права, які давала австрійська конституція — спираючися на них, треба було відвойовувати те, що юридично належалося. Провід в українському громадянстві, як і в попередніх десятиріччях, мала інтелігенція, що в більшості складалася з духовенства. Ця горішня верства скоро позбулася революційних ідей 1848 р. і повернулася до давнього відсталого консерватизму. Духовна ієрархія брала національну справу односторонньо, як обрядово-церковну, вбачаючи в церковній організації єдину оборону проти польського наступу. Тому що церква за давніших часів підпала латинізаційним впливам, духовенство зайнялося «очищенням» обряду, при чому не раз за зразок брало собі православну, змосковщену церкву, думаючи, що вертається до давніх релігійних традицій. В літературній мові ця консервативна інтелігенція повернулася знову до церковно-слов'янського макаронізму, берегла як святощі старий правопис і знову піддавалася під російський вплив. В руках старого покоління залишилися три багаті національні установи — стара Ставропігія, заснований в 1850-их роках Народній Дім і Галицько-Руська Матиця, але цей відсталий табір не зумів використати їх для культурної організації, і вони залишилися мертвим капіталом. «Тверді русини», як їх пізніше називали, не зуміли також знайти підходу до селянства, не дали народній масі ніякої допомоги у важкій соціальної боротьбі з залишками панщини. Єдиною корисною акцією духовенства за тих часів була боротьба з пияцтвом і пропаганда братств тверезости. Старе покоління не витворило собі ні-

якої політичної програми і не вміло використати парламентарної трибуни для оборони і скріплення національних позицій, а піддавалося найвищій надії, що австрійський уряд з доброї волі «зробить для нас усе потрібне». У відносинах до поляків тогочасні депутати вели часто політику демонстрацій, то відкликаючися до польської честі і справедливості, то улажуючи сенсеї під час голосування. Коли ж сподівання на допомогу австрійського уряду не справдилися, старий табір понав у повну дезорієнтацію. Одна частина, під проводом Дідицького і Наумовича, почала піддаватися під впливи російської пропаганди, почала звати себе «настоящими русскими» і в своєму органі «Слово» проголосила національну єдність з російським народом (1866). Друга група, під керівництвом Лаврівського, шукала порозуміння з поляками, відмовляючися від основного постуляту поділу Галичини (1869).

Народовці. Це заламання консервативного табору викликало реакцію серед молоді і появу нової групи, що звала себе народовцями. Це була молода інтелігенція — вчителі середніх шкіл, юристи, письменники, студенти. Спочатку вони обмежували свою діяльність до розвитку письменства, продовжуючи напрямом Маркіяна Шашкевича; в оживленні літератури вони бачили шлях до національного відродження. Організаційним центром молодого руху були редакції журналів («Вечерниці», «Мета», «Нива», «Русалка», 1860-х рр.), що через матеріальні нестатки не доживали довгого віку, але живим ставленням культурних проблем добували широкий відгомін серед молоді. Представниками цього нового покоління були письменники Володимир Шашкевич, Климович, Ф. Заревич, Горбаль та ін.

Народовецький рух підтримували студентські і учнівські організації, звані Громадами. Перша Громада виникла у Львові коло 1863 р. на зразок київської Громади; належали до неї студенти університету; деякі з них були співробітниками «Мети». Щоб відрізнитися від поляків, що прибиралися в конфедератки, українці вдягалися в народній або козацький одяг і носили високі шапки. Як організатор визначився Данило Ганячкєвич, що заклав Громади в середніх школах (в Тернополі, Бережанах, Станиславові, Самборі та ін. містах), вів з ними листування і будив серед юнацтва національну свідомість. Громади мали характер освітніх організацій, збирали бібліотечки, передплачували газети, давали відчити з літератури та історії, деколи ви-

давали свої газетки, мали свої хори і улаштовували вечірки та концерти. Організація була таємна: члени складали присягу, що не зрадять її нікому. Ввійшло в моду мрійливе українофільство, що знайшло вислів у ношенні козацьких шапок і одягу. Коли в 1863 р. на Наддніпрянщині дійшло до обмеження українського слова, деякі письменники, напр., Куліш, Кониський, Нечуй-Левицький — почали друкувати свої писання в галицьких виданнях. При матеріальній допомозі наддніпрянців в 1867 р. засновано у Львові новий літературний місячник «Правду», що на протязі довгого часу був органом всеукраїнського єднання. Також галицький театр перейняв наддніпрянський репертуар.

Новою формою організації в 1860-их роках стали товариства, що виникли на основі нових конституційних законів. Першим з них була «Руська Бесіда» у Львові (1861) — товариський клуб, що з успіхом вів національний театр. В 1868 р. засновано «Просвіту», спершу для видавання популярних книжок; пізніше вона зорганізувала свої читальні і охопила своєю працею широкі кола селянства. На початках цієї організації діяльну участь брав у ній Степан Качала, довголітній соймовий посол, один з нечисленних представників старшого покоління, що пристав до народовецького руху. В 1873 р. за допомогою меценатів з Наддніпрянщини зорганізовано Товариство ім. Шевченка, завданням якого було опікуватися розвитком письменства; в 1893 р. воно переорганізувалося в наукову установу.

В цих культурних установах народовецький рух оформив своє національне обличчя, з'ясував свої погляди і випробував їх у полеміці з старим поколінням, яка заторкнула різні справи — від мови і правопису починаючи і до основ світогляду та політичного думання включно. Коли ж занепад консервативного табору став очевидний, народовці поширили свою діяльність на політичне поле. Безпосередньою причиною їх виступу був катастрофальний вислід виборів у 1879 р., коли Руська Рада змогла провести до парламенту тільки трьох своїх представників — інші мандати загорнули поляки. Народовці рішилися ввійти в політику, щоб не допустити, «щоб поляки, здобувши всі позиції легальної репрезентації нашого народу, укріпилися на цих позиціях назавше і набули не тільки де факто, але й де юре право говорити, що вони є справді єдина репрезентація краю і народу». Нову діяльність народовці почали від видавання політичних часописів — «Батьківщина» (1879)

для селянства і «Діло» (1880) для інтелігенції. Душею нової організації був Володимир Барвінський, юрист, з широким знанням економічних і соціальних питань, добрий публіцист, людина повна запалу і жертвовності для громадської праці. Як редактор «Діла», він ставив собі завдання вивести народовецький рух з літературних зацікавлень до «позитивної праці» на економічному і політичному полі; таким робом він думав припинити партійні спори і всі сили повернути до однієї всенародньої праці. З Володимиром Барвінським співпрацювали економіст Володимир Навроцький, юрист Олександр Огоновський, учитель гімназії Юліян Романчук, що редагував «Батьківщину», Дам'ян Гладилевич, Олександр Барвінський — цілий ряд молодих, талановитих людей, що віддавали своє знання для молодой преси і зв'язаної з нею політичної організації. За почином цього гурту в 1880 р. скликано у Львові перше всенароднє віче, при участі двох тисяч селян, з доповідями про політичне становище, економічні справи, шкільництво і організаційні питання; це була перша вдала спроба народовців зв'язатися з народними масами.

Народня Рада. Табір народовців довгий час не творив формальної політичної організації, а намагався утримати нормальні відносини з Руською Радою. Але в 1882 р. прийшли події, що виявили повний розклад консервативної групи і прискорили політичне відокремлення народовців. Подільське село Гнилички, не можучи добитися окремої парохії, за інспірацією посла Наумовича, заявило про перехід на православ'є. Польська преса оголосила цю подію за прояв російської пропаганди і спричинила процес московських діячів (т. зв. процес Ольги Грабар); судова розправа не довела державної зради обвинувачених, але виявила їх національну і політичну безпринципність. Старий табір затратив зв'язок з народом і перейшов на службу російського абсолютизму. Серед таких відносин народовці рішилися зірвати з старим поколінням, в 1885 р. заснували свою політичну організацію — Народню Раду і почали самостійно виступати в галицькій політиці. Як головні гасла поставили — не без впливу Наддніпрянщини — розвиток народности, поступ і лібералізм, демократію і федералізм.

Польський наступ. Оживлення українського життя під проводом народовців спричинило спробу сторонніх чинників добути вплив на дальше його формування. Одночасно в наступ пішли австрійський уряд, поляки і Ватикан. Ці за-

ходи велися таємно, і спершу важко було зорієнтуватися, від кого вийшла ініціатива і в якій мірі різні тенденції співдіяли одна з одною, — але народовці мусіли одочасно відбиватися на різні сторони. Передусім почалися намагання надати українській церкві більш католицького характеру. В Галичині збільшено число єзуїтських «домів», до Львова перенісся польський орден смартвихвстанців, що ставив собі як особливе завдання підносити католицький дух серед української молоді, врешті під натиском Ватикану митрополит Йосиф Сембратович погодився на реформу Василян, яку почали проводити єзуїти. Коли ж справа Гниличок виявила зріст православно-російських впливів, Ватикан за згодою австрійського уряду усунув з митрополії Йосифа Сембратовича, як людину слабкої руки. Його місце зайняв Сильвестер Сембратович, вихованець римської колеції, прямолінійний католик, що повільною, але консеквентною працею на протязі років зумів провести в галицькій церкві основні реформи (синод 1891 р.). Новий митрополит організував свою пресу і розвинув політичну діяльність: у виборах до парламенту (1885) він провів своїх кандидатів. Народовці спершу гостро виступали проти втручання митрополита до політики, але згодом, бачачи його силу, ввійшли в співпрацю з ним і під його впливом погодилися на переговори з австрійським урядом і поляками.

Порозуміння з поляками пробував здійснити вже в 1882 р. Куліш, випустивши свою «Крашанку русинам і полякам на Великдень». Але щойно пізніше, коли прийшло напруження між Австрією і Росією, справа замирення національних відносин в Галичині стала для австрійського уряду актуальною, і він почав акцію в цій справі. Наступник престолу Рудольф під час подорожі по Галичині (1887) особливою ввічливістю намагався прихилити до себе українську інтелігенцію. Врешті новий намісник Галичини, Казімір Бадені, дав ініціативу до переговорів з Сембратовичем і визначними народовцями. До цієї справи приєдналася також київська Стара Громада, до Львова приїздив Антонович і посередничав у розмовах з польськими панами. Врешті 1890 року в галицькому соймі проголошену угоду, яка дістала назву «нової ери». Лідер українського клубу Романчук виголосив заяву про вірність галичан австрійській державі та династії і католицькій церкві і про добру волю до порозуміння з поляками, а Бадені в загальних словах обіцяв в імені уряду свобідний розвиток української націо-

нальності на основах австрійської конституції і «в єднанні з католицьким світом та західною цивілізацією». Угода принесла українцям деяку користь в адміністрації та шкільництві, утворення катедри української історії у Львівському Університеті і концесію на асекураційне товариство «Дністер». Також вибори до парламенту проведено об'єктивніше, як колись, так що народовці добули собі більше представництво у Відні.

Але ці дрібні поступки не могли задовольнити українського табору, що розростався щораз більше і сильніше, запускаючи коріння в народніх масах. Австрійський уряд не рішався провести якусь ширшу реформу, що дала б українському народові тривку безпеку економічного і культурного розвитку, — він був залежний від поляків, що не думали зрікатися своєї влади в Галичині і всіма засобами намагалися приглушити зріст українства. В таких обставинах угода не могла утриматися довго.

Радикально-національні течії. Під натиском лівого, радикального крила група Романчука зірвала порозуміння з урядом і перейшла до опозиції (1894), нав'язучи зв'язки з недавно заснованою радикальною партією та москвофілами (т. зв. консолідація). Але на боці уряду залишилися далі Сембратович і поміркована група народовців під проводом Вахнянина і Олександра Барвінського, що повела «новий курс» під гаслом «краще щось, як нічого», за свою підтримку добувши від уряду дрібні концесії.

Зірвання «нової ери» шляхетсько-польський табір прийняв як виклик до боротьби. Бадені заявив, що свою політику буде продовжувати і без української репрезентації. Нові соймові вибори (1895) проходили серед таких надуживань, що більшість кандидатів «незалежного комітету» не пройшла, не пройшов також Романчук, а перемогла група Барвінського. Переможені народовці, все ще вірячи в добру волю монарха, вирішили відкликатися до цесаря і вислали до Відня велику делегацію (200 людей), але зустрілися з дуже холодним прийняттям у Франца Йосифа. Невдовзі Казімір Бадені зайняв становище австрійського президента міністрів і мав спромому політику «залізної руки» провести ще гостріше. При горезвісних «баденівських виборах» 1897 р. розвинутий був такий терор, що в багатьох місцях дійшло до кривавих розрухів, — вісім селян убито, кілька десят поранено, а кількасот заарештовано.

Але ці драконові засоби не зламали українського руху,

що чимраз більше набирив всенароднього характеру. Проводирі опозиції заснували в 1899 р. Національно-Демократичну Партію, до якої ввійшли найактивніші представники народовців і радикалів, як Романчук, Кость і Євген Левицькі, Володимир Охримович, Євген Олесницький, Будзинівський, Франко, Грушевський. Це був гурт, що визначався політичною освітою, фаховим знанням у різних ділянках, практичним розумом, відвагою і рішучістю.

Економічні і культурні товариства. Екзекутива партії, Народній Комітет, стала осередком, що керував не тільки політичним життям, але також господарським і соціальним, спрямовуючи всі національні сили до боротьби з польським наступом. З націонал-демократами співдіяла Радикальна Партія, а деколи приходило до порозуміння з соціал-демократами (1900) та християнськими суспільниками із групи Барвінського. Зате йшло до дедалі більшого відчуження щодо москвофілів, що чимраз виразніше ставали на російському національному становищі. У своїх політичних стремліннях національний український табір спирався на тісні зв'язки з народними масами, працюючи над їх освідченням і організацією. В той час засновано ряд економічних установ (Народня Торгівля 1883, Дністер 1897, Сільський Господар 1898, Краєвий Кредитовий Союз 1898, Краєвий Ревізійний Союз 1904, Союз молочарських спілок 1904, Союз для збуту худоби та ін.), що розгортали свою діяльність по цілій країні і допомагали селянству та міщанству підіймати добробут. Освіту поширювала Просвіта своїми читальнями, бібліотеками, курсами для неграмотних, хорами, театральними виставами та популярними виданнями. Руське Педагогічне Товариство почало перші кроки коло організації приватного шкільництва. Самостійно творилися бурси (гуртожитки) для молоді. Фізичне виховання проводили Сокіл (1898) і особливо популярні серед селянства Січі (1900), організовані Кирилом Трильовським. Велику рухливість виявляли студентські товариства, що живо відгукалися на всі культурні і політичні події. Ці різноманітні установи широкою мережею охоплювали все громадянство і пробуджували в ньому небувалу активність.

Хліборобські страйки. Тогочасний політичний провід виявляв також велику увагу до соціальних рухів, що зароджувалися між селянством. Сільський пролетаріят, втративши земельні наділи, жив тільки з заробітків, які міг добути по панських дворах і фільварках. Шляхта-дідичі ви-

користували безвихідне становище селян, даючи їм таку нужденну плату, що її ніяк не вистачало на прожиток — і сільське робітництво попадало в крайню нужду. Як реакція на такі відносини, почалися хліборобські страйки, спершу спорадичні і неорганізовані, пізніше масові. Українські політичні партії, в першу чергу радикальна (В. Будзиновський), зайнялися організуванням селянської маси та агітацією і відповідною літературою підтримали цей рух. Найбільших розмірів набрав страйк в 1902 р., що огорнув східні, подільсько-покутські округи Галичини і з'єднав до 200.000 сільських робітників. Страйкуючі селяни виказали незвичайну солідарність і дисциплінованість, так що всі зусилля зламати страйк не вдалися і пани мусіли зробити робітництву великі поступки. Завдяки цій перемозі опозиційні партії добули собі велику популярність серед мас і свої успіхи використали на парламентарній арені для боротьби з шляхетським режимом. По недовгому часі вдалося zorganizувати виїзд сільських робітників на сезонні роботи до Німеччини, що принесло значну допомогу незаможним селянам; щорічно виїздило на тимчасові роботи до 100.000 людей. Страйки і сезонна еміграція підкопали шляхетську землевласність; щоб рятуватися перед руїною, пани почали парцелювати землю між селян, — і на протязі десятиріччя в селянські руки перейшло до 140.000 гектарів землі. Але українські селяни мало скористали з цих змін, бо пани, обороняючи польський «стан посідання», спрваджували польських колоністів.

Політична боротьба. Одночасно ішла гостра політична боротьба. Українські партії використовували соціальне піднесення мас для політичних виступів, скликаючи масові віча; головними гаслами був поділ Галичини і національна автономія, заснування українського університету у Львові, а передусім загальне право голосування. В 1907 р. австрійський уряд провів нарешті реформу парламенту, і з загальних виборів українська репрезентація вийшла збільшена. Ведучи опозиційну тактику, вона добувала різні економічні і культурні поступки (концесії на господарські установи, гімназії, університетські катедри) і раз-у-раз ставила основне домагання — національної автономії. Фортецею шляхетсько-польських впливів залишився ще галицький сойм, zorganizований на основі старої куріяльної системи, що негативно ставився до національних потреб українців. Українські депутати спершу пробували переламати це становище

демонстраційними сецесіями із сойму, пізніше перейшли на тактику голосної обструкції, припиняючи нормальний хід дебатів. Представник польського панства намісник Андрій Потоцький ще раз намагався висунути проти української опозиції москвофільський табір і шляхом виборчого терору ввів до сойму москвофільську групу, але за кров убитих при виборах селян сам заплатив головою (атентат Січинського 1908 р.). В цих роках великого розголосу набрала університетська справа через сецесію українських студентів із Львівського Університету (1901) і щорічні студентські демонстрації (голодівка, убивство А. Коцка).

В 1912 р. зросло напруження між Австрією та Росією, так що загрожував вибух війни. В таких обставинах зріст опозиційних настроїв в українському громадянстві міг стати небезпечний для держави, і австрійський уряд рішився довести до компромісу з українцями. Українські господарські і культурні установи дістали більшу допомогу, складено проєкт заснування українського університету, і врешті шляхетська більшість погодилася на реформу виборчого права до сойму, що дала українцям корисніше становище. За те українська парламентарна репрезентація склала заяву, що на випадок війни з Росією українське громадянство стане по боці Австрії. У передбаченні недалекого початку боротьби організовано перші військові відділи, а великий з'їзд Січей і Соколів у червні 1914 р. був свого роду переглядом мілітарних готувань.

Культурна праця. Рівнобіжно з політичною активністю поглиблювалася також культурна робота. Наукове життя організував Михайло Грушевський в Науковому Товаристві ім. Шевченка, що гуртувало не тільки галицьких, але і наддніпрянських учених і стало фактичною академією наук. Сам Грушевський вів провід в історичних дослідках і в своїй «Історії України-Руси» та в інших роботах дав синтезу дослідів над минулим українського народу, взявши під увагу як суспільно-економічну історію, так і культурну та політичну. Іван Франко високо поставив історію літератури та літературну критику, Вовк давав зразки етнологічних і антропологічних студій, Гнатюк зайнявся збірками етнографічних матеріялів, а з ними співпрацював великий гурт молодих учених. Для розвитку письменства особливе значення мав «Літературно-Науковий Вісник» (1898), що з'єднав усі визначні літературні сили по обох боках Збруча.

Буковина і Закарпаття. Окремим життям жила не-

велика Буковина, що мала коло 300.000 українського населення. В давніші часи вона була частиною Молдавії, в 1774 р. перейшла під владу Австрії, спочатку була приєднана до Галичини, а в 1849 р. стала окремим «коронним краєм». Національна свідомість спершу стояла невисоко, так що буковинці просто вважали себе «православним народом»; сильно поширилося тут москвофільство (Гр. Купчанко). Національне відродження викликала щойно поява буковинських письменників Федьковича і Воробкевича, а національно-політичну організацію провів від 1890-их років професор Степан Смаль-Стоцький. Буковинські українці з'єдналися з німцями та поступовими групами інших народів, спільними силами зламали впливи румунських феодалів і добули рівноправність у житті країни. Досить високо розвинулося тут шкільництво, преса і кооперація.

Закарпатська Україна (або Угорська Русь, як її спершу називали) до половини ХІХ ст. жила в досить близьких зв'язках з Галичиною і мала доволі розвинуту місцеву літературу. Під час революції 1848 р. закарпатська інтелігенція домагалася автономії для своєї країни і добула шкільництво в народній мові. Але мадяризація, що почалася в 1860-тих роках, знищила початки національного відродження і довела країну до культурного занепаду.

Висліди. На початку ХХ ст. чоловіче місце в житті України займала Галичина. Конституційний лад австрійської держави дав змогу західній вітці українського народу розвинути свої сили в різних напрямках, а що цей розвиток ішов під безнастанним гнітом з боку поляків, то він набрав бойового характеру: галицькі українці намагалися опанувати всі ділянки життя своєї країни і створити базу під майбутню державність. Російська Україна навіть після революції 1905 р. такої політичної свободи не мала і не могла створити такої широкої організації; активніша молодь не знаходила на Наддніпрянщині змоги повного розвитку і емігрувала до Галичини, скріплюючи тут національний фронт. Своє провідне місце в українському світі Галичина завдячувала також широкій науковій і культурній діяльності, яку провів у Львові Михайло Грушевський спільно з Іваном Франком, — співпраця цих двох найвизначніших учених та ідеологів стала основою всеукраїнського єднання.

ХІХ сторіччя — це епоха діяльності інтелігенції, — суспільної групи, що репрезентувала новий міщанський світ. Українська інтелігенція доходила до національної свідо-

мости ступнево, досліджуючи народне життя і шукаючи в ньому основних прикмет української народности. Спершу за головне поле своєї діяльності вона вважала письменство і науку, що найяскравіше могли виявити самобутність української культури. У хвилини зневіри вона думала навіть, що українство не зможе вийти дальше поза саму культурну організацію. Але пізніше інтелігентна верхівка перейшла до освідомлювання народньої маси і в народі відкрила великі революційні сили, що скупчувались коло економічних і соціальних питань. Спираючися на маси і організовуючи їх, інтелігенція розвинула в собі політичний інстинкт і перейшла до активних виступів. Ідеал самостійної України зайняв перше місце в національній ідеології.

IV. Підсумки

Національна індивідуальність. Оглянувши головні етапи минулого українського народу на протязі тисячоліття, залишається на закінчення схарактеризувати основні напрямки цього розвитку. На перший план висуваються три моменти: як розвинулась і виявилася національна індивідуальність українців; яких форм набирала організація; до яких досягнень дійшла українська культура.

Предки українського народу при першій своїй появі в історії виступають як плем'я, повне первісної енергії і сили, з стихійною життєрадісністю, з тверезим підходом до життя. Як найпомітніші прикмети їх вдачі вибиваються з одного боку войовничість, агресивність, гін до здобування, а з другого — уміння загосподарювати здобуті простори. Князівська держава зорганізувала первісні інстинкти і підняла їх до вищих форм. Природна войовничість у колах тогочасної еліти перетворилась на лицарськість, на чесноти солідарности і вірности, пошанування права, почування чести. Господарські здібності знайшли втілення в колонізаційній праці, в організації торгівлі, в службі державі. Політичні і господарські успіхи дали тодішньому громадянству почування гордості, що воно живе «не в якійнебудь землі», а в своїй могутній державі. Тогочасний патріотизм мав характер державний, обіймав собою всю «руську землю», як далеко сягала влада князів, радів її тріумфам, співчував при невдачах, жив державними інтересами. Хоч окремішність українського народу існувала від початку,

проте вона не виступала назверх у чіткій формі, а проявлялася тільки в багатій народній культурі.

Коли князівська держава занепадала, то у вищих шарах громадянства довгий час залишалися її традиції і горде переконання, що «ми нарід такий благородний, що не відступимо першенства ніякому народові на світі». Наступ Польщі, що погрожувала знищенням українському народові, поширив національну свідомість у колах міщанської інтелігенції і поглибив у ній прив'язаність до давніх культурних традицій. Життя набрало характеру консерватизму, боготворення минулого: слов'янська мова, обряди, церковщина стали непорушними святощами. Але творча енергія, прихована в масах, не дала громадянству заклепитися в безрусі, а проявилася в козащині як новий гін до змагань і боротьби. Січова школа виплекала нові елементи лицарства, героїзму, посвяти для «посполитої справи». Громадські ідеали прибрали назву «вольностей» — стремління до соціальної волі і політичної незалежності, бажання з'єднати всі землі, як далеко сягала мова і віра українська. В боротьбі з Польщею і Московщиною розвинулася свідомість національної окремішності і палка любов до «отчизни — милої матки України».

З цієї бурхливої і творчої епохи український нарід вийшов із виробленою вдачею і характером. Чужоземні подорожники, що бували на Україні в перших десятиріччях XIX ст., відзначають як особливі прикмети українців вроджену інтелігентність, розвинуте естетичне почування, незвичайну музикальність, в господарському житті енергію і підприємливість, у відносинах до чужих — гостинність і ввічливість, але одночасно тактовну стриманість, незвичайну свободолобність, нехіть, а то й ненависть до поляків і росіян. Українське життя мало свій окремий стиль, спертий на високу народню культуру. «Це дуже шляхетна раса», — висловлюється один з обсерваторів (Клерк).

Але в дальшому часі ці дорогоцінні прикмети почали занепадати, коли ослабли українські культурні центри, а до народньої маси дійшли руйнівські впливи русифікації — через місто, школу, військо, фабрики. Але своєчасно прийшла до свідомости нова інтелігенція, кинулася до студій над народнім побутом і старовиною, оживила завмираючі джерела і поклала основи під нову національну культуру. Геній Шевченка з'єднав історичні традиції та нові стремління і

дав українському громадянству новий світогляд, спертий на «свою правду».

Серед незгод політичного життя, коли український нарід не міг свобідно виявляти свого національного обличчя, приходили часи кризи, коли Костомарів проповідував українство «для домашнього вжитку», Антонович заперечував державницькі здібності українського народу, а галицька інтелігенція не могла вийти поза наївне почитання «народніх святощів». Проти такого звуження національної програми виступив з своїм критичним словом Драгоманів і вказав українській нації шлях політичної боротьби і європейської освіти. І хоч він також схибив із правильної дорogi, сходячи на манівці анархізму, проте криза вже була переборена, «свідомі українці» висунули ідеал самостійної України і до цієї мети повернули всі національні сили.

Форми організації. Національна свідомість виходила з організації і з свого боку впливала на її розвиток.

Перші початки організації вийшли із слов'янського роду, якому крєвні зв'язки давали глибоку внутрішню суцільність. Спираючися на родово-племінні сили, київська аристократія, «луччі люди», зорганізували економічні сили Наддніпрянщини, а варязька династія повела широку торгово-політичну експансію на південь і схід. Основою громадського ладу була співпраця князя з боярством. Від князя вимагали, щоб він був справедливим володарем і добрим господарем, щоб утримував зв'язок з громадою та входив у її потреби і страждання; за те громадянство відплачувало послухом і вірністю. Державна влада звертала найбільшу увагу на оборону країни від степових орд, на розвиток торгівлі, регулювала соціальні справи, визначала правні норми. Організація величезних просторів Східної Європи і утримання в них основ права і культури — це був великий осяг тогочасної держави. Під опікою своєї держави український нарід розвинув глибоке культурне життя і добув основи національної індивідуальности.

Занепад держави розбив ці надбання, і українське громадянство в довголітніх змаганнях мусіло творити собі нову організаційну мережу. Українська аристократія деякий час спиралася на литовську державу, користаючися провінційною автономією, але польські впливи знищили ці останки державности. Сурогатом всенародньої організації була також церква, але з природи речі її характер був однобічний, і вона не могла вирішувати всіх справ. Нову національну ор-

ганізацію провели братства. В містах вони зорганізували боротьбу проти польського наступу і оборону прав міщанства, дбали про допомогу незаможним членам, зайнялися освітою, пильнували справ церкви. Вони намагалися піддати все громадянство під один провід і скріпити національну дисципліну. Але сили братств були надто слабкі, щоб опанувати цілу країну.

Почин до створення державної влади дала козаччина. Запорізьке військо спершу давало провід тільки пограничному населенню в боротьбі з татарами, але пізніше набрало гострішого соціального характеру та почало організувати народні маси проти гніту магнатів. Характеристичною прикметою козаччини була масовість, демократизм і військовий характер: все це давало Запоріжжю особливу силу і творчу енергію. Держава, утворена всенародньою революцією, дала Наддніпрянщині фактичну незалежність, а Богдан Хмельницький мав у своїх руках повну державну владу, орудуючи всіма силами країни. Але політичні обставини не дозволили утримати самостійности України, і вона мусіла прийняти царський протекторат. Все таки державна влада обіймала широке поле — адміністрацію, судівництво, фінанси, оборону країни, господарське і соціальне життя, опіку над школою і церквою. Всі ці ділянки разом дали змогу опиратися впливам Росії, розбудувати культурне життя і підняти національну свідомість.

Знищення автономії Гетьманщини і Запоріжжя знову позбавило Україну організаційних основ. Знову довелося важкими зусиллями творити примітивні форми громадянського життя. На Наддніпрянщині спершу діяли таємні гуртки, що ставили собі не раз утопійні цілі (Кирило-Методіївське братство); реальна праця обмежувалася до наукових дослідів та письменства. Від 1860-их років центральне місце добула собі київська Громада, що дала почин до творення провінціальних гуртків і в них зорганізувала інтелігенцію до культурної праці. Під кінець XIX ст. почали організуватись політичні партії, що діяли в підпіллі, і щойно революція 1905 р. дозволила на легальну організацію політичних клубів у Думі та на заснування культурних товариств і преси. Українське громадянство намагалось також використати земства і почало широку діяльність на полі кооперації. Всі ці організаційні спроби зустрічали безпастанні перешкоди з боку царського уряду, а також від російського громадянства.

В Галичині спершу провід вела консервативна церковна ієрархія; гуртки молоді (Руська Трійця) працювали над розвитком письменства. Під час революції 1848 р. зорганізовано першу політичну організацію, Головну Руську Раду, що сіткою своїх філій охопила цілу країну. В 1860-их роках, коли настала конституційна ера, великого значення набули товариства, що спиралися на добровільному членстві і вели культурну та освітню роботу (Просвіта). В 1880-их роках проти консервативних «старорусинів» виступили народовці, які сперлися на народні маси і зайнялися їх організацією. Далі розвинулися політичні партії, що боролися за впливи в громадянстві, але виступали згідним фронтом проти польського табору. Свідомість досягла вже такого рівня, що й без формальної організації громадянство єдналося в найважливіших національних справах. Також, не вважаючи на кордон на Збручі, ставали дедалі ближчими культурні та організаційні зв'язки між Галичиною та Наддніпрянщиною.

Культура. Розвиток культури залежав від господарських і політичних обставин. Від найдавніших часів особливе значення мала справа колонізації, опанування території: вся історія України — це боротьба з кочовиками і намагання добути степи та дійти до моря. За князівської епохи вдалося посунутися тільки недалеко на південь від Києва, за литовських часів були спроби піти далше в степи, — але щойно козаччина зайняла Дніпровий низ, на Запоріжжі побудувала немов мостовий причілок і з нього повела боротьбу за приступ до моря. Врешті наприкінці XVIII ст. упав Крим, і Україна досягла своєї давньої мети, добула природний географічний кордон. Щойно маючи в своїх руках простори родючого чорнозему, вона зорганізувала велике хліборобське господарство і стала світовим продуцентом збіжжя. Багаті зложища вугілля і заліза на південних землях стали основою нової промисловости. Українська торгівля вже за часів Київської держави проклала собі шляхи на південь; коли пізніше завмерло Чорне море, український експорт повернувся до Балтицького моря, і щойно XIX сторіччя принесло відродження чорноморської торгівлі. Розвиток господарства і добробуту став передумовою росту культури.

В культурній творчості виявився природний талант українського народу. Народня культура з давніх часів проявляла незвичайне багатство, особливо в пісні, музиці,

мистецькій промисловості, побуті. Чужосторонні впливи підштовхували культуру на вищий ступінь, проте чужі надбаня не приймалися невідлучно і стоплювалися з місцевою творчістю в органічну цілість. Про це свідчать хоч би орієнтальні мотиви, що в українських килимах набрали українського характеру.

Особливу ролю в розвитку України мало письменство. За князівських часів воно найбільше розвивалося під впливом церкви, і тільки в «Слові о полку Ігоревім» знайшло відгук тогочасне лицарство. В міщансько-братському періоді література набрала життєвих барв і дала зразки гострої публіцистики в релігійній боротьбі, а пізніше також спроби драми і лірики. В XIX ст. література стала головним проявом національного відродження і мала рішальний вплив на розвиток свідомости та мистецьке виховання громадянства. Образотворче мистецтво в давніших епохах мало свій національний кольорит, в XIX ст. перейшло час занепаду і почало шукати собі нових творчих шляхів.

Наука в давніших сторіччях мала ерудиційний характер, обмежувалася самим збиранням матеріялів; щойно на переломі XX ст. почала шукати синтези, особливо в українознавстві. Зате вже від XVI ст. Україна могла похвалитися великим розвитком шкільництва і грамотности серед мас народу. Надбаня вищої культури не залишалися у верхніх шарах громадянства, а переходили в народні низи. Ця демократизація знання особливо характеристична для української культури.

Роля в Європі. В історії Східної Європи Україна грала впродовж довгих сторіч ролю передового чинника. Спершу вона була творцем і центром великої східноєвропейської держави, зорганізувала економічне життя, поширила культуру. Пізніше, коли політичний провід перейшов до Росії, Україна все таки залишилася передовою культурною країною і своїм культурним впливом підняла Московщину на вищий рівень. Сила України була в тому, що вона завжди була у зв'язках з Західною Європою і звідти переймала всі живі культурні течії. Для Європи її значення було в тому, що Україна творила найдалше на схід виступаючий бастион європейської культури і що своїми зусиллями та жертвами крові вона стримала наступ диких орд Азії.

Бібліографія ¹⁾

I. Праці загального характеру

- Грушевський М.:** Історія України-Руси, т. I—X, Львів—Відень—Київ, 1898—1937. Монументальна праця, яка охоплює історію від археологічної доби до Хмельниччини включно. Ілюстрована історія України, Львів—Київ, 1906—1922, понад 10 видань. Стислий текст з великою кількістю малюнків.
- Дорошенко Д.:** Нарис історії України, тт. I—II, Варшава, 1932—1933. 299+343 стор. Стисло, але дуже добре викладена історія України до I світової війни. Докладна бібліографія при кожному розділі. Огляд української історіографії, Прага 1923.
- Krupnytzkyj V.:** Geschichte der Ukraine, von den Anfängen bis zum Jahre 1920, Leipzig 1939, 320 S., II. Auflage Leipzig 1943, 322 S.
- Manning Cl.:** The Story of the Ukraine, New York, 1947, 326 p.
- Чубатий М.:** Огляд історії українського права, ч. I—II, Вид. УВУ, Мюнхен 1947. Доведено до 1569 року.
- Окіншевич Л.:** Лекції з історії українського права. Вид. УВУ, Мюнхен 1947 (від 1569 р.).

II. Княжа доба

- Томашівський С.:** Історія України, т. I, Львів 1919, II вид. УВУ, Мюнхен 1948.
- Пархоменко В.:** Початок історично-державного життя на Україні, Київ 1925.
- Пресняков А.:** Князьє право в древней Руси, СПб 1909.
- Приселков М.:** Очерки церковно-политической истории Киевской Руси X—XII ст., СПб 1913.

¹⁾ Бібліографічні вказівки до історії України обмежуємо через брак місця тільки найголовнішими працями. Багатий матеріал до історії України подають: «Киевская Старина», «Україна», «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», «Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Академії Наук», «Праці її Комісій та Збірники».

- Полонська-Василенко Н.:** Київ часів Володимира та Ярослава, Прага 1944.
- Пастернак Я.:** Княжий Галич, Львів 1944.
- Василевский В.:** Торговля Киева с Регенсбургом, Журн. Министер. Нар. Просвещ. 1898, VII.
- Величко Г.:** Політичні й торговельні взаємини Руси і Візантії в X—XI ст., ЗНТШ, т. VI, Львів 1894.
- Кордуба М.:** Суспільні верстви та політичні партії в Галицьким Князівстві до полсовини XIII ст., ЗНТШ т. XXXII, Львів 1899.
- Чубатий М.:** Західня Україна і Рим в XIII ст., Львів 1917.

III. Литовсько-польська доба

- Антонович В.:** Очерк истории Великого Княжества Литовского, монографии, Киев 1885. Переклад укр.: «Руська Істор. Бібліотека», т. VI, Тернопіль 1887.
- Любавский М.:** Очерк истории Литовско-Русского Государства. Москва 1910, II вид. 1915.
- Василенко Н.:** Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев 1916. Праця присвячена двом питанням — козацтва та церкви.
- Чубатий М.:** Державно-правне становище українських земель Литовської Держави, ЗНТШ т. 144—45. Львів 1926.
- Клименко П.:** Цехи на Україні, Київ 1929. Крім цехів торкається і історії братств.
- Jakowliw A.:** Das deutsche Recht in der Ukraine, 1942.

IV. Козацька доба

- Крип'якевич І.:** Студії над державою Богдана Хмельницького, ЗНТШ тт. 129, 130, 134, 135, 140, 147, 151.
- Lipinskyj W.:** Z. dziejów Ukrainy, Kijów 1912, 667 st.
- Липинський В.:** Україна на переломі, Відень 1920.
Обидві книги В. Липинського мають епохальне значення в вивченні доби Хмельниччини.
- Герасимчук В.:** Виговський і Ю. Хмельницький, ЗНТШ т. 59—60, 87—89.
- Костомаров Н.:** Руина; Мазепа и Мазепищы. «Собрание сочинений», т. VI, СПб.
Укр. переклад: «Руська Істор. Бібліотека», т. 16, Тернопіль 1894.
- Андрусак М.:** До історії правобережних козаків. ЗНТШ т. 100, Львів 1930.

- Крупнускыј В.: Hetman Mazera und seine Zeit, Leipzig, 1942.
- Крупицький Б.: Гетьман П'ялиц Орлик. Огляд його політичної діяльності. «Праці Укр. Наук. Інституту», Варшава 1937.
Гетьман Данило Апостол і його доба, вид. УВАН, Авґсбург 1948, 189 стор. Грунтовна праця, що подає картину цілої доби — першої чверті XVIII ст.
- Василенко М.: Павло Полуботок. «Україна», Київ 1926, т. VI.
Матеріали до історії українського права, т. I, Київ 1929.
- Яковлів А.: Українсько-московські договори XVII—XVIII ст., «Праці Укр. Наук. Інст.» Варшава 1934, т. 19.
Український кодекс 1743 р., ЗНТШ т. 159, Мюнхен, 1949.
- Джиджора І.: Україна в першій половині XVIII ст., Київ 1930 (передрук статей, розміщених в ЗНТШ).
- Окіншевич Л.: Генеральна рада на Україні-Гетьманщині. «Праці Комісії для вивчення історії зах.-руського та українського права», т. VI, Київ 1929.
Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст., там же, т. VIII, 1930 Київ.
Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст., ЗНТШ т. 157, Мюнхен 1948.
- Мякотин В.: Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII ст., т. I—III, Прага 1924.
- Слабченко М.: Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст., I—III, Одеса 1922—1923.
- Оглоблин А.: Очерки истории укр. фабрики, Киев 1925.
- Оляничин Д.: До історії торгівлі Руси-України з Балтикою, зокрема Стародуба з Кенінґсбергом наприкінці XVII та на поч. XVIII ст., Жовква 1932.
- Дубровський В.: До питання про міжнародну торгівлю України в першу чверть XVIII ст., «Зап. Іст.-Філ. Відд. УАН», Київ 1931, т. 26.
- Скальковский А.: История Новой Сечи, т. I—III, Одесса 1886.
- Василенко-Полонська Н.: З історії останніх часів Запоріжжя, «Зап. Іст.-Філ. Відд. УАН» т. VIII, Київ 1926.
Заселення Південної України, «Зап. Іст.-Філ. Відд. УАН» т. 24, Київ 1930.
- Слабченко М.: Соціально-правова організація Січі Запорозької; Паланкова організація. Обидві — «Праці Ком. для вивч. іст. зах.-руського та укр. права УАН», тт. 3, 5, Київ 1927, 1929.
- Горбань М.: Гайдамаччина 1750 р., «Науковий Збірник Харк. Наук. Дослідчої Катедри Історії України» ч. 2—3, Харків 1926.
- Гермайзе О.: Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів, «Україна», Київ 1924, т. I—II.

Целевич Ю.: Опришки. «Руська Істор. Бібліотека», т. 19, Львів 1897.

V. Україна під владою Росії і Австрії

- Грушевський М.: Тайна місія українця в Берліні в 1791 р., ЗНТШ т. 9. Львів 1896.
- Щербина В.: Доля Козаччини в Лівобережній Україні, ЗНТШ т. 100, Львів 1930.
- Корнилович М.: Бібіківські інвентарі. «Укр. Архів» т. I, Київ 1926.
- Франко І.: Панщина і її скасування в 1848 р. в Галичині, Львів 1913.
- Шамрай С.: Київська Козаччина 1855 р., «Зап. Іст.-Філ. Відд. УАН» т. 20, Київ 1928.
- Єфремов С.: Масонство на Україні. «Наше минуле», Київ 1918, кн. III.
Біля початків українства. Генеза ідей Кирило-Методіївського братства, «Україна», 1924, т. 1—2.
- Гермайзе О.: Рух декабристів і українство. «Україна», 1925, кн. VI. Декабристи на Україні, Збірник, т. I за ред. С. Єфремова, Київ 1926, т. II за ред. Д. Багалія. Київ 1930.
- Возняк М.: Кирило-Методіївське братство, Львів 1924.
- Грушевський М.: Матеріали до історії Кирило-Методіївського Братства, «Збірник пам'яті Шевченка», Київ 1916.
- Гнатюк В.: Національне відродження австро-угорських українців 1772—1880. Відень 1917.
- Возняк М.: Епізоди культурних зносин галицької й російської України в 1-й половині XIX ст., «Зап. Н. Т. в Києві», т. XIII, Київ 1914.
- Франко І.: Молода Україна, Львів 1910.
- Стещенко І.: Українські шестидесятники. «Зап. Укр. Наук. Тов. в Києві», т. III, Київ 1908.
- Житецький І.: Київська громада за 60-их р., «Україна», Київ 1927, т. I.
- Гніп М.: Політичний рух на Україні в 1860-их рр. Полтавська Громада. Харків 1930.
- Кордуба М.: Зв'язки В. Антоновича з Галичиною. «Україна», 1928, т. V.
- Савченко Ф.: Заборона українства 1876 р., Київ 1930.
- Терлецький О.: Москвофіли й народовці в 70-их рр., Львів 1902.
- Дорошенко В.: Українство в Росії, Відень 1917.
- Гермайзе О.: Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ 1926.
- Грушевський М.: Місія Драгоманова. «Україна», 1926, кн. II—III.

Бачинський Юліян.: *Ukraina irredenta*, з передм. В. Дорошенка, Берлін 1924.

VI. Обласна історія України

- Кордуба М.: Ілюстрована історія Буковини. Чернівці 1916.
Смаль-Стоцький С.: Буковинська Русь. Чернівці 1896.
Кревецький І.: Королівство Галичини й Володимирії 1772–1918, «Стара Україна», Львів, 1925, т. I–II.
Перфецький Е.: Угорська Русь-Україна, в XVIII ст., «Україна», 1917, кн. 3–4.
Пачовський В.: Історія Срібної Землі, Ужгород 1939.
Історія Закарпаття, Реґенсбург 1947.
Мицюк О.: Нариси соціально-економічної історії Підкарпатської Руси, т. I–III.
Багалій Д.: Історія Слобідської України, Харків 1923.
Еварницький Д.: Історія Запорозьких казаків, т. I–III, СПб 1892–6.
Щербина Ф.: Історія Кубанського Казачього Войска, т. I–II, Катеринодар 1910–13.

VII. Історія церкви

- Голубинский Е.: Історія руської церкви, т. I–II, Москва 1901–4.
Томашівський С.: Зверхня історія київсько-руської церкви, ЗЧСВВ, т. I–IV, Жовква 1932.
Дорошенко Д.: Історія української церкви, Прага.
Грушевський М.: З історії релігійної думки на Україні, Львів 1925.
Жукович П.: Сеймова боротьба православного зап.-руського дворянства с церковною униєю, СПб 1901.
Голубев С.: Киевский Митрополит Петр Могила, т. I–II, Киев 1883, 1898.
Pelesz G.: *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den aeltesten Zeiten*, B–de I–II, Wien 1879–1881.
Šmurlo E.: *Le saint Siege et l' Orient orthodoxe Russe 1609–1654*, Prague 1928.
Вінтер Е.: Византия та Рим у боротьбі за Україну, Прага 1940.

VIII. Культура та освіта

- Крип'якевич І.: Історія української культури, Львів 1939.
Мірчук І.: Історія української культури, вид. УВУ, Мюнхен 1948.

- Огієнко І.:** Українська культура. Ляйпціг 1923.
Історія українського друкарства, ч. I, Львів 1924.
- Свенціцький І.:** Початки книгопечатання на землях України, Львів 1924.
- Савич О.:** Нариси з історії культурних рухів на Україні і Білій Русі в XVII—XVIII ст. Київ 1930.
- Грушевський М.:** Культурно-національний рух на Україні XVI—XVII ст. Відень 1919.
- Тітов Ф.:** Стара вища освіта в Київській Україні, Київ 1924.
- Стеллецкий М.:** Харьковский коллегіум. Харьков 1895.
- Лоський І.:** Українці на студіях у Німеччині в XVI—XVII ст. ЗНТШ т. 151, Львів 1931.

ІХ. Дисципліни близькі до історії

Географія:

Кубійович В.: Географія України і сумежних країн, Львів 1937.

Історія літер.:

Грушевський М.: Історія української літератури, т. 1—5, Львів—Київ 1924—27. Доведено до XVI ст.

Возняк М.: Історія укр. літератури, т. I—III, Львів 1924.

Лепкий Б.: Начерк історії української літератури, т. 1—2, Коломия 1910 (доведено до 16 ст.).

Чижевський Д.: Історія української літератури, т. II, Прага 1943.

Зміст

Передмова	5—6
Родово-племінні часи і княжа держава	
I. Країна і нарід	7—12
Положення. Чорне море. Ліс і степ. Раса. Войовники і хлібороби. Зв'язок з природою. Рід і плем'я. Прабатьківщина.	
II. Початки держави	13—21
Грецькі колонії. Скити. Готи. Переселення слов'ян. Держава антів. Азійські орди. Племена. Торгівля. Городи. Племінні держави.	
III. Епоха експансії	21—39
Київ. Розвиток торгівлі. Сусіди. Візантія. Хозари. Русь. Варяги. Перші походи. Олег. Завоювання племен. Зріст торгівлі. Зовнішня політика. Боротьба з Візантією. Ігор. Чорноморська експансія. Ольга. Святослав. Походи на Волгу. Болгарія. Характер експансії. Роля війська.	
IV. Володимир і Ярослав	39—52
Володимир. Зв'язки з громадою. Західні землі. Степи. Хрищення. Візантійське подружжя. Крим. Поширення християнства. Вплив Візантії. Святополк. Ярослав. Західні землі. Кочовики. Похід на Візантію. Зв'язки з Заходом. «Руська Правда». Культура. Проблеми державної політики.	
V. Розклад держави	52—69
Поділ держави. Із'яслав. Київська революція. Всеволод. Святополк. Любецький з'їзд. Походи на половців. Заворушення в Києві. Володимир Мономах. Соціална і державна політика. Колонізація степів і похід до моря. Відокремлення земель. Становище Києва. Боротьба за Київ. Суздаль. Зруйнування Києва. Зв'язки з Чорним морем. Наступ на половців. Татари. Причини занепаду Київської держави.	
VI. Галицько-Волинська держава.	69—86
Галичина. Ростиславичі. Володимирко. Ярослав Осмомисл. Бояри. Волинь. Роман. Данило. Боярство. Збирання земель. Суспільні відносини. Татари. Зовнішня	

політика. Литва. Австрія. Лев. Володимир Василькович. Юрій. Андрій і Лев. Юрій Тройденевич. Наступ Польщі. Значення Галицько-Волинської Держави.

VII. Господарство і суспільно-політичний устрій 86—102

Територія. Населення. Хліборобство. Промисловість. Торгівля. Бояри. Вільне населення. Напіввільні і раби. Князь. Боярська рада. Віче. Законодавство. Аміністрація. Фінанси. Військо.

VIII. Культура 103—117

Основи. Освіта. Наука. Українознавство. Письменство. Мистецтво. Церква. Громадські осередки. Патріотизм. Роля князівської держави.

Під Литвою і Польщею

I. З Литвою проти Польщі 118—132

Боротьба за Галичину. Політика Казіміра. Володислав Опольський. Перемога Польщі. Литва і Україна. Устрореві зміни. Пани. Боротьба з татарами. Вплив Польщі. Український спротив. Свигржайло. Пропаганда Москви. Глинський. Люблинська унія. Значення Литовської держави.

II. Господарські і соціальні зміни 132—144

Старе господарство. Фільварки. Гірництво і промисловість. Торгівля. Князі і пани. Бояри-шляхта. Селяни. Панщина. Поневолення селянства. Міщанство. Духовенство.

III. В боротьбі з польським наступом 144—162

Наступ Польщі. Католицька церква. Спротив вельмож. Польонізація панів. Українська шляхта. Духовенство. Міщанство. Братства. Організація братств. Гуманізм. Наступ католиків. Освіта. Школи. Острозька академія. Львівська школа. Навчання. Поширення шкіл. Опозиція консерваторів.

IV. Церковна унія і могилянські реформи 162—177

Недостачі братств. Підстави унії. Переговори. Спротив. Релігійна полеміка. Київський осередок. Участь запоріжців. Спроби релігійного порозуміння. Компроміс. Реформи Могили. Київська колегія. Висліди реформ.

V. Початки козаччини 177—194

Татарські наїзди. Оборона. Уходники. Запоріжжя. Боротьба з татарами. Організація мас. Селянські рухи. Реєстрові козаки. Перші козацькі війни. Помірквана і радикальна течії. Сагайдачний. Спроби компромісу. Війни з Польщею.

Козацька держава

- I. Богдан Хмельницький 195—216
Проблема державности. Виступ Хмельницького. Народне повстання. Перші перемоги. Похід на західні землі. Державна програма. Зборівський мир. Організація держави. Крим і Молдавія. Туреччина. Берестечко і Батіг. Союз з Москвою. Спустошення південної України. Міжнародна політика. Біла Русь. Соціальні відносини. Господарство. Державна влада. Адміністрація і фінанси. Військо. Історична роля Хмельницького.
- II. Руїна 217—239
Іван Виговський. Державна програма. Московщина. Соціальні справи. Закордонна політика. Гадяцький договір. Війна з Московщиною. Конотоп. Занепад Виговського. Юрій Хмельницький. Переяславський договір. Поділ України. Тетеря. Брюховецький. Договори з Москвою. Зміни настроїв. Петро Дорошенко. Зовнішня політика. Невдачі. Юрій Хмельницький вдруге. Занепад Правобережжя.
- III. Гетьманщина 239—264
Основи політики. Многогрішний. Самойлович. Мазепа. Зовнішні справи. Соціальна політика. Петрик Іваненко. Походи на Крим. Запоріжжя. Правобережжя. Палій. Північна війна і Москва. Зв'язки із Швецією. Полтава. Пилип Орлик. Конституція. Наступ Москви. Скоропадський і Полуботок. Апостол. Розумовський. Кінець Гетьманщини. Характеристика.
- IV. Запоріжжя, Слобожанщина, Західня Україна 264—274
Запоріжжя. Сірко. Протимосковські виступи. Знищення Січі. Слобожанщина. Західні землі. Перемога Польщі. Польонізація. Унія. Гайдамаччина. Коліївщина.
- V. Устрій, культура, світогляд 274—300
Держава. Територія. Чорноморська проблема. Столиці. Господарство. Населення. Зміни в соціальному укладі. Провідна верства. Козаччина. Селянство. Міщанство. Провід старшини. Гетьман. Адміністрація. Фінанси. Козацьке право і судівництво. Військо. Освіта. Наука. Письменство і мистецтво. Громадянство. Суспільні зміни. Вольності. Патріотизм. Характеристика.

Нові часи

- I. Початки відродження 301—319
Російська влада. Здобуття Чорного моря. Промисловість. Торгівля. Селянство. Заходи дворянства відновити автономію. Історичні досліді. Відносини до Росії. Інтелігенція. Дослідження народньої культури. Таємні

	організації. Кирило-Методіївське братство. Шевченко.	
II.	Розвиток Наддніпрянщини	319—337
	«Основа». Національна свідомість. Народництво. Скасування кріпацтва. Зріст сільського господарства. Розвиток промисловости. Земства. Київська Громада Науки. Заборона українського письменства. Драгоманів. Розвиток культури. «Свідомі українці». Загальна Українська Організація. Революція 1905 р. Дума. Боротьба з реакцією.	
III.	Західня Україна	337—355
	Реформи освіченого абсолютизму. Духовенство. Нова інтелігенція. «Руська Трійця». Політична і культурна організація. Гніт польського панства. Польонізація. Консерватори. Народовці. Народня Рада. Польський наступ. Радикально-національні течії. Економічні і культурні товариства. Хліборобські страйки. Політична боротьба. Культурна праця. Буковина і Закарпаття. Висліди.	
IV.	Підсумки	355—360
	Національна індивідуальність. Форми організації. Культура. Роля в Європі.	